STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 75 – 2024 **1–4**

SUMAR

SCIVA, tomul 75, nr. 1–4, Bucureşti, 2024, p. 1–426

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 75 – 2024 1–4

SOMMAIRE

SCIVA, tomul 75, nr. 1–4, Bucureşti, 2024, p. 1–426

EDITORIAL

SCIVA 75

Revista SCIVA împlinește o vârstă venerabilă, deopotrivă pentru oameni și publicații, mai ales că ultimele se datorează eforturilor primilor.

De la primul număr, deschis de „figura luminoasă” a lui Iosif Visarionovici Stalin, apărut în anul 1950, situație comparabilă acum cu cele invocate de Matei Vișniec în romanul său, *Un secol de ceață* (Editura Polirom, București, 2021), revista a parcurs un drum lung și nu foarte lesnicios, în care a încercat, printr-un efort de asigurare a continuității pe toate planurile, în principal prin rubricile sale, să răspundă unor nevoi ale științei arheologice românești, în sensul cel mai larg.

Deși constrânsă de împrejurări să renunțe la apariția anuală în patru, respectiv două fascicule, ceea ce-i asigura un dinamism aparte, publicația a rezistat tentației „reinventării” sub forma unei serii noi și a continuat să fie – ceea ce pare principalul său atu – o publicație științifică în domeniul arheologiei în limba română, condiție care nu-i exclude difuziunea în rândurile cinului științific internațional, dar îi asigură poziția în efortul de susținere pe plan național a disciplinei.

În acest context aniversar, comitetul redacțional actual își exprimă recunoștința față de toți antecesorii truditori în acest domeniu, cei mai mulți, din păcate, plecați din această lume, față de membrii colegiului editorial – din toate perioadele de evoluție a publicației – și, nu în ultimul rând, față de toți autorii, mai ales față de cei ce, în vremuri de mare interes pentru poziția unei publicații în ierarhiile digitale, continuă să alimenteze totuși sumarele revistei și să îi justifice existența și eforturile.

La multe apariții!

DATĂRI RADIOCARBON PENTRU NECROPOLA DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DE LA FERIGILE (JUD. VÂLCEA)*

DRAGOȘ MĂNDESCU**

Rezumat: Necropola de la Ferigile (alcătuită din 149 de mici tumuli, conținând morminte de incinerație) a fost cercetată integral, în perioada 1956–1962, de Alexandru Vulpe. Odată cu publicarea monografică din anul 1967, această necropolă avea să devină situl definitoriu pentru perioada târzie a primei epoci a fierului la sud de Carpați. Succesiunea fazelor cimitirului, cronologia relativă și cea absolută a mormintelor au prilejuit dezbateri și rafinări de-a lungul timpului. La șase decenii de la încheierea săpăturilor de la Ferigile, în perioada 2020–2023, un set de cinci probe de material organic (lemn ars, de obicei impropriu denumit „cărbune”) din morminte considerate definitorii pentru acest cimitir (tumulii 41, 69, 72, 91 și 106) a fost datat prin metoda radiocarbon. În selectarea probelor, s-a urmărit ca toate orizonturile necropolei să fie reprezentate. Chiar dacă datele absolute obținute în urma calibrării sunt influențate de „platoul Hallstatt”, acestea rămân de interes nu numai prin prisma raportării la cronologia internă a necropolei, cât, mai ales, din perspectiva unui demers integrator, de racordare la o coloană radiocarbon mai amplă, tot mai mult mobilată în ultimii ani, cu date obținute din diverse situri și descoperiri aparținând atât grupului Ferigile, cât și grupurilor culturale învecinate.

Cuvinte-cheie: prima epocă a fierului, Ferigile, cronologie, datare ^{14}C

Situl. Pe fâșia îngustă de teren, care se desfășoară dinspre nord-est către sud-vest, de-a lungul terasei de pe malul drept (vestic) al râului Costești, în fostul sat Ferigile (în marginea sudică a actualei comune Costești, jud. Vâlcea), la vest de drumul (str. Ferigii) urmând cursul apei, se suprapun trei cimitire. Cel mai vechi este reprezentat de un aliniament de cinci tumuli, datând de la începutul epocii bronzului, apoi necropola de care ne vom ocupa în cele ce urmează, și anume cea de la finalul primei epoci a fierului. În sfârșit, în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, tot pe această terasă a fost ales locul cimitirului (încă în uz) destinat a deservi satul Ferigile (sat înființat la 1896, înglobat în anul 1968 în satul Costești).

Necropola din prima epocă a fierului a fost cercetată integral (149 de mici tumuli cu manta de bolovani de râu, conținând morminte de incinerație) de Alexandru Vulpe

* Articolul de față a fost inițial prezentat sub forma unei comunicări în cadrul sesiunii anuale de comunicări științifice a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, „Metodă, teorie și practică în arheologia contemporană”, București, 27–29 martie 2024 (Măndescu 2024c).

** Muzeul Județean Argeș, Pitești; e-mail: dragos_mandescu@yahoo.com.

(1931–2016), în urma a șase campanii arheologice împărțite în două serii (1956–1958 și 1960–1962). Curând după încheierea săpăturilor, a urmat publicarea monografică[1], lucrare care va conferi acestei necropole statutul de sit definitoriu pentru perioada târzie a primei epoci a fierului între Carpați și Dunăre și, totodată, pe acela de sit eponim pentru grupul de descoperiri cu caracteristici asemănătoare, care începea să capete un contur tot mai clar la poalele sudice ale Carpaților. La scurtă vreme după publicarea monografiei, imaginea necropolei se întregea cu analiza antropologică a oaselor calcinate, în urma căreia a reieșit că în marea lor majoritate defuncții aparțineau grupelor de vârstă *infans* – așadar un cimitir preponderent al copiilor[2].

Avatarurile unei cronologii tripartite. La momentul publicării necropolei, pe baza indiciilor oferite în primul rând de stratigrafia orizontală, s-a considerat că aceasta a avut o evoluție de la nord la sud (deși o dezvoltare în sens invers nu a fost cu totul exclusă). Erau identificate trei faze (I, II și III, ultima, cu o ceramică în care se făcea simțită „influența elementelor La Tène din sudul Dunării", fiind „sigur mai nouă decât fazele I și II, indiferent de ordinea acestora din urmă"[3]). Din punct de vedere al cronologiei absolute, necropola nu prezenta continuitate decât pe durata primelor două faze: faza I (nordică) era atribuită celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea a.Chr., urmată nemijlocit de faza II (sudică), care ocupa prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr. După un hiatus reprezentat de a doua jumătate a secolului al V-lea a.Chr. (când comunitatea de la Ferigile și-ar fi mutat cimitirul la circa 1 km către nord, în necropola plană), la sfârșitul secolului al V-lea și la cumpăna cu secolul al IV-lea a.Chr., înmormântările aveau să fie reluate în spațiul necropolei tumulare – expresia arheologică a acestui orizont final era constituit din mormintele fazei III[4].

Însă un cumul de factori survenit în anii 1975–1976 [în primul rând noile rezultate obținute odată cu extinderea cercetărilor în arealul Ferigile, cu referire îndeosebi la necropolele de pe valea Topologului (colaborarea de lungă durată dintre Alexandru Vulpe și Eugenia Popescu, începută încă din anul 1965, cu explorarea necropolei de la Tigveni – „Babe"[5], continuând cu necropola de la Cepari, cu al său definitoriu tumul 5, cercetat în toamna anului 1975[6]), apoi rafinarea cronologiilor zonale în Balcani, pe baza asocierilor de piese de port și podoabă, publicată în anul 1975 de Klaus Kilian[7], și, nu în ultimul rând, comunicarea susținută de Amei Lang la

---

[1] Vulpe 1967.

[2] Wolski, Nicolaescu-Plopșor 1972; Nicolaescu-Plopșor, Wolski 1975, p. 31–111. Deși rezultatele analizei antropologice i s-au părut surprinzătoare, autorul săpăturii mărturisea că nu avea argumente cu care să respingă concluziile antropologilor (Vulpe 1972). Astăzi, la mai bine de jumătate de secol distanță de analiza antropologică a osemintelor umane de la Ferigile, pozițiile critice față de rezultatele acesteia se fac tot mai mult simțite (de exemplu, Teleaga 2017b, p. 289, 304), însă o necesară reluare a acestui demers se lasă așteptată.

[3] Vulpe 1967, p. 87.

[4] Vulpe 1967, p. 80–91.

[5] Vulpe, Popescu 1968; Vulpe, Popescu 1972, p. 78.

[6] Popescu, Vulpe 1980, p. 261–264, fig. 2–3; Popescu, Vulpe 1982, p. 88–89, fig. 9–11.

[7] Kilian 1975, p. 9–140, pl. 1–102, Anexa 1.

București, în septembrie 1976, în cadrul celui de-al doilea Congres de Tracologie[8]] l-a determinat pe autorul săpăturilor de la Ferigile și al monografiei să reia problematica cronologiei necropolei.

Prin urmare, la un deceniu distanță de publicarea monografică, Alexandru Vulpe propune o nouă schemă cronologică a necropolei de la Ferigile, conform căreia înmormântările în arealul cimitirului au evoluat în sens invers decât cel stabilit inițial, și anume de la sud către nord. Pe baza a cinci „tipuri de combinații", care au putut fi decelate mai clar din asocierile de ceramică și piese de inventar din morminte, au fost individualizate trei faze ale necropolei: primele două, corespunzând, în mare, arealelor sudic, respectiv nordic ale cimitirului (Ferigile-Sud, căreia îi corespund primele două tipuri combinatorii, respectiv Ferigile-Nord, care grupează tipurile combinatorii 3 și 4), celei de-a treia (Ferigile III, fără o zonă predilectă în arealul cimitirului) fiindu-i subsumat tipul combinatoriu 5. În termeni de cronologie absolută, necropola ar fi avut o durată de funcționare de circa 200 de ani, de la ±650 a.Chr. până în secolul al V-lea a.Chr.: faza Ferigile-Sud ocupa a doua jumătate a secolului al VII-lea a.Chr. și era urmată, pe toată durata secolului al VI-lea a.Chr. (poate chiar începând cu ultimul sfert al secolului al VII-lea a.Chr.), de faza Ferigile-Nord, ultimului orizont (Ferigile III) fiindu-i alocat, *grosso modo*, secolul al V-lea a.Chr., îndeosebi prima jumătate a acestuia[9]. Această cronologie a rămas valabilă până astăzi[10], cu mențiunea că în contribuțiile ulterioare ale lui Alexandru Vulpe pare a se întrezări tendința de a plasa ușor mai devreme momentul de început al înmormântărilor[11]. Raportat la cronologia relativă central-europeană, durata de funcționare a necropolei de la Ferigile ar acoperi o parte din Ha C (finalul Ha C2), și în întregime Ha D; raportat la periodizarea culturii scitice, necropola de la Ferigile ar fi contemporană cu mare

[8] Lang 1980. Autoarea argumenta pentru decalarea cu mai bine de jumătate de secol a cronologiei necropolei de la Ferigile, care ar fi început în prima jumătate a secolului al VII-lea a.Chr. și nu pătrundea în secolul al V-lea a.Chr.

[9] Vulpe 1977. Pentru că problematica îi viza în special pe arheologii din România, a urmat și o versiune în limba română: Vulpe 1979. Noua viziune asupra cronologiei necropolei fusese schițată inițial de autor prin intermediul unei comunicări, prezentate la Congresul de Tracologie desfășurat în septembrie 1976 la București (Vulpe 1980, p. 215–216).

[10] Vulpe 2020, p. 261–262.

[11] Vulpe 1990, p. 126, unde se arată că înmormântările la Ferigile încep în jur de 650 a.Chr. sau puțin înainte („um oder kurz vor 650"), pentru ca pe grafica sinoptică de la pl. 62 începutul cimitirului să coboare serios sub această dată, ocupând tot sfertul al doilea al secolului al VII-lea a.Chr. Întemeindu-și discursul îndeosebi pe cronologia sugerată de piesele metalice de armament și de harnașament de la Ferigile, Amei Lang (1980, p. 232) susținuse deja ideea că necropola va fi început ante- 650 a.Chr. („in der erste Hälfte oder die Mitte des 7. Jahrhunderts"). O poziție critică față de cronologia mai târzie a necropolei a fost exprimată și de Klaus Kilian; în opinia acestuia, cimitirul a început să funcționeze în Ha C1, T.72 M.1 fiind considerat cel mai vechi mormânt de aici (Kilian 1975, p. 13, pl. 102). Această „tradiție germană", care înclină către o datare mai degrabă timpurie a necropolei de la Ferigile, „inaugurată" la mijlocul anilor '70 ai secolului trecut de Lang și Kilian, a continuat până azi (Kull 1997, p. 399, nota 888; Metzner-Nebelsick 2002, p. 146, 293–294, 379, nota 601; Hellmuth 2010, p. 207–208).

parte din perioada scitică timpurie (secolul al VII-lea – începutul/prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.) şi cu perioada scitică medie (a doua jumătate/ultimul sfert al secolului al VI-lea – al treilea sfert al secolului al V-lea a.Chr.).

Aveau să treacă patru decenii până când construcţiei cronologice reelaborate de Alexandru Vulpe, în anul 1977, i se va propune o alternativă. Acest demers a îmbrăcat haina unei comunicări susţinute într-un cadru ştiinţific internaţional, urmată de publicarea sub forma unui articol, avându-i ca autori pe Emilian Teleaga şi Dorin Sârbu. Evoluţia internă a necropolei se contura prin intermediul succesiunii a patru grupe ceramice (A–D). În acest proces era surprinsă o translare clară de la formele bogat ornamentate (acest „baroc" ceramic caracterizând începuturile cimitirului) la olăria nedecorată, ternă, din mormintele târzii[12]. Deşi metodologia abordată a fost diferită (piesele metalice relevante cronologic nu au fost implicate în demers), rezultatele sunt totuşi destul de apropiate de cele la care ajunsese şi Alexandru Vulpe, atât în ceea ce priveşte ordinea, în mare, a înmormântărilor[13] (fig. 1), cât şi în stabilirea, cu o nuanţă de „înnoire", a datei de început a necropolei, pentru care tot anul 650 a.Chr. rămâne reperul definitoriu[14].

Probele. În anul 2018, Muzeul Judeţean Argeş (instituţia care finanţase cea mai mare parte a săpăturilor arheologice de la Ferigile) a primit o serie de piese mărunte de inventar funerar, laolaltă cu mici fragmente de lemn ars din unele morminte ale necropolei, toate identificate în pachetele cu materiale osteologice de la Ferigile, păstrate la Institutul de Antropologie „Francisc Rainer" din Bucureşti[15]. Este evident că acest lot de factură arheologică ajunsese la Institutul de Antropologie odată cu oasele calcinate de la Ferigile, pe care Alexandru Vulpe i le înaintase spre analiză antropologică lui Dardu Nicolaescu-Plopşor.

Cum fragmentele de lemn ars se păstrau încă într-o stare de conservare foarte bună (şi toate cu provenienţa certificată de etichete lizibile şi veridice), se ivea astfel o nesperată oportunitate de a obţine datări prin metoda carbonului radioactiv ^{14}C, aplicate la complexele închise de la Ferigile.

Provenienţa fragmentelor de lemn ars (în publicaţii deseori denumite, în mod impropriu, „cărbuni"), descoperite în tumulii de la Ferigile, fie în mormintele propriu-zise, de cele mai multe ori amestecate cu oasele calcinate, fie grupate în diferite zone sub mantalele de piatră, trebuie să fi fost rugul funerar. Alexandru Vulpe consideră acest lucru evident, de la sine înţeles, astfel încât nu lasă o altă posibilitate

[12] Teleaga, Sârbu 2016.

[13] Cu toate că la Teleaga, Sârbu 2016 evoluţia necropolei dinspre sud către nord este contestată, considerându-se că înmormântările în cimitir încep concomitent în zone diferite ale acestuia (aşadar o dezvoltare policentrică), ordinea mormintelor definitorii (succesiunea înmormântărilor) reflectată de rezultatul înserierii este, în linii generale, aceeaşi cu cea înfăţişată de înserierea lui Vulpe (a se compara Teleaga, Sârbu 2016, anexa 2, cu Vulpe 1977, fig. 4 – vezi şi fig. 1 din materialul de faţă).

[14] Teleaga, Sârbu 2016, p. 25 („after 650 BC"), anexa 2.

[15] Mulţumesc şi pe această cale colegului dr. Mihai Constantinescu, care a făcut posibilă intrarea respectivului set de artefacte şi ecofacte în patrimoniul muzeului îndreptăţit să le deţină.

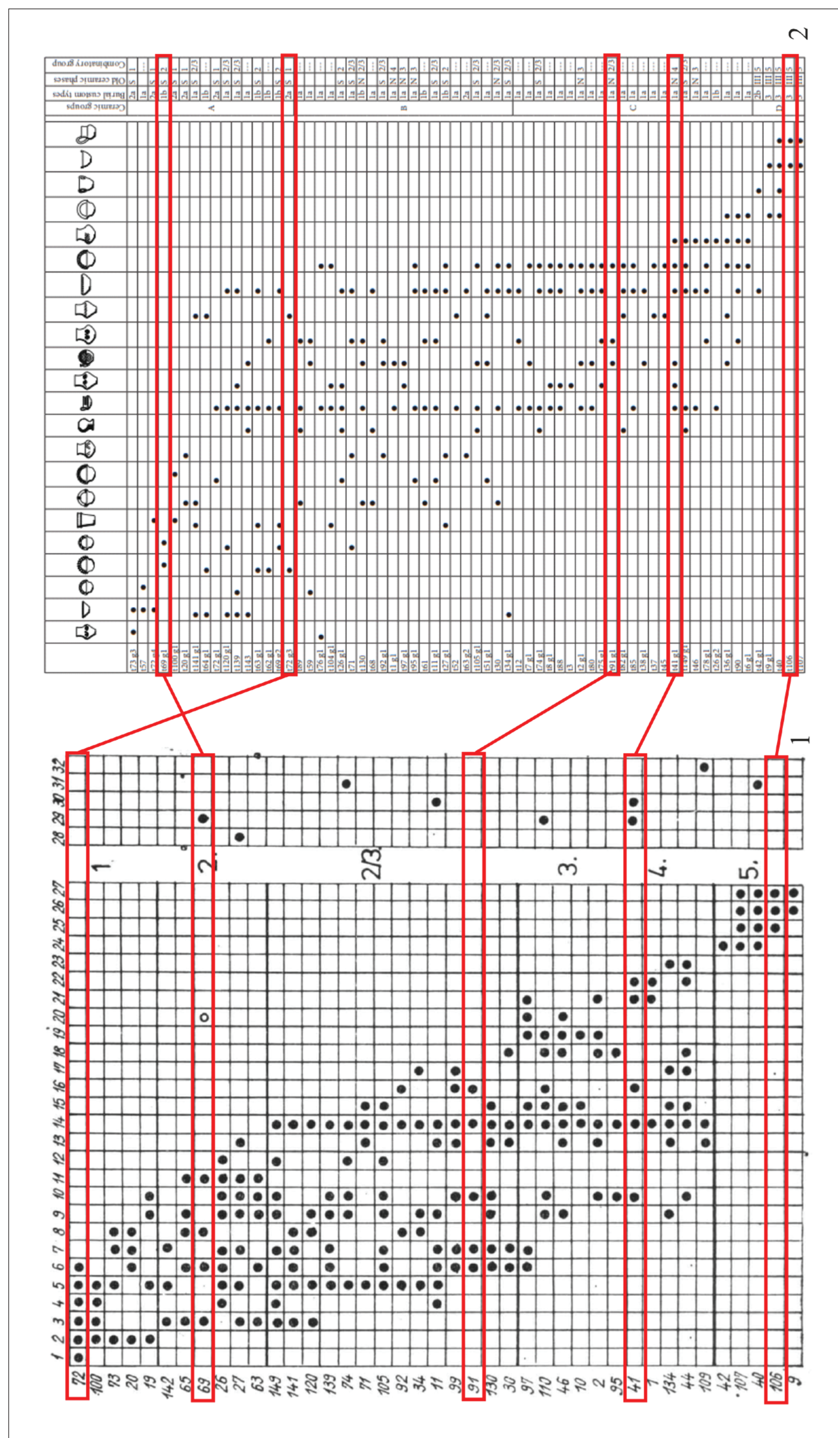

Fig. 1. Mormintele datate ^{14}C, evidențiate pe înserierile propuse pentru necropola de la Ferigile (1. după Vulpe 1977, fig. 4; 2. după Teleaga, Sârbu 2016, anexa 2).

de interpretare a „cărbunilor” pe care i-a găsit în tumuli[16]. În cuprinsul necropolei nu a fost descoperit vreun rug funerar[17]; Alexandru Vulpe aduce însă argumente pertinente în sprijinul existenței unor ruguri colective[18]. După consumarea incinerării cadavrului, de la rug (unde se petreceau episoadele esențiale ale ceremonialului), au fost aduși, spre a fi depuși în mormânt – laolaltă cu oasele calcinate (de regulă puține), piesele de inventar funerar (unele trecute prin foc), ceramica (mai mult sau mai puțin fragmentată în urma ospățului funerar) – și „cărbunii” în care trebuie să vedem vestigiile combustibilului utilizat pentru incinerare. De altfel, Alexandru Vulpe integrează într-un orizont mai larg practica depunerii de „cărbuni” aduși de la rugul funerar în mormintele de la Ferigile, acest element de ritual fiind atestat și în alte cimitire de incinerație, precum cele de la Curtea de Argeș, Gura Padinii sau din necropola plană de la Ferigile[19].

Provocările datării radiocarbon. Datarea radiocarbon a materialelor organice din perioada de funcționare a necropolei de la Ferigile ridică o serie de probleme, aparent insurmontabile, întâmpinând serioase limitări în obținerea unor rezultate acurate. Desigur, este vorba în primul rând de așa-numitul „platou Hallstatt” (definit astfel în anii ’90 ai secolului trecut[20], dar conștientizat ca un „dezastru al măsurărilor radiocarbon din mileniul I a.Chr.”, cu cel puțin un deceniu mai devreme[21]), a cărui consecință nefastă este generarea unor intervale foarte laxe de timp în ani calendaristici (BC) în urma calibrării oricărei date radiocarbon (BP) furnizate de probele de la ±800–±400 a.Chr. Așadar, cea mai mare parte a primei epoci a fierului cade sub incidența acestei lipse de precizie cronologică a datelor absolute, obținute prin intermediul metodei carbonului radioactiv. Aceste dereglări survenite în cantitatea de carbon din atmosfera de acum mai bine de două milenii și jumătate, fluctuații înregistrate în amprenta de carbon a materiei organice din care astăzi ne procurăm probele pentru datare, au fost determinate, probabil, de o combinație de factori (unii doar bănuiți, alții întrezăriți, dar încă nedemonstrați pe deplin), precum erupții vulcanice, explozii solare însoțite de furtuni geomagnetice și emisii intense de radiații solare (de exemplu, așa-numitul „eveniment Miyake” estimat a se fi produs la circa 660 BC[22], considerat direct responsabil pentru vârful ^{14}C asociat anului 2610 BP[23]), modificări aberante ale climei etc.

[16] Vulpe 1967, p. 20–21, 24, 28–29, 31, 35.

[17] De altfel, în nicio altă necropolă a grupului Ferigile nu a fost identificat un astfel de rug. Totuși, un mormânt de incinerație cu arderea pe loc a fost considerat tumulul izolat 150 de la Ferigile, aflat la distanță de circa 1 km de locul necropolei analizată aici (Vulpe 1967, p. 75, 78–79, 190, fig. 1, 26).

[18] Vulpe 1967, p. 23.

[19] Vulpe 1967, p. 27–28 (nota 38), 75–76.

[20] Wijma *et alii* 1996, p. 468; Stäuble, Hiller 1997, p. 730, tab. 1, 3. Termenul a fost exprimat inițial în limba engleză în forma „the Hallstatt plateau”. În literatura românească, formei corecte „platoul Hallstatt” îi este deseori preferată varianta „platoul hallstattian”.

[21] Baillie, Pilcher 1983; Pearson, Pilcher, Baillie 1983; Stuiver, Becker 1986.

[22] Park *et alii* 2017.

[23] O’Hare *et alii* 2019.

Experimentul publicat cu câțiva ani în urmă de Universitatea din Glasgow (Laboratorul radiocarbon de la East Kilbride)[24] ar putea constitui unul dintre argumentele forte la îndemâna contestatarilor utilității metodei de datare radiocarbon aplicată contextelor de la finalul primei epoci a fierului. Rezultatele acelui experiment au arătat cum din datarea radiocarbon individuală a 47 de inele de creștere consecutive dintr-un trunchi de stejar din spațiul nord-britanic (Galloway, sud-vestul Scoției), datate dendrocronologic între 509 și 460 a.Chr., au fost obținute vârste convenționale radiocarbon oscilând fără o regulă sau succesiune anume între 2508±14 BP și 2356±15 BP, cu valori ale deviației standard cuprinse între ±5 și ±29. Mai mult, atunci când probe diferite prelevate din aceleași inele de creștere au fost supuse măsurătorii radiocarbon, rezultatele obținute în ani BP au fost de fiecare dată altele, chiar dacă diferențele dintre acestea nu erau considerabile (cu o singură excepție notabilă, în cazul celor patru probe din inelul de creștere corespunzând anului 479 BC, care au furnizat patru date BP cuprinse între 2481±29 și 2389±29). Totuși, în ciuda acestei aparente dezordini generale, se pot observa două tendințe pozitive, care arată că nu toate speranțele în utilitatea reală a metodei pot fi considerate pierdute pentru totdeauna. În primul rând, din cele de 56 măsurători efectuate în cadrul experimentului britanic, majoritatea rezultatelor obținute în ani BP (36 de rezultate, reprezentând 64%) s-au grupat foarte clar în intervalul 2459±16–2413±15, cea mai mare pondere având-o anii din decada 2430–2421, cu nouă rezultate (16%). Apoi, mai relevant, rezultatele au arătat cum anii radiocarbon post-2400 BP tind să se grupeze către jumătatea mai recentă (482–460 BC) a intervalului dendrocronologic BC studiat, în timp ce ocurența anilor radiocarbon ante- 2450 BP prevalează cert în jumătatea mai veche BC (509–483 BC). Așadar, o minimă tendință de ordonare logică, inteligibilă, a rezultatelor există.

Alte raze de speranță, în încercările de a depăși situațiile aparent insurmontabile generate de „platoul Hallstatt”, se fac simțite tot în urma conexiunii dintre datările radiocarbon și dendrocronologie. O sugestie de „îmblânzire” a situației supărătoare, generate de intervalele haotice de timp rezultate în urma calibrării probelor afectate direct de „platoul Hallstatt”, este dată de tendința observată în cazul mormintelor scitice, în urma comparării rezultatelor datărilor radiocarbon calibrate cu datele oferite de dendrocronologie (inelele de creștere), acolo unde a fost posibil. Conform acestei sugestii, din intervalele calendaristice largi obținute în urma calibrării, șansele pentru o mai mare acuratețe le au zonele de mijloc și de final și, prin urmare, acestea ar trebui privite cu mai mare atenție și ar merita să le fie acordat un credit suplimentar[25].

Având în vedere că probele cu care am operat în acest demers au provenit din lemnul ars la rug, așadar din combustibilul utilizat pentru incinerarea cadavrului, trebuie ținut seama și de o altă limitare, specifică acestui tip de probe, și anume efectul de lemn vechi[26]. În linii mari, în situația de la Ferigile, acesta s-ar traduce

[24] Jacobsson *et alii* 2018.
[25] Alekseev *et alii* 2005, p. 216, fig. 4/1.
[26] Zazzo *et alii* 2012, p. 855–866; Olsen *et alii* 2013, p. 30–34; Palincaș 2017, p. 2–9.

prin faptul că diferențele cronologice, rezultate din măsurători radiocarbon realizate pe materia organică a aceluiași arbore care a furnizat combustibilul pentru punerea în practică a ritului funerar, ar putea fi semnificative, chiar de ordinul deceniilor, în funcție de zona din trunchiul arborelui din care fragmentul datat ar fi putut să provină (zonele cele mai recente fiind cele din apropierea scoarței)[27]. Deși nu sunt multe studii care să se fi ocupat cu analiza combustibilului destinat rugurilor funerare, dovezile pe care le avem la îndemână indică faptul că mai curând ramuri și trunchiuri tinere erau folosite la incinerare[28], ceea ce înseamnă că alterarea cronologiei reale a momentului ceremonialului funerar și implicit a mormântului în sine (dacă excludem eventualitatea unei înmormântări „prelungite", care nu trebuie lăsată întotdeauna deoparte) ar putea fi minimală.

Rugurile „comune" bănuite la Ferigile (vezi *supra*) complică și mai mult situația, în sensul că nu putem fi absolut siguri de faptul că fragmentele de lemn ars, pe care participanții la ceremonia funerară le-au adunat de la rug, după consumarea incinerării, spre a le depune, într-un final, în mormânt împreună cu oasele calcinate (conform regulilor ritualului funerar), au servit arderii cadavrului respectiv sau provin de la incinerări mai vechi, petrecute pe același loc, consacrat ca atare în comunitate. În situația în care probele de lemn ars ar proveni de la incinerări anterioare, utilitatea lor în obținerea unei date cât mai apropiate de cronologia respectivului complex închis ar fi discutabilă: desigur că datarea lor ar putea spune ceva despre cronologia generală a necropolei, însă ar fi mult mai puțin sau deloc relevantă pentru cronologia îngustă a mormintelor din care au fost recoltate.

Selecția probelor. Acest set consistent de limitări și amenințări nu numai că descurajează și pe cel mai optimist și încrezător arheolog al finalului primei epoci a fierului, dar poate pune în discuție utilitatea epistemică reală și, mergând mai departe, chiar legitimitatea din punct de vedere etic a rezultatelor datărilor radiocarbon pentru așa-numitele grupuri culturale post-Basarabi, incluzând aici, evident, și orizontul Ferigile. Totuși, demersuri temeinice, conduse cu stăruință, pe morminte din această epocă, de la vest[29] și est[30] de zona noastră de interes, au avut rezultate a căror importanță nu poate fi ignorată și nici subestimată, generând repere pentru rafinările cronologiilor spațiilor respective, cu atât mai mult cu cât piesele de inventar asociate probelor datate au permis și o ancorare în cronologia relativă.

Printre căile de urmat, cu perspective promițătoare în gestionarea datelor radiocarbon afectate de „platoul Hallstatt", a fost propusă și metoda modelării cronologice bayesiene. Aceasta implică combinarea datelor ^{14}C (de regulă, loturi consistente de datări) cu ansamblul informațiilor relevante disponibile pentru situl respectiv (relațiile stratigrafice dintre complexe, tipologia artefactelor, date osteologice, statistice etc.). Având în vedere apropierea de problematica cronologică discutată în

[27] Palincaș 1997, p. 29; Palincaș 2017, p. 2–4.

[28] Van Strydonk, Boudin, De Mulder 2010, p. 583–584, fig. 4; Snoeck, Brock, Schulting 2014, p. 599–600.

[29] Teržan, Črešnar 2014.

[30] Alekseev *et alii* 2005.

materialul de față, merită amintite concluziile modelării bayesiene realizate pe un lot de 16 datări radiocarbon, obținute pe oase umane dintr-o necropolă HaC–HaD, cercetată în sudul Germaniei (Dietfurt an der Altmühl, Bavaria). Rezultatul acestui demers a sugerat că intervalul de timp definit de cele 16 date necalibrate obținute (2556±25 BP – 2388±25 BP, așadar un interval care acoperă în partea sa mai „nouă" și pe cel de la Ferigile, prezentat în materialul de față) ar corespunde, cel mai probabil, secolului al VII-lea a.Chr.[31].

Fiind conștient că rezultatele obținute vor oferi mai degrabă sugestii și oportunități în deschiderea unor noi căi de explorare a registrului cronologiei necropolei, și nu verdicte sau adevăruri absolute, am hotărât să supunem datării radiocarbon un lot de probe, dacă nu abundent, cel puțin suficient de divers pentru a fi considerat reprezentativ la nivelul sitului[32]. Astfel, principala preocupare în selectarea probelor care urmau să fie trimise către laborator a fost respectarea a trei principii îngemănate, care vizau complexele din care ar fi trebuit să provină respectivele probe: a) să fie repartizate cât mai uniform de-a lungul întregii scheme cronologice (înserieri) a necropolei; b) să conțină inventar funerar pe cât posibil reprezentativ pentru faza cronologică din care fac parte; c) să fie reprezentate toate zonele necropolei.

Considerată a fi răspuns îndeajuns de mulțumitor acestor cerințe, varianta finală a selecției a cuprins cinci probe de lemn ars, provenind din următoarele morminte: T.41; T.69 M.1; T.72 M.3; T.91 M.1 și T.106 (fig. 1–2). Deși Alexandru Vulpe nu menționează consecvent anul în care a fost cercetat unul sau altul dintre tumuli, din corelarea notațiilor de pe etichetele pachetelor conținând oasele calcinate (păstrate la Institutul de Antropologie „Francisc Rainer" din București) cu marcajele de pe piesele de inventar (majoritatea păstrate în colecția Muzeului Județean Argeș, Pitești) și cu unele amănunte precizate în diverse lucrări de autorul descoperirilor, rezultă că toate cele cinci complexe din care au fost selectate probele de lemn ars au fost explorate în a doua serie de săpături de la Ferigile, desfășurată în perioada 1960–1962. Cu siguranță, tumulii 41 și 69 au fost explorați în anul 1960, iar cercetarea celorlalți trei din care provin probe (tumulii 72, 91 și 106) a avut loc în decursul campaniei următoare, din anul 1961.

Așteptarea arheologică. Înainte de prezentarea rezultatelor setului de datări radiocarbon, este necesară o succintă trecere în revistă a celor cinci complexe închise din care au provenit probele selectate. Le voi înfățișa în cele ce urmează, în ordinea cronologică a așteptării arheologice, de la cele considerate mai vechi către cele considerate mai recente.

T.69 M.1 (jumătatea sudică a necropolei, tipul de combinații 2, faza Ferigile-Sud, grupa ceramică A). Punctul focal în cadrul inventarului funerar al acestui

[31] Agerskov Rose *et alii* 2022, p. 9, fig. 6, tabelul 3.

[32] Cantitatea probelor înaintate spre datare a trebuit să țină seama de cuantumul finanțării. Resursele financiare necesare acestui demers au fost exclusiv interne, alocate prin programele anuale de cercetare științifică derulate de Muzeul Județean Argeș.

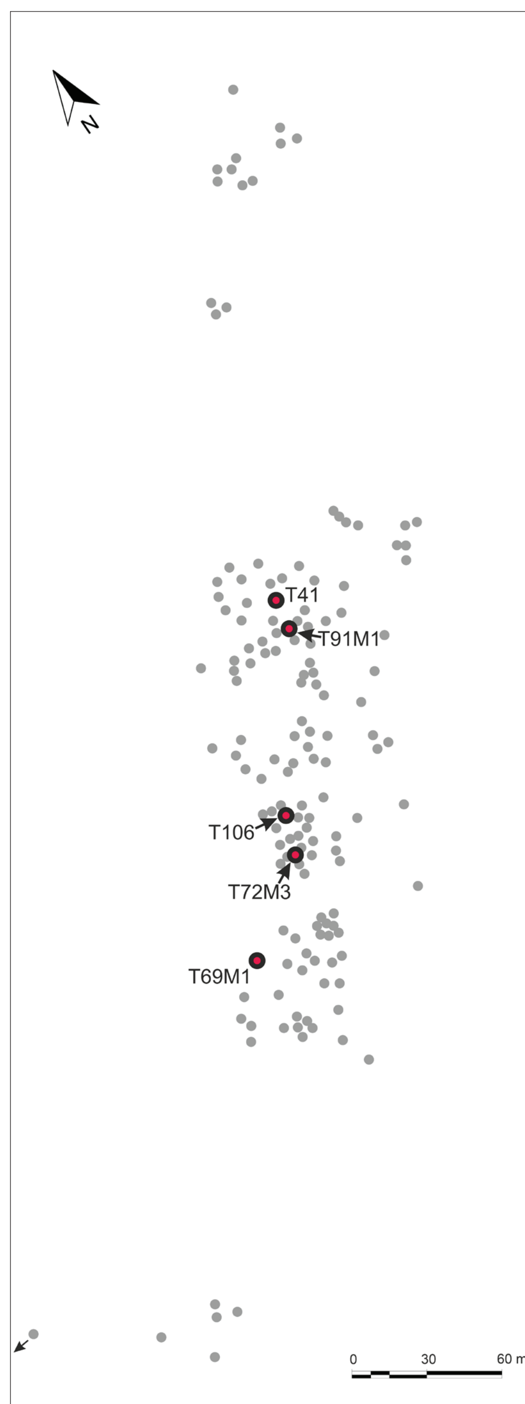

Fig. 2. Mormintele datate ^{14}C, evidențiate pe planul necropolei de la Ferigile.

mormânt era constituit dintr-o panoplie completă de armament (două vârfuri de lance, un topor bipen, un cuțit de luptă și cutea pentru ascuțit, patru vârfuri de săgeți), o zăbală cu muștiuc mobil și psalii cu ocheți laterali, precum și o posibilă garnitură de bici lucrată din os. Urmau apoi câteva piese mărunte din fier și bronz (două fibule fragmentare, un cuțitaș, două verigi) și trei castroane modelate cu mâna, decorate cu caneluri, unul dintre acestea servind drept urnă pentru o parte din oasele calcinate[33]. Mormântul a fost considerat drept unul dintre cele mai vechi ale cimitirului. Din înserierile complexelor închise de la Ferigile reiese clar că tumulul 69 este unul din tumulii definitorii pentru începuturile necropolei. Inventarul funerar al mormântului principal a fost considerat ilustrativ pentru tipul combinatoriu 2, faza Ferigile-Sud[34], iar ceramica din mormânt, bogat decorată, pentru grupa ceramică A[35]. În întărirea argumentării acestei datări timpurii, este de reținut și amănuntul că practica depunerii unei perechi de lănci este o particularitate întâlnită numai în cele mai vechi morminte ale cimitirului[36]. Din punct de vedere al cronologiei absolute, există numeroase opinii care susțin că piesele cele mai expresive din inventarul funerar (fibula cu două resorturi, cu secțiunea arcului octogonală – fig. 3/1 – și cu portagrafa reconstituită ipotetic în formă de scut beotic, zăbala și chiar ceramica) ar îndemna spre o datare cel mai târziu în a doua jumătate a secolului al VII-lea a.Chr.[37]. De vreme ce, la Ferigile, ultimul sfert al secolului al VII-lea a.Chr. este alocat și tipului combinatoriu 3 reprezentând faza Ferigile-Nord[38], datarea înmormântării principale din tumulul 69 ar putea fi restrânsă, urmând logica celor expuse mai sus, eventual numai la deceniile de la mijlocul secolului al VII-lea a.Chr., cel mai devreme la finalul primei jumătăți a acestui secol[39], cel mai târziu în al treilea sfert al aceluiași veac.

Proveniența probei. Proba provine foarte probabil din cei câțiva „cărbuni" descoperiți lângă urnă, depuși, ca și aceasta, pe solul antic[40].

T.72 M.3 (jumătatea sudică a necropolei, tipul de combinații 1, faza Ferigile-Sud, grupa ceramică A). De la bun început, am căutat cu insistență o probă din mormântul principal al tumulului 72. Am dorit în mod special să am la dispoziție proba respectivă, deoarece pe baza fibulei din inventar, cu portagrafă în formă de clepsidră, dar și pe baza decorului ceramic cu certă ascendență în stilul Basarabi, acest mormânt a fost unanim considerat drept cea mai veche înmormântare din necropolă[41].

[33] Vulpe 1967, p. 144–145, pl. 2/13, 20; 20/7–8; 21/3; 23/2; 26/14; 27/9; 34; Vulpe 1977, p. 84, fig. 8/1–3, a–k; Măndescu 2020a, p. 175–176, fig. 1–2.

[34] Vulpe 1977, p. 83–84, 87–88, fig. 4; 8/1–11; Vulpe 1990, p. 124.

[35] Teleaga, Sârbu 2016, p. 23, 27, anexa 2.

[36] Vulpe 1990, p. 122.

[37] Lang 1980, 232; Kull, Stîngă 1997, p. 560, nota 34; Metzner-Nebelsick 2002, 293; Hellmuth 2010, p. 207–208, fig. 231.

[38] Vulpe 1977, p. 88.

[39] Vulpe 1990, pl. 62.

[40] Vulpe 1967, p. 144.

[41] Kilian 1975, pl. 102; Vulpe 1977, p. 83, 88, fig. 4–5/1–4, a–b; Lang 1980, p. 232.

Fig. 3. Inventar arheologic din mormintele de la Ferigile datate ^{14}C.
1. arc de fibulă (T.69 M.1); 2. vas amforoidal modelat cu mâna (T.72 M.3); 3. buton în formă de protomă zoomorfă de la o toartă supraînălţată (T.91 M.1); 4. spadă scurtă de tip *akinakes* (T.41); 5. castron modelat cu mâna (T.106);
1. aliaj de cupru; 2–3, 5. ceramică; 4. fier;
1–2, 4 – fotografii de D. Măndescu, colecţia Muzeului Judeţean Argeş, nr. inv. I. V 803, 1845 şi 953; 5. fotografie de M. Amarie, colecţia Muzeului Naţional de Istorie a României, nr. inv. 73500; 3. după A. Vulpe.

Astfel, am fi avut o raportare de referință în cronologia radiocarbon pentru „momentul T0” de la Ferigile. Din păcate, în lotul de probe nu se regăsea niciuna care să provină din mormântul principal al tumulului 72 (T.72 M.1). Totuși, era disponibilă o probă dintr-un mormânt secundar al acestui tumul, și anume T.72 M.3, pe care am hotărât să o includ în selecția finală, din mai multe motive. În primul rând, acest mormânt secundar oferea o relaționare directă cu mormântul principal pentru care fusese ridicat tumulul. Chiar dacă posterior mormântului principal, acest mormânt secundar nu putea fi prea îndepărtat în timp de începuturile necropolei: urna trădează clare reminiscențe Basarabi, evidente atât în tehnica de realizare (ardere, culoare, tratarea suprafeței), cât și în maniera de dispunere a decorului canelat[42]. Mormântul era unul de incinerație în urnă cu capac. Urna era un vas amforoidal, bitronconic, cu două toarte, cu decor canelat pe gât și pe diametrul maxim (fig. 3/2), în care, alături de oasele calcinate, fuseseră depuse o căniță, un pahar tronconic și un cuțitaș din fier (singura piesă metalică din inventar). Capacul era un castron decorat cu caneluri la interior (spirală) şi pe marginea evazată („coaste”). În afara urnei, sprijinindu-se pe aceasta, s-a mai găsit o ceșcuță întreagă[43].

Proveniența probei. În monografie nu se menționează descoperirea unor fragmente de lemn ars în acest mormânt, astfel încât zona din care a fost prelevată proba ne rămâne necunoscută. Putem numai presupune că lemnul ars a fost găsit printre oasele calcinate din urnă, în acord cu descrierea variantei de ritual care caracterizează mormântul 3 din tumulul 72 (varianta $2a_2$ după tipologia Vulpe)[44].

T.91 M.1 (jumătatea nordică a necropolei, tipul de combinații 2/3, elemente comune atât fazei Ferigile-Nord, cât și celei anterioare, grupa ceramică C). Inventarul mormântului era alcătuit predominant din ceramică: trei străchini, dintre care una evazată, decorată cu caneluri, iar alta cu proeminențe trase din buză, trei cești de la care proveneau două butoane desprinse de pe toartele supraînălțate (unul discoidal, celălalt modelat în forma unui cap de cervideu), o cană și multe alte fragmente provenind de la două străchini, două căni și două cești. Piesele din metal erau puține, toate din fier: un muștiuc de zăbală, un vârf de săgeată plat și fragmente de la o teacă[45]. Această asociere cuprinde atât elemente specific tipului de combinații 2, cât și tipului de combinații 3, mormântul fiind plasat în zona cronologică de interferență dintre primele două faze ale necropolei (tipul de combinații 2/3)[46]. De remarcat în ansamblul inventarului protoma zoomorfă, modelată realist (fig. 3/3), care inițial decora toarta supraînălțată a unei cești, în forma unui buton ornamental[47]. Deși această manieră de modelare zoomorfă a butonului de pe toartele supraînălțate se regăsește, în forme

[42] Măndescu 2013, p. 250, fig. 4; Măndescu, Borş 2021, p. 19–20, 444–445.
[43] Vulpe 1967, p. 147, fig. 10/5, pl. 6/3; 9/5; 10/6; 12/20; Vulpe 1977, fig. 5/7–10, e.
[44] Vulpe 1967, p. 29.
[45] Vulpe 1967, p. 161, pl. 5/1, 5, 26; 22/4.
[46] Vulpe 1977, fig. 4.
[47] Vulpe 1967, p. 161, pl. 5/26.

variate de exprimare plastică, atât în tipul combinatoriu 2/3, cât și în tipurile 3 și 4[48], a fost considerată reprezentativă pentru faza Ferigile-Nord, parte componentă tipului de combinații nr. 3[49]. Prin urmare, atât din perspectiva cronologiei acestui motiv ornamental, cât și din poziția ocupată în înserierea mormintelor de la Ferigile, acest mormânt se apropie mai mult de faza Ferigile-Nord decât de cea precedentă.

Proveniența probei. În monografie se precizează descoperirea unor fragmente de „cărbuni" în partea de sud-est a tumulului, la circa 1 m către nord de oasele calcinate[50]; este de presupus că proba făcea parte din această aglomerare.

T.41 (jumătatea nordică a necropolei, tipul de combinații 4, faza Ferigile-Nord, grupa ceramică C). Tumulul conținea un singur mormânt. Lotul ceramic era numeros, remarcându-se un castron cu marginea evazată, decorat cu caneluri în spirală (la interior) și în cruciș (pe gura evazată), două străchini cu marginea invazată decorată cu caneluri oblice, o altă strachină mică, trei cești cu toarta supraînălțată prevăzută cu buton (unul dintre butoni era decorat zoomorf într-o manieră stilizată, reprezentând un cap de berbec), două căni și un vas pântecos. În afară de aceste vase, au mai fost găsite fragmente de la alte opt (două străchini, o ceașcă și cinci căni). Piesele din metal (fier) erau reprezentate de un akinakes, un cuțit, patru vârfuri plate de săgeți și două zăbale fragmentare (una cu ocheți laterali pe psalie, cealaltă cu muștiuc articulat mobil)[51]. Analiza asocierilor specifice tipului de combinații 4 a condus la plasarea acestui mormânt în faza Ferigile-Nord[52]. Din inventar se distinge spada scurtă de tip *akinakes* (fig. 3/4) – de tip Ferigile-Lăceni, varianta Lăceni conform tipologiei Vulpe[53], sau o variantă derivată din tipul Kelermes, conform lui Denis Topal[54], piesă a cărei datare a oscilat între a doua jumătate a secolului al VII-lea a.Chr.[55] și prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.[56], sau în perioada scitică timpurie, nu mai devreme de finalul secolului al VII-lea a.Chr.[57].

Proveniența probei. Proba provine, cu mare probabilitate, din zona cu mult „cărbune" din centrul tumulului, acolo unde, pe solul antic, fuseseră depuse atât oasele calcinate, cât și inventarul funerar.

T.106 (zona central-sudică a necropolei, tipul de combinații 5, faza Ferigile III, grupa ceramică D). Din faza finală a necropolei, pentru datarea radiocarbon a fost

48 Vulpe 1977, fig. 4/16.
49 Vulpe 1990, pl. 60A/14.
50 Vulpe 1967, p. 161.
51 Vulpe 1967, p. 131–132, pl. 5/12, 30; 11/12; 15/2, 17/6, 21/2, 22/5–6; Vulpe 1977, fig. 15A; Vulpe 1990, pl. 50A.
52 Vulpe 1977, fig. 4.
53 Vulpe 1990, p. 32–33, nr. 15.
54 Topal 2021, p. 372.
55 Lang 1980, p. 232–233.
56 Vulpe 1990, p. 32–33, nr. 15.
57 Topal 2021, p. 372, 515, nr. 81, fig. 178/C, tabl. 14.

selectat acest tumul, care conţinea un singur mormânt de incineraţie. Urna era un castron lucrat cu mâna („strachină căzănel" IC în tipologia întocmită de Vulpe[58]), cu două toarte aplicate vertical pe buza evazată, imitând o formă ceramică grecească lucrată la roată (*lekane*) (fig. 3/5). Lângă urnă se aflau o căniță cu toartă supraînălțată și două cuțitașe din fier[59]. Imitația de *lekane* este un argument suficient de puternic pentru a certifica apartenența acestui mormânt la faza Ferigile III.

Proveniența probei. De vreme ce printre oasele calcinate nu au fost semnalate fragmente de lemn ars, este foarte probabil ca proba pe care am avut-o la dispoziție să fi provenit din cele câteva fragmente de „cărbune" găsite grupate la circa 0,60 m către sud de groapa în care fusese depusă urna[60].

Rezultatele datării ^{14}C (tabelul 1 și fig. 4). Seria datărilor celor cinci probe selectate a început în anul 2020 (o probă) și a continuat în anul 2023 (patru probe) la Laboratorul Radiocarbon din Poznań, urmând procedurile de rutină ale acestui laborator[61]. Calibrarea vârstelor radiocarbon obținute a fost făcută cu softul OxCal v4.4.4[62], folosindu-se curba de calibrare IntCal20[63]. Unul dintre rezultate a fost deja publicat în alt context, însă fără o discuție adecvată[64]. Toate rezultatele obținute după calibrare, fără excepție, sunt afectate de dezordinile produse de „platoul Hallstatt", exprimate în ultimă instanță prin intervale calendaristice dezamăgitor de largi. Nu au fost efectuate analize de anatomie a lemnului probelor, care s-ar fi putut dovedi

58 Vulpe 1967, p. 40–41.

59 Vulpe 1967, p. 171, fig. 10/2; 12/3, pl. 2/8; 8/8; 18/29–30; Vulpe 1977, fig. 18C. În publicația primară (Vulpe 1967), s-au strecurat unele erori în trimiterile la ilustrație, în privința acestui mormânt. Astfel, la fig. 12, fotografia care înfățișează mormântul din tumulul 106 este cea de la nr. 3 (și nu fig. 12/4) (eroare semnalată în erata volumului), iar urna este cea din pl. II/8 (dată ca fiind urna din tumulul 107), și nu cea de la pl. II/11 la care se face trimitere în text – în realitate, desenul de la pl. II/11 redă urna din tumulul 107, cum o demonstrează marcajul aflat pe piesa păstrată în colecția Muzeului Județean Argeș (nr. inv. I.V. 934) și confruntarea cu descrierea din catalog. Comparând fotografiile mormintelor din tumulii 106 și 107, publicate în monografie (Vulpe 1967, p. 34, fig. 12/2–3), reiese același lucru, și anume că în pl. II, cu desenele „străchinilor-căzănel", urnele au fost inversate. Eroarea se menține și în ilustrația din Vulpe 1977, unde, la fig. 18, vasele de la B1 și C1 trebuie inversate. Cele două castroane imitații de *lekanai* sunt foarte asemănătoare atât ca formă, cât și ca dimensiuni; totuși, există unele trăsături care le diferențiază: urna din tumulul 107 are culoarea mai închisă („brun-închis") decât cea din tumulul 106 și suprafața „lustruită atât în interior cât și în exterior" (Vulpe 1967, p. 171), iar vasul din tumulul 106 are profilul uşor mai carenat şi toartele cu marginile reliefate. Acesta din urmă (fig. 3/5) este păstrat în colecția Muzeului Național de Istorie a României, București (nr. inv. 73500) și a fost ilustrat la Măndescu, Borş 2021, p. 21, fig. 2, dreapta jos. Mulțumesc colegei dr. Corina Borş pentru ajutorul dat în identificarea vasului. Pentru permisiunea de a publica aici fotografia piesei, rămân recunoscător domnului dr. Ernest Oberländer-Târnoveanu, director general al MNIR.

60 Vulpe 1967, p. 34, 171, fig. 10/2; 12/3.

61 Goslar 2018.

62 Bronk Ramsey 2009; Bronk Ramsey 2021.

63 Reimer *et alii* 2020.

64 Măndescu 2020a, p. 181–182, fig. 6.

Complex	An colectare	An datare	Cod probă	R_Date BP (data convențională necalibrată)	Intervale BC obținute după calibrare în domeniul Sigma 1 (probabilitate 68,3%)	Intervale BC obținute după calibrare în domeniul Sigma 2 (probabilitate 95,4%)
T.91 M.1	1961	2023	Poz-166764	2460±35	751–684 (24,5%) 668–634 (11,1%) 620–614 (1,5%) 590–511 (24,4%) 506–481 (6,7%)	758–678 (27,8%) **672–416 (67,7%)**
T.41	1960	2023	Poz-167105	2460±30	750–685 (27,3%) 667–636 (11,8%) 588–578 (3,0%) 572–512 (21,1%) 502–484 (4,9%)	758–678 (29,3%) **671–452 (60,5%)** 446–416 (5,7%)
T.72 M.3	1961	2023	Poz-166763	2450±30	746–690 (23,4%) 664–644 (8,4%) 551–465 (32,0%) 436–422 (4,5%)	754–682 (26,0%) 670–608 (15,3%) **594–412 (54,1%)**
T.69 M.1	1960	2020	Poz-126014	2420±30	540–411 (68,3%)	748–688 (13,9%) 666–642 (5,9%) **566–402 (75,6%)**
T.106	1961	2023	Poz-167113	2405±30	516–406 (68,3%)	735–695 (7,6%) 664–648 (3,6%) **546–398 (84,2%)**

Tabelul 1. Rezultatele datărilor radiocarbon ale celor cinci probe de lemn ars din necropola de la Ferigile.

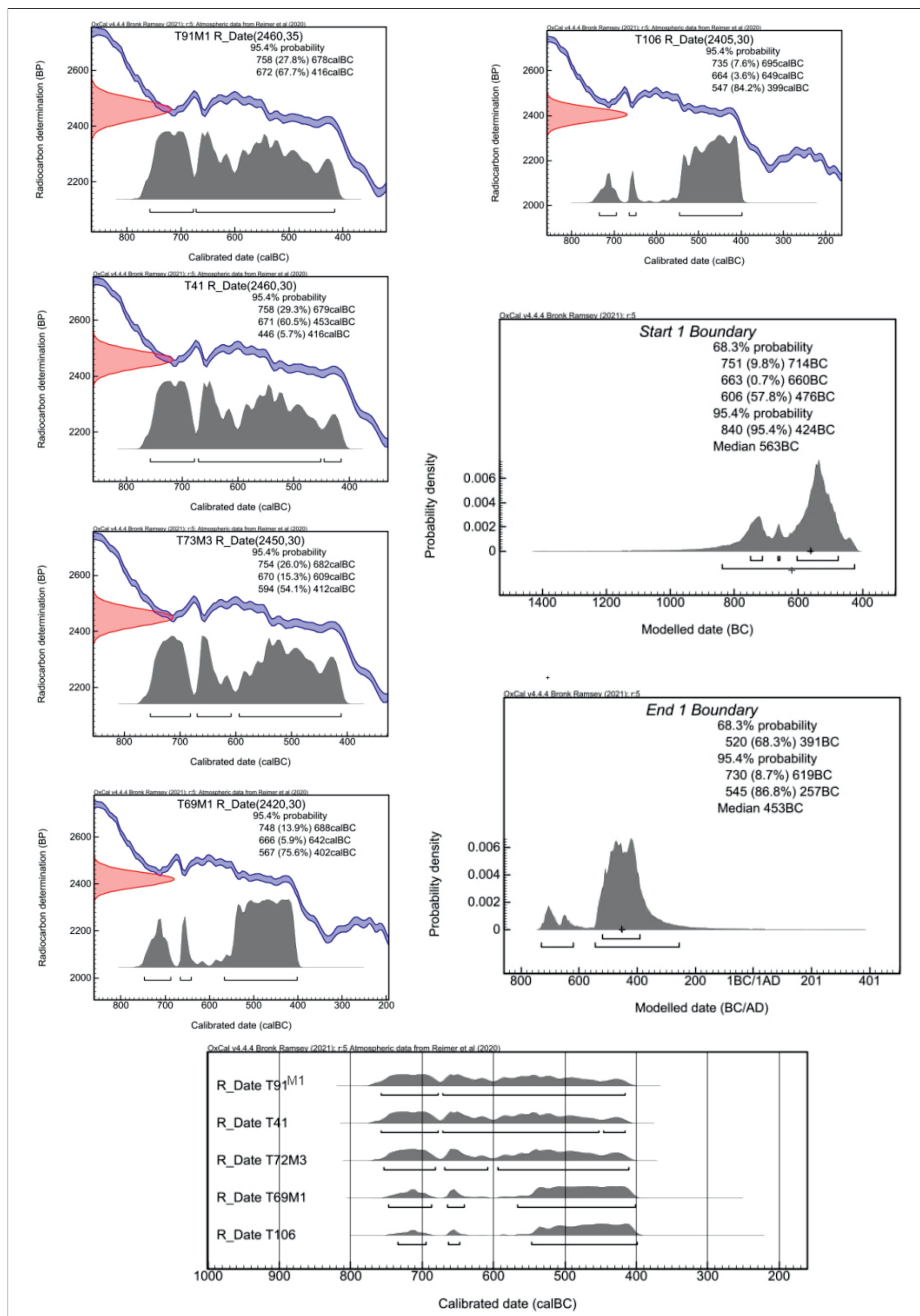

Fig. 4. Graficele calibrărilor obținute în urma datării radiocarbon a celor cinci probe (fragmente de lemn ars) din necropola de la Ferigile și cele mai probabile date de început și de sfârșit (*start & end boundaries*) ale intervalului rezultat.

foarte utile într-o eventuală tentativă de rafinare a rezultatelor datării[65]; totuși, aceste analize pot fi în continuare accesate, într-o nouă etapă a cercetării, de vreme ce părți din probele respective sunt păstrate în condiții optime în depozitul muzeului.

Prima impresie pe care o lasă tabloul rezultatelor brute obținute este nediferențierea categorică a fazelor Ferigile-Sud și Ferigile-Nord. Datele radiocarbon corespunzătoare mormintelor din aceste faze (Ferigile-Sud: T.69 M.1 și T.72 M.3; Ferigile-Nord: T.91 M.1 și T.41) alcătuiesc un grup relativ omogen, cuprins între 2460±35 BP și 2420±30 BP. Mai mult, anii convenționali radiocarbon asociați probelor din faza Ferigile-Sud sunt mai recenți decât anii probelor din faza Ferigile-Nord, ceea ce poate produce confuzie. Aceasta este numai aparent o invalidare a așteptării arheologice, având în vedere valorile deviației standard (±30 și chiar ±35) care, teoretic, poate urca sau coborî cu intervalul respectiv de timp oricare dintre cele patru date obținute. Totuși, trebuie remarcat faptul că unele puncte forte pe care se sprijină cronologia internă a necropolei par acum, dacă nu contestate de-a dreptul, cel puțin discutabile. Așa este cazul cronologiei T.69 M.1 sugerate după calibrare: plasarea acestui mormânt la începuturile necropolei este pusă sub semnul întrebării, ca urmare a coroborării intervalului majoritar (75,6%) din domeniul sigma 2 (566–402 calBC) de anii din domeniul sigma 1 (540–411 calBC)[66].

Ultimul complex analizat (T.106) își păstrează poziția finală și după datarea radiocarbon (2405±30 BP), la fel ca și în înserierile existente. Dintre toate rezultatele obținute, acesta tinde cel mai mult să iasă din „platoul Hallstatt", consistența intervalului dominant grupându-se în mod evident la finalul platoului. Așadar, rezultatul datării fazei Ferigile III prin acest mormânt reprezentativ confirmă așteptarea arheologică (secolul al V-lea a.Chr.). Această dată obținută acum este cu atât mai demnă de încredere cu cât se dovedește a fi foarte apropiată de data radiocarbon a unui alt complex închis definitoriu pentru faza Ferigile III, și anume mormântul cu imitație de *oenochoe* de la Țițești (2395±30 BP)[67].

Nu putem încheia această succintă discuție a rezultatelor detaliate în tabelul de mai sus fără a remarca faptul că anii extremi ai intervalelor majoritare din domeniul sigma 2 (672–398 calBC) se suprapun aproape deplin peste așteptarea arheologică, confirmând cronologia absolută a necropolei, așa cum a fost propusă de Alexandru Vulpe (mijlocul secolului al VII-lea „sau puțin înainte" – secolul al V-lea a.Chr.).

Totuși, valorile medii calibrate BC ale anilor celor mai probabile perioade de început și de sfârșit pentru intervalul cronologic furnizat de cumularea rezultatelor celor cinci datări radiocarbon („start & end boundaries") indică o durată mult mai compactă pentru lotul de morminte analizat, care abia dacă depășește un secol (median

[65] Palincaş 1997, p. 25.
[66] Măndescu 2020a, p. 181–182, fig. 6.
[67] Măndescu 2024a.

563–453 calBC)[68]. Raportarea la această schemă îngustă generează însă neajunsuri insurmontabile pentru prima parte a intervalului, în sensul că cele mai vechi orizonturi ale necropolei (integral Ferigile-Sud și începutul Ferigile-Nord), așa cum au fost acestea definite temporal în discursul arheologic, nu ar fi reprezentate deloc în grupul analizat. În schimb, valoarea medie pentru „end boundary" coincide fără echivoc cu așteptarea arheologică.

Datele prezentate aici sunt de interes nu numai prin prisma raportării la cronologia internă a necropolei de la Ferigile. Adevărata lor utilitate trebuie judecată mai ales din perspectiva unui demers care se dorește integrator (chiar dacă deocamdată aflat numai într-o formă incipientă), de racordare la o coloană radiocarbon amplă, mobilată din ce în ce mai consistent cu date raportate din diverse situri și descoperiri aparținând atât grupului Ferigile, cât și grupurilor culturale învecinate.

Raportarea rezultatelor la situația înfățișată de grupul Ferigile și de grupurile culturale învecinate. Cantitatea datărilor radiocarbon obținute pe probe din contexte Ferigile a crescut semnificativ în ultimii ani. Cele mai multe sunt încă inedite (datări referitoare la necropolele de la Ferigile și Tigveni, anunțate de Emilian Teleaga[69]; un lot consistent de datări din cimitirele de la Valea Stânii și Câmpulung obținut de semnatarul acestor rânduri), însă este de așteptat o publicare integrală, sperăm nu foarte îndepărtată, urmată, evident, de corelările și sistematizările necesare. În afară de cea deja amintită din T.69 M.1 de la Ferigile, mai sunt publicate alte 11 datări obținute din probe de lemn ars sau os calcinat, provenind din cinci situri: șapte din necropola de la Valea Stânii (cuprinse între 2585±30 BP și 2425±30 BP)[70], două de la Podu Rizii (2525±30 BP și 2470±35 BP)[71] și câte una de la Budureasca (2570±41 BP)[72], Tigveni (2474±76 BP)[73] și Țițești (2395±30 BP)[74].

Pentru a desluși cum s-ar putea racorda grupul Ferigile, în general, și necropola eponimă, în special, din perspectiva datelor radiocarbon cunoscute, la grupurile învecinate de la finalul primei epoci a fierului, voi proceda în cele ce urmează la o succintă trecere în revistă a cadrului general, chiar dacă fragmentat și inegal, pe care acestea din urmă ni-l înfățișează.

În ceea ce privește grupul transilvan Ciumbrud, cu aria predilectă de răspândire pe valea Mureșului, până de curând a trebuit să ne mulțumim cu o singură dată radiocarbon cunoscută, obținută dintr-o probă prelevată din craniul unui individ înhumat într-unul dintre cele trei morminte de la Simeria (Piski), descoperite

[68] Pentru ajutorul primit în determinarea celor mai probabile date calibrate pentru începutul și sfârșitul („start & end boundaries") intervalului cronologic furnizat de cele cinci datări, am a mulțumi colegului dr. Cristian Eduard Ștefan.

[69] Teleaga 2017b, p. 307.

[70] Măndescu *et alii* 2017, p. 32–33, tab. 4, fig. 5; Măndescu 2020b, p. 304, fig. 12; Măndescu 2021, p. 78; Măndescu 2024b.

[71] Măndescu *et alii* 2024.

[72] Dîscă *et alii* 2023, p. 75 și urm., fig. 3.

[73] Teleaga 2017a, p. 14, nota 61.

[74] Măndescu 2024a.

întâmplător în anul 1901. Cum primele două măsurători au furnizat date considerate nefiresc de coborâte (2686±32 BP și 2660±24 BP)[75], proba a fost redatată, acordându-se o atenție sporită analizei izotopilor stabili. Rezultatul a fost obținerea unei date sensibil „îmblânzite” (2516±20 BP), mult mai apropiată de orizontul de așteptare arheologică[76].

Pe măsură ce cercetările arheologice avansează în necropola de la Sâncrai, datările radiocarbon asociate grupului Ciumbrud tind să devină o practică obișnuită în abordarea interdisciplinară a sitului. Șapte dintre rezultatele obținute pe probe din acest cimitir, eșalonate între 2608±26 BP și 2465±35 BP, au fost deja făcute cunoscute grație perseverenței colectivului coordonat de Aurel Rustoiu[77].

Tot din Transilvania dispunem de o probă asociată „descoperirilor de tip Vlaha”, datată radiocarbon la 2521±19 BP, provenind din cercetările coordonate de Florin Gogâltan în situl eponim[78].

Pentru zona Subcarpaților Curburii, reprezentată de necropola de la Bârsești, există trei datări ^{14}C (obținute pe probe de oase calcinate), pe care le datorăm cercetărilor reluate în acest cimitir de Emilian Teleaga: 2560±67 BP, 2550±72 BP și 2509±71 BP. După calibrare, acestea se situează relativ unitar în intervalul 810–540 BC (în domeniul sigma 1, 68,2% probabilitate)[79].

Pentru completarea peisajului cronologiei radiocarbon cu sectorul vestic al grupurilor culturale „hallstattiene târzii” contemporane cu Ferigile, și anume cu grupul Szentes-Vekerzug (denumit uneori grupul Alföld sau, mai nou, cultura Vekerzug), avem la îndemână o serie de cinci date raportate de Czifra Szabolcs, obținute din așezarea de la Nagytarcsa (în Cisdanubia, la periferia nord-estică a Budapestei), eșalonate între 2490±30 BP și 2390±30 BP[80].

[75] Soficaru *et alii* 2018, p. 20–24, fig. 14; Cristescu, Bărbat 2020, p. 318.

[76] Simion *et alii* 2019.

[77] Rustoiu 2019, p. 58, fig. 9; Rustoiu, Drăgan 2022, p. 181, fig. 8; Balteş 2023, p. 9; Condurăţeanu, Gligor, Balteş 2024. Consider că cea mai recentă dată radiocarbon relevată de complexele de la Sâncrai, obținută pe o probă din scheletul unui cal înhumat în cuprinsul sitului (M.26, încă inedit) și care, după calibrare, conduce către etapa timpurie a celei de-a doua epoci a fierului, secolele IV–III a.Chr. (informație amabilă dr. Aurel Rustoiu, căruia îi mulțumesc și pe această cale; analiza a fost efectuată la Laboratorul HEKAL din Debrețin, în cadrul grantului PN-III-P4-ID-PCE-2020-0566), iese din cadrul discuției de față deoarece succede cu mult etapa mormintelor de la finalul primei epoci a fierului de aici și nu poate fi considerată ilustrativă pentru durata de funcționare a necropolei. Mai mult, această dată pătrunde adânc chiar și după intervalul cronologic specific orizontul celtic din Transilvania (seria de 11 date radiocarbon ce se grupează între 2348±43 BP și 2230±41 BP, publicate recent – Berecki 2023). Situația cunoaște bune analogii în necropola Szentes-Vekerzug de la Chotín, unde doi dintre caii îngropați în cuprinsul cimitirului hallstattian târziu au fost datați radiocarbon la 2160±30 BP, respectiv 2150±30 BP, așadar mult după orizontul cronologic al funcționării necropolei (Kmet'ová, Barta 2018, p. 208–214, fig. 7–8).

[78] Gogâltan 2019, p. 59, fig. 10.

[79] Teleaga *et alii* 2015, p. 13, nota 10; Teleaga 2020, p. 148, 160, 172.

[80] Czifra *et alii* 2017, p. 271, fig. 19.

În sfârșit, pentru Dobrogea finalului primei epoci a fierului, beneficiem de cele trei datări radiocarbon publicate din mormintele recent cercetate de colectivul coordonat de Valeriu Sîrbu în necropola de la Celic Dere, datele obținute acoperind intervalul 2446±43–2377±44 BP[81].

Sintetizând într-o manieră unitară seria de date de mai sus (totuși, cel puțin din punct de vedere cantitativ, departe de a fi în măsură să impună adevăruri absolute), se conturează un tablou cu destule elemente de noutate față de ceea ce se cunoștea până acum. Necropola de la Ferigile, contemporană, în general, cu grupul Szentes-Vekerzug, dar și cu mare parte din orizontul mai vechi al grupului scitoid din Dobrogea reprezentat de cimitirul de la Celic Dere, nu ilustrează întreaga evoluție a grupului omonim, ci numai faciesul târziu al acestuia. Începuturile grupului Ferigile, sensibil anterioare momentului de debut al necropolei eponime, sunt surprinse în cimitirul de la Valea Stânii. Acest orizont primar al grupului Ferigile este contemporan cu constituirea grupului transilvan Ciumbrud, cu care evoluează sincron pe toată durata acestuia din urmă – cel puțin aceasta este concluzia la care se ajunge după confruntarea datelor disponibile din necropolele de la Valea Stânii, respectiv Sâncrai. Datele probelor de pe valea Mureșului sunt toate anterioare celei mai vechi date obținute la Ferigile, astfel că nu ar fi de mirare dacă finalul grupului Ciumbrud și momentul primelor înmormântări de la Ferigile să nu se suprapună. Acest ipotetic decalaj s-ar oglindi și în raritatea evidentă a punctelor cu adevărat comune din inventarele funerare specifice celor două entități, discrepanță subliniată insistent odinioară, chiar dacă nu neapărat pe fundamente cronologice, cât mai degrabă etno-culturale[82]. Descoperirile transilvănene „de tip Vlaha” tind și acestea să se contureze într-un orizont mai vechi decât necropola de la Ferigile[83], deși fragilitatea singurei date radiocarbon de care dispunem îndeamnă deocamdată la prudență.

De asemenea, necropola de la Bârsești pare să își înceteze existența anterior nu numai finalului celei de la Ferigile, așa cum s-a mai spus[84], dar chiar și debutului

[81] Sîrbu *et alii* 2020, p. 262, tab. 1.

[82] Vasiliev 1980, p. 61–124.

[83] Aceasta însă nu înseamnă că preced și grupul Ferigile în ansamblul său. Trebuie subliniat faptul că descoperirile ceramice din complexul de la Vlaha – „Pad” (CX 0375), datat 2521±19 BP (Gogâltan 2019, p. 59, fig. 10), are bune analogii în grupul Ferigile (Gogâltan, Nagy 2012, p. 113–114, pl. 4–6), cu precădere în faciesul mai vechi al acestuia, surprins destul de bine în ultimii ani pe valea Râului Târgului. Dintre vasele de la Vlaha, exemple relevante în acest sens le oferă kantharosul cu analogii la Câmpulung (Palincaș 2003–2005, p. 294, fig. 2/1), necropolă din care am obținut o dată radiocarbon foarte apropiată de cea de la Vlaha, 2525±30 BP (Măndescu *et alii* 2022–2023, p. 266), dar și castronul negru lustruit, cu marginea evazată și decorată cu caneluri oblice paralele (Gogâltan, Nagy 2012, p. 114, pl. 5/1); acest model specific de decor canelat nu apare la Ferigile, dar este atestat tot pe un astfel de castron negru evazat la Valea Stânii, în mormântul principal din tumulul 22, complex pentru care dispunem de două datări radiocarbon (2585±30 BP și 2490±35 BP – Măndescu 2024b) care o încadrează pe cea de la Vlaha. Întrucât problematica conturată excede subiectul articolului de față, îmi propun să revin, cu o discuție detaliată asupra acestor potențiale paralelisme, într-un material viitor.

[84] Teleaga 2017b, p. 307.

acesteia din urmă; cum contemporaneitatea dintre cele două necropole este improbabilă, definirea unitară a „grupului Bârsești-Ferigile” își pierde mare parte din argumentare.

Temă pentru viitor: o filiație Basarabi – Ferigile? O problemă spinoasă rămâne relaționarea cronologică, cel puțin în domeniul datării radiocarbon, a grupului Ferigile cu entitatea culturală despre care se consideră că l-a precedat, și anume orizontul cultural Basarabi[85]. În momentul de față, o coloană radiocarbon comună Basarabi – Ferigile nu este încă posibilă, de vreme ce datările publicate din contexte Basarabi sunt aproape inexistente. Un lot consistent de datări radiocarbon, realizat pe probe din așezarea Basarabi de la Tărtăria – *Podu Tărtăriei vest*, este încă inedit[86]. De la sud de Carpați, dispunem de o dată din nivelul pre-Basarabi de la Popești (2795±30 BP)[87], iar din Transilvania a fost publicată o dată obținută din context Basarabi din așezarea de la Gligorești (2566±24 BP)[88]. Este evident că data Basarabi obținută la Gligorești este mai recentă decât datele raportate din contexte Ferigile (Valea Stânii: 2606±35 BP și 2585±30 BP[89]; Budureasca: 2570±41 BP[90]). Dar nu trebuie mers atât de departe la sud de Carpați, de vreme ce la nici 25 km distanță de Gligorești, pe aceeași vale a Mureșului, cimitirul de la Sâncrai, ilustrând arheologic grupul Ciumbrud, a furnizat o dată chiar și mai timpurie decât cele menționate din grupul Ferigile (2608±26 BP)[91].

Probabilitatea existenței unei relații cronologice de contemporaneitate între manifestările (cel puțin finale) Basarabi și apariția grupurilor culturale reprezentative pentru finalul primei epoci a fierului, afirmată cu decenii în urmă, mai voalat de Emil Moscalu[92] și Marian Gumă[93] sau mai explicit de Nikolaus Gregor Otto Boroffka[94] și chiar mai viguros de Klaus Kilian, pentru care necropolele de la Basarabi și Ferigile erau, practic, sincrone[95], a fost tot mai mult adusă în discuție, îndeosebi pentru realitățile din Transilvania, unde nu mai este considerată o „impietate”[96]. Anticipând publicarea cimitirului de la Valea Stânii, îndrăznesc să afirm că și în mediul Ferigile timpuriu s-ar putea percepe o asemenea suprapunere cronologică peste un orizont Basarabi poate aflat la amurg, dar încă în viață. Pentru a susține până la capăt această idee cu argumente pertinente, sunt necesare câteva elemente esențiale, care, deocamdată, lipsesc: atât îndesirea și rafinarea adecvată a datărilor radiocarbon, cât, mai ales, identificarea „importurilor” tranzitate între cele două entități culturale.

---

[85] Vulpe 1986, p. 69–70, notele 31–32.
[86] Borș 2018; Gogâltan 2019, p. 58–59.
[87] Palincaș 2004–2005, p. 64, fig. 8.
[88] Gogâltan 2019, p. 69, fig. 9.
[89] Măndescu, Pițigoi, Dumitrescu 2018.
[90] Dîscă *et alii* 2023, p. 75 și urm., fig. 3.
[91] Rustoiu, Drăgan 2022, p. 181, fig. 8.
[92] Moscalu 1981, p. 345; Moscalu 1983, p. 183; contra Vulpe 1986, p. 69, nota 31.
[93] Gumă 1983, p. 97–98; Gumă 1993, p. 235.
[94] Boroffka 1988, p. 98–99.
[95] Kilian 1975, pl. 102.
[96] Gogâltan, Nagy 2012, p. 112, cu literatura.

BIBLIOGRAFIE

Agerskov Rose *et alii* 2022 — H. Agerskov Rose, N. Muller-Scheesel, J. Meadows, C. Hamann, *Radiocarbon dating and Hallstatt chronology: a Bayesian chronological model for the burial sequence at Dietfurt an der Altmühl 'Tennisplatz', Bavaria, Germany*, Archaeological and Anthropological Sciences 14, 2022, 72, p. 1–18.

Alekseev/Алексеев *et alii* 2005 — А.Ю. Алексеев, Н.А. Боковенко, С.С. Васильев, В.А. Дергачев, Г.И. Зайцева, Н.Н. Ковалюх, Г. Кук, Й. ван дер Плихт, Г. Посснерт, А.А. Семенцов, Е.М. Скотт, К.В. Чугунов, *Евразия в скифскую эпоху. Радиоуглеродная и археологическая хронология/Eurasia in Scythian Time. Radiocarbon and Archaeological Chronology*, Санкт-Петербург, 2005.

Baillie, Pilcher 1983 — M.G.L. Baillie, J.R. Pilcher, *Some observations on the high-precision calibration of routine dates*, în B.S. Ottaway (ed.), *Archaeology, dendrochronology and the radiocarbon calibration curve*, University of Edinburgh Department of Archaeology Occasional Paper 9, 1983, p 51–63.

Balteş 2023 — G.D. Balteş, *Practici funerare la sciţii din Transilvania. Studiu de caz: necropola de la Sâncrai (jud. Alba)*, teză de doctorat, Universitatea „1 Decembrie" Alba Iulia, 2023, rezumat publicat la https://uab.ro/media/documente/Rezumat_teza_RO_GB.pdf (accesat 25.05.2024).

Berecki 2023 — S. Berecki, Radiocarbon *Dating of Late Iron Age Graves from Transylvania*, ArchBulg 27, 1, 2023, p. 25–35.

Boroffka 1988 — N.G.O. Boroffka, *Ein neues hallstattzeitliches Grab aus Siebenbürgen*, ArhVestnik 49, 1988, p. 93–100.

Borş 2018 — C. Borş, *Despre cronologia perioadei culturii Basarabi prin prisma descoperirilor din cuprinsul sitului Tărtăria-Podu Tărtăriei vest*, comunicare la Sesiunea de comunicări ştiinţifice „Oltenia – interferenţe culturale", ediţia a VIII-a, Muzeul Olteniei, Craiova, 9–12 mai 2018.

Bronk Ramsey 2009 — C. Bronk Ramsey, *Bayesian analysis of radiocarbon dates*, Radiocarbon 51, 1, 2009, p. 337–360.

Bronk Ramsey 2021 — C. Bronk Ramsey, OxCal v.4.4.4 [software, 2021]. URL: https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal.html (accesat 11.03.2024).

Condurăţeanu, Gligor, Balteş 2024 — M.B. Condurăţeanu, M. Gligor, G.D. Balteş, *Un eveniment Miyake în necropola scitică de la Sâncrai – „Dâlma lui Candin"*, în L. Oţa, *Sesiunea de comunicări ştiinţifice a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan"*, SCIVA 75, 2024, p. 303–370, în special p. 320.

Cristescu, Bărbat 2020 — C. Cristescu, I.A. Bărbat, *Funerary Rites and Rituals in South-Western Transylvania at the End of the Early Iron Age*, în E. Teleaga (ed.), *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. Bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*, SEAT 5, Rhaden/Westf., 2020, p. 291–308.

Czifra *et alii* 2017 — Sz. Czifra, A. Kreiter, E. Kovacs-Szeles, M. Toth, O. Viktorik, B. Tugya, *Scythian Age settlement near Nagytarcsa*, ActaArchHung 68, 2017, p. 241–298.

Dîscă *et alii* 2023 — C. Dîscă, B. Ciupercă, T. Hila, E. Grigorescu, M. Mihon, A. Petre, D. Păceșilă, *O instalație de lemn carbonizată din prima epocă a fierului descoperită pe Valea Budureasca (com. Vadu Săpat, jud. Prahova)*, Mousaios 26, 2023, p. 71–91.

Gogâltan 2019 — F. Gogâltan, *Despre cronologia absolută a Bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic*, Tyragetia S.N. 13 (28), 1, 2019, p. 45–70.

Gogâltan, Nagy 2012 — F. Gogâltan, J.G. Nagy, *Profane or Ritual? A Discovery from the End of the Early Iron Age from Vlaha-„Pad", Transylvania*, în S. Berecki (ed.), *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*, BMM-SA 5, Târgu Mureș, 2012, p. 105–132.

Goslar 2018 — T. Goslar, *Description of procedures of AMS 14C dating used in the Poznań Radiocarbon Laboratory 2018*, https://radiocarbon.pl/en/description-of-procedures/ (accesat 20.11.2023).

Gumă 1983 — M. Gumă, *Contribuții la cunoașterea culturii Basarabi în Banat*, Banatica 7, 1983, p. 65–138.

Gumă 1993 — M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, BiblThrac 4, Bucureşti, 1993.

Hellmuth 2010 — A. Hellmuth, *Bogenschützen des Pontischen Raumes in der Älteren Eisenzeit. Typologische Gliederung, Verbreitung und Chronologie der skythischen Pfeilspitzen*, I–II, UPA 177, Bonn, 2010.

Jacobsson *et alii* 2018 — P. Jacobsson, W.D. Hamilton, G. Cook, A. Crone, E. Dunbar, H. Kinch, P. Naysmith, B. Tripney, S.Xu, *Refining the Hallstatt Plateau: Short-Term 14C Variability and Small Scale Offesets in 50 Consecutive Single Tree-Rings from Southwest Scotland Dendro-Dated 510–450 BC*, Radiocarbon 60, 1, 2018, p. 219–237.

Kilian 1975 — K. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria*, PZ 50, 1975, p. 11–140, pl. 1–102, tab. 1.

Kmet'ová, Barta 2018 — P. Kmeťová, P. Barta, *Absolute dating of horse graves at cemeteries of Vekerzug culture: new evidence from Chotín*, în M. Trefný (ed.), *The Early Iron Age in Central Europe. Proceedings of the conference held on the 2nd–4th of July 2015 in Hradec Králové, Czech Republic*, Hradec Králové, 2018, p. 202–221.

Kull 1997 — B. Kull, *Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit and der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von „Prunkgräbern"*, BerRGK 78, 1997, p. 197–466.

Kull, Stîngă 1997 — B. Kull, I. Stîngă, *Die Siedlung Oprişor bei Turnu Severin (Rumänien) und ihre Bedeutung für die thrakische Toreutik*, Germania 75, 2, 1997, p. 551–584.

Lang 1980 — A. Lang, *Zur Chronologie frühskythischer Funde im Karpatenbecken und an unteren Donau*, în R. Vulpe (ed.), *Actes du IIe Congrés International de Thracologie – Bucharest, 1976*, I, Bucureşti, 1980, p. 229–233.

Măndescu 2013 — D. Măndescu, *The Late First Iron Age Ferigile Cultural Group – An Original North-Thracian Synthesis at the Interference of the Surrounding Cultural Spaces*, în V. Sîrbu, R. Ştefănescu (eds.), *The Thracians and Their Neighbors in the Bronze and Iron Ages, Proceedings of the 12th International Congress of Thracology,*

Târgoviște, 10th–14th September 2013, II, Brașov, 2013, p. 247–255.

Măndescu 2020a — D. Măndescu, *Old finds, new approaches. A possible marker of mounted warriors in Ferigile Group*, în S. Matei (ed.), *Bronze and Iron Age in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead. Proceedings of the 18th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău, 17th–20th of October 2019* (Mousaios 23), Buzău, 2020, p. 173–189.

Măndescu 2020b — D. Măndescu, *The Necropolis at Valea Stânii (Argeș County): Common Elements and Particularities in the Ferigile Group*, în E. Teleaga (ed.), *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*, SEAT 5, Rhaden/Westf., 2020, p. 291–308.

Măndescu 2021 — D. Măndescu, *Daily bread for the afterlife or feeding the people? Pottery as status marker in an outstanding burial from Valea Stânii necropolis (Romania)*, SlSArch 63, 2021, p. 75–99.

Măndescu 2024a — D. Măndescu, *Necropola hallstattiană târzie de la Țițești (jud. Argeș): o reevaluare și o dată radiocarbon pentru faza Ferigile III*, în D. Aparaschivei, G. Bilavschi, L. Pîrnău (eds.), *Varia Archaeologica*, IV, *Provocări, căutări și certitudini în cercetarea arheologică românească actuală*, Iași – Cluj-Napoca, 2024 (sub tipar).

Măndescu 2024b — D. Măndescu, *The spur from Valea Stânii. On horses and men in Early Iron Age Ferigile group*, Dacia N.S. 68, 2024 (sub tipar).

Măndescu 2024c — D. Măndescu, *Poziția cronologică radiocarbon a necropolei din prima epocă a fierului de la Ferigile*, în L. Oța, *Sesiunea de comunicări științifice a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”*, SCIVA 75, 2024, p. 303–370, în special p. 321.

Măndescu, Borș 2021 — D. Măndescu, C. Borș, *The Origins of Thracian Civilisation in the Lower Danube and the Carpathians: Unity in Diversity in Late Iron Age I*, în E. Oberländer-Târnoveanu, A. Carretero Pérez (eds.), *Archaeological Treasures of Romania. Dacian and Roman Roots*, Madrid, 2021, p. 15–39.

Măndescu, Pițigoi, Dumitrescu 2018 — D. Măndescu, I.A. Pițigoi, I. Dumitrescu, *Necropola hallstattiană de la Valea Stânii, comuna Țițești, județul Argeș – Campania 2017*, comunicare la Sesiunea națională de rapoarte arheologice – ediția a LII-a, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, 15–17 noiembrie 2018.

Măndescu *et alii* 2017 — D. Măndescu, M. Mihalache, I. Stănculescu, M. Constantinescu, *Contribuţii la studiul pieselor de port şi podoabă din mediul cultural Ferigile. Mărgelele de caolin descoperite în necropola hallstattiană de la Valea Stânii (judeţul Argeş)*, Peuce S.N. 15, 2017, p. 7–48.

Măndescu *et alii* 2022–2023 — D. Măndescu, V. Rădulescu, I. Dumitrescu, M. Păduraru, M. Constantinescu, *O necropolă hallstattiană târzie (grupul Ferigile) la Câmpulung județul Argeș*, în L. Oța, *Sesiunea de comunicări științifice a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”*, SCIVA 73–74, 2022–2023, p. 245–300, în special p. 266.

Măndescu *et alii* 2024 — D. Măndescu, A. Ilie, H. Ghiţă, C. Şendroiu, *Mormântul din prima epocă a fierului de la Podu Rizii (jud. Dâmboviţa). Din nou despre prezenţa grupului Ferigile în câmpie*, CA 31, 2, 2024 (sub tipar).

Metzner-Nebelsick 2002 — C. Metzner-Nebelsick, *Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*, I–II, Vorgeschichtliche Forschungen 23, Rhaden/Westf., 2002.

Moscalu 1981 — E. Moscalu, *Problèmes concernant la culture thraco-gète d'Olténie*, Dacia N.S. 25, 1981, p. 343–347.

Moscalu 1983 — E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, Bucureşti, 1983.

Nicolaescu-Plopşor, Wolski 1975 — D. Nicolaescu-Plopşor, W. Wolski, *Elemente de demografie şi ritual funerar la populaţiile vechi din România*, BAER 1, Bucureşti, 1975.

O'Hare *et alii* 2019 — P. O'Hare, F. Mekhaldi, F. Adolphi, G. Raisbeck, A. Aldahan, E. Anderberg, J. Beer, M. Christl, S. Fahrni, H-A. Synal, J. Park, G. Possnert, J. Southon, E. Bard, ASTER Team, R. Muscheler, *Multiradionuclide evidence for an extreme solar proton event around 2,610 B.P. (~660 BC)*, PNAS 116 (13), 2019, p. 5961–5966.

Olsen *et alii* 2013 — J. Olsen, J. Heinemeier, K.M. Hornstrup, P. Bennike, H. Trane, *'Old wood' effect in radiocarbon dating of prehistoric cremated bones?*, JAS 40, 1, 2013, p. 30–34.

Palincaş 1997 — N. Palincaş, *Câteva observaţii privind utilizarea datelor radiocarbon*, SCIVA 48, 1, 1997, p. 17–30.

Palincaş 2003–2005 — N. Palincaş, *Câteva fragmente ceramice hallstattiene de tip Ferigile descoperite la Câmpulung (jud. Argeş)*, SCIVA 54–56, 2003–2005, p. 291–301.

Palincaş 2004–2005 — N. Palincaş, *Zur chronologischen Stellung der kannellierten (vor-Basarabi-) Keramik von Popeşti*, Dacia N.S. 48–49, 2004–2005, p. 55–64.

Palincaş 2017 — N. Palincaş, *Radiocarbon Dating in Archaeology: Interdisciplinary aspects and consequences (An overview)*, AIP Conference Proceedings 1852, 060006, 2017, p. 1–11.

Park *et alii* 2017 — J. Park, J. Southon, S. Fahrni, P.P. Creasman, R. Mewaldt, *Relationship between solar activity and Δ14c peaks in AD 775, AD 994, and 660 BC*, Radiocarbon 59, 4, 2017, p. 1147–1156.

Pearson, Pilcher, Baillie 1983 — G.W. Pearson, J.R. Pilcher, M.G.L. Baillie, *High-precision ^{14}C measurement of Irish oaks to show the natural ^{14}C variations from 200 BC to 4000 BC*, Radiocarbon 25, 2, 1983, p. 179–186.

Popescu, Vulpe 1980 — E. Popescu, A. Vulpe, *Sur la culture des Géto-Daces de la zone sous-carpathique: la nécropole de Cepari*, în R. Vulpe (ed.), *Actes du IIe Congrés International de Thracologie – Bucharest, 1976*, I, Bucureşti, 1980, p. 259–265.

Popescu, Vulpe 1982 — E. Popescu, A. Vulpe, *Nouvelles découvertes du type Ferigile*, Dacia N.S. 26, 1982, p. 77–114.

Reimer *et alii* 2020 — P.J. Reimer, W.E.N. Austin, E. Bard, A. Bayliss, P.G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, M. Butzin, H. Cheng, R. Lawrence Edwards, M. Friedrich, P.M. Grootes, T.P. Guilderson, I. Hajdas, T.J. Heaton, A.G. Hogg, K.A. Hughen, B. Kromer, S.W. Manning,

R. Muscheler, J.G. Palmer, C. Pearson, J. van der Plicht, R.W. Reimer, D.A. Richards, E. Marian Scott, J.R. Southon, C.S.M. Turney, L. Wacker, F. Adolphi, U. Büntgen, M. Capano, S.M. Fahrni, A. Fogtmann-Schulz, R. Friedrich, P. Köhler, S. Kudsk, F. Miyake, J. Olsen, F. Reinig, M. Sakamoto, A. Sookdeo, S. Talamo, *The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 cal kBP)*, Radiocarbon 62, 4, 2020, p. 725–757.

Rustoiu 2019 — A. Rustoiu, *Archaeological explorations of magic and witchcraft in Iron Age Transylvania*, Cluj-Napoca, 2019.

Rustoiu, Drăgan 2022 — A, Rustoiu, A. Drăgan, *Remembering the Ancestors. A Grave-Marker from the "Scythian" Cemetery at Sâncrai (Alba County)*, EphemNap 32, 2022, p. 171–192.

Simion *et alii* 2019 — C.A. Simion, O. Gâza, T. Sava, C. Bonsall, A. Soficaru, A. Bălăşescu, C. Cristescu, I.A. Bărbat, *Rezultate preliminare obținute din investigarea unor materiale osteologice umane de la sfârşitul primei epoci a fierului din sud-vestul Transilvaniei. Cazul craniului de copil din necropola „scitică" de la Simeria*, comunicare la Simpozionul național *Mobilitate individuală şi colectivă în Transilvania Epocii Fierului. Perspective interdisciplinare*, Institutul de Arheologie şi Istoria Artei Cluj-Napoca, 30 mai 2019.

Sîrbu *et alii* 2020 — V. Sîrbu, M.M. Ştefan, D. Ştefan, T. Bochnak, *Funerary Practices during the 6th–5th Centuries BC in Telița "Celic-Dere", at the Lower Danube*, în E. Teleaga (ed.), *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. Bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*, SEAT 5, Rhaden/Westf., 2020, p. 225–269.

Snoeck, Brock, Schulting 2014 — C. Snoeck, F. Brock, R.V. Schulting, *Carbon exchanges between bone apatite and fuels during cremation: impact on radiocarbon dates*, Radiocarbon 56, 2, 2014, p. 591–602.

Soficaru *et alii* 2018 — A.D. Soficaru, A. Bălăşescu, O. Gâza, T.B. Sava, C.A. Simion, M. Culea, M. Ilie, C. Mănăilescu, D. Păceşilă, G. Sava, A. Robu, C. Cristescu, I.A. Bărbat, *Analiza antropologică, arheozoologică şi datarea radiocarbon a unor materiale osteologice din sud-vestul Transilvaniei*, Sargetia S.N. 9 (45), 2018, p. 9–45.

Stäuble, Hiller 1997 — H. Stäuble, A. Hiller, *An extended prehistoric well field in the opencast mine area of Zwenkau, Germany*, Radiocarbon 40, 2, 1997, p. 721–733.

Stuiver, Becker 1986 — M. Stuiver, B. Becker, *High-precision decadal calibration of the radiocarbon time scale, AD 1950–2500 BC*, Radiocarbon 28, 2B, 1986, p. 863–910.

Teleaga 2017a — E. Teleaga, *Contribuții privind mormintele hallstattiene târzii cu zăbale de tip Szentes-Vekerzug în Bazinul Carpatic*, SCIVA 68, 1–4, 2017, p. 5–29.

Teleaga 2017b — E. Teleaga, *Raport ştiințific privind rezultatele cercetărilor desfăşurate în anii 2015–2017 în cadrul proiectului PN-II-RU-TE-2014-4-1602 „Înmormântări şi obiceiuri funerare în Hallstattul târziu la Dunărea de Jos"*, SCIVA 68, 1–4, 2017, p. 289–312.

Teleaga 2020 — E. Teleaga, *Catalogue of the Late Hallstatt Tumuli excavated by Sebastian Morintz at Bârseşti*, în E. Teleaga (ed.), *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. Bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*, SEAT 5, Rhaden/Westf., 2020, p. 125–192.

Teleaga, Sârbu 2016 — E. Teleaga, D. Sârbu, *The Chronology of the Late Hallstatt Cemeteries at the Lower Danube: Szentes–Vekerzug and Ferigile*, în S. Berecki (ed.), *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin*, BMNM-SA 12, Cluj-Napoca, 2016, p. 19–34.

Teleaga *et alii* 2015 — E. Teleaga, D. Sârbu, M. Constantinescu, Ş. Stoica, V. Istrate, *Neue archäologische Untersuchungen der hallstattzeitlichen Nekropole in Bârseşti, Jud. Vrancea*, Caiete ARA 6, 2015, p. 5–16.

Teržan, Črešnar 2014 — B. Teržan, M. Črešnar, *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem/Absolute Dating of the Bronze and Iron Ages in Slovenia*, Catalogi et monographiae 40, Ljubljana, 2014.

Topal/Топал 2021 — Д. Топал, *Акинак на западе скифского мира*, Biblioteca Tyragetia 35, Chişinău, 2021.

Van Strydonk, Boudin, De Mulder 2010 — M. Van Strydonk, M. Boudin, G. De Mulder, *The Carbon Origin of Structural Carbonate in Bone Apatite of Cremated Bones*, Radiocarbon 52, 2–3, 2010, p. 578–586.

Vasiliev 1980 — V. Vasiliev, *Sciţii agatârşi pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980.

Vulpe 1967 — A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, BiblArh 11, Bucureşti, 1967.

Vulpe 1977 — A. Vulpe, *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe*, Dacia N.S. 21, 1977, p. 81–112.

Vulpe 1979 — A. Vulpe, *Cu privire la cronologia grupului cultural Ferigile*, Danubius 8–9, 1979, p. 93–122.

Vulpe 1980 — A. Vulpe, *Problèmes actuels de la protohistoire thrace*, în R. Vulpe (ed.), *Actes du IIe Congrés International de Thracologie – Bucharest, 1976*, I, Bucureşti, 1980, p. 215–221.

Vulpe 1986 — A. Vulpe, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabikultur*, Dacia N.S. 30, 1986, p. 49–89.

Vulpe 1990 — A. Vulpe, *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF VI, 9, München, 1990.

Vulpe 2020 — A. Vulpe, *Preistoria României*, Bucureşti, 2020.

Vulpe, Popescu 1968 — A. Vulpe, E. Popescu, *Date noi privind grupul Ferigile în Argeş*, StComPiteşti 1, 1968, p. 23–32.

Vulpe, Popescu 1972 — A. Vulpe, E. Popescu, *Contribution à la connaisssance des débuts de la culture géto-dacique dans la zone subcarpatique Vâlcea – Argeş (La nécropole tumulaire de Tigveni)*, Dacia N.S. 16, 1972, p. 75–111.

Wijma *et alii* 1996 — S. Wijma, A.T. Aerts, J. Van der Plicht, A. Zondervan, *The Groningen AMS facility*, NIM-B 113, 1–4, 1996, p. 465–469.

Wolski, Nicolaescu-Plopşor 1972 — W. Wolski, D. Nicolaescu-Plopşor, *Studiul antropologic al necropolei hallstattiene târzii de la Ferigile*, Buridava 1, 1972, p. 193–268.

Zazzo *et alii* 2012 — A. Zazzo, J-F. Saliège, M. Lebon, S. Lepetz, C. Moreau, *Radiocarbon dating of calcined bones: insights from combustion experiments under natural conditions*, Radiocarbon 54, 3–4, 2012, p. 855–866.

RADIOCARBON DATINGS FOR THE EARLY IRON AGE NECROPOLIS FROM FERIGILE (VÂLCEA COUNTY)

ABSTRACT

The necropolis from Ferigile (consisting of 149 small barrows containing cremation graves) was completely excavated by Alexandru Vulpe between 1956 and 1962. With the monographic publication of 1967, this necropolis would become the defining site for the late period of the Early Iron Age south of the Carpathians. The succession of the cemetery's phases, the relative and absolute chronology of the graves have given rise to debates and refinements over time. Six decades after the completion of the excavations at Ferigile, in the period 2020–2023 a set of five samples of organic material (burnt wood, usually improperly referred to as „charcoal") from the graves considered defining for the site (barrows 41, 69, 72, 91 and 106) were dated by the radiocarbon method. In the selection of the samples, it was ensured that all horizons of the necropolis were represented. Even if the absolute data obtained as a result of the calibration are influenced by the "Hallstatt plateau", they remain of interest not only from the perspective of reporting to the internal chronology of the necropolis, but especially from the perspective of an integrative approach, connecting to a wider radiocarbon column, increasingly furnished in recent years with more and more data revealed by various sites and discoveries belonging to both Fergile group and the neighboring cultural entities.

Keywords: Early Iron Age, Ferigile, chronology, ^{14}C dating

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. The radiocarbon dated graves marked on the seriations proposed for the necropolis at Ferigile (1. after Vulpe 1977, fig. 4; 2. after Teleaga, Sârbu 2016, Appendix 2).

Fig. 2. The radiocarbon dated graves marked on the plan of necropolis at Ferigile.

Fig. 3. Archaeological inventory found in the radiocarbon dated graves from Ferigile. 1. fibula bow (T.69 M.1); 2. hand-made amphoroidal vessel (T.72 M.3); 3. button shaped as zoomorphic protome from a raised handle (T.91 M.1); 4. akinakes-type short sword (T.41); 5. hand-made bowl (T.106); 1. copper alloy; 2–3, 5. ceramic; 4. iron; 1–2, 4 – photographs by D. Măndescu, Argeș County Museum's collection, inv. nos. I. V. 803, 1845 and 953; 5. photograph by M. Amarie, The National History Museum of Romania's collection, inv. no. 73500; 3. after A. Vulpe.

Fig. 4. Calibration charts of the five radiocarbon dated samples (fragments of burnt wood) acquired from the necropolis at Ferigile and the most probable start and end boundaries of the resulting range.

Table 1. The results of the radiocarbon dating of the five burnt wood samples from the necropolis at Ferigile.

ARHEOLOGIE ÎN SUBURBIILE TIMIȘOAREI OTOMANE (SECOLELE XVI–XVII)

ADRIANA GAȘPAR*

Rezumat: Studiul face o prezentare sintetică a săpăturilor arheologice care au avut loc în perimetrul suburbiilor „Palanca Mare" și „Palanca Mică", cu descoperiri încadrate în perioada administrației otomane a Timișoarei (1552–1716). Din totalul obiectivelor cercetate, cinci au suprapus zone din partea central-vestică și sud-estică a suburbiei mari și doar unul a fost localizat în suburbia mică. Articolul încearcă să răspundă la întrebări precum cele referitoare la începuturile locuirii în suburbiile Timișoarei, încadrarea cronologică a complexelor din categoria locuințelor, gropilor de provizii și gropilor menajere, oferind ipoteze în funcție de contextul stratigrafic și de analiza materialelor arheologice descoperite.

Cuvinte-cheie: Timișoara, suburbii, arheologia Imperiului Otoman, cetate otomană, așezare otomană

Evoluția istorică a Timișoarei

Prima atestare documentară a Timișoarei[1] datează din anul 1266, atunci când se menționează numele de *terram Castri de Tyme, Rety vocatum* („pământ numit Rety al cetății Timiș")[2]. Așezarea s-a dezvoltat în partea de vest a limitelor actuale ale României, într-o zonă de câmpie, cu sol mlăștinos rezultat prin meandrarea râurilor Bega și Timiș. La începutul secolului al XIV-lea, regele Ungariei, Carol Robert de Anjou (1308–1342), a construit castelul numit astăzi Huniade, apoi cetatea natural divizată în funcție de topografia amplasării sale. Reședința regală a fost mutată la Timișoara în anul 1315, fapt care a favorizat așezarea în privința dezvoltării economico-sociale. În anul 1342, Timișoara deținea privilegiile corespunzătoare statutului de oraș, rolul său principal fiind mai mult militar și administrativ, iar mai

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: adrianagaspar81@gmail.com.

[1] Situația arheologică a suburbiilor din Timișoara a fost prezentată la București, în cadrul conferinței „Ottoman Archaeology in Romania. Challenges. Realities. Perspectives", din perioada 20-21 octombrie 2017, organizată de TIKA (Agenția de Cooperare și Coordonare Turcă), în colaborare cu Universitatea din București, Facultatea de istorie și Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București. Comunicarea a avut titlul „The archaeology in the suburbs of the Ottoman Timișoara (16th-17th centuries)".

[2] https://www.banat.ro/Timisoara.htm#10 (accesat 26.04.2024). Studiul tratează atestarea documentară a orașului Timișoara.

apoi comercial[3]. În vara anului 1552, Timişoara este declarată provincie a Imperiului Otoman, având un rol de seamă pentru granița de nord a acestuia în controlul asupra Transilvaniei și zonelor limitrofe.

În demersul islamizării localităţii, otomanii au relocat populația autohtonă creștină din oraș în cartierele extinse situate în vecinătatea de nord a acestuia. Evliya Çelebi, care a vizitat orașul în anii 1660 și 1664–1666, a considerat că primele trei cartiere de la care a pornit dezvoltarea viitoarei suburbii „Palanca Mare" s-au format în apropierea porților din partea de nord a acestuia. Pentru cele trei cartiere, el a folosit denumirile de „Mahalaua de la Poarta Apei", „Mahalaua de la Poarta Azapilor" și „Mahalaua de la Poarta Cocoșului"[4]. Acolo existau 1 200 de case dispuse în rânduri, mai scunde sau mai înalte, strâmte și cu forme diferite, acoperite cu șindrilă sau țiglă, cu coșuri țuguiate, dar lipsite de curți și grădini[5]. Pe planul lui Ottendorf și pe cel al căpitanului Perrette, cartierele sunt marcate cu linie îngroșată, fiind cunoscute ca formând „Orașul Rascienilor" sau „Ratzenstadt", adică „deschis şi fără poartă" (fig. 1/3)[6]. Această denumire era folosită de Ottendorf pe planul întocmit în anul 1663, la Timișoara[7], perioadă când a făcut parte din solia austriacă, condusă de ambasadorul von Goes la pașa de Belgrad. Zonele de la periferia orașului s-au dezvoltat treptat, ajungând ca, la sfârșitul secolului al XVII-lea, să cuprindă toată latura sa de nord și o parte a celei de la sud de castel. În acest fel, suburbiile Timișoarei au fost extinse și au format „Palanca Mare" și „Palanca Mică" (fig. 1/2–3). Fiecare suburbie a beneficiat de un sistem defensiv propriu, având un șanț cu apă, căptușit cu zid de cărămidă, așa cum descrisese Francesco Griselini într-una dintre scrisorile sale[8]. Majoritatea populației din Timișoara își ducea traiul la periferii, iar măsurătorile cartografice au estimat pentru anul 1716 o suprafață de 501 424 m^2 ocupată de „Palanca Mare" și o suprafață de 66 298,90 m^2 ocupată de „Palanca Mică"[9]. Astfel, cea mai întinsă suburbie era „Palanca Mare", pe care același Griselini a numit-o „suburbie cu mai mulți locuitori decât întreaga Timișoară la un loc"[10]. Izvoarele istorice cunoscute menționează prezența comunităților otomane în suburbii în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când Evliya Çelebi şi Henrick Ottendorf fac referire la persoane, locuinţe sau clădiri de cult specifice[11]. Aceste comunități trăiau alături de cei 36 000[12] de creștini care au plătit haraciul din care, la acea vreme, a fost achitată plata soldaţilor

[3] „Oraş" = Civitas; Opriş 1987, p. 11.

[4] Opriş 2007, p. 32.

[5] *Călători străini*..., vol. VI, 1976, p. 499; Ottendorf 2006, p. 17.

[6] Opriş 2007, p. 32, cu notele 43–44; vezi şi fig. 7–9, 11–12, cu cele trei cartiere care apar pe planurile lui Ottendorf şi Perrette. Traducerile sunt oferite de Mihai Opriş, în scrierea sa monografică despre Timişoara.

[7] Ottendorf 2006, p. 6, 14.

[8] Griselini 1984, p. 113.

[9] Capotescu 2008, p. 95.

[10] Griselini 1984, p. 113.

[11] *Călători străini*..., vol. VI, 1976, p. 495–496; Ottendorf 2006.

[12] *Călători străini*..., vol. VI, 1976, p. 495–496. Datele numerice privind populația creștină trebuie privite cu circumspecție, deoarece Evliya Çelebi a avut deseori tendința de exagerare în privința cifrelor.

Fig. 1. 1. Timişoara pe harta României; 2. harta lui Perrette, realizată în anul 1716, suprapusă pe harta Timişoarei; amplasarea cercetărilor arheologice (2006–2022) (Google Earth Image); 3. harta lui Perrette, cu marcarea primelor trei cartiere formate la est, nord-est şi la nord de oraşul fortificat: A – Mahalaua de la Poarta Apei; B – Mahalaua de la Poarta Azapilor; C – Mahalaua de la Poarta Cocoşului (după Opriş 2007, p. 19, fig. 8 color; prelucrare grafică de A. Gaşpar).

din cetate[13]. Evliya Çelebi nu lasă de înțeles dacă toți acești creștini locuiau doar în suburbii sau și în cartiere din cetate. Cert este că Ottendorf îi numea locuitori ai suburbiilor, care se întrețineau din negoț, cultivarea pământului, creșterea animalelor și alte activități conexe[14].

După conflictul militar din anul 1716, când trupele habsburgice conduse de prințul Eugeniu de Savoya au obținut victoria impotriva oastei otomane, cetatea trece în administrația Casei de Habsburg, până în anul 1867. După o victorie decisivă, inginerii militari întocmesc planuri detaliate ale situației Timișoarei. Cele mai cunoscute sunt ale inginerului șef al cetății, căpitanul François Perrette, realizate în perioada octombrie 1716 – februarie 1717[15]. Din necesități militare, în jurul anilor 1730–1733, a început construirea efectivă a cetății de formă stelară, conformă cu desenele realizate de contele francez Blaise Françoise (conte de Pagan)[16]. Noua fortificație presupunea amenajarea unei incinte care depășea cu mult suprafața orașului fortificat din perioada precedentă. Clădiri masive din cărămidă au fost ridicate, ziduri ale cetății bastionare s-au întins peste fostele suburbii, distrugând locuinţele şi vechea infrastructură a oraşului, cu precădere din lemn. Intervențiile repetate au afectat complet infrastructura Timișoarei, motiv pentru care, în prezent, nu există nicio construcție datând din cei 164 de ani de administrație otomană. În prezent, arheologia surprinde doar acele părți rămase în spațiile libere dintre clădirile ridicate după anul 1716. Majoritatea descoperirilor constă în fundații și pivnițe din lemn provenite de la locuințe, cu dependințele lor, precum și în segmente din rețeaua stradală[17].

Cercetări arheologice în zona suburbiei „Palanca Mare"

Lucrările de modernizare a centrului istoric și a zonelor adiacente, dintre anii 2006 și 2019, au constituit o șansă mare pentru a efectua cercetări arheologice în Timişoara. În această perioadă, au fost descoperite mai multe vestigii, care au adus completări semnificative la istoria orașului. Pentru perioada otomană (1552–1716), descoperirile au constat în structuri din lemn, piatră și cărămidă, printre care lăcașuri de cult și băi, străzi podite cu lemn, șanț de apărare și palisade, foarte multe artefacte. Unele săpături au fost realizate simultan în mai multe puncte, altele pe parcursul câtorva campanii multianuale, acoperind zone extinse din oraș.

Pentru a identifica ariile cercetate arheologic pe harta Timișoarei otomane, ne vom raporta la unul dintre planurile căpitanului inginer șef François Perrette, întocmit în anul 1716 (fig. 1/2–3). Astfel, primele cercetări arheologice preventive realizate în perimetrul suburbiei „Palanca Mare" au avut loc în anul 2011, iar apoi în anii 2013–2014, când au fost efectuate cercetări arheologice pe terenul pe care se vor

[13] *Haraci* – tribut anual plătit de țările vasale Imperiului Otoman.
[14] Ottendorf 2006, p. 16.
[15] Opriş 2007, p. 15, fig. 7–8.
[16] Capotescu 2008, p. 60, 67, 140.
[17] Gașpar 2021, p. 415–416, fig. 3/3a–b.

ridica clădirile complexului „City Business Centre”[18]. Ansamblul se află în apropierea „Pieței 700”, pe locul fostei fabrici „Modatim” şi în partea de sud-vest a suburbiei „Palanca Mare” (fig. 1/2, marcaj cu chenar verde). La documentarea suprafeței afectate de clădirile „Corp B” și „Corp E”, între zidurile fortificației austriece, au fost descoperite locuințe, anexe gospodărești, fântâni, puțuri de apă, gropi de provizii[19], dar și alte complexe care au funcționat în perioada otomană (fig. 2)[20].

În anul 2015, în urma recomandărilor făcute de reprezentanții Comisiei Naționale de Arheologie, deplasați la Timișoara, au fost realizate cercetări arheologice preventive în zonele neconstruite din vecinătatea clădirii Institutului Avansat de Cercetare a Mediului (mai departe ICAM)[21]. Obiectivul este situat la aproximativ 1 km nord-est de „City Business Centre”, în complexul de clădiri care aparține Universității de Vest Timișoara, având la nord Strada Aristide Demetriade, la sud Strada Oituz, la est Strada Popa Șapcă, iar spre vest Calea Alexandru Ioan Cuza[22]. Obiectivul suprapune o zonă din partea central-vestică a suburbiei „Palanca Mare” (fig. 1/2, marcaj cu galben și chenar mov).

În urma recomandărilor comisiei amintite mai sus, au fost efectuate săpături în trei suprafețe, acesibile în stadiul desfășurării șantierului de construcții de la acea vreme, denumite S 1 (6 × 18,5 m), S 2 (5 × 21 m) și S 3 (6 × 17 m) (fig. 3/1). Din punct de vedere stratigrafic, suprafața S 1 nu a avut o relevanță cronologică pentru perioadele medievală şi premodernă, deoarece a fost afectată de lucrările de construire a bastionului BIX – Carol, descoperit la adâncimea de 2,04 m (fig. 3/2)[23]. În această parte, au fost surprinse doar niveluri mixte de umpluturi, cu material încadrat între sfârșitul secolului al XIX-lea și finele secolului XX (perioada comunistă, 1948–1989). Printre materialele descoperite, s-a aflat și o claviculă umană, care ar putea semnala existența unui cimitir în apropiere, probabil din perioada otomană. O ipoteză similară a fost sugerată și în timpul cercetărilor arheologice din anii 2011–2012, când mai multe oase umane au fost găsite în subsolul Facultății de Muzică și Teatru – clădirea face parte din același complex al Universității de Vest din Timișoara (mai departe UVT)[24].

[18] Responsabilii științifici ai șantierelor arheologice au fost pentru „Corp D”, Mircea Mare, iar pentru „Corp E”, Ovidiu Bozu, ambii de la Muzeul Național al Banatului, Timișoara; vezi Szentmiklosi, Bălărie 2012; Mare, Szentmiklosi, Bălărie 2014; Bozu *et alii* 2015.

[19] Szentmiklosi, Bălărie 2012, p. 208.

[20] Pentru clădirea „Corp E”. În raportul de săpătură sunt menționate două complexe datate secolele XVII–XVIII, fără alte detalii; vezi Bozu *et alii* 2015, p. 246.

[21] Responsabilul științific al șantierului arheologic a fost Robert Gindele, de la Muzeul Județean Satu Mare.

[22] Gindele, Marta, Gașpar 2015.

[23] Cetatea bastionară austriacă a avut trei rânduri de fortificații și două șanțuri cu apă. La sfârșitul anului 1734, pe planul cetății Timișoara sunt figurate nouă bastioane („Arad”, „Sf. Carol”, „Sf. Elisabeta”, „Eugeniu”, „Florimund”, „Bastionul Castelului”, „Bastionul Pulberăriei”, „Cazarma cu cazemate”, „Ravelinul Depozitului de Proviant”). Pe harta prezentată de Mihai Opriş, Bastionul „Sf. Carol” este notat cu litera „B” (Opriş 2007, p. 69, fig. 17).

[24] Cercetarea a avut loc în subsolul unei clădiri, cu ocazia lucrărilor de consolidare a fundației, care urma să fie sediul Facultății de Muzică și Teatru. Responsabilul științific al șantierului arheologic a fost Alexandru Flutur, de la Muzeul Național al Banatului, Timișoara (Vlase 2016, p. 310).

Fig. 2. 1. Timişoara. Locuinţă (C. 100) suprapusă de anexă (C. 107) şi groapă de provizii (C. 94), cu detaliu digitalizat (după Szentmiklosi, Bălărie 2012, p. 221, pl. V/1.2); 2. fântână (după Szentmiklosi, Bălărie 2012, p. 222, pl. VIII/2); 3. anexă gospodărească (stânga) şi puţ de apă (dreapta) (după Szentmiklosi, Bălărie 2012, p. 222, pl. VI/2); 4. groapă de provizii (după Szentmiklosi, Bălărie 2012, p. 223, pl. VII/3); 5–6. fântână (după Mare, Szentmiklosi, Bălărie 2014, p. 203, pl. X/1–2).

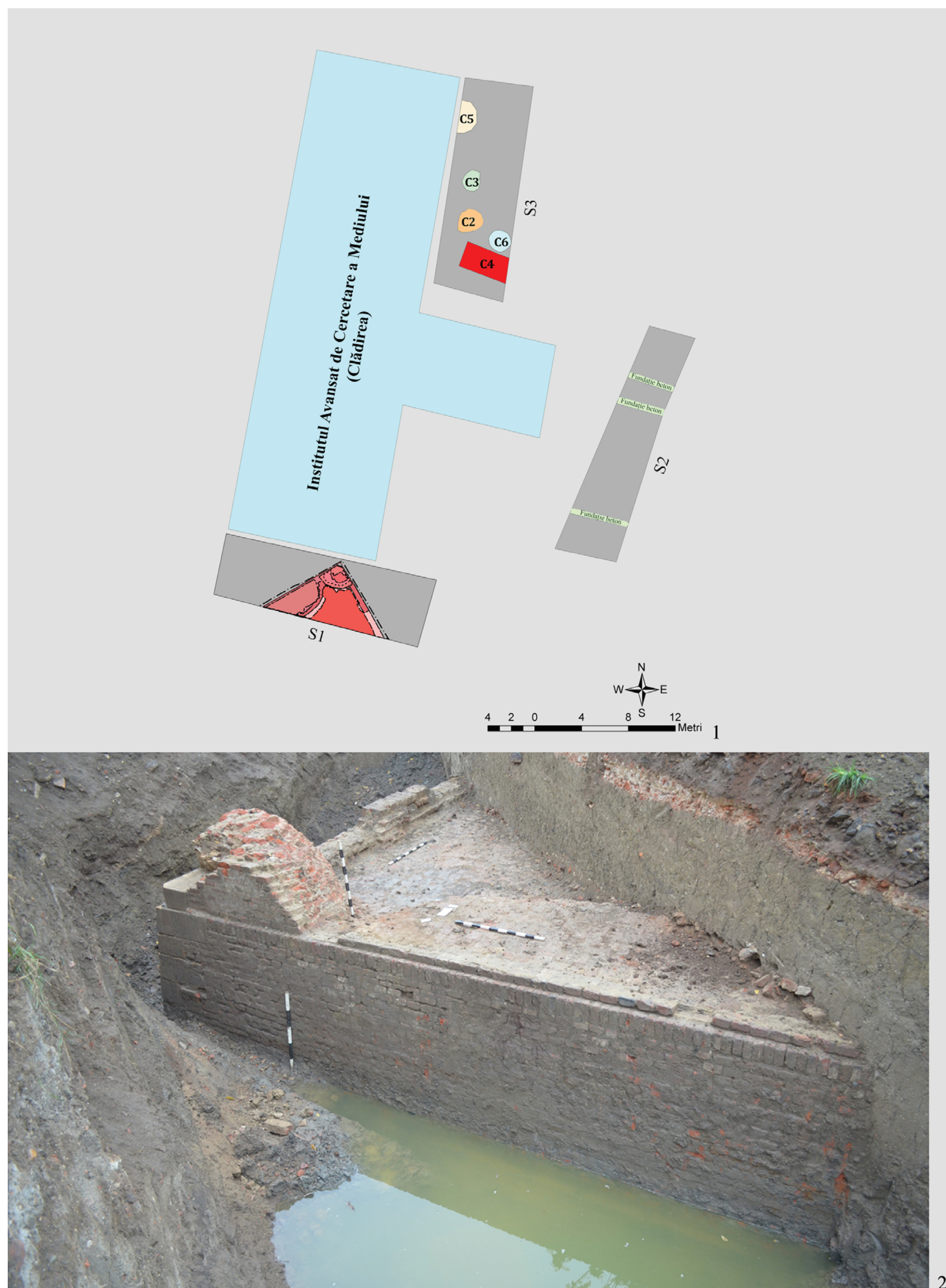

Fig. 3. Timişoara, punctul ICAM. 1. Planul general al săpăturii; 2. bastionul BIX – Carol.

O situaţie stratigrafică similară celei din S 1 a fost întâlnită şi în cazul S 2, care a fost deschisă peste subsolul unei clădiri din perioada comunistă. Astfel, stratigrafia a fost distrusă până la adâncimea de cel puţin 2 m. Şi în această parte materialele arheologice au fost amestecate şi încadrate în epoca bronzului (2000–1500 a.Chr.), în perioadele sarmată (secolele III–IV p.Chr.), medievală târzie (secolele XVI–XVII) şi modernă (secolele XVIII–XIX).

Stratigrafia zonei a prins contur la deschiderea S 3, când, în capătul sudic al suprafeţei, la adâncimea de 2,20 m, a fost descoperit un fragment din zidul contragardei IX. Pe partea de nord a acestuia, la adâncimea de 2,05–2,40 m, a putut fi cercetat nivelul de locuire din perioada otomană, împreună cu patru complexe, pe care le vom prezenta în ordinea adâncimii la care au fost conturate. Primul complex, notat cu Cx 5, a apărut în partea de nord-vest a suprafeţei S 3, vizibil doar parţial la nivelul sterilului, aflat la adâncimea de 2,05 m. Umplutura a fost formată din două lentile, una cu sol de culoare cenuşie amestecat cu pigmenţi de cărbune din lemn, fragmente mici din cărămidă şi, sporadic, fragmente de calcar, iar cealaltă cu lut galben amestecat cu pământ cenuşiu. După golire, a rezultat o groapă de formă circulară (diametrul = 1,40 m), cu fundul plat (fig. 4/1–2). Inventarul arheologic al complexului constă în fragmente de ceramică (veselă, pipă, olan pentru acoperiş), piatră (placă de marmură) şi oase de animale (fig. 4/3– 9).

Următoarele trei complexe au fost identificate în jumătatea central-sudică a S 3, la adâncimea de 2,40 m. Astfel, complexul Cx 3 a fost conturat după umplutura negricioasă, foarte afânată. După golire, a rezultat o groapă de formă rectangulară (2,04 × 2,26 × 0,44 m), cu pereţi care coborau în pantă şi fundul alveolat (fig. 5/1–2). Materialul arheologic recuperat a fost numeros şi a constat în fragmente ceramice (veselă, capace, cahle pentru sobă, olane pentru acoperiş, lipitură perete), câteva obiecte din metal (plumbi, zgură) şi oase de animale.

Complexul Cx 2 a fost conturat după aglomerarea de materiale ceramice şi umplutura bogată în pigmenţi de cărbune de lemn. Este o groapă de formă ovală (1,98 × 1,68 × 0,20 m), cu pereţi care coboară în pantă şi fundul plat (fig. 6/1–2). Au fost descoperite numeroase fragmente ceramice (veselă, capace, cahle pentru sobă), dintre care unele reîntregibile, de piatră (placă de marmură) şi oase de animale.

Complexul Cx 6 a apărut în partea de sud-est a complexului Cx 2 şi la nord de zidul contragardei IX. Conturarea a fost făcută după umplutura negricioasă. Este o groapă de formă ovală (1,75 × 1,70 × 0,80 m), cu pereţi abrupţi şi fundul drept, foarte bogată în materiale ceramice (fig. 7/1–2). Majoritatea acestora este compusă din vase reîntregibile sau fragmente de veselă, dar au mai fost recuperate şi fragmente de cahle pentru sobă şi oase de animale.

Informaţii noi despre situaţia arheologică din punctul „Palanca Mare” au fost aduse în anul 2016, când, în timpul reconstruirii şi extinderii unui imobil situat în Strada Gheorghe Lazăr nr. 14, au fost descoperite întâmplător două fragmente de ziduri care făceau parte din fortificaţia austriacă. Clădirea avea să fie noul sediu al Agenţiei de Dezvoltare Regională Vest (mai departe ADRV). Suprafaţa cercetată se situează în partea de sud-vest a suburbiei „Palanca Mare” (fig. 1/2, marcaj cu albastru). Săpăturile arheologice au fost desfăşurate în curtea clădirii existente şi în subsolul

Fig. 4. Timişoara, punctul ICAM. 1–2. Plan foto şi digitalizat al complexului Cx 5; 3–9. materiale arheologice selectate din complexul Cx 5.

Fig. 5. Timişoara, punctul ICAM. 1–2. Plan foto şi digitalizat al complexului Cx 3; 3a–b, 4–12. materiale arheologice selectate din complexul Cx 3.

Fig. 6. Timişoara, punctul ICAM. 1–2. Plan foto şi digitalizat al complexului Cx 2; 3–11. materiale arheologice selectate din complexul Cx 2.

Fig. 7. Timişoara, punctul ICAM. 1–2. Plan foto şi digitalizat al complexului Cx 6; 3–6. materiale arheologice selectate din complexul Cx 6.

acesteia. Pentru documentarea săpăturii, zona din vecinătatea clădirii existente a fost împărţită în cinci suprafeţe, denumite S 1 (11,5 × 4,5 m), S 2 (8 × 4 m), S 3 (8 × 5,3 m), S 4 (5,8 × 3,8 m) şi S 5 (5 × 7 m) (fig. 9, 11/1)[25].

Săpăturile au început cu S 1, trasată la nord-est de clădire, până la colţul nord-estic al acesteia. Ea a putut fi excavată doar parţial, documentarea s-a făcut doar pe profilul nord-vestic, deoarece partea de nord-est a fost acoperită cu sprijiniri de maluri. În partea de sud-vest, s-a aflat fundaţia clădirii existente, iar la sud-est profilul a fost compromis de săpăturile anterioare. În imediata apropiere a clădirii existente a fost conturată o structură de zid, parte din fortificaţia bastionară. Zidurile au fost conectate între ele şi se continuau sub clădirea existentă (fig. 9/2). În partea de nord, structura a fost surprinsă la adâncimea de 1,49 m, cu ziduri distruse în partea superioară, care coborau cu fundaţia până la nivelul sterilului, aflat la adâncimea de 2,58 m. Zidurile de cărămidă au continuat şi în S 2, care a fost trasată la sud-est de S 1. În această zonă, la adâncimea de 1,25 m, a fost descoperită o parte dintr-un alt zid, parţial demantelat. În partea de est, sub nivelurile de dărâmătură, a fost păstrat stratul de cultură din perioada otomană, care, împreună cu humusul din perioada medievală târzie, a măsurat în grosime 0,60 m (fig. 9/3). Diferenţa dintre cele două a fost neclară.

Depunerea arheologică a suburbiei oraşului Timişoara a fost observată şi în suprafaţa S 3, care a fost trasată la sud-est de clădirea existentă. Au apărut, la adâncimea de 1,70 m, sub o platformă amenajată din cărămidă pusă pe cant, având grosimea de 0,70 m şi fiind bogată în cenuşă, câteva fragmente de chirpici şi material arheologic (fig. 10/1). În acest strat, la adâncimea de 1,96 m, s-a conturat un complex rectangular (0,50 × 0,50 × 0,04 m), foarte probabil urma unei gropi de stâlp, cu colţurile rotunjite şi umplutură galben-maronie, care s-a putut distinge foarte bine în stratul de cultură din epoca otomană (fig. 10/2). În S 4, trasată la sud-est de intrarea în clădirea existentă, întreaga suprafaţă a fost afectată de intervenţiile realizate în perioada austriacă şi ulterior. În S 5, solul a fost afectat în totalitate de ziduri, canale austriece şi de intervenţiile din perioada modernă (fig. 9/5).

În timpul construcţiei liftului din subsolul clădirii existente a fost descoperit un complex arheologic identificat sub fundaţia unuia dintre zidurile incintei subsolului. Forma complexului a fost ovală (93,06 × 1,72 × 0,66 m), documentarea a fost posibilă doar pe partea sa de sud (fig. 11/2–3). Umplutura a fost depusă în două straturi de pământ gri închis, amestecat cu bucăţi mici de cărămidă, pământ lutos, cărbune, fragmente de ţiglă şi cărămidă.

Inventarul arheologic al complexului constă în fragmente de ceramică şi oase de animale, câteva obiecte de metal, printre care cuie şi fragmente oxidate neidentificate, părţi din olane de acoperiş, cărămidă medievală şi piatră de silicat de mică, la care se adaugă câteva scoici şi cochilii de melc.

În anul 2020, în apropierea obiectivului ICAM şi la limita cartierelor Cetate şi Sever Bocu, pe Strada Oituz, au fost demarate cercetări arheologice cu ocazia construirii unui nou ansamblu – „Corp 2 al Liceului Teoretic Nikolaus Lenau”

[25] Responsabilul ştiinţific al şantierului arheologic a fost Robert Gindele, de la Muzeul Judeţean Satu Mare; vezi Gindele, Gaşpar 2017.

(fig. 1/2, marcaj mov). Au fost descoperite mai multe locuințe de tip bordei, de formă circulară, gropi de provizii, gropi menajere de formă circulară și fântâni, dintre care una cu ghizd de lemn[26]. Doi ani mai târziu, o altă cercetare arheologică a fost efectuată în cadrul Facultății de Artă și Design, care face parte din complexul de clădiri al UVT, Strada Oituz nr. 4 (fig. 1/2, marcaj cu chenar portocaliu)[27]. Obiectivul se situează în partea central-vestică a suburbiei „Palanca Mare", adică în vecinătatea de sud a zonei ICAM. În această parte au fost surprinse nivelul de locuire din perioada otomană și mai multe complexe aparținând acestei perioade, dintre care amintim o groapă de provizii, o baracă și câteva gropi menajere[28].

Cercetări arheologice realizate în zona suburbiei „Palanca Mică"

Georeferențierea Hărții lui Perrette indică faptul că, până în prezent, a fost efectuată o singură cercetare arheologică care a suprapus zone din perimetrul suburbiei „Palanca Mică". Este vorba despre diagnosticul arheologic executat în toamna anului 2015, cu ocazia modernizării Parcului Justiției[29]. În momentul începerii lucrărilor în teren, arheologii au găsit deschise două sectoare ale șanțului de canalizare amenajat în perioada comunistă, cu trasee care traversează Parcul Justiției. Documentarea arheologică a fost realizată cu ocazia înlocuirii țevilor de canalizare, respectiv amplasării sistemului de alimentare cu apă a parcului, prilej cu care a fost deschisă și cea de-a treia secțiune. Pentru documentare au fost folosite denumirile de S 1 (76,5 × 1 × 2,10 m), S 2 (4 × 4 × 2,10 m) și S 3 (101,5 × 1 × 1,90 m) (fig. 13/1–4). Documentarea arheologică s-a realizat prin curățarea manuală a malurilor pentru toate secțiunile, fotografii digitale de ansamblu și de detaliu, desene ale profilelor și măsurătorile topografice, o bază de date conținând evidența materialelor descoperite.

Pe malurile secțiunilor S 1 și S 2 nu au fost observate situații arheologice, cu straturi antropice nederanjate sau complexe, doar straturi succesive de moloz, probabil umpluturi moderne. În perioada otomană, în zona cercetată, s-a aflat șanțul de apărare al suburbiei „Palanca Mică" și o platformă pentru tunuri, care poate fi identificată și pe harta căpitanului Perrette (fig. 13/5). Șanțul pentru amplasarea conductei de apă s-a adâncit până la 1,80–1,90 m în S 1, până la 2,10 m în S 2, respectiv 2,05–2,10 m în S 3.

În direcția est-vest, în cea de-a treia secțiune, în primii 57 m, stratigrafia a fost relativ unitară și a constat în stratul vegetal, două niveluri de dărâmătură care coborau până la adâncimea de 0,80–0,90 m, un nivel constant de umplutură negricioasă, cu mult cărbune și un nivel compact de nisip galben, ambele cu grosime de câte 0,15–0,20 m. Spre capătul de est, pe profilul secțiunii și sub stratul de nisip, a fost

[26] Responsabilul științific al șantierului arheologic a fost Andrei Stavilă, de la Universitatea de Vest, Timișoara; vezi Stavilă, Micle, Rareș Nica 2021, p. 530–532, pl. 1/1, 2/1–5.

[27] Iliuță, Dunca 2023, plate 1.

[28] Din acest context, au provenit și 28 de pipe; Iliuță, Dunca 2023.

[29] Gindele, Gașpar 2016.

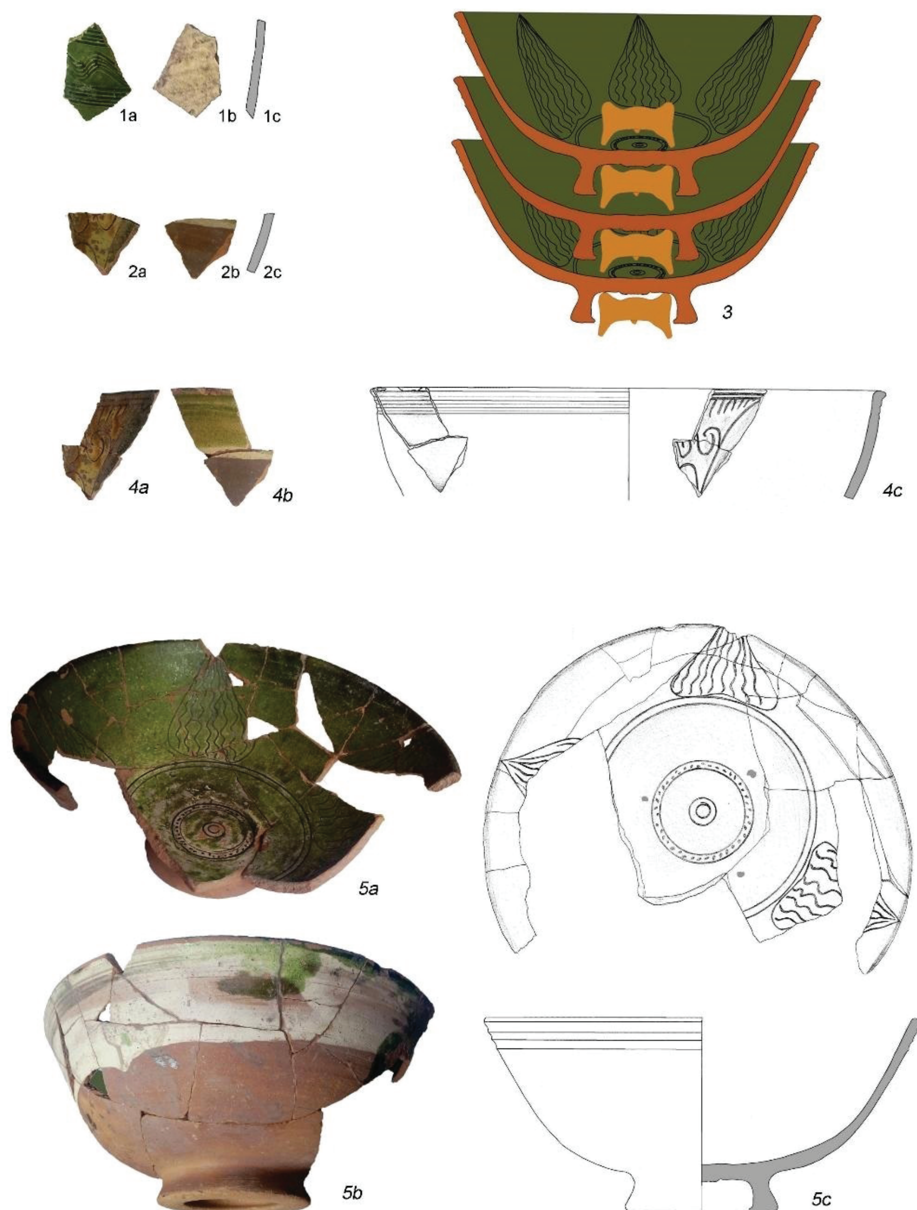

Fig. 8. Timişoara, punctul ICAM. 1a–c. Fragment din pastă de caolin cu decor de pieptene şi smalţ (foto, desen A. Gaşpar); 2a–c. bol decorat în tehnica *sgraffito*, parte din perete; 3. stivă de boluri smălţuite, separate prin trepied; model grafic; 4a–c. bol decorat în tehnica *sgraffito*; 5a–c. bol decorat în tehnica *sgraffito* (după Gaşpar 2019, fig. 2).

Fig. 9. Timişoara, punctul ADVR. 1. Planul general al săpăturii cu suprafeţele cercetate; 2–5. suprafeţele S 1–5.

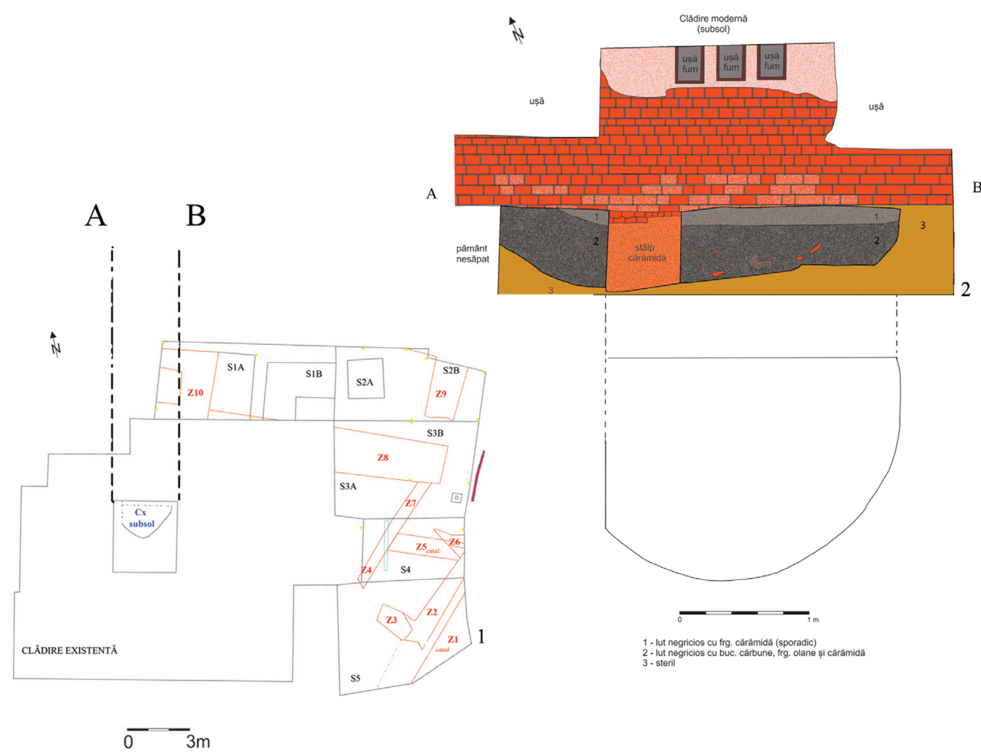

1

2

Fig. 10. Timişoara, punctul ADVR. 1. Platforma de cărămidă, nivelul de locuire otoman şi complexul rectangular; 2. detaliu complex.

3

Fig. 11. Timişoara, punctul ADVR.1. Planul general cu suprafeţele cercetate şi amplasarea complexului în subsolul clădirii; 2–3. plan foto şi digitalizat al complexului din subsolul clădirii.

Fig. 12. Timişoara, punctul ADVR. Materiale arheologice selectate din stratul otoman şi din subsolul clădirii.

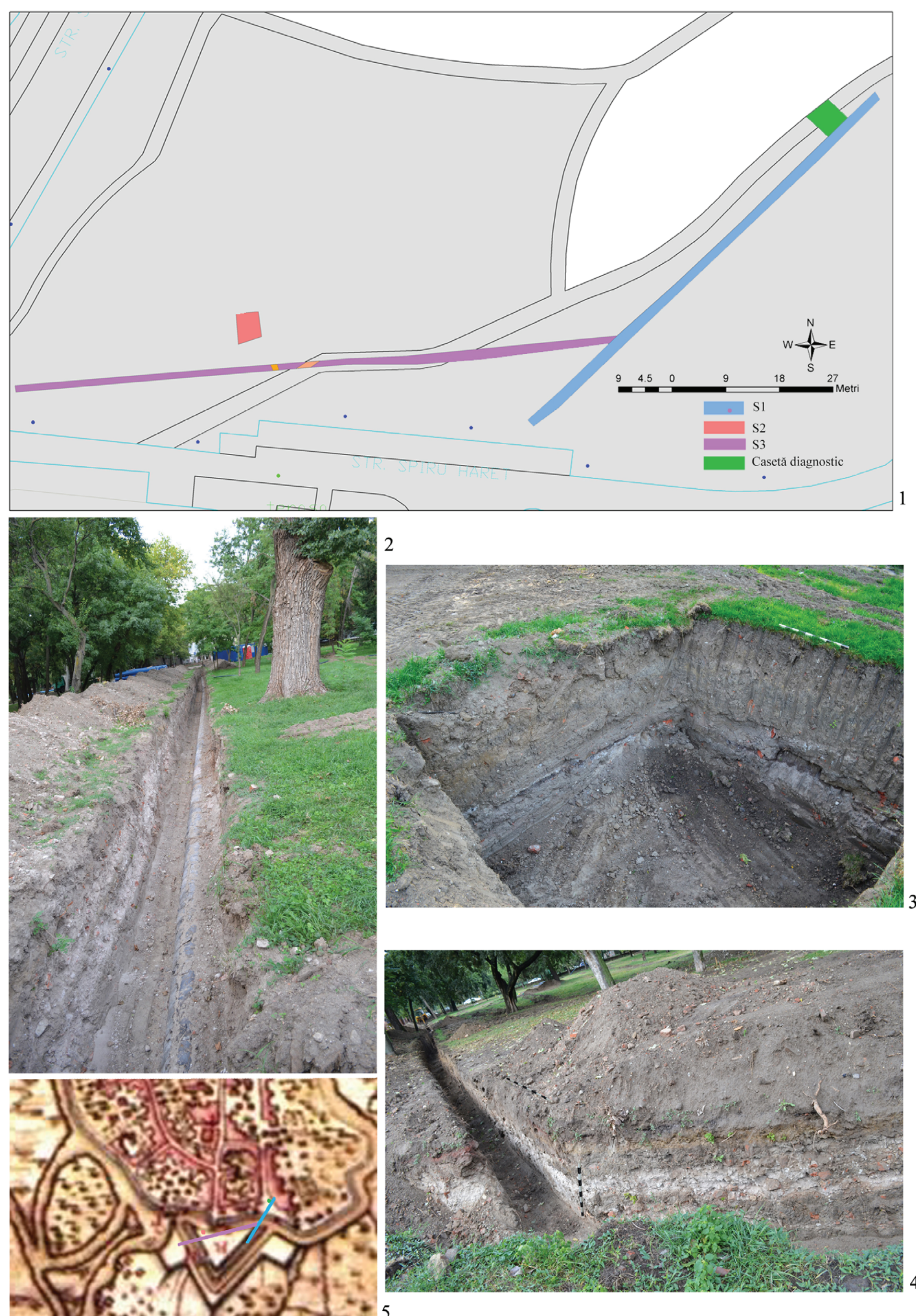

Fig. 13. Timişoara, punctul „Parcul Justiţiei”. 1. Planul general al săpăturii; 2–4. privire generală şi detaliu ale secţiunilor S 1–3; 5. marcarea secţiunilor cercetate pe planul lui Perrette.

observat un complex arheologic, care se diferenția după umplutura cu fragmente ceramice, chirpici și fragmente de cărămidă (fig. 14), cercetat prin deschiderea unei casete (3 × 3 m), în care umpluturile au fost înlăturate nivel cu nivel (fig. 15/1). De asemenea, au fost colectate și materialele vizibile în nivelurile de pe malul de nord al secțiunii S 3. După înlăturarea umpluturii negricioase, pe direcția nord-sud, în nivelul cu nisip galben, s-a conturat o alveolare cu lățimea de 0,64 m și adâncimea de 0,80 m. Umplutura sa era identică cu a stratului precedent. După formă, părea să fie urma unei tălpi care provenea de la fundația unei construcții (fig. 15/2a–b). Sub nivelul de nisip compact, a fost conturată o platformă de chirpici în amestec cu cărămidă, care a fost secționată de malul estic al casetei. Limitele sale nu au putut fi clarificate, deși caseta a fost prelungită cu încă 1,50 m spre est (fig. 16/1). Sub această platformă, la adâncimea de 1,42 m, a apărut un complex delimitat de trei gropi de stâlpi, diferența de umplutură fiind constituită de olane aparent căzute de pe acoperișul unei construcții (fig. 16/2, 17/1a–b). Pe malul de vest al casetei a fost observată și o groapă de stâlp, care s-a conturat la nivelul umpluturii negricioase. La adâncimea de 1,70 m, după înlăturarea fragmentelor de olane, chirpici și dărâmătură, în colțul nord-estic al casetei, a fost identificată o posibilă instalație de foc, care se leagă de un nivel cu multă cenușă și pământ ars, cel mai probabil nivelul de călcare al complexului (fig. 17/2a–b). În vederea clarificării întretăierilor de complexe a fost executată o secțiune în care s-a lucrat exclusiv manual, conturându-se un șanț în forma literei „V”, cu o deschidere de 0,95 m și adâncimea de 0,68 m. Pe pereții și pe fundul șanțului, umplutura a fost negricioasă, cu mult cărbune de lemn și chirpici, iar la mijloc a fost compactă, de culoare brun-cenușie (fig. 17/3).

Analiza materialului arheologic

În prezent, dispunem de doar câteva publicații referitoare la materialele descoperite la obiectivele cercetate. O parte din aceste artefacte a fost cunoscută cel mult în formă generală sau amintită în rapoarte de săpătură, fără a fi efectuată o analiză amănunțită. Pentru obiectivele ICAM, ADRV și „Parcul Justiției”, am beneficiat de întreaga documentație a săpăturii, la care am și luat parte, motiv pentru care, pe parcursul studiului, situația arheologică și analiza materialelor au fost prezentate în detaliu[30]. Dintre artefactele descoperite, doar câteva categorii de obiecte pot oferi o datare mai restrânsă, raportată la secolele XVI–XVII. Pe parcursul analizei noastre, vom lua în considerare doar acele artefacte care au provenit din niveluri și complexe aparținând veacurilor amintite.

Pentru suprafețele cercetate, problema corelării stratigrafice a predominat aproape în toate situațiile arheologice din suburbii. Cauzele principale au fost zidurile de cărămidă ale fortificației austriece, care secționau suprafețele, îndeosebi

[30] Pentru obiectivele „City Business Centre” și „Corp 2 al Liceului Nikolaus Lenau”, nu deținem informații despre materialele arheologice descoperite.

cele din suburbia mare, iar apoi intruziunile moderne și contemporane. Cu toate acestea, cercetările arheologice au surprins părți din nivelurile de locuire otomană, cu stratul și complexele aferente și din care a rezultat o cantitate impresionantă de materiale arheologice[31].

Pentru obiectivul ICAM, numărul artefactelor descoperite în complexe se ridică la 3 715 piese, dintre care 3 361 sunt reprezentate de ceramică și 354 sunt obiecte de alte tipuri. Prezentate pe complexe, materialele au fost distribuite în ordinea următoare: în Cx 2 au fost 1 348 de piese din ceramică și 42 din metal și marmură (fig. 6/3–11); în Cx 3 au fost 1 031 de piese din ceramică, 213 din metal, piatră și oase animale (fig. 5/3a–b, 4–12); în Cx 5 au fost 81 de piese din ceramică, 22 din metal, piatră, pipe și oase de animale (fig. 4/3–9); în Cx 6 au fost 901 piese din ceramică, 77 din metal și oase de animale (fig. 7/3–6).

Un număr mare de artefacte a fost descoperit și la obiectivul ADRV. Analiza a fost efectuată pe 1 616 piese, dintre care 1 326 sunt din strat, iar 290 din complexul descoperit în subsolul clădirii existente. Pe categorii, situația se prezintă în felul următor: din stratul otoman provin 122 de fragmente ceramice (vase, cahle, pipe), 23 de fragmente de porțelan și maiolică, 118 de metal, 15 de sticlă, patru cochilii de melc, 1 044 de oase de animale; din complex provin 265 de fragmente de ceramică (vase, tăvițe de lut, cahle), unul de porțelan, nouă de metal, 15 scoici și cochilii de melc (fig. 12).

Pentru suburbia „Palanca Mică", din locuința și șanțul de fundație descoperite în Parcul Justiției, provin 514 piese, dintre care 360 sunt fragmente din ceramică (oale, urcioare, castroane, tăvițe de lut, pipe), 60 de metal (ac de văl, sârmă de plumb, întărituri pentru calcâiul încălțămintei, platbandă din bronz, cuie și alte obiecte neidentificate), o sticlă (o buză cu gât de sticlă), două de porțelan (fragmente de cești), o piatră (placă de marmură), un os (plăsea de cuțit), 79 de oase de animale (printre care și o copită de măgar) și alte 10 obiecte din materiale diverse (olane de acoperiș, chirpici) (fig. 15/3–9).

Din totalul artefactelor descoperite în suburbii, ceramica este predominantă. Ea poate fi grupată în veselă, de lux sau de uz casnic, ceramică decorativă de interior și pipe. În categoria ceramicii de lux se înscriu două fragmente din cești de porțelan, care au fost descoperite în Parcul Justiției, în profilul secțiunii casetate și pe nivelul cu olane și chirpici al locuinței. Deși, începând cu secolul al XVI-lea, vasele realizate din pastă de caolin au devenit vase de uz comun, în a doua jumătate a secolului precedent au fost considerate producții de lux. Pe atunci, au fost realizate în atelierele de la Buda, în forme de urcioare cu decor combinat, pictat cu roșu-cărămiziu și smălțuit în verde[32]. Pentru Timișoara, se remarcă doar câteva vase și pipe lucrate din acest material[33].

[31] În paralel cu săpăturile desfășurate la obiectivele ICAM, ADRV și „Parcul Justiției", semnatara acestor rânduri a realizat o bază de date cu evidența patrimoniului mobil descoperit în context arheologic.

[32] Bikić 2003, p. 181–182.

[33] Astfel de vase au fost observate și în lotul provenit din cercetările de pe Strada Lucian Blaga; Gașpar 2018. Pentru pipe, vezi Gașpar 2016, p. 279.

În cazul suburbiilor, fragmentele din pastă de caolin aparţin formelor de urcioare şi oale decorate în interior cu smalţ verde şi smalţ maro-gălbui. Din punctul ICAM, se remarcă şi un fragment dintr-un vas închis, neidentificat, decorat cu pieptenele şi smalţ verde la exterior (fig. 5/3a–b, 8/1a–c), descoperit în umplutura complexului Cx 3. Această tehnică de decorare cu pieptenele a fost larg răspândită, începând din secolul al XIII-lea până în secolul al XVII-lea[34]. Din stratul de cultură şi din subsolul viitoarei clădiri ADRV a rezultat un filtru de la un urcior (fig. 12/9), alături de un fragment de pipă acoperită cu smalţ verde (fig. 12/16).

Cea de-a doua categorie de ceramică întâlnită în suburbii este vesela de uz casnic. În general, vasele sunt producţii de serie, lucrate din pastă fină, semifină şi semigrosieră, care, după ardere, au primit culoare de la brun la cărămiziu, cenuşiu, dar şi tonuri de la alb la alb-gălbui/gri. Din pastă fină şi semifină, au fost lucrate vasele simple, fără decor, pictate sau acoperite cu smalţ în nuanţe de verde, uneori maro sau cu nuanţe combinate, pe una sau pe ambele feţe. Pentru realizarea vaselor, au fost folosite roata cu turaţie rapidă şi roata cu turaţie lentă, dar există şi câteva vase lucrate la mână.

După utilitate, piesele pot fi grupate în vase pentru gătit şi provizii (oale), pentru servit (boluri, farfurii, castroane), pentru coacere (tăviţe de lut) şi de altă folosinţă casnică (capace, strecurătoare). Vesela este completată de ceramica de interior, reprezentată de câteva fragmente de sfeşnice şi cahle pentru sobele de încălzit. Formele dominante sunt oalele cu diametru maxim în partea superioară, realizate din pastă roşie semifină, cu pereţi subţiri şi nedecoraţi (fig. 6/3, 7), alături de cele din ceramică cenuşie semigrosieră, simple, denumite şi vase bosniace[35] (lucrate la roată cu turaţie lentă), sau pictate pe umeri cu roşu-cărămiziu (fig. 4/3, 5/4, 15/3). Unele prezintă smalţ pe interior sau pe ambele feţe, netezind suprafaţa şi oferind impermeabilitate şi rezistenţă, pentru a uşura procesul de pregătire a hranei, dar şi de curăţare (fig. 12/5).

Alte forme întâlnite în suburbiile din Timişoara sunt bolurile cu picior (fig. 6/4, 8/5a–c, 15/4), smălţuite pe interior şi parţial la exterior (fig. 5/5a–b, 6a–b, 7/3, 8/2a–c, 4a–c), urcioarele (fig. 4/4, 6/9, 7/4, 6, 12/2), capacele de oală (fig. 6/10, 7/5), strecurătoarele (fig. 12/19a–b) şi tăviţele de lut (fig. 5/12, 6/11). Dintre vasele de servit hrana, predomină castroanele de formă semisferică, cu corp adânc, sprijinit pe un picior inelar, mai scund sau mai înalt. Întotdeauna sunt realizate din pastă roşiatică, cele mai multe sunt acoperite doar în interior cu smalţ, de culoare verde, uneori maro sau gălbui-maroniu, aplicat peste un strat gros de angobă albă; există şi castroane smălţuite la exterior. Unele au decor interior cu alternanţe de culori, realizat din linii de angobă scursă şi acoperită cu smalţ, prin turnare sau imersie, asemenea altor exemplare întâlnite la Timişoara[36]. Castroane decorate după această tehnică au fost semnalate în punctul ICAM, în umplutura complexului Cx 3 (fig. 5/5a–b, 6a–b),

[34] Kovács 1984, p. 140, 144.
[35] Kovács 1991, p. 173.
[36] Gaşpar 2018, p. 108–109.

iar fragmente de urcioare cu decor smălțuit gălbui-maroniu au fost găsite în șanțul de fundație al locuinței din Parcul Justiției.

Printre descoperirile din suburbia „Palanca Mare", dispunem și de câteva fragmente de castroane smălțuite, decorate în tehnica *sgraffito* asociată cu decor pictat[37] (fig. 8/1a–c, 2a–c, 4a–c, 5a–c), iar singurele fragmente de acest fel au fost descoperite în umplutura complexelor din punctul ICAM[38]. Ele au fost reîntregite și au rezultat două castroane de aproximativ aceeași dimensiune, care diferă prin decor și cromatică. Trei dintre fragmente, probabil părți din același vas, provin din umplutura complexului Cx 3 (fig. 8/2a–c, 4a–c). Din punct de vedere al cromaticii, fondul este în nuanțe de gălbui-maroniu sau galben, cu succesiuni de pete ocru închis, decorat cu linii drepte și curbe, incizate în angobă, până în pasta moale. La exterior smalțul este verzui. Cel de-al doilea castron este ornamentat cu motivul frunzei umplute cu nervuri ondulate, asociat cu decor de linie spiralată, care creează impresia unor cercuri concentrice. Fundalul este monocrom, cu smalț verde. Vasele cu acest tip de decor (*sgraffito*), cu frunze simple sau în combinație cu alte motive, au fost întâlnite în Ungaria, Serbia şi Croaţia, în cetăţile Ozora şi Buda[39], Visegrád-Alsóvár[40], Szolnok[41], Belgrad[42] și Osijek[43]. Ele au fost datate sfârșitul secolului al XVI-lea, posibil chiar începutul secolului următor. Vase similare au fost descoperite și în contexte arheologice din Cipru, produse în atelierele din Lapitos, larg răspândite în spațiul mediteraneean[44]. Originea decorului cu frunză este greu de stabilit, însă, în opinia specialiștilor sârbi și maghiari, a fost, probabil, produs de localnicii care au copiat vasele de tip *sgraffito* de la comunitățile de sârbi și bulgari stabiliți în sudul Ungariei, după care acestea au fost realizate în atelierele din Sárköz și Mohács după modelele din Balcani[45]. O adaptare a tehnicii *sgraffito* poate fi luată în considerare la decorarea castronului cu buza răsfrântă, semnalat pe nivelul de arsură cu cenușă din locuința descoperită în Parcul Justiției. Castronul este pictat în interior cu verde și maro pe un fundal de smalț galben-verzui (fig. 15/6), după o tehnică întâlnită mai ales în contexte din secolul al XVII-lea.

Alte tipuri de vase care aparțin categoriei de ceramică de uz comun sunt urcioarele, vase destinate lichidelor. Din punct de vedere al ornamentării, urcioarele pot fi simple, smălțuite, pictate sau cu suprafață lustruită. După tipul de ardere și pasta folosită, există urcioare de culoare brun-cărămizie, alb-cenușie (fig. 4/5, 12/3–4) și

[37] Vezi și Ţânţăreanu 2010, p. 163.

[38] Aceste fragmente au fost analizate și publicate; Gașpar 2019.

[39] Papp 2017, kat. Sz. 752; Gerelyes 1987, p. 187, 4. kép 2; Gerelyes 1986, 3. kép, 9. kép.

[40] Gerelyes 1986, p. 81; Gerelyes 1986, 12. kép. Un vas cu frunze incizate, dispuse radial şi pictate, este încadrat de Ibolya Gerelyes în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, începutul secolului al XVII-lea; Gerelyes 1991, p. 39, 45, 4. kép, 2. kép.

[41] Kovács 1984, pl. 1–10.

[42] Bikić 2003, p. 186, fig. 27–28.

[43] Radić 2014, cat. nr. 71, 74.

[44] Walker 2016, p. 161, 163, type VIII, IX.

[45] Bikić 2003, p. 186.

1

2

Fig. 14. Timişoara, punctul „Parcul Justiţiei”. 1–2. Privire generală şi detaliu ale complexului din malul Secţiunii S 3.

Fig. 15. Timişoara, punctul „Parcul Justiției”. 1. Casetă de diagnostic la nivelul stratului de arsură; 2a–b. conturare şi profil alveolare în stratul de nisip galben, după înlăturarea stratului de arsură; 3–10. materiale arheologice selectate din locuință.

1

2

Fig. 16. Timişoara, punctul „Parcul Justiţiei”. 1. Conturarea platformei de chirpici şi cărămidă după înlăturarea stratului de nisip galben; 2. conturarea complexelor sub nivelul platformei de chirpici, cu schiţarea posibilelor contururi.

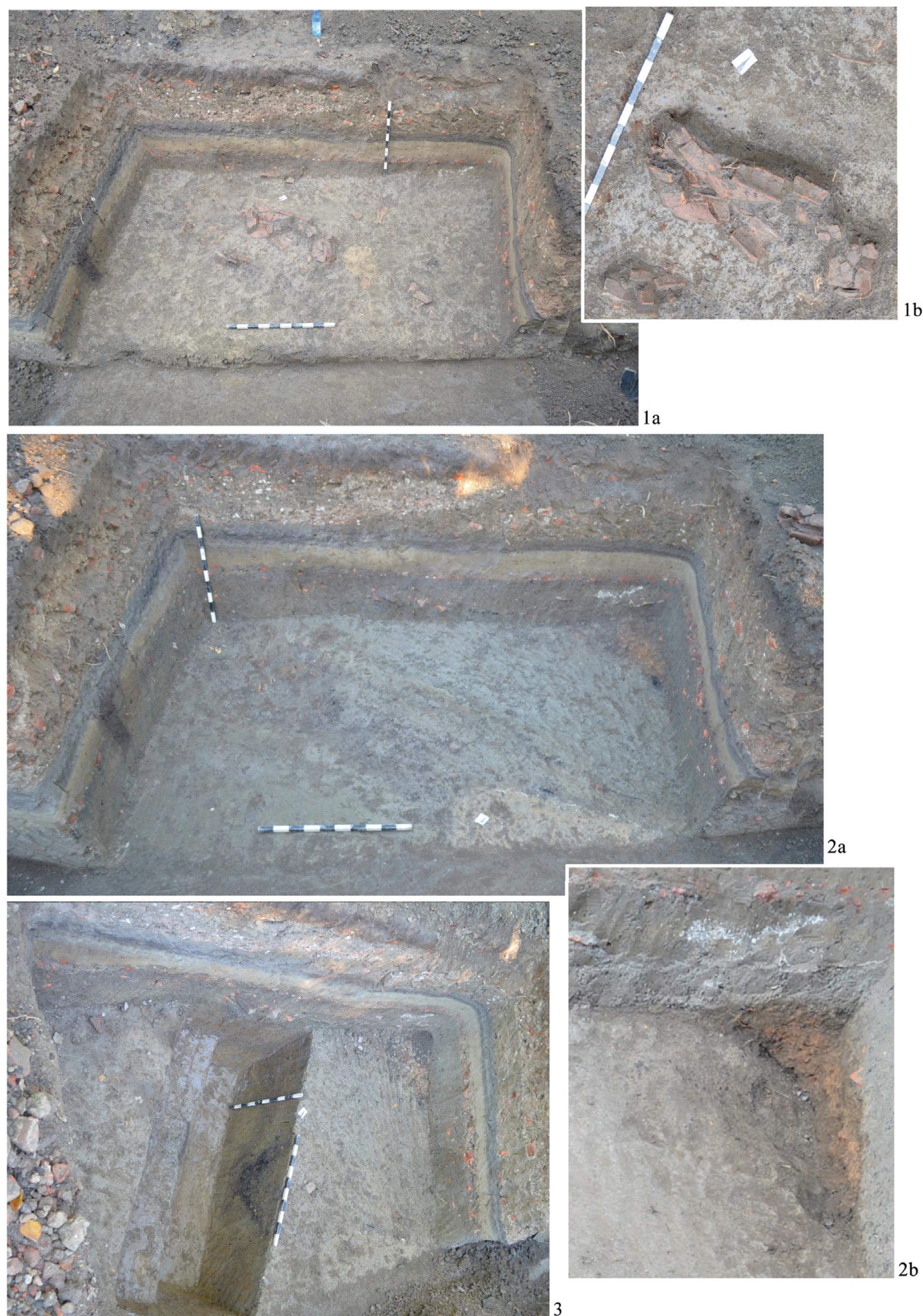

Fig. 17. Timişoara, punctul „Parcul Justiţiei". 1a–b. Detalii cu complexul din faza II de evoluţie a aşezării medievale, nivel cu olane; 2a–b. adâncire până la nivelul de călcare al complexului din faza II de evoluţie a aşezării, cu o posibilă instalaţie de foc, amplasată în colţul nord-estic al casetei; 3. secţionarea complexului şi conturarea pe profil a şanţului din faza I de evoluţie a aşezării.

cenușie, cu suprafața poroasă (fig. 6/6) sau cu suprafața lustruită (fig. 15/5), dând vasului un aspect metalic. Unele au sub buză, în interior, filtre sau strecurători (fig. 6/5, 12/18) sau pot avea un tub de scurgere atașat (fig. 4/4, 6/9, 7/6), caracteristice vaselor cu datare secolele XVI–XVII. De menționat este prezența mare, în umplutura complexelor Cx 2, Cx 3 și Cx 6, a fragmentelor de urcioare cenușii, cu suprafața poroasă. Din punct de vedere cronologic, ceramica cenușie are o răspândire largă în Europa, începând din a doua jumătate a secolului al XIII-lea[46]. Frecvența sa în Ungaria a fost observată la începutul secolului al XVI-lea, probabil prilejuită de expansiunea otomană din Balcani. În acea perioadă au fost produse urcioare cu corp sferic, uneori turtit, gâtul lung și îngust, unele fiind prevăzute cu țeavă de scurgere[47]. Ceramica cenușie a continuat să fie produsă în Ungaria și în secolele XVIII–XIX, în atelierele de la Mohács și în Câmpia Panonică[48]. În România, ceramica neagră se produce și în prezent în comuna Marginea, din județul Suceava. Un urcior cenușiu reîntregit, cu buza lobată și urma de la filtru, a fost descoperit în umplutura complexului Cx 6, în punctul ICAM. O formă similară, însă fără filtru și lucrată din pastă roșiatică, a rezultat din Cx 2. Astfel de forme sunt similare unor urcioare descoperite în cetățile din Ungaria și sunt considerate producții locale[49].

Foarte interesante pentru descoperirile din punctul ICAM sunt fragmentele de tăvițe sau tipsii din lut, unele întregibile, care s-au găsit în număr mare în umpluturile complexelor Cx 2, Cx 3, Cx 6 și, în număr mai mic, în Cx 5. Și numărul de capace pentru oale a fost reprezentativ în umplutura complexului Cx 2, în timp ce în complexele Cx 3 și Cx 6 apar doar câteva. Pentru ambele forme, exemplare întregi nu au fost păstrate, însă, după întregire, s-a constatat că, în medie, tăvițele măsoară în diametru 40 cm, iar capacele pentru oale 30 cm. Tăvițele sunt lucrate la mână, din lut amestecat cu nisip, pietricele, cioburi pisate și paie tocate (fig. 5/12, 6/11). La fel ca exemplarele descoperite în alte zone din Timișoara, tăvițele din suburbii au pereții groși, ușor răsfrânți, buza rotunjită și fundul puțin mai subțire pe margine, ușor îngroșat la mijloc. După arderea incompletă în mediul oxidant, culoarea rezultată este în general brună, cu miezul cenușiu. Aproape toate fragmentele au urme de ardere secundară la exterior. Tăvițele erau folosite la coacerea lipiilor nedospite, a cărnii sau a altor alimente[50]. Folosirea tipsiilor de lut este adoptată de foarte timpuriu în Spania și în Europa central-răsăriteană, fiind cunoscute din a doua jumătate a secolului al VI-lea, răspândindu-se rapid la jumătatea secolului următor[51]. Prima dată, ele au fost utilizate în regiunea Dunării de Jos, apoi au apărut sporadic în așezări romano-bizantine din regiunea balcanică și chiar în nord-vestul României, unde sunt întâlnite frecvent în majoritatea așezărilor din secolele IX–X[52]. Arheologia românească a tratat multă

[46] Rusu 2002, p. 138.
[47] Kovács 1984, p. 145–147.
[48] Kovács 1984, p. 146.
[49] Nádai 2014, p. 448, 3.kep/2.
[50] Stanciu 2018, p. 33 și nota 3.
[51] Curta 2016, p. 171.
[52] Stanciu 2018, p. 36, fig. 6.

vreme aceste vase ca forme ceramice asociate cu migrația slavilor răsăriteni[53]. Pentru sfârșitul secolului al VI-lea, nu au fost considerate ca parte din ceramica de uz comun, tocmai din pricina lipsei lor sau a prezenței sporadice în unele așezări. Tăvițele erau legate de ceremonii sau ospețe comunitare, în care consumul de lipii era un prilej de afirmare a elitelor locale, prin statutul lor social[54]. De cele mai multe ori își fac apariția, uneori brusc, în anumite situri arheologice, inclusiv în așezările medievale timpurii. Spre exemplu, în unele regiuni ale Transilvaniei și în nord-vestul României, au fost folosite până în secolele XI–XII[55]. Cu timpul, frecvența tăvițelor a fost, poate, influențată și de înlocuirea treptată a olăriei lucrate cu mâna cu cea lucrată la roată sau, poate, lipiile au fost coapte direct pe vatră[56]. În secolul al XVI-lea, tăvițele de lut reapar în rândul comunităților de slavi din provinciile islamizate din Balcani. Cel mai probabil, prezența în număr mare a tăvițelor în contextele otomane din Timișoara a fost influențată de expansiunea otomană și de mişcarea populaţiilor, așa cum și în Ungaria au fost reintroduse de comunitățile slavilor din Balcani[57].

Ceramica de interior este reprezentată de sfeșnice și de cahlele din componența sobelor de încălzit. Două fragmente de sfeșnice, din care s-a păstrat doar suportul tubular, cu canelură, provin din cercetările desfășurate în Parcul Justiției. Unul a fost descoperit în umplutura șanțului cu multă cenușă, iar celălalt a rezultat dintr-o locuință, de sub stratul cu chirpici (fig. 15/7). Ele aparţin tipului de sfeșnice „în poziție verticală"[58], din pastă semifină, de culoare cărămizie. Sfeșnicele cu picior sunt frecvent întâlnite de la sfârșitul secolului al XV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea, după această perioadă începând să apară cele din metal[59].

Cahlele pentru sobele de încălzit au fost descoperite în toate cele trei obiective cercetate. Formele comune sunt: cahlele de tip oală, cu deschidere circulară, corp tronconic şi buză răsfrântă la orizontală; cahlele de tip oală, în formă de cupă, cu buza trasă înăuntru; cahlele de tip oală, cu deschidere rectangulară. Aceste tipuri sunt cele mai întâlnite la Timișoara. Predominante sunt cele din prima categorie, smălțuite în interior, predominant în nuanțe de verde și doar câteva în nuanțe de maro-gălbui (fig. 4/7, 12/6–8). Cele în formă de cupă sunt nesmălțuite în interior și sunt cunoscute începând din secolul al XVI-lea (fig. 5/8, 12/14)[60]. Un atelier este semnalat la Ete, în Ungaria[61]. Cahlele de tip oală cu deschidere rectangulară sunt simple sau decorate

53 Florin Curta (2016) face o analiză detaliată asupra apariției, răspândirii și utilizării tipsiilor de lut în secolele V–VII. Această atribuire a fost făcută începând cu anii '50, oarecum neconform cu fenomenul de migrație a slavilor, după cum se dezbate în cadrul aceluiași studiu (Curta 2016, p. 149, 172).

54 Curta 2016, p. 171–172.

55 Stanciu 2017, p. 109 și nota 14.

56 Stanciu 2017, p. 109.

57 Kovács 1991, p. 171.

58 Conform tipologiei din *Medieval Pottery Research Group* 1998, 8.1.1, 8.1.2. *Nomenclature*.

59 Hayes 1992, p. 296.

60 Marcu Istrate 2004, p. 57, Tip A.a.1.

61 Pusztai 2003, p. 308.

cu rânduri de brâie și incizii[62], fiind răspândite din prima jumătate a secolului al XVI-lea până la sfârșitul secolului al XVII-lea[63]. Un fragment de cahlă cu deschidere în formă dreptunghiulară a fost descoperit pe o aglomerare de lut ars, în locuința din Parcul Justiției.

Cele mai întâlnite artefacte din contextele arheologice din perioada otomană sunt pipele. Analiza vizează șapte pipe aflate în stare fragmentară: o pipă roșie a provenit din umplutura complexului Cx 5 din punctul ICAM (fig. 4/8a–b); o pipă din lut cenușiu a fost descoperită pe nivelul cu cărămidă, iar una roșie și una din pastă de caolin, acoperită cu smalț verde, s-au aflat pe nivelul de arsură al locuinței (fig. 15/8–9) din Parcul Justiției; trei pipe roșii, una din lut cenușiu și alta din pastă de caolin, acoperită cu smalț verde, au rezultat din stratul de cultură din punctul ADRV (fig. 12/15–17). La fel ca în restul descoperirilor de la Timișoara, pipele roșii predomină și în cadrul suburbiilor. Aceste modele sunt considerate derivate ale pipelor otomane nedecorate și se găsesc în număr mare în descoperirile din spațiul balcanic[64]. Datarea lor este secolul al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea, chiar în secolul al XIX-lea, cu ușoare modificări[65]. Pipele gri cu decor incizat și caneluri reprezintă pipe otomane, care au fost produse în Turcia în secolul al XVII-lea[66]. Varianta pipelor realizate din pastă de caolin este des întâlnită în secolul al XVII-lea și, mai rar, la începutul secolului al XVIII-lea. Pentru Timișoara, predomină ornamentul cu rozete sau combinații de motive geometrice și florale, stilizate pe găvan sau ornamente de petale de flori sau frunze care se regăsesc pe gambă și uneori pe bordura piesei[67].

Considerații cronologice privind evoluția suburbiilor în secolele XVI–XVII

Despre locuirea în suburbia „Palanca Mare”, cele mai ample informații arheologice pe care le deținem sunt din punctele ICAM și ADRV. Obiectivul ICAM (fig. 1/2, marcaj cu galben și chenar mov) este situat în partea central-vestică a suburbiei „Palanca Mare” și în partea de est a Mahalalei de la Poarta Cocoșului

[62] Pentru cahlele provenite din contexte de locuire otomană, comparativ cu cele provenite din nivelurile anterioare, a fost utilizată o pastă mai fină, pereții au fost lucrați mai subțiri, iar brâurile interioare și alveolările sunt mai subțiri. Este foarte probabil ca acele cahle descoperite în contexte cu datare secolul al XVI-lea să fi provenit și de la sobe care au fost deja construite în momentul cuceririi otomane și care au funcționat și în această perioadă. Sunt diferențe pe care le-am observat în perioada întocmirii bazelor de date pe loturi, atunci când am avut de analizat o cantitate mare de materiale arheologice, provenite din mai multe săpături efectuate în Timișoara.

[63] Marcu Istrate 2004, p. 166.

[64] Tomka 2005, p. 29, Table 1/1.

[65] Robinson 1985, C10, A7 (datate secolul al XVIII-lea); Hayes 1992, tip XIX (datate sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea); Gaal 2004, no. cat. 34–38 (datate secolul al XVII-lea); Bikić 2012, fig. 2.2, 4.21 (datate înainte de anul 1688); Sabbionesi 2014, tip I. A, B (datate secolele XVIII–XIX); Tomka 2005, table1/4 (datate secolul al XVIII-lea).

[66] Gačić 2011, p. 27, 53.

[67] Gașpar 2016, p. 269, tip II.3.

(fig. 1/3). Cercetările arheologice au indicat o locuire a zonei începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Au fost descoperite patru gropi, dintre care trei (Cx 2, Cx 5, Cx 6) au forme similare (fig. 4/1–2, 6/1–2, 7/1–2). Cel mai probabil, ele au servit ca gropi de provizii, dispuse spațial în jurul unei locuințe, posibil Cx 3, de formă rectangulară (fig. 5/1–2). Fragmentele de lipitură de perete cu urme de vergea (fig. 5/5a–b), descoperite în umplutura acestui complex, ar putea indica cel puțin existența unei locuințe în zonă. În general, toate gropile au material comun pentru secolele XVI–XVII, dar există și câteva indicii cronologice care permit o datare mai restrânsă. În umplutura aceluiași complex (Cx 3) au fost descoperite patru monede, dintre care trei sunt falsuri de epocă, după denarii din secolul al XVI-lea, iar cea de-a patra este o monedă otomană, din aceeaşi perioadă. În ceea ce privește ceramica decorată în tehnica *sgraffito*, fragmentele au fost descoperite în umplutura a trei complexe, denumite Cx 2, Cx 3 și Cx 6 (fig. 8). După spălarea materialului, s-a constatat că acestea se întregesc, rezultând două forme de castroane (fig. 8/4c, 5c), dintre care unul este aproape complet (fig. 8/5a–c). Cel mai probabil nu este singular pentru Timișoara, având în vedere tehnica de realizare și urmele de tripod impregnate în smalțul de pe fundul acestuia (fig. 8/3)[68]. După analogia de forme și decorul incizat, cele două castroane aparțin celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea. Această datare este asigurată de asocierea lor cu un brici/cuțit de bărbier, care este documentat la Timișoara în secolele XV–XVI[69]. Briciul este realizat din fier, cu mâner torsadat, lamă curbată, capăt lățit, încovoiat și zimțat, iar la capăt are atașată o verigă care servea la legarea sa de brâu. Prin urmare, cele trei complexe (Cx 2, Cx 3 și Cx 6) au fost dezafectate în aceeași perioadă, adică în primii ani de după stabilirea garnizoanei în cetate. Cel mai târziu a fost complexul Cx 5, probabil săpat ulterior, umplerea sa având loc cel puțin în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, după cum ne arată pipa roșie aflată în umplutura acestuia. Nivelul sterilului arheologic, în care a fost săpat, îl plasează la o cotă mai înaltă decât complexele din imediata sa apropiere, probabil pe un grind care s-a format în zona mlăștinoasă din jur.

Pe măsură ce ne deplasăm spre vest în suburbia „Palanca Mare", constatăm că pe suprafețele cercetate locuirea a început în secolul al XVII-lea. Este cazul situației din punctul ADRV, care suprapune o zonă din jumătatea de vest, aproape de limita sudică a suburbiei (fig. 1/2, marcaj cu albastru). Și în această zonă materialul arheologic este comun pentru secolele XVI–XVII, însă pipele din stratul de locuire otoman sunt cele mai târzii ca datare, sugerând o activitate în zonă începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Nu excludem o datare uşor mai timpurie a complexului descoperit în subsolul clădirii actuale. Un fund dintr-o ceașcă de porțelan chinezesc, din care se disting cu greutate linii circulare care înconjoară fundul pe exterior, pictate în cobalt albastru, ar putea fi datat sfârșitul secolului al XVI-lea sau începutul celui următor. Încadrarea pentru secolul al XVII-lea sau chiar mai devreme a fost făcută și pentru zona cercetată în partea de sud-vest a suburbiei mari (fig. 1/2,

[68] Analiza detaliată a acestui tip de castron a fost făcută deja într-un studiu separat; Gaşpar 2019.
[69] Tănase 2018, p. 164, pl. III.7; Rusu 2002, pl. LXIII/f; Hancz, Varga 2013, p. 72.

marcaj cu chenar verde), unde au existat locuințe, delimitate de garduri, cu anexe gospodărești, gropi de provizii, magazii de alimente, fântâni și puțuri de apă[70].

Diagnosticul arheologic efectuat în anul 2015, în Parcul Justiției, a suprapus o parte din suburbia „Palanca Mică” a cetății otomane Timișoara, unde a fost evidențiată o locuire cu trei faze de construire (fig. 1/2, marcaj cu chenar mov și galben). Arheologic, a fost surprins un șanț, săpat în forma literei „V”, probabil fundația unei locuințe orientate pe direcția est-vest (faza I). Șanțul a fost suprapus de o construcție cu pereți din chirpici în amestec cu cărămidă, cu un perete prăbușit peste olanele căzute de pe acoperișul susținut de stâlpi din lemn (faza II). În interiorul locuinței, pe nivelul de călcare cu mult cărbune și cenușă, a existat o instalație de foc, așa cum însuși Evliya Çelebi observase că sobe erau la toate casele din oraș[71]. Două pipe roșii și o pipă din lut cenușiu cu inscripție (fig. 15/8–9), descoperite sub peretele prăbușit și printre olane, alături de un fragment de ceașcă din faianță persană, provenită din șanțul de fundație, indică funcționarea acestei locuințe până la sfârșitul secolului al XVII-lea. În asociere cu acest material există și un ac de văl, descoperit în umplutura șanțului de fundație. Acele de văl au o perioadă mai lungă de datare, sunt cunoscute de la sfârșitul secolului al XIV-lea și foarte utilizate în secolele XVI–XVII[72]. În descoperirile arheologice din Ungaria, cele mai multe ace de văl provin din contexte funerare, care aparțin grupurilor etnice de slavi sudici[73].

Distrugerea locuinței din suburbia mică nu știm în ce context a fost provocată, însă nu excludem ca stratul de nisip care suprapune locuința să fie rezultatul unui proces de colmatare. Lipsa materialului arheologic și consistența nisipului ar putea sugera o tasare naturală, realizată în urma unei inundații produse de râul Bega, care, în acea perioadă, își avea cursul în apropierea zonei cercetate[74]. Probabil că distrugerile din suburbie au fost mari, iar urma rămasă pe nivelul de nisip (faza III) a provenit de la o locuință, construită ulterior, împreună cu trama stradală din zona afectată. În felul acesta, s-ar putea explica schimbarea pe direcția nord-sud a orientării locuinței din faza III, probabil ultima fază de locuire în această parte a suburbiei otomane. Locuința ar putea fi una dintre cele 62 de case menționate la recensământul din 15 decembrie 1717[75]. În ceea ce privește umplutura negricioasă, cu mult cărbune și cenușă în compoziție, este greu să ne pronunțăm asupra semnificației acesteia în stadiul actual al cercetării zonei.

Dintre artefactele descoperite în „Palanca Mică”, se remarcă o placă de marmură, care provine de pe nivelul cu cărbune și cenușă al locuinței (din faza II) (fig. 15/10). După analogiile de formă și materialul folosit, cel mai probabil face parte dintr-o piatră

[70] Materialele arheologice descoperite nu au fost încă publicate. Szentmiklosi, Bălărie 2012, p. 210, 212, 214, pl. VII–VIII, IX/1, 2.

[71] *Călători străini...*, vol. VI, 1976, p. 499.

[72] Mérai 2010, p. 59.

[73] Gaál 2003; Mérai 2010, p. 60.

[74] Și în prezent râul Bega se află în apropiere.

[75] Feneșan 2006, p. 167.

funerară, similară celor descoperite într-o altă cercetare din oraş[76]. Prezenţa sa ar putea fi legată de geamia Ifard Paşa, situată la nord de locuinţă[77]. Fragmente de plăci similare au fost descoperite şi în suburbia „Palanca Mare”, în umplutura a două complexe din punctul ICAM (fig. 4/9, 6/8). Planurile cartografice arată că lăcaşurile de cult, cele mai apropiate, se află totuşi la distanţă considerabilă, unul în partea central-vestică a suburbiei[78], iar altul spre oraş, dincolo de linia de fortificaţie, unde se află geamia Seydi Ahmed Paşa[79]. Cele două plăci de marmură din punctul ICAM pot avea legătură cu cimitirul din apropiere, momentan semnalat doar prin interpretări arheologice făcute pe baza descoperirii unei clavicule şi a mai multor oase umane. Nu putem trece cu vederea posibila existenţă în zonă a unui depozit sau a unui atelier de prelucrare a pietrelor funerare, poate chiar în suburbia mare, care ar fi servit solicitărilor cetăţii. Cert este că marmura a fost un material costisitor şi foarte greu accesibil în zona mlăştinoasă a Timişoarei. Acest tip de piatră a fost surprins arheologic doar în cimitirul de la geamia Sultanului Süleyman, cea mai importantă din cetate[80], iar toate cele trei plăci au caracteristici similare pietrelor de mormânt descoperite în acel cimitir. Fragmentele sunt lucrate din marmură albă, faţetate şi tăiate în secţiune rectangulară, cu aproximativ aceeaşi lăţime şi par să facă parte dintr-o bucată mai lungă, care se continuă cu lăţimi variabile[81]. Desigur, nu se poate trage o concluzie atotcuprinzătoare doar de pe urma câtorva fragmente cu câteva asemănări relative. Cu mare interes am putea privi şi interpreta prezenţa unei populaţii în majoritate musulmane, care a locuit în partea central-vestică a suburbiei „Palanca Mare”. Încă nu cunosc nicio explicaţie plauzibilă pentru materialul din punctul ICAM, care apare în cantitate mare şi arată cu limpezime că este tipic comunităţilor otomane din Balcani[82], provenind din contexte încadrate în primele decenii de după întemeierea provinciei Timişoara. Întrebări fundamentale, despre o posibilă stabilire la periferie, şi nu doar în oraş, a unor grupuri de musulmani, aduse din provinciile imperiului, ca să populeze aşezarea fortificată, rămân deocamdată fără răspuns. Locuinţa cu pereţi din chirpici, descoperită în suburbia mică, ar fi putut aparţine unei familii creştine, având în vedere că toate locuinţele otomanilor descoperite în oraşul fortificat, dar şi în suburbii, au fost din lemn[83]. Deocamdată, studiul de faţă tratează doar o mică parte din problemele multiple cu care se confruntă cercetarea suburbiilor Timişoarei în perioada otomană, rămânând în sarcina cercetărilor viitoare să ofere o interpretare mai clară şi mai nuanţată.

[76] Analogii cu pietrele funerare descoperite în Piaţa Sfântul Gheorghe; Gaşpar 2014, fig. 2, 3/2a–b.

[77] Gaşpar 2023, p. 160.

[78] Gaşpar 2023, fig. 5/1, marcaj cu „R”.

[79] Gaşpar 2023, fig. 5/1, marcaj cu „N”.

[80] Gaşpar 2014; în alte două cimitire descoperite în Timişoara, la geamiile Aly Bey şi Gimgime, pietrele de mormânt au fost din silicat de mica, un material inferior marmurei, dar mai accesibil în zonă.

[81] Gaşpar 2014, fig. 2.

[82] Pentru vasele ceramice de la Timişoara, vezi Gaşpar 2018.

[83] În cadrul tuturor descoperirilor din Timişoara, locuinţele au fost exclusiv din lemn; Gaşpar 2020, p. 415–416.

BIBLIOGRAFIE

Bikić 2003 — V. Bikić, *Gradska Keramika Beograda (16–17.vek)* [*Belgrade Ceramics in the 16th–17th Century*], Belgrad, 2003.

Bozu *et alii* 2015 — O. Bozu, Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, A. Talagiu, *149. Timişoara, judeţul Timiş. Punct: Piaţa Timişoara 700 (City Business Center, clădirea E)*, CCA, campania 2014, Piteşti, 2015, p. 246–248.

Capotescu 2008 — V. Capotescu, *Arhitectura militară bastionară în România. Cetatea Timişoarei*, vol. I, Timişoara, 2008.

Călători străini..., vol. VI, 1976 — *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VI, partea a II-a, Evliya Çelebi, volum îngrijit de Mustafa Ali Mehmet, Bucureşti, 1976.

Curta 2016 — F. Curta, *Observaţii asupra tipsiilor de lut din secolele VI–VII*, în B. Ciupercă (ed.), *Arheologia mileniului I p.Chr.*, vol. V, *Identităţi şi schimburi culturale în mileniul I p.Chr.*, Brăila, 2016, p. 149–246.

Feneșan 2006 — C. Feneşan, *Cultura otomană a vilayetului Timişoara (1552–1716)*, Timişoara, 2006.

Gaál 2004 — A. Gaál, *Hódoltságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum Gyűjteményében*, A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, XXVI, 2004, p. 259–295.

Gačić 2011 — D. Gačić*, Луле Из Музејских Збирки Србије – Pipes from Museum Collections of Serbia*, Novi Sad, 2011.

Gaşpar 2014 — A. Gaşpar, *Monumente funerare otomane descoperite în cimitirul din Timişoara – Piaţa Sf. Gheorghe* [Ottoman funerary monuments discovered in a graveyard from Timişoara – Piaţa Sf. Gheorghe], Banatica 24/I, 2014, p. 209–224.

Gaşpar 2016 — A. Gaşpar, *Obiceiuri cotidiene reflectate arheologic în Timişoara otomană. Observaţii asupra pipelor de lut*, MCA S.N. 12, 2016, p. 259–285.

Gaşpar 2018 — A. Gaşpar, *Ceramica otomană (secolele XVI–XVII) din Timişoara, provenită din cercetările arheologice efectuate pe str. L. Blaga (2014)* [Ottoman ceramics (16th–17th centuries) from Timişoara, from the archaeological research carried out on L. Blaga (2014)], în A. Flutur, D. Tănase, A. Hamat (eds.), *Cercetări arheologice în centrul istoric al Timişoarei – strada Lucian Blaga, campania 2014*, Cluj-Napoca, 2018, p. 101–158.

Gaşpar 2019 — A. Gaşpar, *Sgraffito pottery in the Ottoman Timişoara "Palanca Mare" suburb – ICAM excavation point (2015 Campaign)*, Journal of Islamic Archaeology 6.1 (2019), doi.org/10.1558/jia.34614, 1–18.

Gaşpar 2020 — A. Gaşpar, *Timişoara în epoca otomană în lumina descoperirilor arheologice*, SCIVA 71, 3–4, 2020, p. 365–372.

Gaşpar 2021 — A. Gaşpar, *Ottoman towns in the light of archaeological finds (ceramic vessels): The case of Timişoara*, în B.J. Walker,

	A.A. Ghouz (eds.), *History and society during the Mamluk Period (1250–1517)*, Studies of the Annemarie Schimmel Institute for Advanced Study, 3. Göttingen and Bonn, p. 407–485.
Gaşpar 2023	A. Gaşpar, *Places of worship from the Ottoman Period in Timişoara, Romania*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (eds.: Elek Benkő, Dénes Gabler), vol. 74: Issue 1, DOI: https://doi.org/10.1556/072.2023.00011, 2023, Budapesta, p. 149–174.
Gerelyes 1986	I. Gerelyes, *Adatok a sgraffi to-díszes török kerámia keltezésé-hez*, Keletkutatás, 1986, p. 69–84.
Gerelyes 1987	I. Gerelyes, *Török kerámia a Visegrádi Alsóvárban*, Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1987, p. 167–179.
Gindele, Marta, Gaşpar 2015	R. Gindele, L. Marta, A. Gaşpar, *În vreme de război şi pace. Bastionul Carol şi Palanca Mare – Str. Oituz, Timişoara*, în V. Bunoiu, D. Vlasc (eds.), *Arheologia Banatului: cercetări, descoperiri, intervenții*, Timişoara, 2015, p. 28–29.
Gindele, Gaşpar 2016	R. Gindele, A. Gaşpar, *mun. Timişoara, jud. Timiş. Punct: Parcul Justiției,* CCA, campania 2015, Târgu-Jiu, 2016, poziția 114, p. 230–231.
Gindele, Gaşpar 2017	R. Gindele, A. Gaşpar, *119. Mun. Timişoara, jud. Timiş. Punct: noul sediu al Agenţiei de Dezvoltare Regională Vest (ADRV) de la Timişoara, din strada Gh. Lazăr nr. 14*, CCA, campania 2016, Bucureşti, 2017, p. 214–216.
Griselini 1984	F. Griselini, *Încercare de istorie politică şi naturală a Banatului Timişoarei* (trad. Costin Feneşan), Timişoara, 1984.
Hancz, Varga 2013	E. Hancz, Sz. Varga, *Pécs mindennapjai a török félhold alatt*, Pannon Kultúra Alapítvány-Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2013 (Everyday life of Pécs in the Ottoman period/Osmanli dönemi Pécs'teki günlük hayat).
Hayes 1992	J. W. Hayes, *Excavations at Sarachane in Istanbul*, vol. 2, *The Pottery*, Oxford, 1992.
Iliuță, Dunca 2023	S. Iliuță, M. Dunca, *Ottoman tobacco pipes discovered in Palanca Mare, 4 Oituz Street, Timişoara*, Ziridava 37, 2023, p. 229–243.
Kovács 1984	Gy. Kovács, *Török Kerámia Szolnokon*, Szolnok, 1984.
Kovács 1991	Gy. Kovács, *16th–17th century Hungarian Pottery types*, Antaeus 19–20 (1990–1991), 1991, p. 169–180, 351–361.
Marcu Istrate 2004	D. Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700,* Cluj-Napoca, 2004.
Mare, Szentmiklosi, Bălărie 2014	M. Mare, A. Szentmiklosi, A. Bălărie, *Rescue excavation in the site „Timişoara – square 700". City Business Centre, Building D.*, Banatica 24–1, 2014, p. 179– 208.
Medieval Pottery Research Group 1998	*A Guide to the Classification of Medieval Ceramic Forms. Medieval Pottery Research Group*. Funded by: Historic England. Occasional Paper 1, https://doi.org/10.5284/1059287.
Mérai 2010	D. Mérai, *"The True and Exact Dresses and Fashion" Archaeological Clothing Remains and their Social Contexts in Sixteenth – and Seventeenth – century Hungary* (MA Thesis).

Archaeolingua Central European Series 3, BAR IntSer 2078, Archaeolingua Central European Series 5, BAR, Oxford, 2010.

Nádai 2014 — Zs. Nádai, *Early Modern Ceramics from Buda Water Town. Liquid-container Jars and Jugs Produced by Reduced Firing*, în *The Fountain of the Past. Study Volume of the Fifth Annual Conference of Young Medieval Archaeologists, A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete* (ed. Rácz Tibor Ákos), Szentendre, 2014, p. 35–49, 366, 448.

Opriş 1987 — M. Opriş, *Timişoara. Mică monografie urbanistică*, Bucureşti, 1987.

Opriş 2007 — M. Opriş, *Timişoara. Monografie urbanistică*, vol. I, Timişoara, 2007.

Ottendorf 2006 — H. Ottendorf, *De la Viena la Timişoara, 1663. Von Wien auff Temeswar, 1663. Bécstől Temesvárig, 1663. Od Beča do Temišvara, 1663*, studiu introductiv, note ştiinţifice şi glosar de Ioan Haţegan; traducerea în limba română: Marlen Negrescu; traducerea maghiară: Hermann Egyed; Traducerea sârbă: Liubomir Stepanov, Timişoara, 2006.

Papp 2017 — Adrienn Papp, *Budától délre: a Tabán. Fürdő a török kori telepüésen*. In Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból: Budapest régészeti örökségének feltárása. 1867/2005–2015 (Időszaki kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumában. 2017.04.12.–2017.09.17). Kiállítási vezető és katalógus, edited by P. Zsidi, Budapesta, 2017, p. 163–196.

Pusztai 2003 — T. Pusztai, *The Pottery of the Turkish Palisade at Bátaszek*, în Archaeology of the Ottoman Period in Hungary, ed. Ibolya Gerelyes and Gyöngyi Kovács, Opuscula Hungarica III, Budapesta, 2003, p. 301–310.

Radić 2014 — M. Radić, *Osijek I Šira Okolica U Osmanskom Periodu* [Osijek and the surrounding area in the Ottoman period (katalog izložbe: Muzej Slavonije, Osijek, prosinac, 2014. -rujan, 2015) [exibition catalog: december 2014 – september, 2015]. Keramika. Svakodnevna keramika, p. 42–53.

Robinson 1985 — R. Robinson, *Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, Hesperia 54.2, 1985, p 149–203.

Rusu *et alii* 2002 — A.A. Rusu, D. Marta, R. Lupescu, S. Zoltán, F. András, O. Mureşan, L. Bejenaru, M. Benea, A. M. Velter, E. Oberländer-Târnoveanu, *Cetatea Oradea. Monografie arheologică*, vol. I (ed. A.A. Rusu), Oradea, 2002.

Sabbionesi 2014 — L. Sabbionesi, *Le pipe di Stari Bar*, in *Bere e fumare ai confini Dell'Impero. Caffè e tabacco a Stari Bar nel periodo ottomano*, Venice, 2014, p. 30–70.

Stanciu 2017 — I. Stanciu, *Despre tipsiile de lut (lucrate cum mâna) în aşezările medievale timpurii din partea nord-vestică a României (a doua jumătate a sec. VII – sec. IX/X)*, în I. Crişan, A. Chiriac, G. Moisa (eds.), *80. Sever Dumitraşcu in honorem*, Oradea, 2018, p. 103–120.

Stanciu 2018 — I. Stanciu, *Ţesturile de lut în aşezările medievale timpurii din partea nord-vestică a României (a doua jumătate a sec. VII – sec. IX/X*, Marmatia 13, 2018, p. 33–50.

Stavilă, Micle, Rareș Nica 2021 — A. Stavilă, D. Micle, D. Rareş Nica, *99. Timişoara, jud. Timiș, Punct: Construire Corp 2 al Liceului Teoretic Nikolaus Lenau pentru Şcoala Gimnazială Nikolaus Lenau*, CCA, campania 2020, Sibiu, 2021, p. 530–532.

Szentmiklosi, Bălărie 2012 — Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, *Contribuţii la cunoaşterea evoluţiei oraşului Timişoara la sfârşitul Evului Mediu. Cercetările arheologice preventive din suburbia Palanca Mare*, AnB S.N. 20, 2012, p. 205–226.

Tănase 2018 — D. Tănase, *Piese de metal din epoca otomană descoperite în Timişoara, strada Lucian Blaga, în anul 2014* [Metal items from the Ottoman period discovered in Timişoara, Lucian Blaga Street, in 2014], în A. Flutur, D. Tănase, A. Hamat (eds.), *Cercetări arheologice în centrul istoric al Timişoarei – strada Lucian Blaga, campania 2014*, Cluj-Napoca, 2018, p. 159–184.

Tomka 2005 — G. Tomka, *Cserép pipafejek az Ónodi vár ásatásaiból (1985–1991)*, Homé 44, 2005, p. 607–626.

Ţânţăreanu 2010 — E. Ţânţăreanu, *Habitat medieval în sud-vestul Munteniei în sec. XIV–XVII. Temeiuri istorice şi arheologice*, Bucureşti, 2010.

Vlase 2016 — D. Vlase, *Cetatea Timișoara: între cercetare și valorificare*, Patrimonium Banaticum VI, 2016, p. 307–327.

Walker 2016 — B.J. Walker, *Mediaeval period to colonial*, în Vasilikos Valley Project 10: *The Field Survey of the Vasilikos Valley*, vol. II, *Artefacts Recovered by the Field Survey*, edited by I.A. Todd (Studies in Mediterranean Archaeology series LXXI:10), p. 159–198, Uppsala: Åströms. Förlag, 2016

ARCHEOLOGY IN THE SUBURBS OF OTTOMAN TIMIŞOARA (16th–17th CENTURIES)

ABSTRACT

The study makes a synthetic presentation of the archaeological excavations that took place in the perimeter of the “Palanca Mare” and “Palanca Mică” suburbs, with discoveries dated during the Ottoman administration of Timişoara (1552–1716). Of the total excavated areas, five overlapped areas from the central-western, south-eastern parts of the big suburb and only one was located in the small suburb. The article tries to answer questions such as those related to the beginning of living in the suburbs of Timişoara, the chronological dating of the archaeological features of the dwelling type, supply pits and household pits. It offers hypotheses based on the stratigraphic context and the analysis of the discoverrd archaeological materials.

Keywords: Timişoara, suburbs, archeology of the Ottoman Empire, Ottoman fortress, Ottoman settlement

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. 1. Timişoara, Romania; 2. Perrette's map, made in 1716, overlayed on the map of Timişoara; location of archaeological research (2006–2022) (Google Earth Image); 3. Perrette's map, the first three neighbourhoods formed to the east, northeast and north of the fortified city: A – the neighbourhood from the Water Gate; B – the neighbourhood from the Azab Gate; C – the neighbourhood from the Rooster Gate (after Opriş 2007, p. 19, fig. 8 coloured; graphical processing by A. Gaşpar).

Fig. 2. 1. Timişoara. Dwelling (C. 100) overlayed by the annexe (C. 107) and the supply pit (C. 94), with digitized detail (after Szentmiklosi, Bălărie 2012, p. 221, pl. V/1.2); 2. the well (after Szentmiklosi, Bălărie 2012, p. 222, pl. VIII/2); 3. household annexe (left) and the well (right) (after Szentmiklosi, Bălărie 2012, p. 222, pl. VI/2); 4. provision pit (after Szentmiklosi, Bălărie 2012, p. 223, pl. VII/3; 5–6. the well (after Mare, Szentmiklosi, Bălărie 2014, p. 203, pl. X/1–2).

Fig. 3. Timişoara, ICAM point. 1. The general plan of the excavation; 2. BIX bastion – Carol.

Fig. 4. Timişoara, ICAM point. 1–2. Photo and digitized plan of the Cx 5 feature; 3–9. selected archaeological materials from the Cx 5 feature.

Fig. 5. Timişoara, ICAM point. 1–2. Photo and digitized plan of the Cx 3 feature; 3a–b, 4–12. selected archaeological materials from the Cx 3 feature.

Fig. 6. Timişoara, ICAM point. 1–2. Photo and digitized plan of the Cx 2 feature; 3–11. selected archaeological materials from the Cx 2 feature.

Fig. 7. Timişoara, ICAM point. 1–2. Photo and digitized plan of the Cx 6 feature; 3–6. selected archaeological materials from the Cx 6 feature.

Fig. 8. Timişoara, ICAM point. 1. a–c. Fragment of kaolin with comb and enamel decoration (photo, drawing by A. Gaşpar); 2a–c. bowl decorated in the sgraffito technique, part of the wall; 3. stack of glazed bowls, separated by a tripod; graphic model; 4a–c. bowl decorated in the sgraffito technique; 5a–c. bowl decorated in the sgraffito technique (after Gaşpar 2019, fig. 2).

Fig. 9. Timişoara, point ADVR. 1. The excavation general plan with the investigated surfaces; 2–5. surfaces S 1–5.

Fig. 10. Timişoara, point ADVR. 1. The brick platform, the Ottoman living level and the rectangular feature; 2. feature detail.

Fig. 11. Timişoara, point ADVR. 1. The general plan with the investigated surfaces and the location of the feature in the basement of the building; 2–3. photo and digitized plan of the feature in the basement of the building.

Fig. 12. Timişoara, point ADVR. Selected archaeological materials from the Ottoman layer and the basement of the building.

Fig. 13. Timişoara, "Justice Park" point. 1. The general plan of the excavation; 2–4. overview and detail of sections S 1–3; 5. marking the surveyed sections on Perrette's plan.

Fig. 14. Timişoara, "Justice Park" point. 1, 2. Overview and feature detail from Section S 3 profile.

Fig. 15. Timişoara, "Justice Park" point. 1. Diagnostic box at the level of the burn layer; 2a–b. contour and alveolar profile in the yellow sand layer, after removing the burn layer; 3–10. selected archaeological materials from the dwelling.

Fig. 16. Timişoara, "Justice Park" point. 1. Contouring of the adobe and brick platform after removing the yellow sand layer; 2. contouring of the features below the level of the adobe platform, with the sketching of possible contours.

Fig. 17. Timişoara, "Justice Park" point. 1a–b. Details of the feature from phase II of the evolution of the medieval settlement, level with tiles; 2a–b. deepening to the treading level of the dwelling from phase II, with a possible stove located in the northeastern corner of the box; 3. sector of the feature and contouring in the profile of the trench from phase I of the settlement's evolution.

CERTITUDINI ŞI LUCRURI CARE NICI MĂCAR NU SUNT NEADEVĂRATE: PERSISTENŢA REPREZENTĂRILOR NAŢIONALISTE ÎN CERCETAREA ARHEOLOGICĂ*

GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU**

Motto:

When everything changes, from the small and immediate to the vast and abstract – the object of study, the world immediately around it, the student, the world immediately around him, and the wider world around them both – there seems to be no place to stand so as to locate just what has altered and how[1].

Rezumat: Arheologii care cred că înţeleg fenomenele etnice fără să recurgă la ştiinţele sociale se întemeiază pe certitudinile din cunoaşterea obişnuită, dominată de reprezentări naţionaliste, care persistă chiar şi în gândirea multora dintre cei care încearcă să afle ce ştiu antropologii şi sociologii despre aceste fenomene, pentru că sunt atenţi doar la ce cred că au nevoie, adică la definiţii sau concepte. Aceasta reduce drastic impactul ştiinţelor sociale asupra cercetării arheologice şi îl anulează atunci când este vorba despre lucruri care nici măcar nu sunt neadevărate, menite doar să sporească autoritatea celor care le folosesc. Investigaţiile făcute cu asemenea scopuri nu au cum să ducă la o cunoaştere care să situeze fenomenele etnice în contextul unor cercetări foarte diferite de cele ale majorităţii arheologilor, în care realitatea socială poate fi văzută ca fiind relaţională şi procesuală, nu alcătuită din entităţi durabile definite prin trăsături esenţiale.

Cuvinte-cheie: fenomene etnice, arheologie cultural-istorică, cunoaştere obişnuită, *bullshit*, reflexivitate, ruptură epistemică

Ştim cu toţii ce sunt etniile şi despre ce este vorba atunci când realităţi sociale sunt desemnate ca fiind etnice, pentru că „etnic" este des folosit în sistemul de învăţământ şi în discursul public, ceea ce face ca înţelesul lui să pară evident. De multe ori „etnic" este folosit ca sinonim pentru „naţional", pentru că cei doi termeni desemnează cam acelaşi lucru: o asociere stabilă între oameni, întemeiată pe o cultură comună, care produce coeziune socială. De obicei, prin „etnie" se înţelege un fel de naţiune căreia îi lipseşte câte ceva, mai ales un stat, iar sensurile pe care le are noţiunea sunt derivate din ceea ce este imaginat ca naţiune. În cercetare, reprezentările

* O primă versiune – de mici dimensiuni – a acestui articol a fost publicată în limba engleză (Niculescu 2023).

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: alec_niculescu@yahoo.com.

[1] Geertz 1995, p. 2.

acumulate din surse şi în condiţii care nu sunt examinate, prezente în cunoaşterea obişnuită datorită autorităţii celor care le folosesc, pretinzând că este vorba despre certitudini, constituie un obstacol redutabil.

De aceea, trebuie să punem la îndoială asemenea reprezentări şi să pornim investigaţia de la particularităţile şi efectele lor, nu de la ce am fost învăţaţi să credem că le generează. Lucrul cel mai important este afirmarea existenţei unor distincţii între oameni, distincţii materializate prin folosirea unor nume (etnonime)[2], despre care deseori se crede să indică lucrul cel mai important de ştiut despre o fiinţă umană: apartenenţa la un grup etnic. Aceste distincţii sunt operate de agenţi diferiţi, cu mijloace diferite, în condiţii diferite, cu scopuri similare: instaurarea unei realităţi în care ce gândesc şi ce fac oamenii să fie înţeles ca decurgând din identităţile lor, identităţi invocate de către cei care sunt în măsură să o facă pentru a le influenţa gândirea și acțiunea.

În reprezentările dominante în cunoaşterea obişnuită, lumea este împărţită în grupuri de oameni (naţiuni, etnii sau popoare) care seamănă între ei mult mai mult decât cu cei din alte grupuri.

De aceea, noţiunea de „grup etnic”[3] este de evitat: ea sugerează atât existenţa unor trăsături stabile, prezente în acelaşi fel la toţi cei care ar face parte din el, cât şi o stare de continuă mobilizare pentru apărarea valorilor comune. „Etnicitate” sugerează acelaşi lucru, aşa cum arată definirea termenului în *Oxford English Dictionary* ca desemnând „ethnic character or peculiarity”[4].

Este preferabil să vorbim despre „fenomene etnice”. Această noţiune alătură doi termeni care nu se împacă, păstrează distanţa dintre ceea ce se poate observa (fenomen)[5] şi lucrurile imaginate despre el (etnic) şi lasă deschisă investigaţia, care poate duce fie la confirmarea utilităţii noţiunilor deja existente, fie la abandonarea lor sau chiar la constatarea că la originea fenomenelor etnice se află alte realităţi, care nu pot fi studiate aşa cum se cuvine din perspectiva efectelor pe care le-ar avea identităţile etnice[6].

[2] Un fizician a vorbit de mai multe ori despre diferenţa dintre cunoaşterea unui nume, a unui termen care desemnează ceva din realitate şi realitate: „You can know the name of a bird in all the languages of the world, but when you’re finished, you’ll know absolutely nothing whatever about the bird. You’ll only know about humans in different places, and what they call the bird. So lets look at the bird and see what it’s doing — that’s what counts” (Feynman 2015, p. 68).

[3] Vezi Brubaker 2002, p. 164, despre „groupism”: „the tendency to treat ethnic groups, nations and races as substantial entities to which interests and agency can be attributed”.

[4] Fortier 1994, p. 214, unde se află şi definiția oferită de acelaşi dicționar pentru „ethnic”: „pertaining to or having common racial, cultural, religious, or linguistic characteristics”.

[5] O definiţie: „a fact or an event in nature or society, especially one that is not fully understood” (https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/phenomenon; 18 iun. 2024). Vezi şi Feynman 2015, p. 126: „There’s so much distance between the fundamental rules and the final phenomena that it’s unbelievable that the final variety of phenomena can come from such a steady operation of simple rules”.

[6] Brubaker 2002, p. 186: „...by raising questions about the *unit* of analysis—the ethnic group—we may end up questioning the *domain* of analysis: ethnicity itself.” Vezi şi Glick Schiller 2008, p. 1:

Arheologii care nu folosesc ştiinţele sociale rareori sunt interesaţi de natura fenomenelor etnice. Doresc doar să poată atribui fapte de cultură materială grupurilor care trebuie să fi existat, chiar dacă nu ştiu cum se numeau, sau despre care cred că au existat pentru că sunt amintite în izvoarele scrise. Oameni din trecutul îndepărtat sunt imaginaţi ca făcând parte din grupuri caracterizate prin trăsăturile invocate în cunoaşterea obişnuită despre fenomenele etnice, care devine astfel un cadru conceptual axiomatic. Preluarea de reprezentări din cunoaşterea obşinuită este una dintre căile principale prin care politica orientează cercetări care se cred sau măcar se doresc autonome. Originea politică este poate mai puţin vizibilă în cazul fenomenelor etnice, pentru că ele sunt prezente în discursul public ca entităţi aflate în competiţie pentru dominaţie sau supravieţuire încă din secolul al XIX-lea şi s-au naturalizat, au devenit parte a lumii aşa cum este şi nu aşa cum şi-ar dori unii să fie.

Aşa cum remarcă Sebastian Brather, pentru astfel de arheologi, problema nu este posibilitatea echivalării culturilor arheologice cu popoarele, ci felul în care se poate produce această echivalare, ceea ce transformă în realitate concepte inevitabil simplificatoare, care ar trebui să rămână expuse unei examinări critice[7]. Iar echivalarea este foarte importantă. Dacă eliminăm entităţile etnice sau pseudoetnice, precum culturile arheologice sau romanii şi barbarii, de obicei teritorializate, aşa cum sunt statele naţionale, nu rămâne mai nimic de spus, pentru că arheologii doresc în primul rând să stabilească distincţii între ele şi să atribuie descoperirile uneia sau alteia. De aceea, Heinrich Härke a denumit acest mod de a face arheologie, propriu tradiţiilor cultural-istorice şi inaugurat de Gustaf Kossinna, „paradigma etnică”[8]. Toate resturile materiale sunt studiate cu scopul de a găsi diferenţe semnificative etnic, chiar şi în cercetările interdisciplinare atât de mult preţuite la noi. Fie că este vorba despre cercetarea materialului genetic, despre analize ale compoziţiei materialelor din care au fost făcute artefactele sau despre analize care au ca obiectiv stabilirea ponderii izotopilor stabili, scopul cel mai frecvent urmărit este particularizarea unor grupuri de oameni imaginate ca nişte etnii.

Acceptarea reprezentărilor comune şi folosirea lor în cercetare sunt surprinzătoare pentru că istoricii şi arheologii ţin foarte mult la delimitarea de cunoaşterea obişnuită şi la evitarea anacronismelor. La originea acestei situaţii s-ar putea să fie credinţa în existenţa unei naturi umane universale[9], care ne-ar permite să

„This paper critiques migration scholars’ reliance on the ethnic group as a unit of analysis. It argues for the importance of approaching migration studies by examining non-ethnic forms of incorporation and transnational connection”.

[7] Brather 2000, p. 162: „Lange Zeit lautete innerhalb der frühgeschichtlichen Archäologie die Frage nicht, o b , sondern w i e „archäologische Kulturen” mit „Stämmen” bzw. „ethnischen Einheiten” zur Deckung gebracht werden können. Auf diese Weise ist die Frage jedoch falsch gestellt, denn hier werden „konstative” (quellengerechte, flexible) und „präskriptive” (sachgerechte, konstante) Definitionen der Begriffe verwechselt. Mit anderen Worten: Idealtypisch angelegte Begriffe werden nicht mehr als wissenschaftliche, vereinfachende Kategorisierungen, sondern als historische Realitäten verstanden”.

[8] Härke 1991, p. 188.

[9] Vezi Sahlins 2008.

atribuim oamenilor din trecutul îndepărtat interese şi comportamente cu care suntem obişnuiţi în prezent, chiar dacă aceasta intră în conflict cu reprezentarea „etniilor" ca fiind culturi diferite. La ea poate contribui şi imaginarea cercetării ca o prelungire specializată a cunoaşterii obişnuite: în mare, lucrurile ar fi cam la fel, dar arheologii au acces la observaţii şi clasificări pe care cei care nu au educaţia lor le ignoră. Şi aici există un conflict. Arheologii de la noi nu sunt interesaţi de cultura materială contemporană şi atribuie celei din trecutul îndepărtat semnificaţii absente în prezent. Nu cred că cineva ar încerca să afle care este identitatea etnică a unui contemporan uitându-se la ce fel de veselă foloseşte sau la cum este îmbrăcat.

Această formă de prezentism are avantaje pentru cei care-l practică. Folosirea unor concepte centrale cu sensul lor obişnuit facilitează comunicarea cu cei care nu sunt arheologi, mai ales comunicarea cu politicienii care decid asupra alocării de fonduri pentru cercetare, comunicare în care arheologii confirmă ce se ştie deja şi prezintă rezultate uşor de înţeles pentru cei care nu-şi bat capul să afle cum au fost obţinute. În cazul fenomenelor etnice, utilizarea reprezentărilor comune determină dependenţa cercetării de ideologiile naţionale, lucru de care cercetătorii sunt uneori conştienţi şi cred că ceea ce fac este un lucru bun, fie că este util pentru carierele lor, fie că atribuie ideologiilor naţionale un adevăr care transcende orice investigaţie, dar de cele mai multe ori îl ignoră, ceea ce îi face să protesteze cu indignare atunci când prezenţa reprezentărilor naţionaliste în ce scriu este observată, mai ales în cazul acelor arheologi care resping în mod explicit naţionalismul politic.

Reprezentările naţionaliste din cunoaşterea obişnuită fac posibil naţionalismul politic, dar faptul că aproape toată lumea crede că umanitatea este alcătuită din popoare radical diferite nu îl generează. Pentru a desemna prezenţa lor în cercetarea sociologică, Herminio Martins a inventat noţiunea de naţionalism metodologic: „...macro-sociological work has largely submitted to national pre-definitions of social realities: a kind of methodological nationalism – which does not necessarily go together with political nationalism on the part of the researcher – imposes itself in practice with national community as the terminal unit and boundary condition for the demarcation of problems and phenomena for social science"[10].

Ştiinţele sociale sunt ignorate mai ales de cercetătorii pentru care identificările etnice sunt foarte importante. Asemenea lui Volker Bierbrauer[11], ei tind să creadă

[10] Martins 1974, p. 276. Pentru dezvoltarea conceptului, vezi Wimmer, Glick Schiller 2002, unde este amintită şi încercarea mea de a discuta despre reprezentările naţionaliste din arheologie (Niculescu 2002). Pentru folosirea lui în investigarea felului în care se scriu istoriile naţionale, vezi Berger 2019.

[11] Vezi Bierbrauer 2004, p. 71: „Im Gegensatz zu S. Brather wurde für die wohl schwierigste Interpretationsebene unter den Aussagemöglichkeiten der frühgeschichtlichen Archäologie, die ethnische Interpretation, der Weg von „unten", also von der Quelle zur Aussage bevorzugt. Der Zugang über einen theoretischen Überbau, letztlich mit Modellbildungen unter starker Anbindung an die Kulturanthropologie und auch gelegentlich an rezente Beispiele ist die andere Möglichkeit, die S. Brather mit vielen anderen gewählt hat". Vezi şi p. 57, n. 76, unde invocarea de către Brather a unui text scris de o etnografă este calificată drept inadecvată pentru că el se întemeiază pe fapte recente: La fel de nepotrivită i se pare remarca lui Chris Wickham (1981, p. 68): „a man or a woman with Lombard-style

că ştiinţele sociale nu au nimic de spus despre trecutul îndepărtat şi chiar că sunt o intruziune a prezentului în reconstruirea „ştiinţifică” a trecutului, ceea ce îi pune în situaţia paradoxală de a se lipsi de cea mai importantă sursă de cunoaştere a prezentului în care trăim, care influenţează inevitabil cercetările noastre. Fără această cunoaştere, izolarea conţinutului politic din cercetare nu este posibilă şi astfel proliferează anacronismele.

În ţările care au avut dictaturi comuniste, unde ştiinţele sociale au fost serios afectate de angajamente politice şi au fost echivalate cu marxismul – utilizat în România de foarte puţini arheologi, şi nu de cei mai buni –, respingerea se datorează şi perceperii lor ca instrumente ale acelor regimuri politice. Arheologii aveau încredere în capacitatea lor de a produce cunoaştere despre trecut care să nu fie influenţată de teme politice curente, de a le separa de cercetarea de bună calitate.

Arheologii care resping ştiinţele sociale pentru că ar avea conţinut politic nu au în vedere faptul că disciplina pe care o practică a încorporat încă de la începuturile ei moduri de a gândi modelate de perspective politice. Acestea sunt uşor de constatat atunci când este vorba despre cercetarea fenomenelor etnice, în care persistă imperative vechi de mai bine de un secol, de pe vremea când arheologia cultural-istorică era imaginată ca fiind un mod „ştiinţific” de a obţine cunoaştere despre strămoşii naţiunilor moderne.

Respingerea ştiinţelor sociale explică de ce în atât de multe cercetări în care arheologii cooperează cu geneticienii persistă felul în care sunt imaginate etniile în cunoaşterea obişnuită[12]. Multe asemenea încercări, puse sub egida prestigioasă a interdisciplinarităţii, ignoră complet ştiinţele sociale, confirmând astfel părerile arheologilor care cred că oamenii pot fi înţeleşi fără ele. Nu am găsit printre autorii zecilor de articole de acest fel pe care le-am citit niciunul care fie antropolog sau sociolog.

Nu este de mirare că astfel de arheologi se înţeleg atât de bine cu geneticienii cu care colaborează, în ciuda existenţei unor diferenţe uriaşe între cele două discipline. În proiectele comune nu sunt evocate părerile diferite asupra grupurilor umane, prezente atât în genetică, cât şi în arheologie, şi nu există niciun fel de interdisciplinaritate în felul în care le înţeleg, pentru că au în comun o ontologie a fenomenelor etnice preluată din discursul obişnuit despre popoare şi naţiuni, ontologie pe care nu o pot contesta cu mijloacele oferite de tradiţiile de cercetare din care fac parte.

Numărul arheologilor educaţi în tradiţii de cercetare cultural-istorice, care afirmă că rezultatele cercetărilor lor sunt influenţate sau chiar profund marcate de cunoaştere produsă de stiinţele sociale, a crescut în ultimii 30 de ani, mai ales în ceea ce priveşte studierea fenomenelor etnice, dar o îmbunătăţire în abordarea acestora se poate constata mult mai rar decât ne-am putea aştepta.

---

brooch is no more necessarily a Lombard than a family in Bradford with a Toyota is Japanese” (Bierbrauer 2004, p. 48, n. 23). Pentru felul în care Bierbrauer crede că se poate face identificarea etnică, vezi şi Bierbrauer 1999 şi Niculescu 2011, p. 6–10.

[12] Vezi Niculescu 2021.

Un exemplu: Într-un articol publicat într-o carte cu un titlu promiţător, *The Dacians in the Roman Empire: Provincial Constructions*, Sorin Nemeti examinează problema tradiţională a continuităţii populaţiei locale în Dacia romană, distanţându-se implicit de ceea ce el numeşte „the Culture – History interpretation of the archeological material, better known under the German name of Siedlungsarchäologie", o „conceptual frame", o interpretare a culturii materiale bazată pe postulatul că „homogenous distributions of the same type of settlements, burials, and artifacts" corespund teritoriilor locuite de triburi şi popoare în preistorie şi antichitate. Apoi afirmă că există alte „conceptual tools in today's archaeological interpretation, like for example the emblemic style of the post-processual archaeologists"[13].

Nemeti nu spune de ce noul „instrument conceptual" ar fi mai bun decât vechiul „cadru conceptual" şi nici care ar fi diferenţele dintre ele. Nu oferă o trimitere care să lămurească cine a lansat acest concept, în ce condiţii, cu ce scop, dar afirmaţia este urmată imediat de o referire la un articol publicat de Ian Hodder înainte de volumul din anul 1982, care a declanşat mişcarea postprocesuală[14]. S-ar putea obiecta că discutarea împrumutării unui concept dintr-o altă tradiţie de cercetare arheologică nu îşi are locul într-o discuție despre felul în care sunt folosite ştiinţele sociale de către arheologi. Dar nu cred că Nemeti nu şi-a dat seama că este vorba despre o cercetare radical diferită de ce fac arheologii de la noi, o cercetare asupra unor oameni din prezent, întreprinsă cu mijloacele antropologiei şi cu obiective proprii cercetării arheologice, adică despre ceva greu de evaluat pentru un arheolog care ignoră posibilităţile şi limitele acestor mijloace.

Mi se pare destul de probabil ca asocierea noţiunii de stil emblemic cu cercetările etnoarheologice ale lui Hodder să provină dintr-o lectură superficială a unei cărţi a lui Florin Curta, carte pe care Nemeti o citează pentru o altă problemă[15]. Aici, Curta prezintă felul în care a înţeles noţiunea imediat după prezentarea cercetării lui Hodder din districtul Baringo şi nu face greşeala de a o atribui arheologilor postprocesuali[16].

Nemeti nu putea să ia noţiunea din articolul lui Hodder pentru că ea nu este folosită aici. Deşi se referă de mai multe ori la stiluri şi o dată la faptul că „the conformity of material culture within these distinct tribal areas is related to, and is perhaps an emblem of, the general need to conform with the expectations of the society in which one lives", Hodder nu propune şi nu defineşte noţiunea de stil emblemic[17]. Aceasta a făcut, la şase ani după publicarea articolului lui, Polly

---

[13] Nemeti 2019, p. 351–352.

[14] Hodder 1977 şi Hodder 1982a.

[15] Nemeti 2019, p. 352.

[16] Curta 2001, p. 28-34, făcând trimitere la Hodder 1982b, nu la Hodder 1977. Nu am avut decât acces parţial la cartea din anul 1982, aşa că nu ştiu dacă Hodder foloseşte aici noţiunea de stil emblemic.

[17] Hodder 1977, p. 261. Noţiunea de stil emblemic nu este menţionată de Hodder într-un articol publicat într-un volum dedicat examinării noţiunii de stil, în care se distanţează de ideea că stilul ar fi „the summation of objectve content (*e.g.*, motif) and rules — a polythetic set of similar attributes and structures" (Hodder 1990, p. 44).

Wiessner[18], o antropoloagă care nu poate fi încadrată în mişcarea postprocesuală. În aceste condiţii, are rost doar o discuţie despre ce a înţeles Nemeti din articolul lui Hodder, nu una despre noţiunea de stil emblemic.

Nemeti rezumă astfel rezultatele cercetărilor lui Hodder din districtul Baringo: „three tribes in contact, no matter their spoken idioms, use material goods in different manners in order to express their diversity and identity. Houses, clothes, weapons, and various other objects manipulated in everyday life are *all* [italice adăugate de mine] different, following diverse patterns dictated not by geography, environment, or economy, but rather by social practices and the ideological need to express and negotiate their identity"[19].

Hodder nu spune că *toate* faptele de cultură materială enumerate de Nemeti exprimă identitatea celor trei triburi. Dimpotrivă, remarcă suprapunerea unor distribuţii de recipiente ceramice şi a altor artefacte şi ajunge la concluzia că diferenţele de cultură materială dintre Pokot şi Tugen sunt mai puţin clare decât cele dintre Tugen şi Njemps[20].

Apoi, Nemeti se întreabă cum „can one apply the concepts of the emblemic style and of material culture manipulation to the data of the so-called Dacian provincial archaeology?"[21]. O astfel de înţelegere a utilităţii unor concepte, „business as usual... the application of ideas to a set of circumstances"[22], nu este ce au propus arheologii postprocesuali, care nu vedeau în teorie ceva care să poată fi aplicat trecutului[23]. Este mai degrabă o procedură birocratică, cu avantaje pentru productivitatea cercetătorilor şi cu efecte negative asupra cercetărilor, nu doar pentru că faptele sunt reduse la semnificaţiile atribuite de cadrul conceptual sau pentru că cele care nu se potrivesc cu el devin invizibile, ci pentru că faptele nu au cum să modifice ce cred arheologii

[18] Wiessner 1983, p. 258–259. Pentru o discuţie despre stilul emblemic şi despre cum a fost înţeles de Curta, vezi Niculescu 2011, p. 12–14 şi Niculescu 2016, p. 8–9 şi 14–15.

[19] Nemeti 2019, p. 352.

[20] Hodder 1977, p. 248: „The pots from each of the three main sources often show overlap into other tribal areas – especially from the Njemps into the Tugen and from the Pokot into the Tugen"; p. 251: „The Njemps type of compound is very distinctive … but it is also quite common amongst the neighbouring Tugen. …This is clearly not a trait which is held to be significant for the expression of tribal differences"; p. 266: „it is often difficult to assess the tribal affinity of compounds in the Tugen–Pokot border area since there are several 'intermediate' hut clusters which show a good mixture of Pokot and Tugen traits. Also, there is considerably greater spatial intermixing of recognisably 'Tugen' or 'Pokot' compounds. A number of types and traits show considerable movement from the Pokot into the Tugen (milk jugs, the D type of tubē, the rounded roof), or from the Tugen into the Pokot (three-legged stools)".

[21] Nemeti 2019, p. 352.

[22] Lucas, Witmore 2022, p. 67. Vezi şi Lucas 2023, p. 17: „Meg Conkey in particular elaborated upon this at length from a feminist position where she long ago contested the notion of theory as something to be applied in favour of something which opens up or discloses a terrain for thinking about the stuff we encounter as archaeologists". Cf. Conkey 2007.

[23] Shanks 1992, p. 40: „It is not a body of theory which can be ‚applied' to the past, not a prescription".

despre ele. Imaginarea teoriei ca fiind ceva de aplicat rupe orice legătură dintre ea şi fapte, care apar ca fiind aceleaşi indiferent de ce teorie le-am aplica. Faptele sunt generate de teorie. Aşa cum a spus David Clarke, orice artefact, oricât de simplu, are o infinitate de trăsături[24]. Arheologii nu pot lucra decât cu unele dintre ele şi le aleg de obicei pe cele cărora tradiţia de cercetare din care fac parte le-a acordat mai multă atenţie. Pentru arheologia cultural-istorică unele trăsături sunt foarte importante (forma, de exemplu), altele mai puţin importante (tehnologia, funcţia) şi altele aproape irelevante (urmele lăsate de utilizările obiectelor). Selectarea trăsăturilor care merită analizate este operată de teoria tacită a arheologilor, în cazul nostru de ideea că formele sunt o expresie culturală a unor etnii.

Înarmat cu stilul emblemic, Nemeti reproşează arheologiei cultural-istorice că nu ţine seama de toate faptele, de ansamblul „culturii" şi că a acordat importanţă unei singure categorii de ceramică: „the main fossil index taken into account for the identification of the traces of the native Dacians in the province was La Tène-type handmade pottery". Este adevărat că arheologii din România, confruntaţi cu distribuţii diferite ale categoriilor de artefacte şi de complexe arheologice, au folosit frecvent doar unele dintre ele, considerate „expresive", pentru a determina apartenenţe etnice. Nemeti speră ca noul cadru conceptual să remedieze acest lucru pentru că „*[n]ormally* (italice adăugate de mine), for defining an emblemic style of the provincial Dacians, this singular relict should be associated with other artifacts like garments, jewelry, domestic tools, or even weapons"[25]. Autorul nu spune de ce i se pare normal acest lucru. Mi se pare că este o trimitere implicită la ceea ce este firesc, de aşteptat, dincolo de orice teorie: caracterul cuprinzător al culturilor arheologice, echivalarea lor cu etniile, trăsătură definitorie a arheologiei cultural-istorice, aşa cum aflăm mai sus tot de la el: „The method, whose symbolic father is the German archaeologist Gustaf Kossinna, identifies cultural areas (labeled cultures, aspects, cultural facies etc.)... and establishes a correlation between those cultures and the names of the tribes and peoples known from Greek and Latin ethnographical sources"[26]. „Normally" nu trimite doar la această echivalare, ci şi la întreg imaginarul naţional propagat intens de mijloacele de informare, în care orice lucru produs de locuitorii României este românesc, de la brânză la şuruburi. Astfel, stilul emblemic, conceput pentru a indica o funcţie socială a unor artefacte, devine stil etnic: „The relict technology of processing handmade pottery and some artifacts similar to those found in the territory inhabited by neighboring barbarians, not integrated in the new province, enable us to sketch the profile of the emblemic style of the native population"[27].

Un alt exemplu este felul în care Curta a înţeles şi prezentat o definiţie a grupurilor etnice pe care i-o atribuie lui Max Weber: „Very few would now disagree with Max Weber that ethnic groups are ‚human groups that entertain a subjective

[24] Clarke 2014, p. 155: „Every artefact, indeed, every material object, contains and infinity of attributes or variables and therefore of possible systems networking these attributes".

[25] Nemeti 2019, p. 352–353.

[26] Nemeti 2019, p. 351–352.

[27] Nemeti 2019, p 362.

belief in their common descent because of similarities of physical type or of customs or both, or because of memories of colonization and migration; conversely, it does not matter whether or not an objective blood relationship exists'"[28].

Validitatea definiţiei lui Weber este susţinută de credibilitatea lui Curta, care afirmă că mai toată lumea crede că are dreptate şi, implicit, că ştie cam tot ce este de ştiut despre cum definesc sociologii fenomenele etnice. Acest argument debil, singurul pe care-l foloseşte, este un argument *ad populum*, prezent în toate listele de erori publicate în manualele care promit să-i ajute pe cititori să gândească bine. Doar în gândirea obişnuită ce crede mai toată lumea este adevărat.

Definiţia lui Weber mi s-a părut problematică, mai ales ideea că oamenii ajung să creadă că au o origine comună pornind de la „similarities of physical type or of customs or both", aşa că am invocat părerea lui Michael Banton: „As Weber predicted, his review of 'ethnic communities' is now antiquated"[29].

Curta a replicat afirmând că părerea lui Banton este irelevantă câtă vreme el se referă „la un manuscris de-al lui Weber, publicat postum sub titlul „Comunități etnice"" şi precizează faptul că se referă doar la el, nu şi la alte lucruri pe care Weber le-a scris pe aceeaşi temă. Concluzia lui Curta este că părerea lui Banton „nu se referă de fapt la textul lui Weber din care eu însumi am citat"[30]. Ce scrie Banton câteva rânduri mai jos arată clar că manuscrisul a fost publicat postum în volumul *Wirtschaft und Gesellschaft*, editat de Marianne Weber, volum tradus în engleză cu titlul *Economy and Society*, volum din care Curta a extras definiţia. I-am atras atenţia asupra acestei erori, care adaugă la manuscrisele lui Weber unul pe care l-a inventat ca urmare a unei lecturi superficiale, dar a ignorat ce am scris despre aceasta, după cum a ignorat şi comentariile mele la definiţia respectivă[31], şi a publicat în anul 2021 un articol în care definiţia lui Weber este reluată într-o formă aproape identică cu cea pe care a publicat-o în anul 2011[32].

Reacţia mea faţă de această definiţie în ce am publicat în anii 2011 şi 2016 a pornit de la ce ştiam despre schimbările majore din înţelegerea realităţii sociale de către antropologi şi sociologi. Mi s-a părut cu totul improbabil ca ideile lui Weber despre fenomenele etnice din anul 1911, data la care pare să fi fost scris textul în discuţie, să fie valide şi acum. Am avut încredere în corectitudinea felului în care definiţia a fost citată de Curta, fără să-mi imaginez că a omis ceva sau că nu a ţinut seama de contextul ei imediat, că a ignorat lucruri care ar modifica sensul celor scrise de Weber. Rău am făcut. În acest text, Weber nu defineşte grupurile etnice, ci grupurile „etnice". Este adevărat că traducerea pe care Curta a folosit-o pune între

[28] Curta 2011, p. 537. Cu trimiteri la Weber 1956, la o traducere în limba engleză (Weber 1978, p. 389) şi la Bader 1995 (definiţia nu este discutată în acest articol).

[29] Niculescu 2011, p. 11, n. 30; Banton 2007, p. 19.

[30] Curta 2014, p. 921. Curta afirmă că „d-l Niculescu a trecut cu bună știință peste acest pasaj din articolul lui Banton".

[31] Vezi Niculescu 2016, p. 317–319.

[32] Curta 2021, p. 234.

ghilimele „ethnic groups”[33], ceea ce l-a putut face să creadă că este vorba despre o simplă izolare a termenului definit, aşa că a omis ghilimelele din partea parafrazată a definiţiei. Dar în textul german, la care Curta face trimitere, sugerând astfel că l-a citit, este vorba despre *„ethnische” Gruppen*[34]. Ghilimele indică neîncrederea lui Weber în adecvarea noţiunii de etnic. Între *migration* şi *conversely* există în traducerea pe care a folosit-o un text pe care Curta l-a omis: „this belief must be important for the propagation of group formation”, ceea ce arată că pentru acel Weber din traducerea folosită de el, realităţile etnice nu sunt suficiente pentru a constitui grupuri[35] care să aibă „a concrete social action”. Lucrurile sunt clare în aceeaşi traducere, câteva rânduri mai jos: „In our sense, ethnic membership does not constitute a group; it only facilitates group formation of any kind, particularly in the political sphere”. În rezumat, ceea ce Curta înţelege ca fiind o definiţie a grupurilor etnice este o încercare de a lămuri conceptual diferenţele dintre formele de asociere umană, nu de a oferi un adevăr condensat despre ele, încercare care ajunge la concluzia că o analiză a realităţilor despre care se spune că ar fi etnice ne va face cu siguranţă să abandonăm noţiunea de „etnic”[36]. Weber nu a publicat acest text, probabil pentru că nu a fost mulţumit de el, aşa cum crede Michael Banton[37].

Definiţiile sunt foarte importante pentru Curta[38] şi pentru cei care cred că ele, dacă sunt bine alese, oferă calea cea mai rapidă şi mai sigură către adevăr. Trebuie

[33] Nu este singura eroare din această traducere. *Habitus* din textul german este tradus prin *physical type*, ceea ce sugerează că Weber ar fi crezut în existenţa unor fundamente biologice pentru rase, ceea ce nu este adevărat. Vezi Banton 2014, p. 327: „At sociological congresses in 1910 and 1912, Weber criticized the then prevailing racial theory..., warning that there was no evidence of ‘the decisive importance of completely specific hereditary qualities for particular concrete social phenomena’”. Vezi Raum 1995, p. 84: „many of the attempts at translating Weber are wrong, if not devastatingly so! The result is that frequently the sophistication of Weber`s analysis ot ethnic phenomena is obscured and at times even completely distorted”. Vezi p. 77–78 despre cum a fost tradus *Habitus* („one instance of a completely incorrect and especially irritating translation of a word can be discussed that results in an inexcusable distortion of what Weber was trying to say) şi p. 80 pentru eroarea de de a traduce *Sitten* prin *customs*.

[34] Weber 1922, p. 219. Vezi, la aceeaşi pagină, „ethnische’ Gemeinsamkeit”.

[35] Vezi Boatcă 2013, p. 60: „Famously, for Weber, neither race nor ethnic membership by themselves constitute communities (Gemeinschaften), but both can facilitate community building (Vergemeinschaftung)”.

[36] Weber 1978, p. 393: „All in all, the notion of “ethnically” determined social action subsumes phenomena that a rigorous sociological analysis - as we do not attempt it here - would have to distinguish carefully: …all of this would have to be studied in detail. It is certain that in this process the collective term “ethnic” would be abandoned, for it is unsuitable for a really rigorous analysis. …The concept of the “ethnic” group, which dissolves if we define our terms exactly”. Vezi Weber 1922, p. 223–224.

[37] Banton 2007, p. 20: „It is improbable that Weber would have wished the document found among the ‘earlier papers’, and now titled *Ethnische Gemeinschaften*, to be published in the state in which he left it in 1911”. Vezi şi Mommsen 2005, p. 70 şi Boatcă 2013, p. 60, n. 5.

[38] Vezi Curta 2014, p. 908, unde este incriminat faptul că vorbesc despre tradiţie de cercetare fără să definesc noţiunea: „în lipsa oricărei definiţii, fie şi operaţionale, a termenului în cauză, «cunoştinţele» îi sunt într-adevăr străine autorului”. Asemenea tuturor colegilor din România pe care

îndeplinite două criterii: să poată fi atribuite unor celebrităţi relevante şi să poată fi înţelese în moduri care să le facă compatibile cu ce ştiam înainte să le citim. Aceasta ar putea însemna ca ele să poată fi traduse în ce pot înţelege[39] cei care le folosesc, dar mi se pare că mai frecvente sunt situaţiile în care nu capacitatea de a înţelege lipseşte, ci dorinţa de a afla lucuri diferite de ceea ce ştiu[40].

Definiţiile pot avea multe funcţii generate de felul în care sunt construite, de scopurile pentru care au fost create şi de utilizările lor. Intenţiile celor care le folosesc pot fi radical diferite de cele ale celor care le-au produs. Astfel, o definiţie poate fi o teorie redusă la ceea ce are ea mai important şi poate fi folosită ca punct de plecare pentru o cercetare care poate să o infirme: „(defined) concepts are, as analytical categories, created by the researcher. Their justification does not consist in their (prior) phenomenal existence in the external world (e.g. in ethnographic data), but in their instrumental function for research"[41].

Definiţia prezentată de Curta nu este o astfel de definiţie. Este opusul ei, este o definiţie din care aflăm care sunt trăsăturile esenţiale[42] ale grupurilor etnice, aşa cum sunt ele în realitate.

Dacă pornim de la o certitudine, de la o definiţie care ne spune ce este un grup etnic, o definiţie în care avem totală încredere, cercetarea nu va avea în vedere problema adecvării acestei noţiuni la înţelegerea realităţilor din trecutul îndepărtat. Avem nenumărate definiţii din care aflăm ce sunt grupurile etnice. Aceasta nu înseamnă că ele există. Existenţa lor trebuie demonstrată. Definirea termenului care le

---

i-am auzit vorbind despre definiţii operaţionale (printre ei s-a aflat şi un sociolog), crezând că astfel pot înlocui cu ceva care sună savant noţiunea mai pedestră de „definiţie de lucru", Curta crede că o definiţie operaţională este o specie inferioară unei definiţii adevărate, că este o definiţie temporară cu care operăm în lipsă de ceva mai bun. O definiţie operaţională este una a cărei adecvare la o situaţie concretă poate fi testată printr-o operaţie şi este mult mai greu de dat decât să spui ce crezi despre ceva. Vezi Hempel 1965, p. 141: „An operational definition for a given term is conceived as providing objective criteria by means of which any scientific investigator can decide, for any particular case, whether the term does or does not apply. To this end, the operational definition specifies a testing ‚operation'". Karl Popper, care nu avea încredere în valoarea definiţiilor operaţionale, le înţelegea ca fiind validate „by observable and possibly physical operations or by appropriate experimental procedures" (Büttemeyer 2005, p. 23).

[39] Russell 1946, p. 90.

[40] Wittgenstein 1998, p. 25: „What makes the object hard to understand – if it's significant, important – is not that you have to be instructed in abstruse matters in order to understand it, but the antithesis between understanding the object and what most people want to see. Because of this precisely what is most obvious may be what is most difficult to understand. It is not a difficulty for the intellect but one for the will that has to be overcome". Vezi şi mai jos: „Someone who teaches philosophy nowadays gives his pupil foods, not because they are to his taste, but in order to change his taste".

[41] Jakoubek 2019, p. 176. Autorul adaugă că este necesar ca cercetătorul să aibă în vedere mai multe teorii, nu una singură.

[42] Popper (2002, p. 226) credea că astfel de definiţii nu au ce căuta în cercetare şi punea pe seama lor stagnarea cunoaşterii timp de 2000 de ani după Aristotel: „...every discipline, as long as it used the Aristotelian method of definition, has remained arrested in a state of empty verbiage and barren scholasticism, and that the degree to which the various sciences have been able to make any progress depended on the degree to which they have been able to get rid of this essentialist method".

desemnează nu este suficientă[43]. Ignorarea acestei necesități poate duce la instituirea de realităţi prin definiţii şi prin cercetările care le folosesc, cercetătorii punându-se în situaţia ingrată descrisă de Zygmunt Bauman, proprie intelectualilor naţionalişti care trebuie să afle după investigaţii care pot dura decenii ce se ştia înainte ca ele să înceapă: „The truth they preach must rely on something stronger than mere power of argument; it must be guaranteed before the argument has started, and independently of the course the future argument may take – that is, by forces reason can only discover and acknowledge, not conjure up or modify"[44].

Nemeti şi Curta sunt cercetători cu o îndelungată experienţă şi au capacitățile şi deprinderile necesare pentru a examina conceptele pe care le-au luat din ştiinţele sociale. Ar fi fost suficient să utilizeze ce ştiu despre folosirea izvoarelor istorice: să interpreteze noţiunile care-i interesează în contextul scrierii din care fac parte şi în cel mai larg al altor scrieri care au rămas de la autorii lor. Nemeti ar fi putut afla în mai puţin de un minut, cu o căutare simplă pe internet, cine a lansat conceptul de stil emblemic, iar Curta are mijloacele pentru a investiga contextul imediat şi cel mai larg al definiţiei lui Weber.

Pentru a afla de ce nu au făcut ce era de aşteptat este utilă o perspectivă nonnormativă, una care să nu plece de la ce ar fi trebuit să facă, ci de la ce se poate spune despre ce au vrut să facă şi de la ideea că au şi reuşit.

Din această perspectivă, nu au ajuns la o bună înțelegere a conceptelor pe care le-au prezentat pentru că nu și-au propus așa ceva. Nu a avut importanţă dacă cele spuse despre ele sunt adevărate sau nu.

Enunţurile în care ce este adevărat este irelevant sunt foarte frecvente în discursurile politice şi în reclame şi sunt calificate în limbajul obişnuit drept *bullshit*[45]. Un bun echivalent în limba română ar putea fi „vorbărie".

Harry Frankfurt a încercat să identifice ce este distinctiv pentru astfel de enunţuri şi a ajuns la concluzia că aceia care le folosesc vor să arate cum sunt ei şi să fie crezuţi de auditoriu, să proiecteze o imagine favorabilă în contextul dat, şi că o pot face foarte atent, folosind tehnici avansate, cum sunt cele destinate cercetării pieţei, ceea ce justifică desemnarea unora dintre ei ca *bullshit artists*. Problema nu este că nu ştiu cum stau lucrurile despre care vorbesc. Problema este că nu-i interesează aşa

[43] Vezi Hale 2021, S2005, unde felul în care David Charles (2000) a înţeles esenţialismul definiţiilor lui Aristotel este prezentat astfel: „defining a word is the first preliminary step in a three-stage process which, if successful, culminates in the kind of definition Aristotle sees as the goal of scientific enquiry – an account of the nature or essence of what the word, with that meaning, stands for. The second, intermediate stage consists in verifying that the word, with that meaning, does indeed stand for something – it is only in regard to what exists that we can discover its nature".

[44] Bauman 1992, p. 686.

[45] Ceea ce trece pentru mulţi drept „inteligenţă artificială" poate fi un mod de a produce texte pentru care adevărul este irelevant, aşa cum a remarcat un profesor din departamentul de *Computer Science and Technology* al Universității Cambridge: „AI systems like ChatGPT are trained with text from Twitter, Facebook, Reddit, and other huge archives of bullshit, alongside plenty of actual facts (including Wikipedia and text ripped off from professional writers). But there is no algorithm in ChatGPT to check which parts are true. The output is literally bullshit" (Blackwell 2023).

ceva: „this lack of connection to a concern with truth – this indifference to how things really are – I regard as of the essence of bullshit”. Lucrurile spuse nici măcar nu sunt neadevărate[46]: „The bullshitter may not deceive us, or even intend to do so, either about the facts or about what he takes the facts to be. What he does necessarily attempt to deceive us about is his enterprise. His only indispensably distinctive characteristic is that in a certain way he misrepresents what he is up to”. Nu sunt nişte simple minciuni pentru că acestea păstrează intactă valoarea adevărului[47].

M-am întâlnit cu asemenea încercări de a ridica prestigiul vorbitorilor încă din primul an de facultate, când unii dintre profesorii buni foloseau concepte ezoterice, pe care nu le explicau, sau nume de savanţi, despre care nu auzisem, fără să ne spună de ce ar merita atenţie conceptele sau ce au făcut ei.

Şi printre arheologi am întâlnit asemenea lucruri încă din anii ’80, dar nu la cei mai buni. Acum este din ce mai frecventă referirea la proceduri analitice concepute în ştiinţe, cu numele pe care le au în limba engleză, deşi multe dintre ele au nume şi în limba română, referiri care au menirea de a indica nivelul ridicat de competenţă al celor care vorbesc despre ele, deşi mă îndoiesc că cei care fac aşa înţeleg bine despre ce este vorba, câtă vreme toate aceste proceduri presupun cunoştinţe de statistică care nu sunt deloc cultivate în mediul arheologic de la noi.

Invocarea de termeni şi de nume cu scopul de a mări credibilitatea celor care le folosesc şi construirea de fraze în care interesul pentru adevăr este absent sunt tot mai prezente în toată lumea academică, nu numai în cea din România, în mare măsură din cauza procedurilor de evaluare. În condiţiile în care cercetarea este tot mai specializată, evaluatorii tind să fie mai atenţi la credibilitatea cercetătorilor, stabilită utilizând criterii care nu au legătură cu conţinutul proiectelor lor, decât la ce vor aceştia să facă. Un raport al Consiliului Naţional al Cercetării Ştiinţifice examinează evaluările şi conţine propuneri comentate pentru îmbunătăţirea lor. Aceasta este una dintre ele: „O soluție privind diminuarea efortului de evaluare și creșterea obiectivității evaluării în raport cu calitatea științifică a aplicanților este organizarea competiției în două faze, astfel încât în faza superioară să rămână doar proiectele care au șanse de finanțare. Șansa de finanțare poate să fie evaluată în funcție de CV și, eventual, ideea de proiect”[48].

Confruntaţi cu asemenea practici, cercetătorii care doresc să obţină finanţare încearcă să-şi sporească credibilitatea folosind ceea ce Elisabeth Niklasson numeşte *application poetry*, termen pe care l-a preluat dintr-un interviu cu un cercetător. Dintr-un altul citează următoarele: „It is an art... one of the main things you have

[46] Vezi, de exemplu, Bourdieu, Passeron 1963, p. 998: „il est peut-être temps de bannir de l’univers scientifique où certains tentent de l’introduire une vulgate pathétique ... qui balance entre l’indémontrable et le même-pas-faux”. Asta arată cât de înşelătoare poate fi estimarea valorii unei cercetări pornind de la lecturi punctuale. Pe o pagină poţi să dai peste ceva foarte bine scris şi la pagina următoare peste o prostie.

[47] Frankfurt 2005, mai ales p. 18, 23, 32; citatele se află la p. 33–34 şi 54.

[48] Raport 2020, p. 2.

to know is how to spread the right buzzwords in your application... which is hip and not”[49].

O analiză făcută de Andrew Abbott, un sociolog de la Universitatea din Chicago, arată cât de răspândit este fenomenul trimiterilor făcute doar pentru a spori credibilitatea celor care vor să lase impresia că ştiu despre ce vorbesc. El a examinat 105 citări ale uneia dintre cărţile sale, făcute în publicaţii apărute în anul 2008, şi a constatat că doar în 26 dintre ele există o înţelegere adecvată a ce este scris în ea. Abbott foloseşte rezultatul analizei pentru a caracteriza ceea ce el numeşte ignoranţă profesională, pentru care indică existenţa de subtipuri, şi explică aspectul decorativ al citărilor prin intenţiile autorilor de arăta că au citit (sau măcar că ar fi trebuit să citească) o carte importantă. Această situaţie ar fi frecventă la cei care recurg la cunoaştere din alte specializări decât a lor (este vorba totuşi de cercetători care sunt în majoritate sociologi) şi i se pare destul de benignă, arătându-se îngrijorat de un alt fel de ignoranţă profesională, indicată de faptul că 46 dintre publicațiile avute în vedere adoptă un cadru teoretic respins explicit de cartea lui[50].

Este vorba deci despre un fenomen global, nu de unul specific arheologiei de la noi sau României în general. Totuşi, s-ar putea să existe condiţii locale favorizante. Într-un articol care aduce argumente împotriva arheologiei cultural-istorice, Lewis Binford constată că interpretările făcute de arheologii de acest fel pot fi validate doar evaluând competenţa celor care le-au făcut, aşa cum a propus Raymond Thompson, nu folosind argumente. Şi adaugă: „This is scarcely sound scientific procedure, and I feel it is necessary for us to have objective means for judging the validity of statements in archaeology instead of relying upon faith or personal opinion”[51].

Irelevanţa argumentelor explică de ce ele sunt atât de frecvent prost construite, iar importanţa prestigiului personal ne face să înţelegem de ce atât de des arheologii se identifică cu disciplina lor şi invocă familiaritatea cu ce au de studiat, dovedită prin timpul petrecut la săpături sau, mai rar, în depozite, ca dovadă a competenţei lor. În ultima vreme au apărut şi alte moduri de construire a credibilităţii cercetătorilor, între ele aflându-se numărul publicaţiilor şi implicarea în cercetări interdisciplinare, a căror importanţă a crescut ca urmare a schimbării procedurilor de evaluare. În cazul unor cercetări precum cele asupra fenomenelor etnice, au apărut şi trimiterile la ştiinţele sociale.

Aşa cum se poate observa în ce scrie Frankfurt, există la cei care folosesc vorbe goale un contrast puternic între lipsa de interes pentru adevăr şi preocuparea pentru felul în care ele vor fi receptate, preocupare care poate duce la construirea de discursuri diferite în funcţie de anticipări cu privire la ce fel de aşteptări şi de competenţe au cei care le receptează. Un exemplu este oferit de un articol a lui Curta, în care sociologul şi istoricul american Charles Tilly este confundat, atât în

[49] Niklasson 2016, p. 162.
[50] Abbott 2010, mai ales p. 182 şi 184–185.
[51] Binford 1968, p. 270.

text, cât şi în notă[52], cu arheologul britanic Christopher Tilley şi făcut coautor al unei cărţi importante pentru înţelegerea arheologiei postprocesuale. O asemenea confuzie nu ar fi fost posibilă dacă în mintea lui Curta cele două nume ar fi fost asociate cu ceea ce îi face diferiţi pe purtătorii lor (direcţii de cercetare etc.). Ea arată atât cam ce ştie despre ei, cât şi sugerează că invocarea lor nu este decât un mijloc de sporire a credibilităţii, ţinând seama de ce se aşteaptă să ştie redacţia şi autorii referatelor. O nepotrivire între aşteptări şi realitate ar fi făcut ca adevărul să fie relevant şi ar fi anulat această pretenţie de cunoaştere. Dar nu s-a întâmplat aşa. Estimarea a fost corectă.

Există ceva în folosirea de fraze a căror menire nu are nicio legătură cu aflarea adevărului care se întâlneşte la unii dintre cei mai buni cercetători de la noi. Asemenea cercetători au scopuri foarte clare şi vor să demonstreze că le-au atins prin mobilizarea tuturor cunoştinţelor lor (bibliografii impresionante, o bună cunoaştere a limbilor[53] în care au fost scrise izvoarele etc.) în căutarea de confirmări şi ignorând restul. Aceste cunoştinţe, care sunt doar instrumente, sunt folosite pentru a-şi spori credibilitatea, nu pentru a afla ceva, pentru că ştiu deja ce este de aflat. O fac ştiind că sunt construcții fragile, dar convinşi că nu poate fi gândită altfel cercetarea, cu speranța, întemeiată pe estimarea aşteptărilor celor care vor citi ce au scris, că poate ţine.

Din perspectiva pe care o propun aici, Nemeti şi Curta au vrut să-şi sporească credibilitatea, arătând că ştiu lucruri pe care colegii lor le ignoră, lucruri care nu apar însă ca fiind radical diferite de ce ştiu ei, aşa că ele confirmă modul local de a gândi despre fenomenele etnice. Şi despre ştiinţele sociale.

Nu sunt cazuri izolate, ci ilustrări ale unei practici din ce în ce mai răspândite. Din perspectiva locală a ce înseamnă să fii un bun profesionist, ele nu sunt erori. Sunt expresii ale capacităţii de a separa ceea ce merită atenţie de ceea ce merită folosit doar ca *bullshit* pentru că este *bullshit*. Din această perspectivă, încercarea mea de a discuta despre ştiintele sociale denotă o regretabilă lipsă de profesionalism.

Faptul că Nemeti şi Curta au procedat aşa o dată sau de mai multe ori nu înseamnă că mereu au invocat ştiintele sociale cu scop decorativ. Este posibil ca în scrieri pe care nu le-am citit să fi procedat altfel. Un arheolog cunoscut pentru critica arheologiei cultural-istorice şi a naţionalismului latent din interpretarea fenomenelor

---

[52] Curta 2021, p. 227. Cartea (Shanks, Tilley 1987) este invocată pentru a justifica următoarea afirmaţie: „Interest in the link between archaeology and nationalism first emerged in the early 1980s". Arheologii trebuie să fi constatat această relaţie încă din secolul al XIX-lea, dar nu cunosc exemple. Lucrurile au devenit destul de clare la sfârşitul perioadei interbelice. Vezi, *e.g.*, Clark 1939, p. 189 şi urm., unde sunt prezentate dezvoltarea arheologiei în tinerele state naţionale formate după primul război mondial ca urmare a intereselor politice şi ceea ce el numeşte parteneriat între arheologie şi politică în statele autoritare (URSS, Germania şi Italia) (p. 194 şi urm.). Pentru o critică a activitaţii lui Gustaf Kossinna, vezi p. 204 şi urm. Un alt critic al lui Kossinna a fost Ernst Wahle. Vezi Gildhoff *f.d.*: „Ein Vortrag, den er 1939 hielt, war eine einzige Warnung vor einer nationalen Instrumentalisierung der Vorgeschichte und vor verordneten Geschichtsbildern und mündete in ein Plädoyer für eine ideologiefreie Wissenschaft". Despre activitatea lui Ernst Wahle, care a fost membru al partidului nazist din 1937, vezi Hakelberg 2001.

[53] Nu cred că cineva care demonstrează o buna cunoaştere a limbii române poate valida astfel ce crede despre ce se întâmplă în România.

etnice, pe care l-am evocat mai sus pentru înţelegerea arheologiei cultural-istorice ca „paradigmă etnică", elogiază una dintre cărţile lui Curta şi o evaluează ca fiind o cercetare exemplară[54].

Referirile decorative ale cercetătorilor la concepte şi nume de cercetători pot fi consecinţe ale unor specializări profesionale, aşa cum crede Abbott, dar imaginarea cercetării ca producerea de vorbărie se poate extinde la propria disciplină sau chiar la orice fel de activitate intelectuală, mai ales dacă valoarea cercetării este estimată în funcţie de autoritatea cercetătorilor şi dacă afirmaţiile pentru care adevărul este irelevant joacă un rol important în construirea ei. Aceasta explică de ce atât de mulţi intelectuali de la noi au părăsit domeniile academice în care ar fi trebuit să se afirme ca să devină politicieni. Ceea ce atrage atenţia asupra faptului că, deşi are o relativă autonomie faţă de ceea ce se întâmplă în afara ei, mult din ceea ce se poate observa în interiorul unei tradiţii de cercetare vine din lumea locală din care face parte[55].

Dacă rostul ştiinţelor sociale este redus la ceea ce pot ele oferi pentru sporirea autorităţii celor care pretind că le înţeleg aşa cum se cuvine, pentru a-i impresiona pe cei care nu ştiu mare lucru despre ele, posibilitatea ca măcar ceva provenit din ele să schimbe modul de a gândi al cercetătorilor care studiază fenomene etnice dispare.

Dacă l-ar fi interesat măsura în care definiţia lui Weber se apropie de realitate, Curta ar fi investigat ce a mai scris acest sociolog despre fenomenele etnice şi ar fi oferit fie argumente proprii, fie argumente preluate de la cei care au scris despre opera lui. Nu a făcut acest lucru. Nu se gândeşte că s-ar putea să nu fie în regulă definiţia sau felul în care a prezentat-o, pentru că nu aceasta îl interesează. Definiţia este redusă la utilitatea ei pentru afirmarea credibilităţii lui şi pentru a o distruge pe mea[56].

---

[54] Härke 2022, p. 207: „...ein Musterbeispiel wissenschaftlicher Methodik und Publikation... konsequente Arbeitsweise, logische und nachvollziehbare Argumente, besonders aber eine klare Linie von der einleitenden Fragestellung über die Materialprüfung im Mittelteil bis hin zu den Schlussfolgerungen am Ende".

[55] Vezi Abbott 2010, p. 175: „what happens to any one profession is so shaped by what happens to those around it that an internal history must either reorganize itself around this environing determination or misattribute changes to internal causes".

[56] Curta 2014a, p. 921: „dl. Niculescu a reușit să-l răstălmăcească pe Max Weber însuși, căci singura lui preocupare este de a avea dreptate cu orice preț. Prețul, însă, nu poate fi decât reputația d-lui Niculescu, care are mult de suferit de pe urma unor asemenea ieșiri impulsive". De remarcat aici tehnica decredibilizării prin atribuirea de comportamente iraţionale; vezi p. 912, unde ce am scris este respins ca fiind „un sfat evaziv şi emoţional", nu cu argumente, şi p. 913, n. 17, unde sunt descris ca „fi stăpânit de antipatie vizavi de post-procesualism". În varianta în limba engleză este mai rău: „he also hates post-processualism with a passion" (Curta 2014b, p. 301). Această acuzaţie aberantă (vezi Niculescu 2011, p. 309, n. 17: „ post-processual archaeology is certainly better than culture historical archaeology") este o reacţie la: „In part, F. Curta's epistemic optimism is based on the highly questionable idea that dominated the beginnings of post-processual archaeology, before practice theories kicked in, that „material culture is a 'text' to be 'read'" by archaeologists who should identify and study contexts in order to interpret meaning" (Niculescu 2011, p. 19); pentru a susţine această afirmaţie, am folosit în nota 83 de la aceeaşi pagină următorul citat: „Reading text is not an appropriate analogy for reading material culture because text is a different sort of sign than material culture" (Hodder, Hutson 2003, p. 204).

Într-un articol scris împotriva mea în două variante, una în limba română, cealaltă în limba engleză, întreaga discuţie despre felul în care arheologii înţeleg fenomenele etnice este instrumentalizată pentru atingerea acestor scopuri. În rezumatul articolului, Curta afirmă că am „weak credentials for assuming any critical position in terms of the ‚production' of archaeological literature in the culture-historical mode"[57]. Unul dintre argumente este că mi-am dat teza de doctorat când aveam 46 de ani. Revolta lui este generată de faptul că mi-am închipuit că pot să spun ce cred, aşa că i se pare potrivit să-şi afirme superioritatea zdrobitoare, similară cu cea pe care i-o atribuie lui Weber („Nu mi-e foarte clar cu cine se ia la ceartă domnia sa, fie cu Weber, fie cu mine")[58], printr-o atitudine condescendentă, când severă, când batjocoritoare. Unii dintre puţinii colegi cu care am discutat despre acest text au remarcat lucruri nepotrivite în ce a scris Curta, dar nimeni nu a fost dezgustat de felul în care a scris. La noi, aşa ceva este perceput, aşa cum a făcut-o redactorul-şef al revistei care a publicat varianta în limba engleză, ca replică „[î]ntr-un stil polemic… în limita decenţei", iar marcarea distanţei de netrecut care-i separă pe cei care ştiu şi care trebuie priviţi cu respect reverenţios de cei care care nu ştiu şi merită dispreţuiţi este un lucru firesc. Aceasta se întâmplă atunci când cercetarea este un mijloc pentru a fi superior celorlalţi, nu pentru a duce cunoaşterea mai departe, iar dispreţul faţă de subalterni, combinat cu respectul lor pentru cei care îi dispreţuiesc, este văzut ca o binemeritată recompensă pentru eforturile depuse de a fi cineva. Am văzut deseori asemenea atitudini în România, din perspectiva unui subaltern, aşa că am fost uimit să văd că, în medii academice occidentale, oamenii erau atenţi la ce aveam de spus, pe vremea când nu publicasem niciun articol de arheologie şi nu aveam titlul de doctor, doar pentru că aveam interese similare cu ei. În anul 1993, la Cracovia, după o comunicare urmată de o îndelungată discuţie cu Kazimierz Godłowski, un arheolog ilustru, aflat la apogeul carierei, i-am spus unui arheolog de vârsta mea că sunt uimit de faptul că mi-a fost acordată atâta atenţie. Mi-a zâmbit şi mi-a spus, ca să nu cred că ce am spus ar fi dus la un comportament special, că profesorul Godłowski afirmase de mai multe ori că nu a întâlnit vreodată un arheolog de la care să nu aibă de aflat ceva. La noi se întâmplă deseori exact pe dos, nu numai în arheologie. Ce ştii ar putea merita atenţie doar dacă interlocutorii află „cine eşti tu ca să vorbeşti". Ceea ce este contrar principiului enunţat de Robert Merton, care afirma că evaluarea pretenţiilor de cunoaştere trebuie să ignore calităţile personale sau sociale ale celor care le emit. Acest principiu este susţinut de unele practici academice, cum ar fi *double blind peer review*, dar este încălcat din ce în ce mai des de altele[59].

Pentru a susține că ar fi bine să înţelegem cultura materială ca fiind text, Curta folosise o trimitere la prima ediție a acestei cărți (Curta 2007, p. 179–180; cf. Hodder 1986, p. 153)

[57] Curta 2014b, p. 299.

[58] Curta 2014b, p. 299 şi 301; Curta 2014a, p. 921.

[59] Merton 1973, p. 270: „The acceptance or rejection of claims entering the lists of science is not to depend on the personal or social attributes of their protagonist; his race, nationality, religion, class, and personal qualities are as such irrelevant". Vezi şi Feynman 2015, 129: „It does not make any difference how smart you are, who made the guess, or what his name is – if it disagrees with experiment

Tratarea lucrurilor citite sau auzite fie cu respect reverenţios, fie cu dispreţ este incompatibilă cu o cunoaştere de bună calitate: „...the right attitude is neither reverence nor contempt, but first a kind of hypothetical sympathy, until it is possible to know what it feels like to believe in his theories, and only then a revival of the critical attitude, which should resemble, as far as possible, the state of mind of a person abandoning opinions which he has hitherto held. Contempt interferes with the first part of this process, and reverence with the second”[60].

Atunci când este vorba despre autorităţi precum Weber sau el însuşi, Curta crede că toți cercetătorii de rând nu pot face decât să repete cele spuse de ei, pentru că nu au credibilitatea lor. Obiecţiile pe care le-ar putea formula nu pot proveni decât din faptul că nu au înţeles ce au citit, ceea ce pentru Curta este foarte grav. Deci, ar trebui să verifice dacă scrierile lor nu sunt cumva contrare părerii autorităţilor şi abia apoi să publice, pentru ca nu cumva ceea ce gândesc să displacă celor care sunt mult mai buni decât ei, de exemplu să-i pună pe gânduri pe istorici precum Michael Maas, Patrick Geary sau Walter Pohl[61]. Astfel, cercetarea devine un şir nesfârşit de replicări ale cunoştinţelor deja existente, generate de capacitatea de a ajunge la rezultate care să fie pe placul autorităţilor competente, ceea ce face progresul imposibil: unii dintre cei care reuşesc să placă (ceilalţi nu contează) vor ajunge şi ei autorităţi, cărora alţi cercetători vor trebui să le facă pe plac şi aşa mai departe.

Respectul reverenţios, care exclude orice discuţie, apare şi în felul în care crede Curta că ar trebui folosite cunoştiinţele din ştiinţele sociale: „Ne stă la dispoziţie o enormă cantitate de material, atât arheologic, cât și istoric, care se referă la diferenţele etnice din Antichitatea târzie şi din Evul Mediu timpuriu. Ţinând seama de acest material, propunerea d-lui Niculescu ca arheologii să adopte punctul de vedere al cercetătorilor din ştiinţele sociale, care, potrivit opiniei sale, au o cu totul altă perspectivă asupra omenirii, apare ca o invitaţie de a trece cu vederea întrebările pe care tot domnia sa le ridica cu privire la relevanţa ştiinţelor sociale pentru trecutul istoric sau la problemele care se pot ivi atunci când folosim pentru studiul Antichităţii târzii noţiuni şi teorii create anume pentru descrierea sau înţelegerea unor fenomene contemporane, precum etnicitatea. Odată ajuns cu mare trudă la capătul hagialâcului, d-l Niculescu s-a aşezat într-o poziţie cam incomodă, cu fundul în două luntri”[62].

Eliminarea atitudinii critice, circumspecte, arată rostul recurgerii la ştiinţele sociale. Fie le lăudăm, ceea ce este firesc dacă vrem să ne întemeiem autoritatea pe

it is wrong”. Pentru o poziţie contrară, vezi Mitroff 1974, mai ales p. 592, unde se află un citat din Boguslaw 1968, p. 59: „The acceptance or rejection of claims entering the list of science is to a large extent a function of who makes the claim”.

[60] Russell 1946, p. 47.

[61] Vezi Curta 2014a, 922: „îi va pune negreșit pe gânduri pe istorici precum Michael Maas, Patrick Geary sau Walter Pohl”. Ce fel de gânduri aflăm din varianta în limba engleză: „will definitely raise the eyebrows of such scholars as...” (Curta 2014b, p. 305).

[62] Curta 2014a, p. 925. Acesta este singurul pasaj în care există un argument care să apere felul în care Curta crede că ar trebui folosite ştiinţele sociale. El este prezent și în varianta în limba engleză (Curta 2014b, p. 306), din rezumatul căreia aflăm că „Niculescu... remains ambiguous, if not altogether confused about the role of ‘social sciences’ in the archaeology of (medieval) ethnicity”.

ele, fie le criticăm, dar atunci nu le mai putem folosi. Acest mod de a vedea lucrurile este opus celui în care ceea ce nu poate fi criticat este irelevant pentru cunoaşterea realităţii[63] şi apropiat de ceea ce impun regimurile politice dictatoriale: fie acceptarea discursului lor, fie riscurile asociate cu criticarea lui.

În România, oamenii care au trăit în condiţiile dictaturii comuniste au găsit soluţia pentru a salva ce li se părea adevărat fără a intra în conflict cu cele spuse de autorităţi: „zicem ca ei şi facem ca noi". Discursul puterii a fost reprodus ca *bullshit*, în circumstanţele care li s-a părut că impun acest lucru, şi au crezut că felul în care gândeau ei va rămâne intact. Aşa se întâmplă şi cu folosirea decorativă a ştiinţelor sociale. Arheologii folosesc ceea ce li se pare autoritar şi îşi păstrează modurile de a gândi.

Există şi arheologi din tradiţii de cercetare cultural-istorică care vor mai mult decât să aibă grijă de aceeaşi Mărie pentru care procură o altă pălărie, arheologi care încearcă o confruntare onestă cu ce spun ştiinţele sociale. Un bun exemplu este Sebastian Brather, autorul unui volum despre interpretarea fenomenelor etnice din care este mult de învăţat[64].

Pentru o atitudine radical diferită, trebuie însă să ne uităm la ce fac arheologii care au fost educaţi în departamentele de antropologie generală ale universităţilor din Statele Unite ale Americii. Un exemplu: Michael E. Smith a postat pe blogul propriu un text în care respinge tot ce a scris Pierre Bourdieu, sugerând că este un fel de *bullshit* şi declară că arheologii ar putea şi chiar ar trebui să-l ignore. După părerea lui, un alt sociolog, Andrew Abbott, ar merita atenţie[65]. Nu cred că are dreptate în ce-l priveşte pe Bourdieu. Ceea ce a scris este foarte important pentru arheologi şi pentru ştiinţele sociale în general, iar Abbott nu-l expediază, ci examinează cu atenţie tezele sale[66]. Dar Smith face ce ar fi de aşteptat de la un cercetător: efortul de a alege din ştiinţele sociale ce i se pare că are sens şi de a respinge ce i se pare pierdere de timp. Printre scrierile pe care le citează se află una în care este propusă o „Cartă a drepturilor şi îndatoririlor intelectuale", în care figurează, printre altele, datoria cercetătorilor de a nu prezenta ca adevărate idei pe care nu le pot susţine cu agumente raţionale sau cu fapte[67].

Nemeti şi Curta, care îşi legitimează poziţiile invocând nume celebre, ar evalua ce a făcut Smith ca fiind o mare greşeală: în timp ce Bourdieu a fost folosit

[63] Vezi Popper 1959, p. 316: „ In so far as a scientific statement speaks about reality, it must be falsifiable: and in so far as it is not falsifiable, it does not speak about reality". Aşa cum spune autorul, aceasta este o generalizare a unei aserţiuni făcute de Albert Einstein în 1921, pe care Popper o traduce astfel: „In so far as the statements of mathematics speak about reality, they are not certain, and in so far as they are certain, they do not speak about reality".

[64] Brather 2004.

[65] Smith 2011.

[66] Abbott 2005: „Bourdieu's and my approaches have much in common. First, they are both concerned with locating actors relative to other actors. …On the other hand, there are also important differences".

[67] Bunge 1995, p. 111: „No academic has the right to present as true ideas that he cannot justify in terms of either reason or experience". Nu sunt de acord cu multe dintre judecăţile de valoare din acest articol.

masiv de arheologi începând din anii ’80 şi relevanţa sa pentru arheologie continuă să fie recunoscută de tot mai multă lume[68], Abbott este ignorat, Smith fiind pentru mine primul arheolog care se referă la ce a scris[69]. Prin urmare, printre arheologi, respingerea lui Bourdieu este de aşteptat să aibă efectul contrar celui scontat de Nemeti şi Curta. Aceasta pentru că Smith vrea să elimine din arheologie ce i se pare *bullshit*, nu să contribuie la replicarea lui[70].

Incursiunile arheologilor pe teritoriile ştiinţelor sociale sociale sunt de obicei de scurtă durată şi au obiective limitate, chiar şi atunci când aşteaptă de la ele altceva decât credibilitate. Seamănă cu nişte expediţii de pradă, nu cu nişte călătorii care ar putea să schimbe felul în care vedem lumea. Dacă aşteptăm de la ştiinţele sociale doar răspunsuri la întrebările noastre, născute deci într-o altă disciplină, ne expunem la riscul de a ignora sau de a nu înţelege tot ceea ce ne-ar putea face să examinăm din alte perspective scopurile noastre.

Necunoaşterea contextului disciplinar şi local în care au fost produse duce la adaptarea cunoştinţelor preluate din ştiinţele sociale la ce ştiau arheologii înainte de a ajunge la ele, această cunoaştere devenind un cadru interpretativ, deci la denaturarea lor. Fără să încerce să afle cu ce scop au fost produse cunoştinţele şi ce părere au antropologii şi sociologii despre ele, arheologii sunt atraşi de ceea ce seamănă cu ce cred ei, iar asemenea lucruri nu sunt greu de găsit. Multe publicaţii confirmă validitatea celor spuse de Andreas Wimmer: „straightforward Herderian essentialism dominates much of ethnic studies”[71]. Un exemplu este un articol care afirmă că statul-naţiune este forma naturală de organizare socială, publicat de *Social Science Research Network*, la acea vreme asociată cu prestigioasa editură Elsevier[72].

O consecinţă firească a acestor incursiuni este că lucrurile centrale rămân aşa cum erau. Nimic din ce au produs ştiinţele sociale nu are cum afecta ceea ce contează: capacitatea arheologilor de a identifica etnic. Scopul cercetării rămâne acelaşi şi lucrurile de care suntem siguri, cele pe care ne-am construit carierele profesionale, sunt confirmate de orice am citi. Restul depinde de circumstanţe şi se poate schimba odată cu ele. Un bun exemplu de contrast între importanţa acordată unei aserţiuni venite din ştiinţele sociale şi absenţa efectelor la care ne-am aştepta este faptul că am învăţat în anul I de facultate, în 1974, într-un context în care perspectiva cultural-istorică domina toată arheologia care ni se preda, să înţelegem prin cultură un mijloc extrasomatic de adaptare la mediu, definiţie pe care Lewis Binford a preluat-o de la un antropolog,

[68] Vezi, *e.g.*, Veling 2020.

[69] Deşi Abbott este poate cel mai important promotor al unei viziuni sociologice procesuale asupra umanităţii, el nu este nici măcar menţionat într-un articol despre arheologia proceselor (Gosden, Malafouris 2015).

[70] Smith 2011: „I got tired of grant proposals and articles by archaeologists (students and professionals) in which the authors spend a lot of time waxing poetic about Giddens and Bourdieu, and then go on to describe their research in rather pedestrian terms that ignore the theory entirely”.

[71] Wimmer 2014, p. 838.

[72] Little 2019.

Leslie White[73], şi a opus-o felului în care arheologia cultural-istorică din SUA din acea vreme înţelegea această noţiune.

Cu cât avem mai multă încredere în modul nostru de a gândi, în ceea ce ştim, cu atât este mai dificil să înţelegem lucruri care să ne facă să progresăm. Din păcate, mulţi cercetători sunt siguri că ştiu tot ce este de ştiut, împotriva părerii lui Karl Popper, care credea că în cercetare „we never have sufficient reason for the belief that we have attained the truth"[74]. Şi a celei a lui Weber, care a afirmat că cercetătorii ştiu că ceea ce au realizat va fi perimat în 10, 20 sau 50 de ani şi că acesta este scopul cercetării[75].

Preţuirea excesivă a propriilor cunoştinţe este deseori asociată cu o ideologie a familiarităţii ca măsură a excelenţei în cercetare, o ideologie care privilegiază cunoaşterea imediată, instantanee, deci întemeiată pe ceea ce ştim deja, lucruri în funcţie de care sunt interpretate cunoştinţe care ar trebui să le poată pună în discuţie, ceea ce face ca unii cercetători să traducă ce citesc în ce pot să înţeleagă fără niciun efort. De aceea circumspecţia celui care călătoreşte într-o ţară străină[76], ridiculizată de Curta în titlul variantei în limba română a atacului pe care l-a publicat şi în textul ambelor variante, este preferabilă iluziei că suntem acasă oriunde am merge.

Pentru Curta, metafora calătoriei într-o ţară străină este o încercare ridicolă de a uzurpa poziţia lui de lider în materie de analiză a fenomenelor etnice, pentru că nu-şi poate imagina că eu scriu ce mi se pare că este adevărat. El oferă doar două adjective, patru semne de exclamare – care exprimă nedumerirea, dacă nu consternarea – şi un semn de întrebare, ca argumente împotriva ideii că ar fi bine să înlocuim iluzia familiarităţii cu disponibilitatea de a constata lucruri surprinzătoare: „Din păcate dezamăgirea îl așteaptă pe cel ce crede că va primi vreo îndrumare din partea apostolului. Ceea ce îi poate oferi d-l Niculescu este doar un sfat evaziv și emoțional: «Dacă dorim să evităm pe viitor să mai reproducem în chip atât de evident trecutul contemporan (!?) în imaginea pe care ne-o facem despre trecutul îndepărtat, atunci va trebui să lăsăm în suspensie chestiunea felului în care reflectăm asupra lui, să lăsăm descoperirile arheologice să ne provoace surprize (!) și să nu le facem să se comporte (!!) după planurile noastre». Arheologia de bună calitate, potrivit d-lui Niculescu, este aceea în care descoperirile «se comportă» într-un anumit fel care îi ia pe arheologi prin surprindere"[77].

Departe de a fi un „sfat evaziv şi emoţional", ce am scris repetă un principiu des amintit în scrierile celor interesaţi de calitatea cercetării. Prima enunţare care-mi este cunoscută îi aparţine lui Emile Durkheim şi a fost publicată în 1895: „sociologul...

[73] Binford 1962, p. 218. Cf. White 1959, p. 8.

[74] Popper 2002, p. 229.

[75] Weber 1992, p. 85. Pentru o traducere în engleză, vezi Weber 1946, p. 138.

[76] Nu este nimic nou aici. Vezi Lowenthal 1985. Titlul acestei cărţi este luat din prologul unui roman al lui L.P. Hartley, care începe aşa: „The past is a foreign country. They do things differently there" (Hartley 1958, p. 7).

[77] Curta 2014a, p. 912.

trebuie… pătrunzând în lumea socială, să aibă conştiinţa intrării în necunoscut... trebuie să fie pregătit să facă descoperiri care îl vor surprinde şi deruta”[78].

Pe Curta însă nu-l poate surprinde nimic, nici din ştiinţele sociale, nici din ce oferă descoperirile arheologice, prin urmare nu poate afla de la ele decât că are dreptate. Este o atitudine adecvată pentru un funcţionar, care încadrează lucrurile cu care intră în contact în formularele prescrise de legislaţia în vigoare, nu pentru un cercetător. În notă se referă la „absurditatea ideii, potrivit căreia ar fi trebuit, chipurile, să adopt puncte de vedere contrare propriilor mei idei”[79]. Această remarcă îmi aduce aminte de un student pe care l-am întrebat de ce nu a citit ce i-am recomandat. Mi-a răspuns că nu citeşte decât lucruri cu care este de acord. Ideile lui Curta despre fenomene etnice şi naţionalism nu-i aparţin. Ele sunt ce a înţeles din scrierile unor istorici, sociologi şi antropologi. Ar fi fost posibil ca asemenea idei să fi înlocuit sau măcar modificat ce ştia înainte de afla de ele, adică lucrurile pe care le-a acceptat anterior ca fiind adevărate. Nici acestea nu sunt ideile sale. Sunt ce a oferit mediul din România în care a crescut şi a fost educat, care a impus imaginarea realităţii sociale ca fiind structurată de existenţa etniilor şi a naţiunilor. Aşa s-a întâmplat peste tot în lume, începând din secolul al XIX-lea, aşa că în prezent aproape toţi locuitorii planetei cred că ce li s-a impus este realitatea însăşi.

Dacă dorim să înţelegem cum se cuvine ceea ce oferă ştiinţele sociale, trebuie să renunţăm la imaginea unui *continuum* ştiinţific în care cercetători din discipline şi tradiţii de cercetare diferite gândesc cam la fel şi au reprezentări similare ale realităţii sociale, imagine care ne face să credem că, fiind istorici şi arheologi, ştim despre lumea socială cam tot ce este de ştiut şi că ne lipsesc doar câteva concepte şi definiţii.

Dacă suntem atenţi la lucruri care nu pot fi răspunsuri la întrebările noastre, putem afla şi dacă ele merită puse. Atitudinea cea mai potrivită este circumspecţia, atât în sensul obişnuit, de prudenţă şi neîncredere, cât şi în cel sugerat de etimologia cuvântului: este bine să ne uităm nu doar la ce credem că avem nevoie, ci şi la ce este împrejur, la contextele imediate şi la cele mai cuprinzătoare ale conceptelor sau definiţiilor care ni se par utile.

Un bun exemplu este o definiţie pe care o putem găsi în introducerea lui Fredrik Barth la *Ethnic Groups and Boundaries*, scrierea probabil cel mai des citată de cei care se ocupă de studierea fenomenelor etnice, definiţie preluată de Sîan Jones, în cartea ei despre arheologia etnicităţii[80], folosită de mulţi dintre arheologii care vor să afle ce spun ştiinţele sociale despre fenomenele etnice. Barth scrie că, dacă vedem grupurile etnice ca formă de organizare socială, ele sunt definite prin faptul că cei care fac parte din ele cred acest lucru (*self-ascription*) şi prin faptul că alţii le atribuie

---

[78] Durkheim 2002, p. 21. Vezi Barth 2007, p. 15: „we… need to regard every new empirical finding as a provocation, to rethink our assumptions and redesign our models” şi Lucas 2023, p. 159: „you can never be quite sure what the earth will reveal as you put your spade or trowel into the ground. Every excavation contains that seed of excitement and anticipation of the unexpected. ...There is an element of truth to that old saying, you will only find what you are looking for”.

[79] Curta 2014a, p. 912, n. 13.

[80] Jones 1997, p. 59–60. Cf. Barth 1969, p. 13.

această calitate (*ascription by others*). Nu această reformulare face textul lui atât de important pentru studierea fenomenelor etnice, ci afirmaţia că doar puţine fapte culturale au semnificaţie etnică, cercetătorii putând afla care sunt acestea doar de la cei care folosesc asemenea simboluri. Această părere nu apare în definiţie.

De asemenea, dacă citim doar definiţia, nu avem cum să aflăm ceva de importanţă crucială pentru cercetarea istorică şi arheologică a fenomenelor etnice, ceva de obicei ignorat pentru că sugerează că ar trebui abandonate încercările de a scrie istorii ale popoarelor din trecutul îndepărtat şi, ceea ce continuă să fie important, cele mai mult sau mai puţin explicite de a lega aceste istorii de fenomenele naţionale curente: „Din această perspectivă (cea a noţiunii de aculturaţie), faptul că provenienţa istorică a oricărui ansamblu cultural este diversă, face posibilă o «etnoistorie» care înregistrează acumulări şi schimbări culturale şi încearcă să explice de ce anumite lucruri au fost împrumutate. Totuşi, care să fie entitatea a cărei continuitate în timp este înfăţişată în asemenea studii? În mod paradoxal, ea ar trebui să includă culturi din trecut care ar fi în mod clar excluse din prezent din cauza diferenţelor de formă – adică tocmai acele diferenţe care sunt utilizate pentru a diferenţia sincronic entităţile etnice. Legătura dintre grup etnic şi cultură nu este clarificată de această confuzie”[81].

Examinarea conceptelor pe care arheologii le folosesc deja sau doresc să le introducă nu trebuie să se oprească la ştiinţele sociale. De exemplu, având în vedere că noţiunea de stil aplicată la fapte de cultură materială provine din istoria artei, merită să vedem ce cred despre ea cercetătorii din această disciplină. Astfel vom putea afla că ea a fost abandonată: „For nearly the whole of the twentieth century, style art history has been the indisputable king of the discipline, but since the revolution of the seventies and eighties the king has been dead”[82].

Şi ce crede Whitney Davis despre asocierea stilurilor cu grupuri şi agenţi colectivi: „I reject the use of a style, however described, to provide a history – at least, in the kind of „as if” approach in which styles themselves (such as „the Beaker Folk” or „the International Style”) are historical agents. To identify a style is, as I see it, to predict a particular replicatory relationship – namely, that a group of artifacts descend from the same system of production. But nothing is said in advance about what this system of production might have been”[83].

Interesul arheologic pentru fenomenele etnice este de cele mai multe ori o consecinţă a dorinţei de a identifica, dorinţă care nu este discutată şi care apare ca

[81] Barth 1969, p. 12 „Since the historical provenance of any assemblage of culture traits is diverse, the viewpoint also gives scope for an ‘ethnohistory’ which chronicles cultural accretion and change, and seeks to explain why certain items were borrowed. However, what is the unit whose continuity in time is depicted in such studies? Paradoxically, it must include cultures in the past which would clearly be excluded in the present because of differences in form – differences of precisely the kind that are diagnostic in synchronic differentiation of ethnic units. The interconnection between ‘ethnic group’ and ‘culture’ is certainly not clarified through this confusion”. Am găsit o citare a acestui pasaj doar în Goudriaan 1988, p. 11.

[82] Elsner 2003, p. 98.

[83] Davis 1996, p. 16.

fiind un lucru firesc. O apropiere de ştiinţele sociale mai consistentă decât căutarea de concepte şi definiţii care să ajute la identificare ar duce la constatarea că cercetările antropologice şi sociologice nu-şi propun să identifice cine aparţine unui „grup etnic", ci să afle ce anume duce la astfel de identificări şi ce consecinţe au ele. Altfel spus, o astfel de cercetare încearcă să explice fenomenele etnice, nu să le folosească ca mijloc de a explica acţiunile oamenilor. Identificarea este mai aproape de activitatea poliţiei decât de cercetare. Este unul dintre efectele impactului spaţiului politic asupra arheologiei, care îi face pe cercetători să gândească şi să acţioneze asemenea celor care populează instituţiile statului. Folosind criterii fixe, arheologii decid cine aparţine cărui grup, cine le sunt strămoşii şi multe alte lucruri care fac identitatea etnică să pară atributul cel mai cuprinzător, din care este derivat aproape tot ce sunt şi ce fac oamenii. Exact aşa cum fac politicienii din statele-naţiune care promovează astfel de reprezentări.

Caracterul aparte al acestui interes pentru identificarea etnică este pus în lumină dacă ne uităm la relaţiile sociale ale arheologilor. Mulţi dintre ei îşi construiesc acum cariere participând la conferinţe internaţionale şi cred că ar respinge cu fermitate ideea că valoarea cercetărilor lor şi valoarea lor ca fiinţe umane pot fi derivate din identitatea lor etnică. Dacă noi nu ne dorim aşa ceva, de ce ni se pare că alţii pot şi trebuie să fie astfel evaluaţi, iar identificarea celor din trecutul îndepărtat, care nu se pot apăra, rămâne un obiectiv ştiinţific foarte important? Asemenea discrepanţe între felul în care cercetătorii se percep pe ei înşişi şi felul în care îi percep pe cei pe care-i studiază sunt destul de răspândite. Amintesc aici doar pe cea prezentă frecvent la cei care fac istoria mentalităţilor. Ei cred că înţelegerea mentalităţii altora este importantă, dar resping tacit ideea că scrierile lor sunt produsul unei anume mentalităţi[84]. Un antidot poate fi găsit în ce au scris Bourdieu şi Barth: dacă vrem să evaluăm calitatea modului în care înţelegem oamenii, putem folosi ceea ce ştim pentru a explica propriile noastre acţiuni[85]. O astfel de testare a definiţiei lui Weber, aşa cum apare ea în traducerea pe care a folosit-o, l-ar face pe Curta să constate că ea nu-i permite să se identifice etnic. Nu cred că a ajuns la convingerea subiectivă că este român observând „similarities of physical type or of customs or both" sau din cauza unor „memories of colonization and migration".

Se pot învăţa multe lucruri importante din ştiinţele sociale, importante nu numai pentru studierea fenomenelor etnice, ci şi pentru înţelegerea disciplinei pe care o

---

[84] Vezi sfatul lui Herwig Wolfram: „Vor allem muß bei der historischen Erforschung der Mentalitäten klar sein, wie es um unsere eigene Mentalität steht. Wir stellen – und das ist ebenso einfach wie wahr – diejenigen Fragen an die Geschichte, die unsere eigenen, oft erst unter Schmerzen und Widersprüchen, geworden sind" (Wolfram 1995, p. 30).

[85] Bourdieu 1982, p. 8: „une des propriétés les plus fondamentales de la sociologie telle que je la conçois: toutes les propositions que cette science énonce peuvent et doivent s'appliquer au sujet qui fait la science"; Barth 2000, p. 34: „whatever theory we use should obviously also be reflexively applicable to ourselves, including our own anthropological reasoning, if it is to have validity for other fields of human thought."

practicăm şi a întregii realităţi sociale, dar nu de la orice antropolog sau sociolog; nici măcar de la majoritatea lor.

Unul dintre ele este că realitatea este relaţională[86]. Aceasta nu este o afirmare anodină a importanţei relaţiilor dintre oameni şi a celor dintre oameni şi obiecte. Este un mod de a gândi care pleacă de la ideea că formele de asociere a oamenilor, precum fenomenele etnice, se constituie ca relaţii cu ce ne-am obişnuit să vedem ca fiind în afara lor, ca lucruri care afectează doar marginal ceea ce le caracterizează. Căutând în istoria poporului român cât de vechi sunt trăsăturile şi simbolurile care-l caracterizează astăzi, precum limba sau tricolorul, constatăm că ele sunt recente şi că nu sunt tradiţii interne, ci împrumuturi din afară. Drapelul naţional spune că suntem asemenea celorlalte naţiuni, pentru că şi ele folosesc acest simbol, dar diferiţi pentru că avem alte culori; şi mai suntem diferiţi de ele prin limba pe care o vorbim, prin tradiţii proprii etc., dar în acelaşi fel, prin limbă, tradiţii etc. Acest lucru este valabil pentru toate popoarele, ceea ce face ca studierea fenomenelor etnice în izolare, pornind de la atribuirea de trăsături esenţiale, să fie abandonată în favoarea studierii modurilor în care ele se constituie prin relaţii. Aşa cum spunea Barth, „[t]o think of ethnicity in relation to one group and its culture is like trying to clap with one hand”[87].

Un altul este caracterul procesual al realităţii sociale. Este un alt fel de a spune că este istorică, dar diferitele sensuri cu care este folosit acest termen ar estompa sensul important aici. Umanitatea nu este făcută din entităţi stabile şi durabile care să poată fi înţelese prin examinarea trăsăturilor lor, aşa cum fac în general arheologii, şi care să poată fi identificate prin nume. Este făcută din procese care se află în relaţii variate, râuri de multe feluri în care putem călca de două ori[88] dacă le dăm un nume: „You can step into the same river twice if you just give it a name. The true essentialists are symbol-mongering humans who assemble differences into singularities – identities and categories – by the selective valuation of co-existing resemblances. Ever-changing reality is a nice place to visit, philosophically, but no one ever lived there”[89].

[86] „Le réel est relationnel” (Bourdieu 1994, p. 17). Pentru sociologie, vezi şi Emirbayer 1997 şi Dépelteau 2018. Pentru arheologie, vezi primele cinci capitole din Alberti, Jones, Pollard 2013, Watts 2013 şi Fowler 2113.

[87] Barth 1994.

[88] Despre această metaforă a lui Heraclit şi despre ideea lui că totul curge, vezi Barnes 1982, p. 49–52.

[89] Facebook, 30 iunie 2017. Vezi şi Sahlins 2002, p. 7: „One of the current arguments against the coherence of cultures and the possibility of doing any kind of systematic ethnography is that, like a certain famous philosophical river, cultures are always changing. Such is the flux that one can never step in the same culture twice. Yet unless identity and consistency were symbolically imposed on social practices, as also on rivers, and not only by anthropologists but by the people, there could be no intelligibility or even sanity, let alone a society. So to paraphrase John Barth, reality is a nice place to visit (philosophically), but no one ever lived there”. Vezi şi Wallerstein 2003, p. 457: „there is no way to analyze or even describe the real world without being historical, by which I mean that the context of any given reality is constantly changing, evolving, and that statements of truth are no longer true the moment after they are uttered”. Pentru o sociologie procesuală, vezi Abbott 2016.

Dacă nimeni nu a trăit într-o lume care să nu fie percepută ca fiind alcătuită din entităţi stabile, cineva s-ar putea întreba la ce să folosească o viziune procesuală. La înţelegerea unor realităţi din trecut, în care oricum nu putem trăi. Imaginând entităţi stabile şi durabile, așa cum sunt popoarele, încercăm să trăim în prezent, încercăm să fim înţeleşi şi apreciaţi de contemporanii noştri care nu sunt arheologi şi cred că lumea este împărţită în etnii, explicând multe din câte se întâmplă prin diferenţele dintre ele. Nu putem trăi decât în prezent, dar căutarea unei cunoaşteri de bună calitate ar trebui să facă acest lucru dificil, pentru că trebuie să facem lumea cu care suntem obişnuiţi exotică pentru a o înţelege[90].

Este surprinzător cât de des istoricii, cei care ar trebui să fie mai sensibili decât alţi cercetători la faptul că lucrurile sunt în continuă schimbare, nu se gândesc la istoricitatea realităţii şi folosesc noţiuni anacronice[91]. Aceasta îi face mai uşor de înţeles pentru contemporanii care nu sunt istorici; este un mijloc de adaptare la exigenţele sociale şi politice ale prezentului prin universalizarea lui. Otávio Luiz Vieira Pinto, un istoric care şi-a propus să prezinte într-un articol ceea ce poate aduce antropologia culturală pentru istoricii Antichităţii târzii și Evului Mediu timpuriu, face acest lucru declarând că „[d]istance in time does not alter the epistemological concept of ethnicity, it simply creates different methodological obstacles" și că „the 'nature' of ethnicity, that is, communal cohesion, is *ahistorical*"[92].

În sfârşit, de la unii sociologi şi antropologi putem afla cât de importantă este reflexivitatea, înţeleasă ca examinare a modurilor în care facem cercetare. Doar ea ne poate feri, într-o anumită măsură, de pericolul de a reproduce convingerile celor care ne-au educat şi lumea din care ei făceau parte. Deci, dacă ne interesează fenomenele etnice, există pericolul de a reproduce reprezentări naţionaliste. Dacă vrem să le înţelegem, aceasta nu se va întâmpla printr-o evoluţie lină de la cunoaşterea obişnuită la cea academică, aşteptând de la aceasta din urmă doar precizări şi conceptualizări.

Este nevoie de ceea ce Bourdieu numeşte ruptură epistemică[93]. Ruptura este dificilă, deoarece ceea ce ştim din cunoaşterea obişnuită despre fenomenele etnice face parte dintr-un sistem de reprezentări autoritare care ni se par fireşti pentru că ele au funcţii sociale în lumea în care trăim; sunt ceva cu care a trebuit să ne obişnuim. Este cu atât mai dificilă atunci când cunoaşterea academică ia drept adevărat ceea ce este firesc.

[90] Despre antropologie, vezi Engelke 2018, p. 6–7: „One of the discipline's trademark clichés is that we make the familiar strange and the strange familiar. It is a cliché, but it's no less true for being so."

[91] Vezi Bourdieu, Chartier 2015, p. 12: „all the words and concepts that we employ to conceptualize history, are themselves historically constituted; and strangely, historians are actually the most apt to fall into anachronism since, whether to seem modern or to make their work more interesting, or out of negligence, they employ words that are currently used to speak of realities within which these words were not current, or else had a different meaning".

[92] Vieira Pinto 2021, p. 114 şi 119.

[93] Bourdieu, Chamboredon, Passeron 2005, p. vii–viii, 27–49 şi p. 125–133.

În ce am citit din ce au scris Nemeti şi Curta, ruptura epistemică lipseşte. Nemeti prezintă arheologia cultural-istorică şi ideile lui Gustaf Kossinna ca şi cum ar fi nişte lucruri străine, de care oricine se poate desprinde cu uşurinţă dacă foloseşte noţiunea de stil emblemic. Detaşarea faţă de tradiţia în care a fost educat şi în care continuă să lucreze, tradiţie care are ca postulat central echivalarea culturilor cu etniile şi imaginarea acestor din urmă ca asocieri umane de lungă durată, apare ca fiind firească, fără nevoie de explicaţii. Această autonomie imaginară este unul dintre factorii care duc la stagnarea uşor de constatat în arheologia de la noi.

Curta, revoltat de faptul că îl includ printre arheologii cu educaţie cultural-istorică, recurge la o soluţie radicală: îşi falsifică biografia[94], încercând să demonstreze că acest lucru este imposibil, pentru că el a fost educat ca arheolog în Statele Unite, şi mă acuză că mă fac că nu ştiu acest lucru doar pentru a-i atribui reprezentări naţionaliste. Afirmă că educaţia lui universitară în România este irelevantă, pentru că a fost una de clasicist (dă trimiteri la două titluri publicate în anii 1995 şi 1997 pentru a demonstra aceasta). Şi adaugă că nu a urmat „nici un fel de studii post-universitare în România". Cine nu cunoaşte realitatea poate crede că a terminat Facultatea de Limbi Clasice – Curta afirmă că a absolvit Universitatea din Bucureşti, fără să spună ce facultate – şi că abia după anul 1993, când a ajuns în Statele Unite, a început să studieze arheologia. Şi nu văd de ce nu ar face asta. Curta ştie mai bine decât oricine unde şi de la cine a învăţat arheologia care merită atenţie şi este greu de imaginat că un cercetător poate produce o naraţiune falsă despre propria educaţie. De fapt, este absolvent al Facultăţii de Istorie-Filosofie, nu al Facultăţii de Limbi Clasice, iar între 1990 şi 1993 a fost cercetător la institutul nostru şi a lucrat în acelaşi birou în care am lucrat şi eu. La vremea aceea nu existau studii post-universitare de arheologie în România mai consistente decât ucenicia la institut şi munca la o teză de doctorat, în cazul lui, o teză cu o temă propusă de Radu Harhoiu şi îndrumată de el. În teza sa de doctorat, Curta scrie: „My deepest academic debt is to Radu Harhoiu from the Archaeological Institute in Bucharest, who guided my training as an archaeologist and encouraged me to think historically about artifacts. It is he who gave me the idea of studying the Slavs in the context of the sixth-century Barbaricum and called my attention to parallel developments in the Carpathian basin and the steppes north of the Black Sea"[95]. Teza era terminată sau aproape terminată când a plecat. În perioada care a trecut de la absolvirea facultăţii până în anul 1994, Curta a publicat şapte articole de arheologie, pe care nu le menţionează. La fel de stranie este convingerea lui că în ce scrie cineva care a fost „clasicist" în România şi educat ca arheolog în Statele Unite nu pot exista reprezentări naţionaliste. Reprezentările naţionaliste erau prezente în România în toate formele de învăţământ, începând cu şcoala primară, şi în toate facultăţile de limbi clasice. La fel şi în Statele Unite, şi atunci, şi acum.

[94] Curta 2014a, p. 913. Despre această ficţiune, vezi Niculescu 2016, p. 208–209.

[95] Curta 1998, p. ii. Radu Harhoiu nu este menţionat în articolul publicat în 2014. Despre relevanţa educaţiei arheologice primite în România, vezi şi Curta 2001, p. 2: „Field work in Sighişoara (1985) and Târgşor (1986–8) greatly contributed to the stance taken in this book".

Ignorarea consecinţelor pe care le are educaţia noastră asupra felului în care gândim ne împiedică să ne dezvoltăm, să schimbăm ceea ce este de schimbat. Delimitarea de naţionalism şi de arheologia cultural-istorică, ca şi cum ar fi vorbe de ocară[96], denotă o falsă distanţare şi necunoaşterea realităţii. Reprezentările naţionaliste sunt foarte răspândite peste tot în lume şi sunt apărate de sociologi şi de istorici, din păcate mai rar decât ar fi de dorit. Iar arheologia cultural-istorică este forma cea mai răspândită de practicare a arheologiei şi este foarte prezentă chiar şi în Statele Unite ale Americii[97] (mai rar în departamentele de antropologie). Simplul fapt că unii arheologi au avut altă educaţie nu-i face neapărat mai buni. Cercetările multora dintre arheologii postprocesuali mi se par mai puţin importante decât cele făcute de pe poziţii cultural-istorice de arheologi precum Max Martin, Kazimierz Godłowski sau Volker Bierbrauer.

Este necesară o discuţie cu o participare cât mai largă despre fenomenele etnice şi abandonarea ideii, destul de răspândite şi la noi şi în alte tradiţii de cercetare arheologică, că oferta ştiinţelor sociale poate fi sintetizată de un singur arheolog, care să fie urmat de cei care nu au de ce să mai facă vreun efort. Trebuie mers la surse, la ce au scris antropologii şi sociologii, la felul în care îşi fac cercetările şi la evaluarea acestora în disciplinele respective. Dacă vrem să aflăm cât de bine i-am înţeles, cele mai pertinente răspunsuri le putem primi de la ei. Şi discuţiile dintre arheologi sunt utile, cu condiţia ca ele să nu fie inspirate doar de dorinţa de a fi „cel mai tare din parcare".

Este o muncă imensă care are nevoie de un efort colectiv constant şi cuprinzător, nu limitat la ce credem că avem nevoie, efort cu atât mai dificil cu cât învăţământul arheologic, făcut exclusiv în facultăţi de istorie, este deficitar. Şansele de reuşită ar creşte dacă am porni nu de la cunoştinţele noastre despre fenomenele etnice, fie că este vorba despre certitudinile din cunoaşterea obişnuită sau despre ce am înţeles din ştiinţele sociale, ci, aşa cum spunea Virginia Woolf[98], de la cum am ajuns să credem că ce ştim chiar aşa este.

---

[96] Curta 2014, p. 917: „afirmația d-lui Niculescu referitoare la așa-zisa mea convertire la idei despre etnicitate mai lipsite de tonalități naționaliste este pur și simplu ridicolă" şi n. 23: „Convertirea presupune că aș fi avut la un moment dat idei cu adevărat naționaliste despre etnicitate. Întrucât nu există nimic în niciuna din lucrările mele care să justifice o asemenea presupunere, încercarea d-lui Niculescu de a mă mânji cu noroi e cu atât mai jalnică, cu cât e mai sortită eșecului".

[97] Webster 2008, p. 20: „Much of archaeology as it is practiced today operates within a culture-historical framework. A perusal of major syntheses of European and American prehistories reveals the continued usefulness of organizing concepts like archaeological culture, culture area, phase, tradition, and horizon". Vezi şi Feinman, Neitzel 2020, p. 1: „North American archaeologists must reconsider their implicit adherence to the culture history paradigm".

[98] Woolf 1929, p. 8: „...when a subject is highly controversial … one cannot hope to tell the truth. One can only show how one came to hold whatever opinion one does hold. One can only give one's audience the chance of drawing their own conclusions as they observe the limitations, the prejudices, the idiosyncrasies of the speaker".

BIBLIOGRAFIE

Abbott 2005 A. Abbott, *Ecologies and fields*, 2005. Text inedit (http://home.uchicago.edu/~aabbott/Papers/BOURD.pdf; accesat pe 18 august 2024).

Abbott 2010 A. Abbott, *Varieties of ignorance*, The American Sociologist 41, 2, 2010, p. 174–189.

Abbott 2016 A. Abbott, *Processual sociology*, Chicago, 2016.

Alberti, Jones, Pollard 2013 B. Alberti, A.M. Jones, J. Pollard (eds.), *Archaeology after interpretation. Returning materials to archaeological theory*, Walnut Creek, 2013.

Bader 1995 V.M. Bader, *Ethnische Identität und ethnische Kultur. Grenzen des Konstruktivismus und der Manipulation*, Forschungsjournal. Neue Soziale Bewegungen 8, 1, 1995, p. 32–45.

Banton 2007 M. Banton, *Max Weber on ,ethnic communities'. A critique*, Nations and Nationalism 13, 1, 2007, p. 19–35.

Banton 2014 M. Banton, *Updating Max Weber on the racial, the ethnic, and the national*, Journal of Classical Sociology 14, 4, 2014, p. 325–340.

Barnes 1982 J. Barnes, *The presocratic philosophers*, ediţie revăzută, Londra, 1982. Prima ediţie a fost publicată în 1979.

Barth 1969 F. Barth, *Introduction*, în F. Barth (ed.), *Ethnic groups and boundaries. The social organisation of culture difference*, Bergen, 1969, p. 9–38.

Barth 1994 F. Barth, *Ethnicity and the concept of culture*. Marrett Lecture Held at Exeter College, Oxford, on April 29, 1994 (http://data.fas.harvard.edu/cfia/pnscs/DOCS/s95barth.htm; accesat pe 18 aprilie 2001; link-ul nu mai este valid)

Barth 2000 F. Barth, *Boundaries and connections*, în A.P. Cohen (ed.), *Signifying identities. Anthropological perspectives on boundaries and contested values*, Londra, 2000, p. 17–36.

Barth 2007 F. Barth, *Overview. Sixty years in anthropology*, Annual Review of Anthropology 36, 2007, p. 1–16.

Berger 2019 S. Berger, *National histories and the promotion of nationalism in historiography – the pitfalls of 'methodological nationalism'*, în S. Berger şi E. Storm (eds.), *Writing the history of nationalism*, Londra, p. 19–40.

Bierbrauer 1999 V. Bierbrauer, *Die ethnische Interpretation der Sântana de Mureş-Černjachov-Kultur*, în G. Gomolka-Fuchs (ed.), *Die Sântana de Mureş-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, Bonn, 1999, p. 211–238.

Bierbrauer 2004 V. Bierbrauer, *Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie*, în W. Pohl (ed.), *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, Viena, 2004, p. 45–84.

Binford 1962 L.R. Binford, *Archaeology as anthropology*, American Antiquity 28, 2, 1962, p. 217–225.

Binford 1968 L.R. Binford, *Some comments on historical versus processual archaeology*, Southwestern Journal of Anthropology 24, 3, 1968, p. 267–275.

Blackwell 2023 A. Blackwell, *Oops! We automated bullshit. ChatGPT is a bullshit generator. To understand AI, we should think harder about bullshit*

(https://www.cst.cam.ac.uk/blog/afb21/oops-we-automated-bullshit; 9 noiembrie 2023; accesat pe 17 august 2024).

Boatcă 2013 — M. Boatcă, *„From the standpoint of Germanism". A postcolonial critique of Weber's theory of race and ethnicity*, Political Power and Social Theory 24, 2013, p. 55–80.

Boguslaw 1968 — R. Boguslaw, *Values in the research society*, în E. Glatt, M.W. Shelly (eds.), *The research society*, New York, 1968, p. 51–66.

Bourdieu 1982 — P. Bourdieu, *Leçon sur la leçon*, Paris, 1982.

Bourdieu 1994 — P. Bourdieu, *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*, Paris, 1994.

Bourdieu, Passeron 1963 — P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Sociologues des mythologies et mythologies des sociologues*, Les Temps Modernes 211, 1963, p. 998–1021.

Bourdieu, Chamboredon, Passeron 2005 — P. Bourdieu, J.-C. Chamboredon, J.-C. Passeron, *Le métier de sociologue: préalables épistémologiques*, ediţia a 5-a, Berlin, 2005. Prima ediţie a apărut în 1968.

Bourdieu, Chartier 2015 — P. Bourdieu, R. Chartier, *The sociologist and the historian*, traducere de David Fernbach, Londra, 2015. Prima ediţie în limba franceză a apărut în 2010.

Brather 2000 — S. Brather, *Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie*, Germania 78, 2000, p. 139–177.

Brather 2004 — S. Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin, 2004.

Brubaker 2002 — R. Brubaker, *Ethnicity without groups*, European Journal of Sociology 43, 2, 2002, p. 163–189.

Bunge 1995 — M. Bunge, *In praise of intolerance to charlatanism in academia*, Annals of the New York Academy of Sciences 775, 1995, p. 96–115.

Büttemeyer 2005 — W. Büttemeyer, *Popper on definitions. To Michael Sukale*, Journal for General Philosophy of Science, 36, 1, 2005, p. 15–28.

Charles 2000 — D. Charles, *Aristotle on meaning and essence*, Oxford, 2000.

Clark 1939 — G. Clark, *Archaeology and society*, Londra, 1939.

Clarke 2014 — D. Clarke, *Analytical archaeology*, Londra, 2014. Retipărire a ediţiei a 2-a, ediţie revizuită de Bob Chapman şi publicată în 1978. Prima ediţie a fost publicată în 1968.

Conkey 2007 — M. Conkey, *Questioning theory. Is there a gender of theory in archaeology?*, Journal of Archaeological Method and Theory 14, 3, 2007, p. 285–310.

Curta 1998 — F. Curta, *Making an early medieval ethnie. The case of the early Slavs (sixth to seventh century A.D.)*, Teză de doctorat la Western Michigan University, 1998.

Curta 2001 — F. Curta, *The making of the Slavs. History and archaeology of the Lower Danube region, ca. 500–700*, Cambridge, 2001.

Curta 2007 — F. Curta, *Some remarks on ethnicity in medieval archaeology*, Early Medieval Europe 15, 2, 2007, p. 159–182.

Curta 2011 — F. Curta, *Medieval archaeology and ethnicity: where are we?*, History Compass 9, 7, 2011, p. 537–548.

Curta 2014a — F. Curta, *Un hagialâc şovăielnic prin tărâmul unor cunoştinţe străine: d-l Niculescu, struţul şi arheologia cultural-istorică*, Istros 20, 2014, p. 907–925.

Curta 2014b F. Curta, *“An (sic) hesitating journey through foreign knowledge”. Niculescu, the ostrich and culture history*, ArhMold 37, 2014, p. 299–306. „An” a fost adăugat de autor la textul meu.

Curta 2021 F. Curta, *Ethnicity, archaeology and nationalism: remarks on the current state of research*, AUA-SH 25, 1, 2021, p. 227–242.

Davis 1996 W. Davis, *Replications. Archaeology, art history, psychoanalysis*, University Park, 1996.

Dépelteau 2018 F. Dépelteau, *The Palgrave handbook of relational sociology*, Cham, 2018.

Durkheim 2002 É. Durkheim, *Regulile metodei sociologice*, traducere de Dan Lungu, Iaşi, 2002. Prima ediţie în limba franceză a apărut în 1895.

Elsner 2003 J. Elsner, *Style*, în R. Nelson, R. Shiff (eds.), *Critical terms for art history*, Chicago, 2003, p. 98–109.

Emirbayer 1997 M. Emirbayer, *Manifesto for a relational sociology*, American Journal of Sociology 103, 2, 1997, p. 281–317.

Engelke 2018 M. Engelke, *How to think like an anthropologist*, Princeton, 2018.

Feinman, Neitzel 2020 G.M. Feinman, J.E. Neitzel, *Excising culture history from contemporary archaeology*, Journal of Anthropological Archaeology 60, 2020 (https://doi.org/10.1016/j.jaa.2020.101230; accesat pe 17 august 2024).

Feynman 2015 R. Feynman, *The quotable Feynman*. Volum editat de M. Feynman. Princeton, 2015.

Fortier 1994 A.-M. Fortier, *Ethnicity*, Paragraph 17, 1994, p. 213–223.

Fowler 2013 Chr. Fowler, *The emergent past. A relational realist archaeology of Early Bronze Age mortuary practices*, Oxford, 2013.

Frankfurt 2005 H. Frankfurt, *On bullshit*, Princeton, 2005. Textul a fost publicat iniţial în Raritan Quarterly Review 6, 2, 1986. p. 81–100.

Geertz 1995 C. Geertz, *After the fact. Two countries, four decades, one anthropologist*. Cambridge MA, 1995.

Gildhoff f.d. Chr. Gildhoff, *Ernst Wahle, Prähistorie und Politik* (https://www.propylaeum.de/en/themen/wahle/praehistorie; accesat pe 17 august 2024)

Glick Schiller 2008 N. Glick Schiller, *Beyond methodological ethnicity: local and transnational pathways of immigrant incorporation*, Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations 2/08, Malmö, 2008.

Goudriaan 1988 K. Goudriaan, *Ethnicity in Ptolemaic Egypt*, 1988.

Gosden, Malafouris 2015 Chr. Gosden, L. Malafouris, *Process archaeology (P-Arch)*, World Archaeology 47, 5, 2015, p. 701–717.

Hakelberg 2001 D. Hakelberg, *Deutsche Vorgeschichte als Geschichtswissenschaft – Der Heidelberger Extraordinarius Ernst Wahle im Kontext seiner Zeit*, în H. Steuer (ed.), *Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prahistoriker zwischen 1900 und 1995,* Berlin, 2001, p. 199–310.

Hale 2021 B. Hale, *Essence and definition by abstraction*, Synthese 198, Suppl. 8, p. S2001–S2017.

Hartley 1958 L.P. Hartley, *The go-between*, Londra, 1958. Romanul a fost publicat pentru prima oară în 1953.

Härke 1991	H. Härke, *All quiet on the Western front? Paradigms, methods and approaches in West German archaeology*, în I. Hodder (ed.), *Archaeological theory in Europe*, Londra, 1991, p. 187–222.
Härke 2022	H. Härke, recenzie la F. Curta, *The long sixth century in Europe, Leiden & Boston: Brill, 2021*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 70 (1–2), 2022, p. 207–209.
Hempel 1965	C. Hempel, *Aspects of scientific explanation and other essays in the philosophy of science*, New York, 1965.
Hodder 1977	I. Hodder, *The distribution of material culture items in the Baringo district, Western Kenya*, Man 12, 2, 1977, p. 239–269.
Hodder 1982a	I. Hodder, *Symbolic and structural archaeology*, Cambridge, 1982.
Hodder 1982b	I. Hodder, *Symbols in action*, Cambridge, 1982.
Hodder 1986	I. Hodder, *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology*, Cambridge, 1986.
Hodder 1990	I. Hodder, *Style as historical quality*, în M.W. Conkey, Chr.A. Hastorf (eds.), *The uses of style in archaeology*, Cambridge, 1990, p. 44–51.
Hodder, Hutson 2003	I. Hodder, S. Hutson, *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology*, ediția a 3-a, Cambridge, 2003.
Jakoubek 2019	M. Jakoubek, *A "hollow" legacy of Ethnic Groups and Boundaries A critique of the reading and quoting "Barth 1969"*, în Th.H. Eriksen, M. Jakoubek (eds.), *Ethnic Groups and Boundaries today. A legacy of fifty years,* Londra, 2019, p. 169–186.
Jones 1997	S. Jones, *The archaeology of ethnicity. Constructing identities in the past and present*, Londra, 1997.
Little 2019	G. Little, *The Western way. The nation-state as the natural social unit of human civilization,* Political Anthropology Journal 4, 2019 (doi: 10.2139/ ssrn.3312380; accesat pe 4 februarie 2022).
Lowenthal 1985	D. Lowenthal, *The past is a foreign country*, Cambridge, 1985.
Lucas 2023	G. Lucas, *Archaeological situations. Archaeological theory from the inside out*, Londra, 2023.
Lucas, Witmore 2022	G. Lucas, Chr. Witmore, *Paradigm lost. What is a commitment to theory in contemporary archaeology?*, Norwegian Archaeological Review 55, 1, 2022, p. 64–77.
Martins 1974	H. Martins, *Time and theory in sociology*, în John Rex (ed.), *Approaches to sociology. An introduction to major trends in British sociology*, Londra, 1974, p. 246–294.
Merton 1973	R.K. Merton, *The normative structure of science*, în R.K. Merton, *The Sociology of science. Theoretical and empirical investigations,* volum editat de Norman W. Storer, Chicago, 1973, p. 267–278. Publicat inițial cu titlul *Science and technology in a democratic order*, Journal of Legal and Political Sociology 1, 1942, p. 115–126.
Mitroff 1974	I.I. Mitroff, *Norms and counter-norms in a select group of the Apollo moon scientists. A case study of the ambivalence of scientists*, American Sociological Review 39, 4, 1974, p. 579–595.
Mommsen 2005	W. Mommsen, *Max Weber's "Grand Sociology": The origins and composition of Wirtschaft und Gesellschaft. Soziologie*, în C. Camic, Ph.S. Gorski, D.M. Trubek (eds.), *Max Weber's Economy and Society. A critical companion*, Stanford, 2005, p. 70–97.

Nemeti 2019 S. Nemeti, *The indigenous population of Roman Dacia. Archaeological sources*, în S. Nemeti, D. Dana (eds.), *The Dacians in the Roman Empire. Provincial constructions*, Cluj-Napoca, 2019, p. 351–394.

Niculescu 2002 G.A. Niculescu, *Nationalism and the representation of society in Romanian archaeology*, în *Nation and national ideology: past, present and prospects. Proceedings of the international symposium held at the New Europe College, Bucharest April 6–7, 2001*, Bucureşti, 2002, p. 209–234.

Niculescu 2011 G.A. Niculescu, *Culture-historical archaeology and the production of knowledge on ethnic phenomena*, Dacia N.S. 55, 2011, p. 5–24.

Niculescu 2016 G.A. Niculescu, *On Florin Curta's attack*, Dacia N.S. 60, 2016, p. 307–327.

Niculescu 2021 G.A. Niculescu, *Genetics and archaeology. How interdisciplinary practices lead to the racialization of ancestry*, SCIVA 72, 1–4, 2021, p. 75–108.

Niculescu 2023 G.A. Niculescu, *The persistence of methodological nationalism in archaeological research on ethnic phenomena*, CAS Sofia Working Paper Series 14/2, Sofia, 2023.

Niklasson 2016 E. Niklasson, *Funding matters. Archaeology and the political economy of the past in the EU*, teză de doctorat, Stockholm, 2016.

Popper 1959 K. Popper, *The logic of scientific discovery*, Londra, 1959. Ediţie republicată în 2002. Prima ediţie în limba germană a fost publicată în 1935.

Popper 2002 K. Popper, *The open society and its enemies*, Londra, 2002. Prima ediţie a fost publicată în 1945.

Raport 2020 ****, Raport asupra activităţii CNCS în perioada martie – decembrie 2020* (https://www.cncs-nrc.ro/wp-content/uploads/2021/02/Raport-CNCS-2020.pdf; accesat pe 17 august 2024).

Raum 1995 J.W. Raum, *Reflections on M. Weber's thoughts concerning ethnic groups*, ZfE 120, 1, 1995, p. 73–87.

Russell 1946 B. Russell, *History of Western philosophy*, Londra, 1946.

Sahlins 2002 M. Sahlins, *Waiting for Foucault, still*, ediţia a 4-a, Chicago, 2002. Prima ediţie a fost publicată în 1993.

Sahlins 2008 M. Sahlins, *The Western illusion of human nature. With reflections on the long history of hierarchy, equality and the sublimation of anarchy in the West, and comparative notes on other conceptions of human condition*, Chicago, 2008.

Shanks 1992 M. Shanks, *Experiencing the past. On the character of archaeology*, Londra, 1992.

Shanks, Tilley 1987 M. Shanks, Chr. Tilley, *Social theory and archaeology*, Cambridge, 1987.

Smith 2011 M.E. Smith, *Problems with Bourdieu? We can help! Call now*, Publishing Archaeology, 20 decembrie 2011 (http://publishingarchaeology.blogspot.com/2011/12/problems-with-bourdieu-we-can-help-call.html; accesat pe 17 august 2024).

Veling 2020 A. Veling, *Archäologie der Praktiken*, Germania 97, 1–2, 2019 [2020], p. 131–170.

Vieira Pinto 2021 O.L. Viera Pinto, *What can cultural anthropology do for medievalists? A methodological discussion of ethnicity applied to late antique and early*

	medieval history, în M. Friedrich şi J.M. Harland (eds.), *Interrogating the ‚Germanic'. A category and its use in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Berlin, 2021, p. 111–125.
Wallerstein 2003	I. Wallerstein, *Anthropology, sociology, and other dubious disciplines*, Current Anthropology 44, 4, 2004, p. 453–465.
Watts 2013	Chr. Watts (ed.), *Relational archaeologies: humans, animals, things*, Londra, 2013.
Weber 1922	M. Weber, *Grundriss der Sozialökonmik. III. Abteilung, Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1922.
Weber 1946	M. Weber, *From Max Weber. Essays in Sociology*, volum editat şi tradus de H.H. Geerth şi C.W. Mills, New York, 1946.
Weber 1956	M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, ediţia a 4-a, Tübingen, 1956.
Weber 1978	M. Weber, *Economy and Society. An outline of interpretive sociology*, două volume editate de G. Roth şi C. Wittich şi traduse de E. Fischoff şi alţii, Berkeley, 1978.
Weber 1992	M. Weber, *Wissenschaft als Beruf 1917/1919. Politik als Beruf 1919*, volum editat de W. Mommsen şi W. Schluchter în colaborare cu B. Morgenbrod, Tübingen, 1992.
White 1959	L. White, *The concept of culture*, American Anthropologist 61, 2, 1959, p. 227–251.
Webster 2008	G.S. Webster, *Culture history: a culture-historical approach*, în R.A. Bentley, H.D.G Maschner, C. Chippindale (eds.), *Handbook of archaeological theories*, Lanham, 2008, p. 11–27.
Wickham 1981	C. Wickham, *Early Medieval Italy. Central power and local society 400–1000*, Londra, 1981.
Wiessner 1983	P. Wiessner, *Style and social information in Kalahari San projectile points*, American Antiquity 48, 2, 1983, p. 253–276.
Wimmer 2014	A. Wimmer, *Ethnic boundary making as strategic action. Reply to my critics,* Ethnic and Racial Studies 37, 5, 2014, p. 834–842.
Wimmer, Glick Schiller 2002	A. Wimmer, N. Glick Schiller, *Methodological nationalism and the study of migration*, European Journal of Sociology 43, 2, 2002, p. 217–240.
Wittgenstein 1998	L. Wittgenstein, *Culture and value. A selection from posthumous remains.* Volum editat de G.H. von Wright în colaborare cu H. Nyman. Text revizuit de A. Pichler şi tradus de P. Winch, Oxford, 1998.
Wolfram 1995	H. Wolfram, *Grenzen, Räume, Mentalitäten*, Viena, 1995.
Woolf 1929	V. Woolf, *A room of one's own*, Londra, 1929.

CERTITUDES AND THINGS THAT ARE NOT EVEN FALSE: THE PERSISTENCE OF NATIONALIST REPRESENTATIONS IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

ABSTRACT

Archaeologists who think they can understand ethnic phenomena without using the social sciences rely on common knowledge certitudes, dominated by nationalist representations, which persist even in the thinking of those who try to find out what anthropologists and sociologists know about these phenomena, because they pay attention only to what they believe they need, i.e. definitions or concepts.

This drastically reduces the impact of the social sciences on archaeological research, which is absent when those definitions and concepts, which are not even false, are used only to increase the authority of the researchers. Investigations made with such goals cannot lead to an understanding that can situate ethnic phenomena in research contexts very different from those of most archaeologists, in which social reality can be seen as relational and processual, not made of durable entities defined by essential traits.

Keywords: ethnic phenomena, culture-historical archaeology, common knowledge, bullshit, reflexivity, epistemic break

PIESE DE METAL PREISTORICE RECENT DESCOPERITE ÎN NORD-VESTUL MUNTENIEI (JUD. ARGEŞ)

CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN*, DRAGOȘ MĂNDESCU**, IOAN-ANDI PIȚIGOI***, DRAGOŞ-ALEXANDRU MIREA****

Rezumat: Cercetările de teren din ultima perioadă, la care s-au adăugat detecţia de metale şi descoperirile întâmplătoare, au dus la identificarea unor piese de metal deosebite în nord-vestul Munteniei (jud. Argeş). Este vorba de artefacte de aur, cupru sau bronz, cu o plajă tipologică destul de largă (topoare, podoabe, pumnale) şi care, din punct de vedere cronologic, acoperă o perioadă cuprinsă între sfârşitul mileniului V şi începutul mileniului I a.Chr. Acestea completează mai vechile descoperiri din arealul geografic menționat (depozitul de la Râncăciov, topoarele de la Silişteni, Brădet sau Retevoieşti) şi ne prezintă o imagine mai dinamică a circulaţiei metalelor în intervalul de timp amintit mai sus, în comparaţie cu ceea ce credeam până acum. Indiferent de tipul de obiect (pumnal, topor sau podoabă), aceste piese deosebite indică prezenţa unor elite, începând, mai ales, cu mileniul IV a.Chr., dar avându-şi germenii la sfârşitul mileniului precedent (necropolele Bodrogkeresztúr, Varna etc.). Unele dintre piese apar în morminte cu cistă, altele în aşezări, iar o bună parte reprezintă depuneri speciale, de obicei în locuri mai înalte, cum ar fi dealurile împădurite.

Cuvinte-cheie: eneolitic final, epoca bronzului, Muntenia, metalurgie, topor, inel de buclă, pandantiv, pumnal

INTRODUCERE

În ultimii ani, o serie de piese preistorice de metal, provenind din descoperiri întâmplătoare şi, mai ales, din activitatea recentă a detectoriştilor de metale în nord-vestul Munteniei, au ajuns în custodia Muzeului Județean Argeș, o parte din acestea constituind deja subiectul unor note sau articole[1]. În studiul de față, ne-am propus să valorificăm un număr de opt piese de aur, cupru şi bronz (un pandantiv, un pumnal, trei inele de buclă şi trei topoare), care provin din aceeaşi arie, adică zona sudică şi centrală a județului Argeş. Din punct de vedere cronologic, lotul este

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: cristarh_1978@yahoo.com.
** Muzeul Județean Argeș, Pitești; e-mail: dragos_mandescu@yahoo.com.
*** Muzeul Județean Argeș, Pitești; e-mail: andi_piti66@yahoo.com.
**** Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", Măgurele / Muzeul Municipiului Bucureşti; e-mail: dragos.mirea@nipne.ro.

[1] Ștefan, Măndescu 2021; Măndescu, Ștefan 2021.

eterogen, piesele aparţinând unei perioade mai lungi de timp, începând cu sfârşitul eneoliticului şi până în bronzul târziu şi chiar începutul primei epoci a fierului. Cele opt piese vor fi descrise şi discutate în ordine cronologică, şi vor fi prezentate cele mai apropiate analogii, împreună cu mediul cultural în care au fost descoperite.

METODA DE ANALIZĂ A COMPOZIȚIEI METALULUI

Pentru a determina compoziția elementală a pieselor, au fost efectuate măsurători de specialitate, utilizând tehnica de analiză de fluorescență a razelor X (XRF). Tehnica a fost aplicată prin folosirea unui spectrometru portabil de tipul Tracer S1 Titan, produs de Bruker. Considerând natura pieselor analizate, a fost utilizat un mod de lucru dedicat aliajelor metalice, construit cu calibrări de precizie, realizate pe diverse probe metalice și aliaje. Toate analizele au fost efectuate utilizând aceiași parametri tehnici, anume o tensiune aplicată tubului de 50 kV și un timp de măsură de 60 s. În cele 60 s dedicate analizei, în fața detectorului au fost interschimbate foi subțiri de aluminiu sau titan-aluminiu, pentru a filtra razele X caracteristice, care se îndreptau spre detectorul SDD. Scopul acestei operațiuni automatizate a fost de a optimiza analiza, pentru a mări precizia determinării elementelor componente și a elementelor-urmă[2].

DESCRIEREA PIESELOR

1. Pandantiv de aur. Piesa a fost descoperită cu detectorul de metale în localitatea Siliștea (com. Rociu, jud. Argeș), în punctul *Valea Puțului*, pe terasa dreaptă a râului Mozacu, afluent al Dâmbovnicului (fig. 2–3). Are înălțimea maximă de 2 cm, lățimea maximă la ambele capete de 0,8 cm și greutatea de 1 g. Pandantivul are unul dintre capete de formă trapezoidală, cu patru perforații

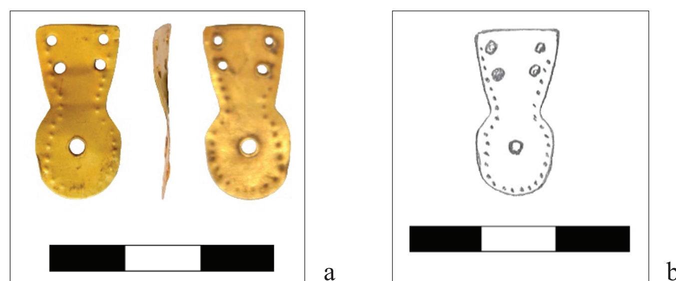

Fig. 1. Siliștea – *Valea Puțului* (jud. Argeș). Pandantiv de aur (a. foto D. Măndescu; b. desen C.E. Ștefan).

[2] Toate analizele au fost făcute pe suprafaţa obiectelor (în cazul celor de cupru/bronz, pe mici porţiuni curăţate de patină).

de prindere și decor *au repoussé*, iar celălalt este circular, cu un mic orificiu în centru (fig. 1). Piesa este ușor îndoită, având o stare bună de conservare și următoarea compoziție chimică: Au – 89,35%; Ag – 9,12%; Pd – 0,81%; Sn – 0,37%; Zn – 0,21%.

Fig. 2. Siliștea – *Valea Puțului* (jud. Argeş). Locul descoperirii pandantivului de aur (Harta topografică militară, sc. 1: 25 000).

Fig. 3. Siliștea – *Valea Puțului* (jud. Argeş). Locul descoperirii pandantivului de aur (Google Earth).

2. Topor fragmentar. Piesa a fost descoperită cu detectorul de metale în localitatea Pădureni (com. Suseni, jud. Argeş), pe terasa dreaptă a râului Dâmbovnic (fig. 5–6). A fost ruptă în vechime şi are următoarele dimensiuni păstrate: lungimea maximă de 3,9 cm, lăţimea în dreptul rupturii de 2,6 cm, lăţimea tăişului de 4,4 cm. Greutatea păstrată a toporului este de 41 g (fig. 4). Compoziţia chimică a piesei este următoarea: Cu – 78,09%; Sn – 20,24%; Si – 0,50%; Fe – 0,09%; As – 0,07%; Pb – 0,04%; Ni – 0,01%[3].

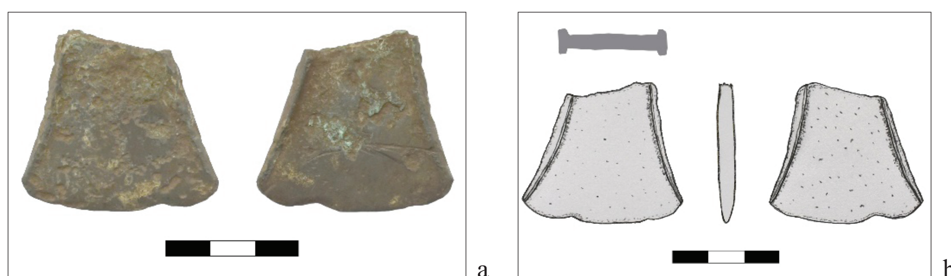

Fig. 4. Pădureni (jud. Argeş). Topor fragmentar (a. foto D. Măndescu; b. desen C.E. Ştefan).

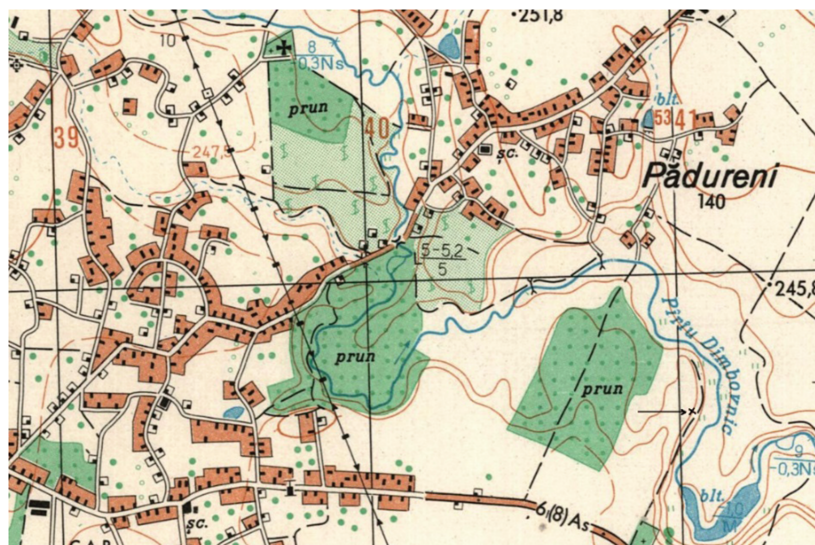

Fig. 5. Pădureni (jud. Argeş). Locul descoperirii toporului fragmentar (Harta topografică militară, sc. 1: 25 000).

[3] Piesa a mai beneficiat de încă două măsurători în Laboratorul IFIN-HH de la Măgurele, pe zone curăţate, cu următoarele rezultate: 1) Cu – 74,87%; Sn – 22,72%; Al – 0,28%; Si – 0,88%; As – 0,09%; Fe – 0,07%; Pb – 0,04%; Ag – 0,03%; Ni – 0,01%; 2) Cu – 68,58%; Sn – 27,33%; Si – 1,30%; Al – 0,27%; As – 0,10%; Fe – 0,05%; Pb – 0,03%.

Fig. 6. Pădureni (jud. Argeș). Locul descoperirii toporului fragmentar (Google Earth).

3. Pumnal cu secțiunea rombică a lamei. Piesa a fost descoperită cu detectorul de metale tot la Pădureni, în apropierea locului în care a fost găsit fragmentul de topor descris la punctul 2. Are următoarele dimensiuni: lungime maximă – 7,1 cm și lățime maximă – 1,7 cm; greutatea piesei este de 12,5 g. Pumnalul are secțiunea rombică, prezintă trei îndoituri pe corp, din vechime, și are trei orificii în partea superioară (fig. 7). Compoziția chimică a piesei este următoarea: Cu – 89,42%; Si – 3,71%; As – 1,19%; Sn – 0,73%; Al – 0,55%; Pb – 0,62%; Fe – 0,20%; Ag – 0,13%; Sb – 0,09%; Ni – 0,06%; Ti – 0,04%; Bi – 0,01%.

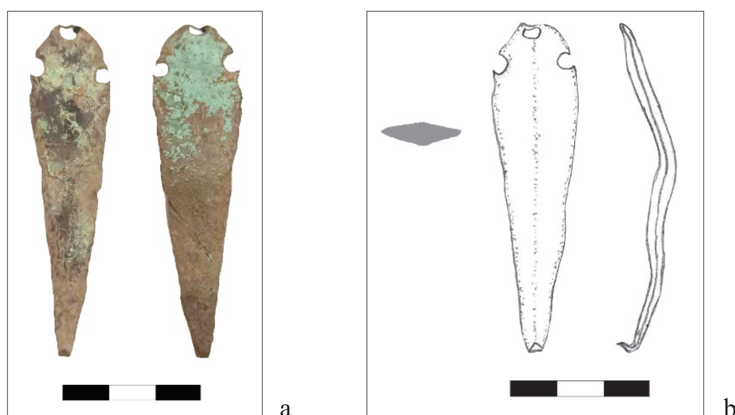

Fig. 7. Pădureni (jud. Argeș). Pumnal cu secțiunea rombică (a. foto și b. desen C.E. Ștefan).

4. Topor cu marginile ridicate, de tip Glina. Piesa a fost descoperită cu detectorul de metale în împrejurimile localității Boțești (com. Boțești, jud. Argeş). Are lungimea maximă de 9,2 cm, lățimea maximă de 4,7 cm, grosimea maximă de 0,5 cm şi greutatea de 131 g. Piesa este într-o stare de conservare relativ bună, fiind acoperită de o patină verde (fig. 8). Compoziția chimică a acesteia este următoarea: Cu – 98,43%; Si – 1,4%; Ni – 0,02%; Cr – 0,01%.

Fig. 8. Boțești (jud. Argeş). Topor cu marginile ridicate, de tip Glina (a. foto D. Măndescu; b. desen C.E. Ștefan).

5. Topor cu gaura de prindere a cozii transversală, de tip Pătulele. Piesa a fost descoperită cu detectorul de metale în localitatea Siliștea (com. Rociu, jud. Argeş), pe terasa dreaptă a râului Mozacu (fig. 11–12). Are lungimea maximă

Fig. 9. Siliştea (jud. Argeş). Topor cu gaura de prindere a cozii transversală, de tip Pătulele (foto D. Măndescu).

de 11,6 cm, diametrul orificului de prindere a cozii de 1,9 cm, dimensiunile manşonului de 3,5 × 2,4 cm, lăţimea tăişului de 3,4 cm şi greutatea de 358 g. Toporul are silueta zveltă, tăişul uşor lăţit, iar pe marginea inferioară a cefei se observă orificul de turnare. Piesa este într-o stare bună de conservare, fiind acoperită de patină verde. Secţiunea hexagonală ne sugerează faptul că a fost turnat într-un tipar bivalv, închis (fig. 9–10). Compoziţia chimică a piesei este următoarea: Cu – 99,34%; As – 0,29%; Si – 0,08%; Pb – 0,06%; Ni – 0,05%; Ag – 0,04%; Fe – 0,02%; Zr – 0,01%; Cr – 0,01%.

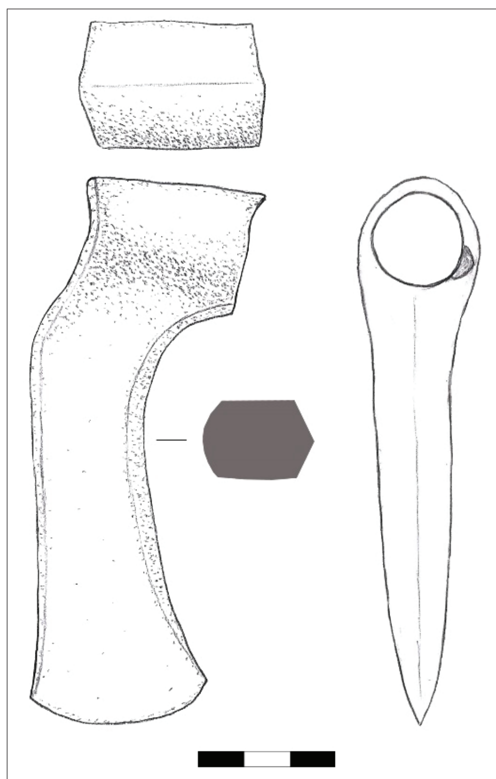

Fig. 10. Siliştea (jud. Argeş). Topor cu gaura de prindere a cozii transversală, de tip Pătulele (desen C.E. Ştefan).

6. Inel de buclă din aur. Piesa a fost descoperită cu detectorul de metale la est de oraşul Topoloveni (jud. Argeş), pe un deal împădurit (*Dealul Micului*), la capătul *Văii Cacova* (fig. 14–15). Are dimensiunile de 1,5 × 0,9 cm, înălţimea de 1,2 cm, greutatea de 11 g şi aparţine tipului A, conform clasificării Eugeniei Zaharia (fig. 13). Inelul de buclă este într-o stare bună de conservare şi are următoarea compoziţie chimică: Au – 74,20%; Ag – 22,25%; Si – 2,21%; Sn – 0,76%; Pd – 0,33%; Zn – 0,22%.

Fig. 11. Siliştea (jud. Argeş). Locul descoperirii toporului de tip Pătulele (Harta topografică militară, sc. 1: 25 000).

Fig. 12. Siliștea (jud. Argeş). Locul descoperirii toporului de tip Pătulele (Google Earth).

7. Inel de buclă din aur. Piesa a fost descoperită întâmplător în localitatea Drăghici (com. Mihăești, jud. Argeș), la est de locul numit *Lacul Bolovani* de către un cetățean care cernea nisipul aurifer din pârâul Drăghici, afluent al Râului Târgului (fig. 17–18). Are dimensiunile de 1,7 × 1,3 cm și greutatea de 11 g. Piesa are capetele petrecute și un decor format din linii paralele, incizate, aparținând tipului B, varianta c, conform clasificării Eugeniei Zaharia[4] (fig. 16).

[4] Zaharia 1959, p. 115–121, fig. 6/7.

Inelul de buclă este într-o stare bună de conservare și are următoarea compoziție chimică: Au – 91,22%; Ag – 6,93%; Zn – 0,87%; Sn – 0,64%; Pd – 0,29%; Ti – 0,02%.

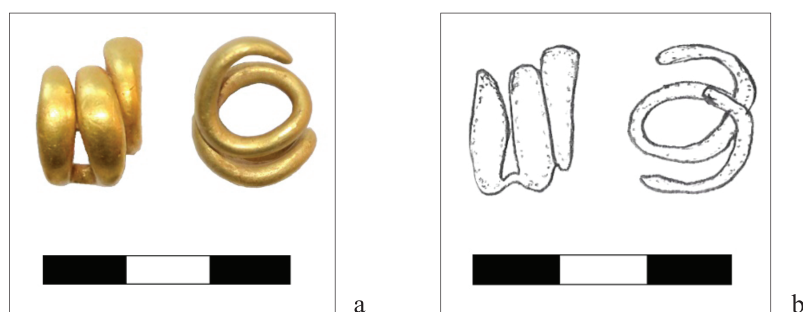

Fig. 13. Topoloveni (jud. Argeș). Inel de buclă din aur (a. foto D. Măndescu; b. desen C.E. Ștefan).

Fig. 14. Topoloveni (jud. Argeș). Locul descoperirii inelului de buclă din aur (Harta topografică militară, sc. 1: 25 000).

8. Inel de buclă din aur. Piesa a fost descoperită cu detectorul de metale în localitatea Babaroaga (com. Mozăceni, jud. Argeș), pe partea stângă a râului Dâmbovnic, între balta de pescuit și DJ 503 (fig. 20–21). Are diametrul de circa 1,7 cm, lungimea „frunzei" păstrate de 3 cm și greutatea de 3 g; piesa are ac de prindere și părțile laterale ale corpului îndoite sub forma unor „cute" (fig. 19). Compoziția chimică este următoarea: Au – 88,56%; Ag – 9,44%; Zn – 0,72%; Sn – 0,64%; Pd – 0,62%.

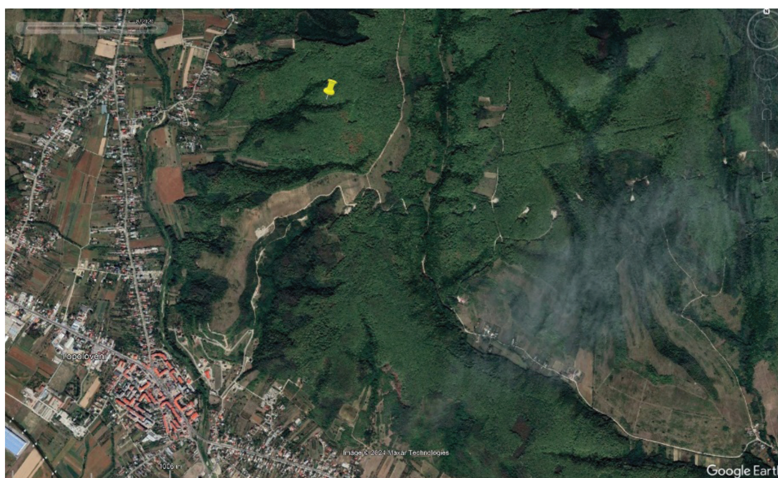

Fig. 15. Topoloveni (jud. Argeş). Locul descoperirii inelului de buclă din aur (Google Earth).

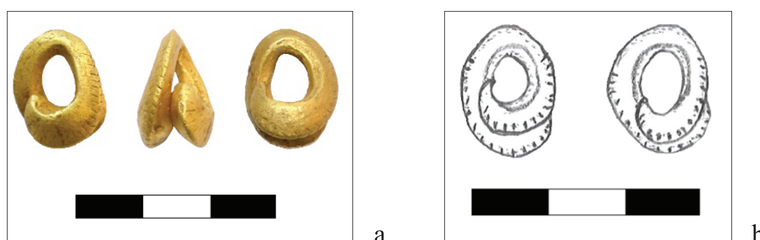

Fig. 16. Drăghici (jud. Argeş). Inel de buclă din aur (a. foto D. Măndescu; b. desen C.E. Ştefan).

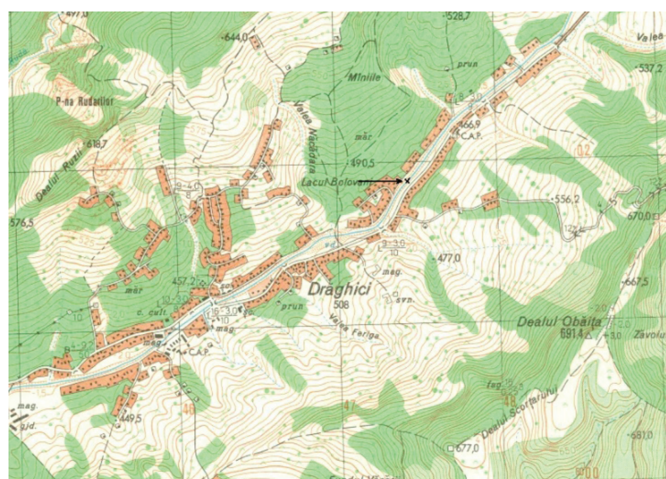

Fig. 17. Drăghici (jud. Argeş). Locul descoperirii inelului de buclă din aur (Harta topografică militară, sc. 1:25 000).

Fig. 18. Drăghici (jud. Argeş). Locul descoperirii inelului de buclă din aur (Google Earth).

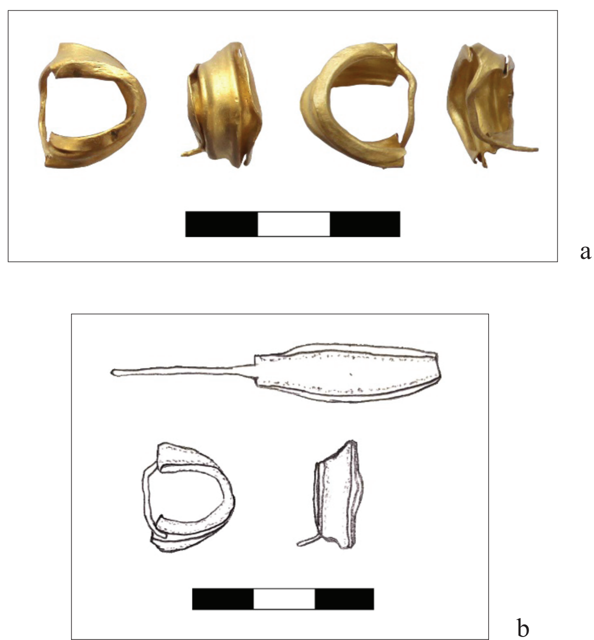

Fig. 19. Babaroaga (jud. Argeş). Inel de buclă din aur (a. foto şi b. desen C.E. Ştefan).

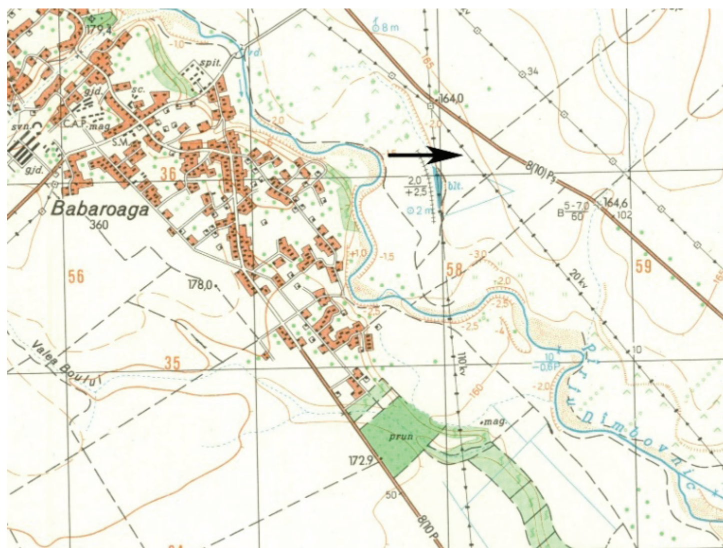

Fig. 20. Babaroaga (jud. Argeş). Locul descoperirii inelului de buclă din aur (Harta topografică militară, sc. 1: 25 000).

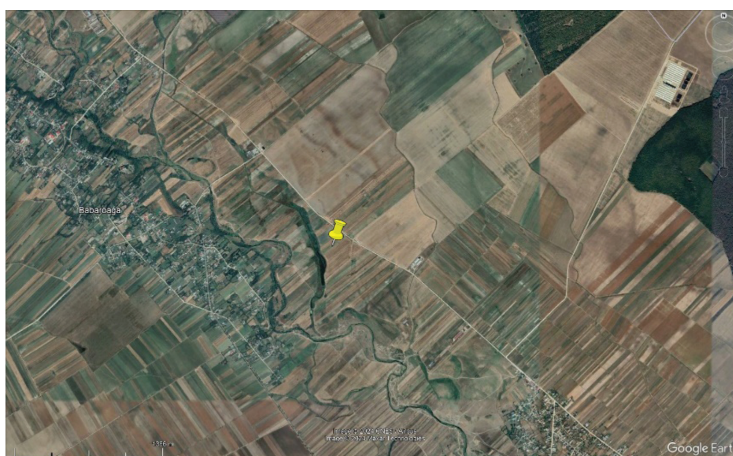

Fig. 21. Babaroaga (jud. Argeş). Locul descoperirii inelului de buclă din aur (Google Earth).

ANALOGII ȘI DISCUȚII

Cea mai bună analogie pentru pandantivul de aur de la Siliștea o găsim în piesa descoperită cu ani în urmă la Traian – *Dealul Fântânilor*[5]. Dimensiunile pandantivului de la Traian nu sunt cu mult mai mari (inclusiv orificiul din partea circulară), iar forma

[5] Dumitrescu 1961, p. 70, fig. 1–2; Oanţă-Marghitu 2018, p. 45–46.

este similară, având patru orificii de prindere pe partea trapezoidală, dar și decor *au repoussé*. Piesa de la Traian a fost descoperită în locuința I/4, care aparținea culturii Cucuteni, faza A–B, fiind pusă pe seama schimburilor la distanță dintre comunitățile Cucuteni A–B și cele aparținând culturii Bodrogkeresztúr[6]. Datele radiocarbon pentru Faza Cucuteni A–B sunt foarte puține și ne indică sfârșitul mileniului V și începutul mileniului IV a.Chr., în concordanță cu o parte din cronologia absolută a culturii Bodrogkeresztúr[7].

Două piese asemănătoare au fost descoperite în Mormântul 5 din necropola eneolitică târzie (atribuită orizontului Hunyadihalom) de la Vajska (Bačka, fosta Iugoslavie). Pandantivele au 2 cm înălțime, patru orificii în partea trapezoidală, decor *au repoussé* și au fost găsite în zona capului defunctului, pe ambele părți[8].

Pandantive oarecum asemănătoare, databile la sfârșitul mileniului V și începutul mileniului IV a.Chr., au fost descoperite în vestul României și în estul Ungariei la Oradea, Pusztaistvánháza, Jászladány, Magyarhomorog și Tiszavalk-Tetes[9]. Patru seturi de câte două pandantive similare au fost descoperite în patru morminte de femei din necropola Bodrogkeresztúr de la Rákóczifalva-*Bagi-föld*, datată în jur de 4300–4200 a.Chr.[10]. O contribuție relativ recentă analizează toate pandantivele de aur din epoca cuprului, fiind sesizate mai multe *clustere*, pe baza a 48 de atribute morfometrice: un grup în aria Transilvania – Ungaria –Slovacia – Austria de est, Croația de nord, alt grup dunărean (Gumelnița – Varna), unul sudic (Grecia), unul sud-estic (Anatolia centrală și vestică) și unul estic (Moldova centrală și Basarabia, cu multe imitații din lut)[11].

O cercetare de teren efectuată în decembrie 2023 în zona descoperirii pandantivului ne-a revelat existența unei mici așezări preistorice, pe un bot de terasă în forma literei „U”, aflat în dreapta râului Mozacu (fig. 2–3). Ceramica este specifică a ceea ce în literatura de specialitate a fost definit drept aspectul Brătești[12] (fig. 22), plasând cronologic pandantivul în cauză în prima treime a mileniului IV a.Chr.[13].

Pentru toporul cu marginile ridicate de la Pădureni, aflat în stare fragmentară, avem unele dificultăți în stabilirea analogiilor, deoarece s-a păstrat numai o mică parte din piesă, mai puțin de jumătate. Dacă ne uităm la aspectul general și la forma tăișului, putem specula asupra unor asemănări cu exemplarele de la Retevoiești sau Gradeshnitsa[14]. Pumnalul cu secțiunea rombică își găsește analogii printre piesele

[6] Dumitrescu 1961, p. 93.
[7] Popovici, Drașovean 2020, p. 369.
[8] Horváth 2004, p. 63–64; Jovanović Šljukić 2011, p. 69–71, fig. 16.
[9] Raczky 1999, p. 28, fig. 10.
[10] Csányi, Raczky, Tárnoki 2010, p. 257, fig. 5, tab. 3.
[11] Lazarovici, Lazarovici 2022, p. 44, fig. 16b.
[12] Tudor 1978; Ștefan 2012.
[13] Ștefan 2012, p. 10.
[14] Băjenaru 2021, p. 560–561, fig. 6/7, 8. Având în vedere dimensiunile reduse ale piesei, nu putem exclude apartenența acesteia la tipul topoarelor cu gaura de prindere a cozii transversală, fără a putea preciza însă un tip anume.

timpurii din acest tip din sud-estul Europei, lucru întărit și de procentul de arsen[15]. Ambele piese, atât toporul fragmentar, cât și pumnalul de mici dimensiuni, provin dintr-un loc aflat pe terasa dreaptă a râului Dâmbovnic, de unde au fost adunate materiale Glina şi Tei în anii ’60[16]. O cercetare de teren efectuată de noi la fața locului, în decembrie 2023, confirmă existența unei așezări din epoca bronzului, fără o atribuire culturală certă, suprapusă de o alta, aparținând secolelor II–III p.Chr. (Chilia–Militari). La cca 2,4 km către sud este atestată așezarea din epoca bronzului de la Şerbănești – *La Fermă*[17].

Toporul cu marginile ridicate de tip Glina de la Boțești se alătură exemplarelor de acest tip descoperite anterior. Dacă în anii ’70 erau cunoscute numai cinci exemplare[18], cercetările mai noi au pus în evidență 16 topoare de acest tip[19]. Piesa în discuție se așează bine prin parametrii săi dimensionali lângă celelalte exemplare, iar din punct de vedere chorologic este poziționată chiar în centrul descoperirilor de acest tip[20]. Așa cum sugerează și numele, acest tip de topor este legat de cultura Glina sau de contexte contemporane acesteia, fiind databil în perioada cca 2700–2500 a.Chr.[21]. Exemplarul de la Boțești provine dintr-o zonă în care au fost identificate mai multe movile funerare, considerate a aparține bronzului timpuriu, la sud de localitatea Dobrești și la est de Furești[22].

Topoarele de tip Pătulele au fost analizate de mai mulți specialiști în metalurgia epocii bronzului de la Dunărea de Jos[23]. Acest gen de topoare este caracteristic, în principal, mijlocului și celei de-a două jumătăți a mileniului III a.Chr., în timp ce chorologia ne arată că piesa de la Siliștea se află chiar în centrul descoperirilor de acest tip de la Dunărea de Jos, în număr de 34 de exemplare[24]. Dacă analizăm aspectul general al toporului de la Siliștea, cea mai apropiată analogie pentru acesta o găsim în exemplarul de la Mircea Vodă (jud. Dâmbovița), descoperit în apropierea unei așezări Tei[25]. Sunt unele mici diferențe, în sensul că piesa de la Mircea Vodă are tăişul uşor mai arcuit, dar și dimensiunile mai mari (lungimea – 15,3 cm)[26]. O cercetare de teren

[15] Vajsov 1992; Vajsov 1993. O posibilă analogie ar fi pumnalul descoperit la Pietrele – *Măgura Gorgana*, ca piesă de inventar a unui mormânt de inhumație (Hansen *et alii* 2012, p. 19, fig. 23, 24).

[16] Nania 2004, p. 137, nr. 1.

[17] Cioflan, Maschio 2000.

[18] Vulpe 1975, p. 64–65, pl. 36/326–330.

[19] Băjenaru 2021, p. 553–556.

[20] Băjenaru 2021, fig. 4 și 5.

[21] Vulpe 1975, p. 65; Băjenaru 2021, p. 559, nota 51.

[22] Măndescu, Dumitrescu, Păduraru 2014, p. 93, nr. 168; Măndescu, Pițigoi 2021, p. 36, fig. 2–3; vezi și: https://ran.cimec.ro/sel.asp?codran=16436.02; https://ran.cimec.ro/sel.asp?codran=16445.01.

[23] Vulpe 1970, p. 37–39; Ailincăi 2003–2005, p. 271–277; Ailincăi 2009, p. 49–56; Băjenaru, Tuțulescu 2021, p. 137–179. Mulțumiri colegului Radu Băjenaru pentru foarte utila discuție pe marginea încadrării tipologice a toporului de la Siliștea.

[24] Ailincăi 2009, p. 52 și fig. 2 (cu bibliografia anterioară); Băjenaru, Tuțulescu 2021, p. 153–154.

[25] Vulpe 1970, p. 38, pl. 7/106.

[26] Băjenaru 2013, p. 137, nr. cat. 374.

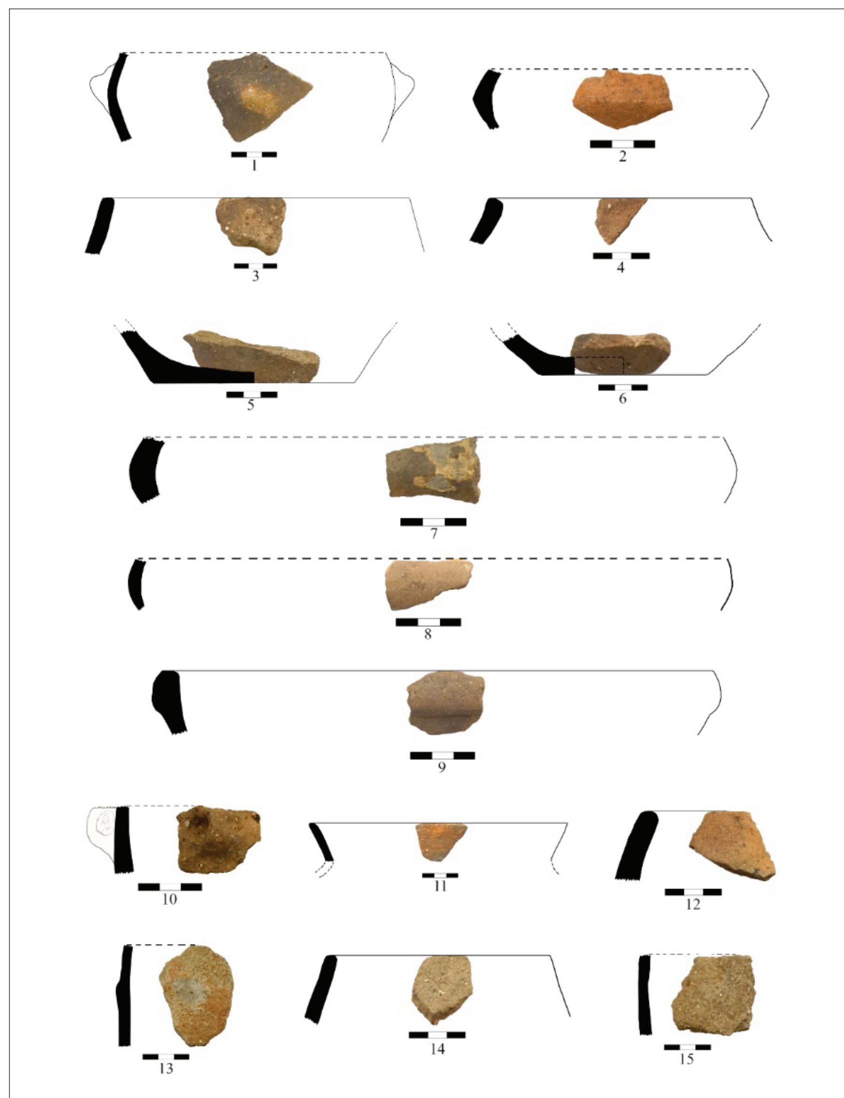

Fig. 22. Siliştea – *Valea Puţului* (jud. Argeş). Ceramică de tip Brăteşti din aşezare.

efectuată de noi, în decembrie 2023, în locul descoperirii toporului de tip Pătulele, ne-a arătat existența unei așezări din epoca bronzului, fără a putea da alte detalii, din cauza stării fragmentare a ceramicii colectate.

Inelul de buclă de la Topoloveni a fost găsit în pădurea de la nord-est de localitate (*Pădurea Glâmbocelu*), la marginea sudică a *Dealului Micului*. Locul exact al descoperirii a fost un bot de terasă cu altitudinea de 340 m, care înaintează spre vest, spre *Valea Cârcinovului*, delimitat la nord și la sud de două văi adânci și abrupte.

Valea dinspre sud e mai adâncă (circa 70 m adâncime) și mai abruptă decât cea dinspre nord (circa 50–60 m adâncime maximă). Inelul a fost găsit la adâncime mică, la 9 m distanță de marginea sudică a promontoriului. Punctul respectiv a fost sondat printr-o secțiune de 7 × 1 m, orientată nord-sud, care s-a oprit la 3,5 m distanță de abruptul dinspre sud. Secțiunea s-a dovedit a fi sterilă: primii 4–5 cm ai stratigrafiei sunt alcătuiți dintr-un strat de depuneri vegetale (frunze, iarbă), apoi, până la adâncimea de 0,20 m la care am sistat săpătura, nu am întâlnit decât pământ galben-albicios (solul obișnuit de pădure), uniform, nederanjat, fără intervenții.

În schimb, la marginea opusă a promontoriului, către nord, situația era diferită (fig. 23). O casetă de 1 × 1 m a fost săpată chiar pe muchia de deasupra văii care coboară către nord, la circa 30 m vest-nord-vest față de secțiunea anterioară. Aici stratul de depuneri vegetale nu mai suprapunea sterilul, ci o aglomerare de bucăți informe de lut ars care alcătuiau o depunere cu particule de lemn ars (pigmenți de cărbune) (fig. 24a). La baza acestui strat de chirpici și arsură (–0,45 m) au fost găsite trei fragmente ceramice de mici dimensiuni, cu certitudine preistorice (epoca bronzului?). Fragmentele sunt de la vase lucrate cu mâna (formele nu pot fi reconstituite), arse reducător, cu pietricele și nisip în pastă și cu suprafața exterioară netezită (fig. 24b). Abia sub pământul ars, începând cu adâncimea de 0,50 m, a apărut sterilul galben-albicios. Stratul de chirpici cu particule de lemn ars a fost interpretat drept vestigiile unei palisade construite de-a lungul laturii sudice a micului platou de pe culme. Nu este exclus ca și pe latura nordică a platoului, acolo unde fusese găsit inelul de buclă, să fi existat inițial o astfel de palisadă, astăzi prăbușită în vale sau alunecată pe versantul abrupt. Concluzia acestui diagnostic intruziv rezumat la cele două mici intervenții de sondaj a fost aceea că descoperirea aparține, cel mai probabil, unei zone de depuneri/ofrande, care a funcționat pe vârful promontoriului mărginit la nord și la sud de văile abrupte.

Inelul de buclă de la Topoloveni aparține tipului A și are foarte bune analogii între piesele din tezaurul de la Răcătău. Acesta din urmă a fost datat în bronzul mijlociu, la sfârșitul mileniului III – începutul mileniului II a.Chr., aparținând culturii Monteoru, fazele Ic3–Ic2[27]. Alte analogii demne de menționat ar fi piesele din tezaurul de la Szelevény-Menyasszonypart (Ungaria)[28].

Inelul de buclă de la Drăghici (tipul B, varianta c) are bune analogii în câteva piese din binecunoscutul tezaur descoperit undeva pe teritoriul județului Argeș, care a fost pus în legătură cu faza a III-a a culturii Tei[29]. Piese asemănătoare au fost descoperite la Oarța de Sus[30] și Biia[31]. Având în vedere condițiile descoperirii, expuse

[27] Căpitanu, Ursachi 1979, p. 135–148; Istina 2018, p. 204–205, nr. cat. 13.7. Inele de buclă similare din același tezaur, dar de mai mici dimensiuni, sunt ilustrate la nr. cat. 13.2, 13.5 și 13.6.

[28] Kemenczei 1999, nr. cat. 17.

[29] Leahu 1992, p. 111–113, pl. 1; Țârlea, Popescu 2018, p. 58–59, 64; Popescu, Oanță-Marghitu 2018, p. 109, fig. 5–7.

[30] Kacsó 2004, pl. XXXIX (dreapta, sus).

[31] Mozsolics 1968, p. 21, pl. 19/4–6.

Fig. 23. Topoloveni (jud. Argeş). Urmele palisadei (foto D. Măndescu).

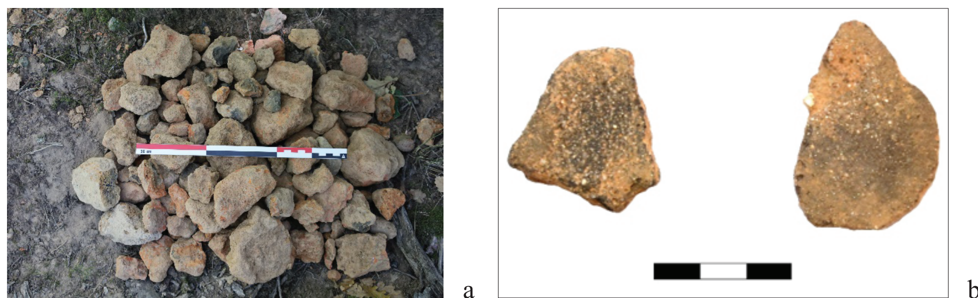

Fig. 24. Topoloveni (jud. Argeş). Fragmente de lut ars din palisadă (a) şi fragmente ceramice din epoca bronzului (b) (foto D. Măndescu).

mai sus, este posibil ca piesa să provină de undeva din amontele pârâului Drăghici şi să fi fost antrenată de apele acestuia în aval, până în momentul descoperirii.

Inele de buclă asemănătoare au fost descoperite pe o arie largă în sud-estul Europei, din pusta maghiară până în Bulgaria. Din zona Ungariei, există descoperirile din necropola de la Tiszafüred-*Majoros*, mormântul B90 şi tezaurele de la Köleszd–*Hangospuzta*, Tiszasüly, Nagyberki–*Berkipuszta* şi Kengyel[32]. În Bulgaria, piese

[32] Kovács 1999, p. 40–46, pl. 13, 15–18, nr. cat. 17–22.

asemănătoare încadrate în tipul B, după Eugenia Zaharia, provin din zona Shumen[33], iar o sinteză relativ recentă adună acest tip de piese din nordul Bulgariei[34].

În ceea ce privește inelul de buclă cu ac de la Babaroaga, analogiile sunt mai greu de găsit. Aspectul general îl apropie de tipul C definit de Eugenia Zaharia, ceea ce înseamnă etapa târzie a epocii bronzului[35], însă unele exemplare, oarecum similare, pot fi mai timpurii[36], altele mai târzii, către Ha A, cum este cazul piesei din bronz din Depozitul 1 de la Drslavice[37]. Nu excludem varianta ca piesa în discuție să facă parte dintr-una mai complexă, de tipul celor de la Sântana[38] sau Sărmăşag[39]. Cercetările de teren mai vechi din zona localității Babaroaga au scos la iveală materiale arheologice specifice culturilor Glina și Tei, chiar la est de sat[40].

CONCLUZII

Piesele descrise mai sus sugerează o circulație intensă a metalelor între sfârșitul mileniului V și sfârșitul mileniului II a.Chr. în nord-vestul Munteniei. Bazându-ne pe informațiile culese de la utilizatorii detectoarelor de metale, am putut merge pe teren să verificăm locurile în care piesele fuseseră găsite și să ne lămurim asupra contextului cultural la care acestea puteau fi racordate. Au fost descoperite sau redescoperite o serie de așezări aparținând epocii bronzului, iar în cazul pandantivului de aur de la Siliștea, chiar o așezare de tip Brătești, cu care piesa respectivă concordă din punct de vedere cronologic și cultural. În privința piesei de la Topoloveni, în punctul descoperirii s-a putut efectua un sondaj restrâns, care a relevat urmele unui posibil sit mărginit de o palisadă pe cel puțin una dintre laturile lungi.

BIBLIOGRAFIE

Ailincăi 2003–2005 — S. Ailincăi, *Un topor din bronz descoperit la Niculițel (jud. Tulcea)*, SCIVA 54–56, 2003–2005, p. 271–277.

Ailincăi 2009 — S. Ailincăi, *A new Bronze Age axe discovered in northern Dobrudja*, Peuce S.N. 7, 2009, p. 49–56.

Alexandrov/Александров 2009 — С. Александров, *Украшения за коса от злато и сребро през бронзовата епоха в Северна България*, ArheologijaSofia 50, 1–2, 2009, p. 7–20.

[33] Atanasov, Alexandrov, Stoichev 2008, p. 56–63, fig. 1.
[34] Alexandrov 2009.
[35] Zaharia 1959, p. 121–127, pl. 9–11.
[36] Novotná, Soják 2016.
[37] Salaš 2005, fig. 141/A/707.
[38] Kemenczei 1999, nr. cat. 52.
[39] Popescu 1956, p. 231, fig. 138/9–11.
[40] Măndescu, Dumitrescu, Păduraru 2014, p. 39, nr. 14.

Atanasov, Alexandrov, Stoichev/ Атанасов, Александров, Стойчев 2008 — Г. Атанасов, С. Александров, С. Стойчев, *Златни украшения от бронзовата епоха на РИМ – Шумен*, Mitologia, Izkustvo, Folklor 14, 2008, p. 56–63.

Băjenaru 2013 — R. Băjenaru, *Identităţi culturale, structuri de putere şi conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniile IV–III a. Chr.*, Bucureşti, 2013.

Băjenaru 2021 — R. Băjenaru, *The Glina-type flanged revisited*, în R. Dobrescu, A. Boroneanţ, A. Doboş (eds.), *Scripta Praehistorica. Miscellanea in honorem Mariae Bitiri dicata*, MCA S.N., Supplementum 1, Târgovişte, 2021, p. 553–568.

Băjenaru, Tuţulescu 2021 — R. Băjenaru, I. Tuţulescu, *Un topor de metal de la Băile Olăneşti, jud. Vâlcea şi câteva observaţii cu privire la tehnologia de turnare a topoarelor cu gaură de înmănuşare transversală din epoca timpurie a bronzului de la Dunărea de Jos*, Pontica 54, 2021, p. 137–179.

Căpitanu, Ursachi 1979 — V. Căpitanu, V. Ursachi, *Descoperiri arheologice aparţinînd epocii bronzului din judeţul Bacău*, Carpica 11, 1979, p. 135–148.

Cioflan, Maschio 2000 — T. Cioflan, R. Maschio, *Săpăturile arheologice de salvare de la Şerbăneşti, judeţul Argeş*, Argesis 9, 2000, p. 7–14.

Csányi, Raczky, Tárnoki 2010 — M. Csányi, P. Raczky, J. Tárnoki, *Das kupferzeitliche Gräberfeld von Rákóczifalva-Bagi-föld*, Das Altertum 55, 2010, p. 241–270.

Dumitrescu 1961 — H. Dumitrescu, *Connections between the Cucuteni–Tripolie cultural complex and the neighbouring eneolithic cultures in the light of the utilization of golden pendants*, Dacia N.S. 5, 1961, p. 69–93.

Hansen *et alii* 2012 — S. Hansen, M. Toderaş, A. Reingruber, J. Wunderlich, N. Benecke, I. Gatsov, E. Marinova, M. Müller, C. Nachev, P. Nedelcheva, D. Nowacki, A. Röpke, J. Wahl, S. Zäuner, *Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen, und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2011*, Eurasia Antiqua 18, 2012, p. 1–68.

Horváth 2004 — L.A. Horváth, *Bemerkungen zur Chronologie der äneolitischen Gräber in Vajska. Eine Neudatierung*, ActaArchHung 55, 2004, p. 63–79.

Istina 2018 — L. Istina, *Tezaurul de la Răcătău, com. Horgeşti, jud. Bacău*, în R. Oanţă-Marghitu (ed.), *Aurul şi argintul antic al României*, Catalog de expoziţie, Bucureşti, 2018, p. 204–205.

Jovanović Šljukić 2011 — T. Jovanović Šljukić, *Clothing from the Neolithic until the Late Iron Age in Vojvodina*, în M. Jovanović (ed.), *Masters of Clay and Wheat*, Novi Sad, 2011, p. 61–87.

Kacsó 2004 — C. Kacsó, *Mărturii arheologice*, Baia Mare, 2004.

Kemenczei 1999 — T. Kemenczei, *Katalog der ausgestellten Funde*, în T. Kovács, P. Raczky (eds.), *Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum*, Budapest, 1999.

Kovács 1999 — T. Kovács, *Bronzezeitliche Schmuckgegenstände, Waffen und Goldschätze*, în T. Kovács, P. Raczky (eds.), *Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum*, Budapest, 1999, p. 37–62.

Lazarovici, Lazarovici 2022 Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *Despre pandantivele de aur din Epoca Cuprului. Origine, evoluție, dinamism*, Acta Musei Tutovensis 18, 2022, p. 28–55.

Leahu 1992 D. Leahu, *Tezaurul de aur din epoca bronzului descoperit pe teritoriul județului Argeș*, CA 9, 1992, p. 111–113.

Leahu 2003 V. Leahu, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, BiblThrac 38, București, 2003.

Măndescu, Pițigoi 2021 D. Măndescu, I.-A. Pițigoi, *Tezaurul monetar de la Furești, jud. Argeș*, CN 27, 2021, p. 35–53.

Măndescu, Ștefan 2021 D. Măndescu, C.E. Ștefan, *Un pumnal cu nervură mediană pronunţată de la Hârtieşti, jud. Argeş*, SCIVA 72, 1–4, 2021, p. 165–175.

Măndescu, Dumitrescu, Păduraru 2014 D. Măndescu, I. Dumitrescu, M. Păduraru, *Repertoriul arheologic al județului Argeș*, Brăila, 2014.

Mozsolics 1968 A. Mozsolics, *Goldfunde und Depotfundhorizontes von Hajdúsámson*, BerRGK 45–47, 1965–1966 (1968), p. 1–76.

Nania 2004 I. Nania, *Mozăceni – o veche așezare din fosta țară Vlașca*, Pitești, 2004.

Novotná, Soják 2016 M. Novotná, M. Soják, *Gräberfeld der Košťany-Kultur in Spišské Podhradie (Zips)*, Acta Archaeologica Carpathica 51, 2016, p. 67–82.

Oanță-Marghitu 2018 S. Oanță-Marghitu, *Despre obiectele de aur din Eneoliticul sud-est european*, în R. Oanță-Marghitu (ed.), *Aurul și argintul antic al României*, Catalog de expoziție, București, 2018, p. 44–55.

Popescu 1956 D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania*, MCA 2, 1956, p. 41–250.

Popescu, Oanță-Marghitu 2018 A.-D. Popescu, R. Oanță-Marghitu, *Gold Finds from Southern Romania during 3rd and 2nd Millennia BC*, în S. Alexandrov, Y. Dimitrova, H. Popov, B. Horejs, K. Chukalev (eds.), *Gold & Bronze. Metals, Technologies, and Interregional Contacts in the Eastern Balkans during the Bronze Age*, Sofia, 2018, p. 105–121.

Popovici, Drașovean 2020 D.N. Popovici, F. Drașovean, *Despre evoluția culturilor Precucuteni și Cucuteni. Analiza bayesiană a datelor ^{14}C vs. crono-tipologie*, CA 27, 2020, p. 331–386.

Raczky 1999 P. Raczky, *Goldfunde aus der Kupferzeit. Die Anfänge der Metallurgie im Karpatenbecken*, în T. Kovács, P. Raczky (eds.), *Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum*, Budapest, 1999, p. 17–34.

Salaš 2005 M. Salaš, *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravé a ve Slezku*, Brno, 2005.

Ștefan 2010 C.E. Ștefan, *Settlement types and enclosures in the Gumelnița culture*, Târgoviște, 2010.

Ștefan 2012 C.E. Ștefan, *Aspectul Brătești: filiație gumelnițeană sau grup intruziv?*, SCIVA 63, 1–2, 2012, p. 5–17.

Ștefan, Bulei 2017 C.E. Ștefan, A. Bulei, *Scurtă notă asupra unor așezări de tip tell din vestul Munteniei*, Pontica 50, 2017, p. 163–179.

Ștefan, Măndescu 2021 C.E. Ștefan, D. Măndescu, *Două securi de tip Flachbeil din jud. Argeş*, Pontica 54, 2021, p. 193–205.

Tudor 1978 — E. Tudor, *Die Gruppe Brăteşti*, Dacia N.S. 22, 1978, p. 73–86.

Ţârlea, Popescu 2018 — A. Ţârlea, A.-D. Popescu, *Aurul şi argintul din epoca bronzului şi prima epoca a fierului*, în R. Oanţă-Marghitu (ed.), *Aurul şi argintul antic al României*, Catalog de expoziţie, Bucureşti, 2018, p. 56–71.

Vajsov 1992 — I. Vajsov, *Die früheste Dolche Bulgariens*, Anatolica 18, 1992, p. 61–69.

Vajsov 1993 — I. Vajsov, *Die frühesten Metalldolche Südost- und Mitteleuropas*, PZ 68, 1, 1993, p. 103–145.

Vulpe 1970 — A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF IX, 2, München, 1970.

Vulpe 1975 — A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, PBF IX, 5, München, 1975.

Zaharia 1959 — E. Zaharia, *Die Lockenringe von Sărata-Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen*, Dacia N.S. 3, 1959, p. 103–134.

PREHISTORIC METAL ARTEFACTS RECENTLY DISCOVERED IN NORTH-WESTERN WALLACHIA (ARGEŞ COUNTY)

ABSTRACT

Recent field research combined with metal detection and stray finds led to the discovery of some special metal objects in north-western Wallachia (Argeş County). We are talking about gold, copper or bronze artefacts with a wide typological range (axes, adornments, daggers) which cover a period between the end of the 5th millennium BC and the beginning of the 1st millennium BC. These objects complete the older discoveries of this kind (Râncăciov hoard, axes from Silişteni, Brădet or Retevoieşti) and present us a more dynamic image of metal circulation that we thought before in the interval mentioned above. Regardles of the type of item (dagger, axe or adornment), these artefacts show us the presence of some elites rising especially during the 4th millennium BC, but with the seeds in the previous millennium (the Bodrogkeresztúr cemeteries, Varna, etc.). Some of the objects appear in the cist graves, other in settlements, and a part of them represent special depositions usually at higher altitudes, such as forested hills.

Keywords: Late Chalcolithic, Bronze Age, Wallachia, metallurgy, axe, hair-ring, pendant, dagger

LIST OF CAPTIONS

Fig. 5. Pădureni (Argeş County). Place of discovery for the fragmentary axe (Military topographic map, Sc. 1: 25 000).

Fig. 6. Pădureni (Argeş County). Place of discovery for the fragmentary axe (Google Earth).

Fig. 7. Pădureni (Argeş County). Dagger with rhombic cross-section (a. photo and b. drawing C.E. Ştefan).

Fig. 8. Boţeşti (Argeş County). Glina-type flanged axe (a. photo D. Măndescu; b. drawing C.E. Ştefan).

Fig. 9. Siliştea (Argeş County). Shaft hole axe, Pătulele-type (photo D. Măndescu).

Fig. 10. Siliştea (Argeş County). Shaft hole axe, Pătulele-type (drawing C.E. Ştefan).

Fig. 11. Siliştea (Argeş County). Place of discovery for the Pătulele-type axe (Military topographic map, Sc. 1: 25 000).

Fig. 12. Siliştea (Argeş County). Place of discovery for the Pătulele-type axe (Google Earth).

Fig. 13. Topoloveni (Argeş County). Golden hair-ring (a. photo D. Măndescu; b. drawing C.E. Ştefan).

Fig. 14. Topoloveni (Argeş County). Place of discovery for the golden hair-ring (Military topographic map, Sc. 1: 25 000).

Fig. 15. Topoloveni (Argeş County). Place of discovery for the golden hair-ring (Google Earth).

Fig. 16. Drăghici (Argeş County). Golden hair-ring (a. photo D. Măndescu; b. drawing C.E. Ştefan).

Fig. 17. Drăghici (Argeş County). Place of discovery for the golden hair-ring (Military topographic map, Sc. 1: 25 000).

Fig. 18. Drăghici (Argeş County). Place of discovery for the golden hair-ring (Google Earth).

Fig. 19. Babaroaga (Argeş County). Golden hair-ring (a. photo and b. drawing C.E. Ştefan).

Fig. 20. Babaroaga (Argeş County). Place of discovery for the golden hair-ring (Military topographic map, Sc. 1: 25 000).

Fig. 21. Babaroaga (Argeş County). Place of discovery for the golden hair-ring (Google Earth).

Fig. 22. Siliştea – *Valea Puţului* (Argeş County). Brăteşti-type pottery from the settlement.

Fig. 23. Topoloveni (Argeş County). Traces of a palisade (foto D. Măndescu).

Fig. 24. Topoloveni (Argeş County). Fragments of burnt clay from palisade (a) and Bronze Age pottery sherds (b) (photo D. Măndescu).

TOPORUL DE LA BORDENII MARI (JUD. PRAHOVA) ŞI CÂTEVA PRECIZĂRI DE NATURĂ TEHNOLOGICĂ

ANCA-DIANA POPESCU*, ALIN FRÎNCULEASA**

Rezumat: Subiectul acestei note îl reprezintă un topor cu gaură de înmănuşare transversală, descoperit izolat la Bordenii Mari (jud. Prahova). Pe baza formei, are analogii printre piesele atribuite de Alexandru Vulpe tipurilor Veselinovo II şi Pătulele. Caracteristicile sale tipologice îl definesc ca fiind un topor databil la mijlocul mileniului al III-lea a.Chr. Lipsa unei părţi din manşon şi procedeul prin care a fost turnat prilejuiesc câteva discuţii suplimentare.

Cuvinte-cheie: topor cu gaură de înmănuşare transversală, mijlocul mileniului al III-lea a.Chr., tehnologie, deteriorare intenţionată, Dunărea de Jos

Toporul care face obiectul prezentei note a fost descoperit cu detectorul de metale de Cătălin Constantin Dumitran, la începutul anului 2022, în pădurea situată la est de localitatea Bordenii Mari, comuna Scorţeni, jud. Prahova, la o distanţă de cca 250 m spre nord faţă de râul Mislea (fig. 1). Se afla la cca –0,20–0,25 m de suprafaţa solului, cu partea mai bine conservată spre exterior, conform fotografiilor descoperitorului (fig. 2). Nu a fost sesizată prezenţa altor materiale împreună cu toporul şi, ca atare, îl putem considera o piesă izolată, cum este, de altfel, cazul celor mai multe descoperiri de topoare de metal cu gaură de înmănuşare transversală din spaţiul carpato-dunărean[1]. După îndeplinirea procedurilor legate de achiziţie, piesa a intrat în patrimoniul Muzeului Judeţean de Istorie şi Arheologie Prahova.

Toporul a fost acoperit de o patină verde-deschis, care s-a desprins pe alocuri, lăsând vizibilă culoarea brun-roşcată a metalului (fig. 3). A fost turnat în tipar bivalv închis, având cusăturile de pe părţile laterale curăţate şi netezite. Lama este masivă, cu muchiile aproape drepte, uşoara evazare spre tăiş fiind foarte discretă (fig. 3–4). Manşonul nu este întreg, lipsindu-i o porţiune importantă din ceafă (cca 3 cm) şi dintr-o laterală a sa (fig. 3/a, d–e). A fost decupat semicircular la capătul care se îmbină cu muchia superioară a lamei, iar această zonă de îmbinare dintre manşon şi lamă este foarte arcuită. Tăişul a fost ascuţit, dar nu prezintă urme de

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: anca.popescu@iabvp.ro.
** Muzeul Judeţean de Istorie şi Arheologie Prahova, Ploieşti; e-mail: alinfranculeasa@yahoo.com.
[1] Vulpe 1970, p. 26–62; Băjenaru 2013.

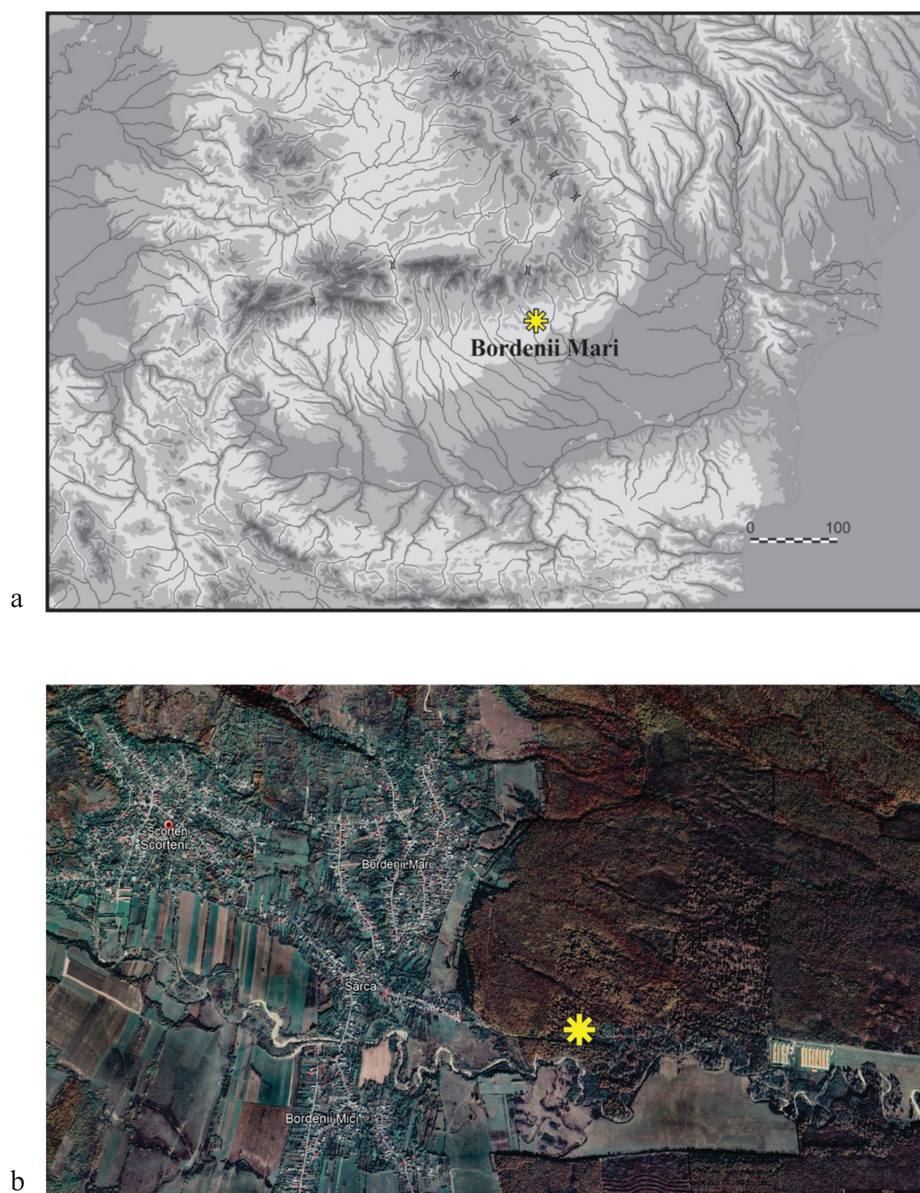

Fig. 1. Bordenii Mari (jud. Prahova). Hartă şi imagine Google Earth cu locul descoperirii toporului.

folosire (fig. 3/k). Lungimea maximă a toporului este de 15 cm, diametrul interior al manşonului la capătul întreg este de 2,6 × 2,5 cm, iar tăişul măsoară 4,3 cm. Piesa cântăreşte 633 g.

Fig. 2. Bordenii Mari (jud. Prahova). Imagine *in situ* a toporului.

Analiza elementală, efectuată cu spectrometrul portabil Bruker Tracer 5[i] pe o zonă curăţată de patină[2], a indicat cuprul ca fiind metalul din care a fost realizat toporul (99,11% Cu). A fost detectată şi prezenţa unor elemente care însoţeau cuprul în minereu – 0,22% Sn, 0,21% Ni, 0,17% Zn, 0,07% As, 0,04% Sb, 0,04% Pb, 0,04% Co. Metalul este foarte poros, fapt vizibil cu ochiul liber, precum şi din imaginile obţinute în urma examinării piesei cu microscopul digital şi computerul tomograf[3] (fig. 3/l; 4/f–i). O concentraţie mare de pori se află în structura manşonului, zonă în care, în timpul turnării, a fost inserat dopul de lut sau piatră care a creat gaura pentru fixarea mânerului (fig. 4/g, i). Inserarea unui miez insuficient de uscat, dacă era de lut, sau insuficient încălzit, dacă era de piatră, conduce la o creştere a porozităţii[4]. În acelaşi timp, umiditatea mai mare existentă în interiorul tiparului, cauzată de o ventilaţie insuficientă pentru scoaterea gazelor în exterior şi o permeabilitate scăzută a materialului tiparului, ar avea ca rezultat formarea de pori în metal[5]. O altă acţiune

[2] Analiza a fost făcută la Institutul Naţional de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei" din Măgurele, jud. Ilfov, de dr. Daniela Cristea-Stan, căreia îi mulţumim.

[3] Pentru examinarea suprafeţei piesei, am folosit microscopul digital Dino-Lite AM7013MZT din dotarea Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan". Studiul imagistic a fost realizat la Institutul Naţional de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", cu ajutorul sistemului Nikon XT H 225, iar datele obţinute de tomograf au fost prelucrate cu programul VGStudio MAX 3.0. Mulţumirile noastre se întreaptă către dr. Marta Petruneac, care a efectuat examenul tomografic al piesei şi prelucrarea datelor.

[4] Garbacz-Klempka *et alii* 2018, p. 182, 184.

[5] Garbacz-Klempka *et alii* 2018, p. 184.

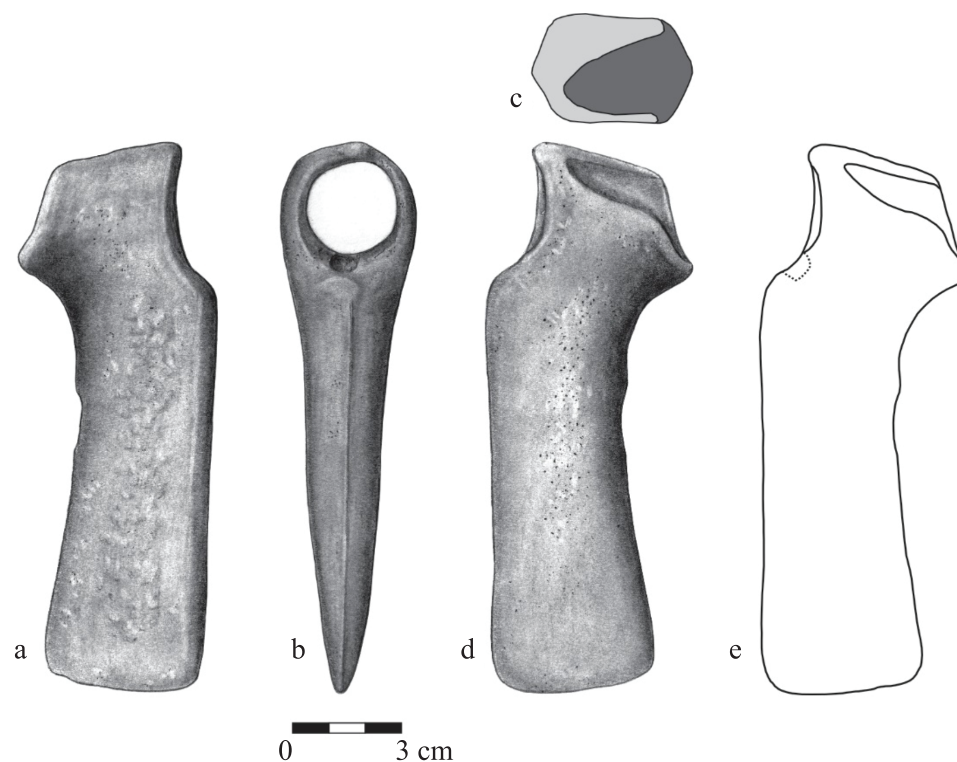

Fig. 3. Bordenii Mari (jud. Prahova). Toporul descoperit, fotografii.

care favorizează creşterea porozităţii o reprezintă turnarea metalului în tipar, fără ca metalul şi tiparul să fi fost încălzite în mod optim[6].

Prin caracteristicile sale, manşonul profilat, arcuirea formată la îmbinarea manşonului cu lama, aspectul masiv al lamei şi secţiunea hexagonală a acesteia, toporul de la Bordenii Mari are analogii printre piesele din România grupate de

[6] Garbacz-Klempka *et alii* 2018, p. 180, 184.

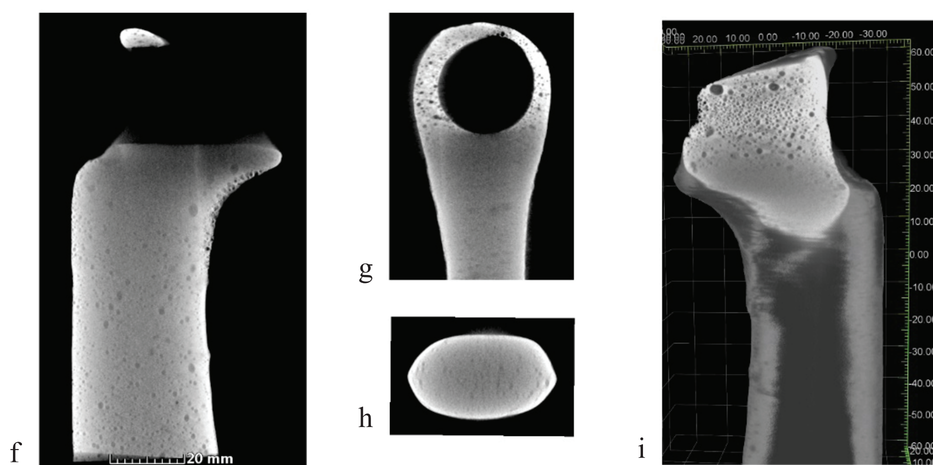

Fig. 4. Bordenii Mari (jud. Prahova). Toporul descoperit, desene, tomografii şi model 3D.

Alexandru Vulpe în tipurile Veselinovo II[7] şi Pătulele[8] sau printre cele din Bulgaria, repartizate tipului T-14 de Evghenij Černyh[9]. Arată o bună similitudine în special cu unul dintre cele două topoare ale depozitului descoperit în apropiere, la Cocoşeşti (jud. Prahova), acestea fiind, la rândul lor, dificil de aşezat într-un tip anume, conform clasificării lui Vulpe[10]. Asemănătoare ca aspect sunt toporul de la Măcin[11] (fig. 5/b) şi topoarele care alcătuiesc depozitul Ostrovu Corbului II[12] (fig. 5/c), cel de la Măcin fiind însă mai masiv, iar de ultimele deosebindu-se prin lipsa nervurilor pe marginea inferioară a manşonului, tăişul mai puţin evazat şi aspectul general mai puţin elegant. Prezintă unele trăsături comune şi cu două dintre topoarele de la Sânzieni (jud. Covasna), atribuite de Vulpe tipului Pătulele, acestea având însă manşonul mai prelung şi lama mai zveltă[13] (fig. 5/g).

Dintre exemplarele din Bulgaria, cu caracteristici asemănătoare, menţionăm toporul de la Orjahovo (district Vraca)[14] (fig. 5/d), al cărui manşon însă nu este la fel de bine evidenţiat (piesă care, altminteri, seamănă cu cea de la Măcin) şi toporul cu loc de descoperire necunoscut, provenit, probabil, din nord-estul Bulgariei, aflat în colecţiile muzeului din Varna[15], al cărui unghi între planul tubului de înmănuşare şi cel al lamei este mult mai strâns comparativ cu cel al piesei prezentate şi, în consecinţă, în mai bună concordanţă cu definiţia lui Vulpe pentru tipul Veselinovo II (fig. 5/e). Asemănări pot fi observate între toporul de la Bordenii Mari şi un altul din Bulgaria, fără loc precis de descoperire, păstrat în muzeul din Panagjurište, cel din urmă prezentând manşon profilat, lama masivă și îndoirea accentuată a muchiei superioare a lamei la îmbinarea cu manşonul[16] (fig. 5/f). Această muchie este însă uşor arcuită şi tăişul este lăţit în stilul considerat de Vulpe ca fiind specific tipului Pătulele. Ultimul topor menţionat şi cel de la Orjahovo au fost atribuite de Černyh tipului T-14, tip în care au fost incluse şi alte topoare din Bulgaria, mai mult sau mai puţin asemănătoare cu cel de la Bordenii Mari sau cu cele menţionate de noi ca fiind analogii[17]. Este de avut în vedere că au trecut 54 de ani, respectiv 46 de ani, din momentul în care clasificările propuse de Vulpe şi Černyh au fost publicate, iar numărul descoperirilor a crescut. Unele tipuri de topoare ar trebui redefinite, între acestea numărându-se şi tipurile Veselinovo II şi Pătulele, cel din urmă fiind o alcătuire destul de eterogenă încă de la începuturile sale.

[7] Vulpe 1970, p. 35–37, pl. 6.
[8] Vulpe 1970, p. 37–39, pl. 7.
[9] Černyh 1978, p. 141, pl. 23/1–8.
[10] Depozitul de la Cocoşeşti constituie subiectul unui studiu care va fi predat la tipar în cursul anului 2024.
[11] Vulpe 1970, p. 36, pl. 6/94.
[12] Vulpe 1970, p. 36, pl. 6/79–92.
[13] Vulpe 1970, p. 38, nr. cat. 101–102, pl. 7/101–102.
[14] Černyh 1978, p. 141, pl. 23/2; Băjenaru, Tuțulescu 2021a, fig. 14/2.
[15] Slavchev 2006, p. 38, nr. cat. 58 (foto); Băjenaru, Tuțulescu 2021b, p. 33, fig. 3/2.
[16] Černyh 1978, p. 141, pl. 23/5; Băjenaru 2013, p. 44, nr. cat. 72; Băjenaru, Tuțulescu 2021b, p. 34, fig. 4/1.
[17] Černyh 1978, p. 141, pl. 23/1–8.

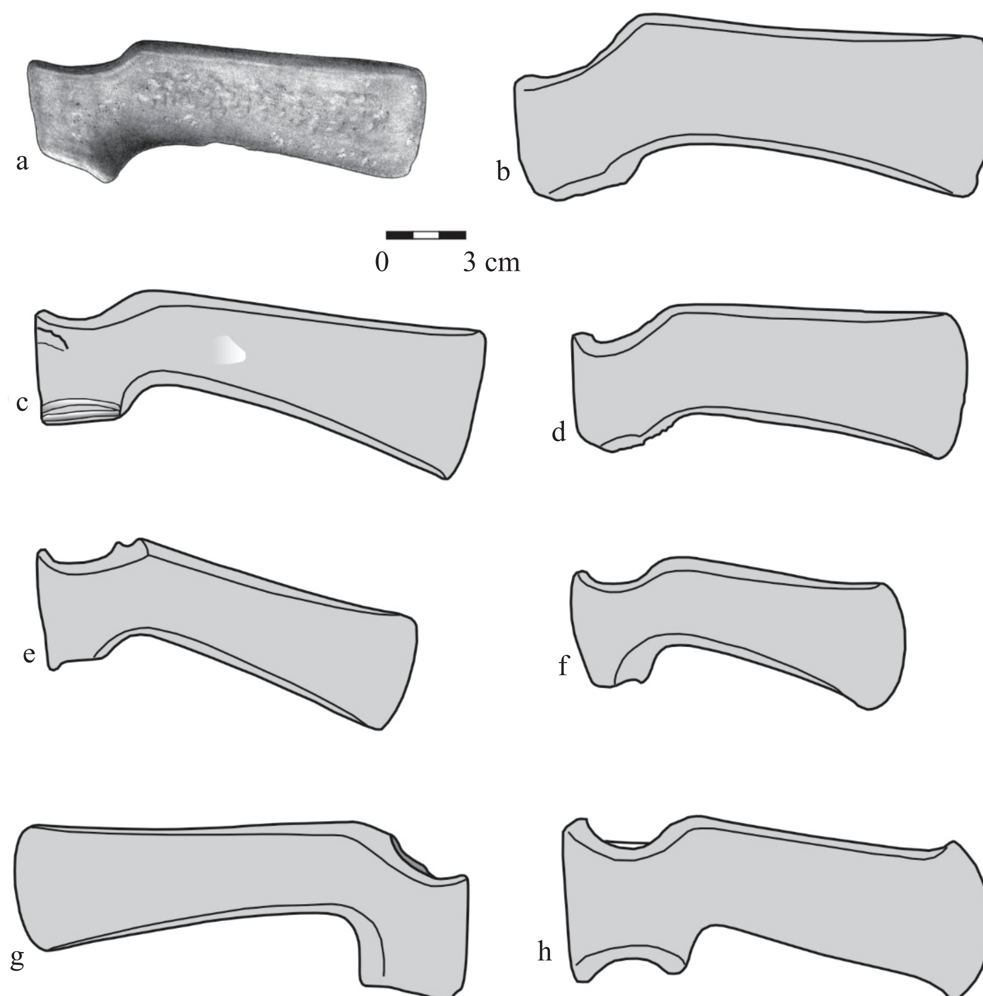

Fig. 5. Toporul de la Bordenii Mari (jud. Prahova) şi piesele cu caracteristici asemănătoare menţionate în text: a. Bordenii Mari; b. Măcin (desenat după fotografie); c. Ostrovu Corbului (după Băjenaru, Tuțulescu 2021b); d. Orjahovo (după Băjenaru, Tuțulescu 2021b); e. „nord-estul Bulgariei” (după Băjenaru, Tuțulescu 2021b); f. „Bulgaria” (după Băjenaru, Tuțulescu 2021b); g. Sânzieni (redesenat după Vulpe 1970); h. Poliochni (redesenat după Cultraro 2014).

Un criteriu care merită o atenţie mai mare în investigarea topoarelor cu gaură de înmănuşare transversală este cel de natură tehnologică. Aşa cum a indicat şi Vulpe[18], dar o dovedesc îndeosebi studiile din ultimii ani, procedeele prin care metalul topit a

[18] Vulpe 1970, p. 32, potrivit căruia turnarea topoarelor în tipare bivalve deschise (şi obţinerea unui topor cu secţiunea pentagonală a lamei) a fost utilizată anterior turnării în tipare bivalve închise (lama topoarelor având astfel secţiune hexagonală).

fost introdus în tipar pot avea şi relevanţă cronologică, fapt important în cazul acestor piese găsite, de regulă, în afara aşezărilor şi, prin urmare, lipsite adeseori de asocierea cu ceramică, situație care le-ar fi asigurat o datare mai precisă[19]. Topoarele considerate Veselinovo II, dar şi unele exemplare încadrate în tipul Pătulele, care prezintă trăsături comune cu cele Veselinovo II, au fost produse, cel mai probabil, la mijlocul mileniului al III-lea a.Chr.[20]. Toporul din depozitul atribuit perioadei *rosso* de la Poliochni, pe insula Lemnos, care arată unele însuşiri comune cu topoarele Veselinovo II şi Pătulele (manşon profilat, îndoire accentuată a muchiei superioare a lamei la îmbinarea cu manşonul, lamă masivă), susţine această încadrare cronologică timpurie[21] (fig. 5/h). Contextul din care provine piesa este datat cca 2600–2400 a.Chr.[22]. Descoperirile de topoare cu gaură de înmănuşare transversală din spaţiul egeic, topoare cu caracteristici similare celor din Balcani, sunt adevărate ancore de poziţionare în timp, pentru că, de regulă, acestea au fost găsite în spaţiul domestic, în asociere cu alte piese relevante pentru cronologie. Totuşi, este de menţionat că descoperirea unui topor într-un context bine datat reflectă doar un moment din existenţa sa, o astfel de piesă putând avea o călătorie în timp mult mai lungă, din momentul în care a fost produsă şi până când este scoasă din uz[23].

În cazul topoarelor cu secţiune hexagonală de tip Veselinovo II şi Pătulele au fost identificate mai multe procedee prin care metalul topit a fost introdus în tipar[24]. Varietatea procedeelor reprezintă, aşa cum s-a afirmat în literatură, un indiciu al unei perioade de căutări şi experimente tehnologice, de îmbunătăţire a metodei de turnare a topoarelor cu gaură de înmănuşare transversală, odată cu folosirea tot mai frecventă a tiparelor bivalve închise[25]. Unele topoare, precum cel descoperit în „jud. Tulcea" sau piesa de la Orşova, au fost obţinute prin turnarea metalului în tipar printr-un orificiu situat pe muchia superioară, aproape de manşon sau chiar lângă acesta (Orşova)[26]. Printr-un orificiu situat tot lângă manşon, dar pe muchia inferioară, a fost turnat

[19] Băjenaru, Tuţulescu 2021a.

[20] Vezi şi punctul de vedere exprimat cu ocazia publicării toporului de la Preajba (jud. Dolj), conform Băjenaru, Popovici 2016, p. 122.

[21] Bernabò-Brea 1964, pl. CLXXIII; Maran 1989, p. 130–131, fig. 1/6; Nakou 1997; Cultraro 2014, p. 135, fig. 2. Deşi nu sunt informaţii suficiente de natură tehnologică, iar secţiunea transversală a lamei toporului nu a fost reprezentată în desen, potrivit notaţiilor făcute de Nakou (1997, p. 638) piesa a fost turnată în tipar bivalv. Nakou a menţionat, de asemenea, la p. 638, nota 21: „*The 'seams' around its circumference from the joining of the two components of the mould are quite obvious*", indiciu că lama toporului este hexagonală în secţiune.

[22] Maran 2001, p. 279; Massa 2016, p. 419, 455.

[23] Băjenaru, Tuţulescu 2021a, p. 140, unde este dat ca exemplu toporul de tip Pătulele descoperit în depozitul Vărbica II (Bulgaria), depozit care se datează a doua jumătate a mileniului II a.Chr. Un alt exemplu vine de la Dipşa (jud. Bistriţa-Năsăud), unde un fragment de topor cu gaură de înmănuşare transversală era parte a unui depozit atribuit începutului epocii fierului (Hallstatt A1); vezi Ciugudean, Luca, Georgescu 2006, p. 22, 37, 52.

[24] Băjenaru, Tuţulescu 2021a, p. 150–154.

[25] Băjenaru, Tuţulescu 2021a, p. 149.

[26] Vulpe 1970, p. 36, pl. 5/75, 6/93; Băjenaru, Tuţulescu 2021a, p. 150; Băjenaru 2022, p. 137.

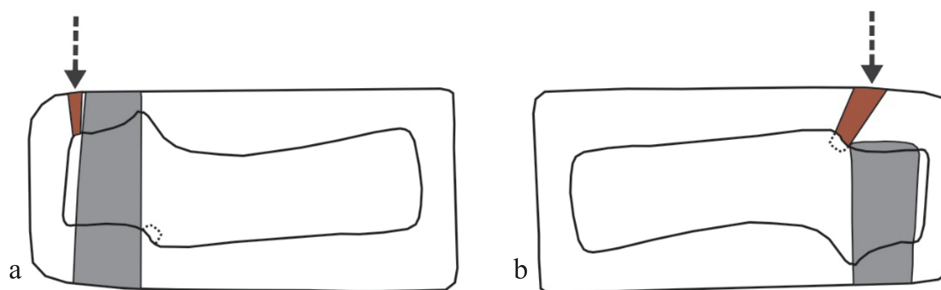

Fig. 6. Reconstituirea procedeului prin care a fost turnat toporul de la Bordenii Mari (adaptat după Băjenaru, Tuţulescu 2021a).

toporul de la Orjahovo[27]. Topoarele din depozitul Ostrovu Corbului II au fost realizate prin introducerea metalului topit în tiparul bivalv printr-un orificiu situat la partea inferioară a cefei[28]. Nu este exclus să se fi folosit, după cum s-a observat îndeosebi la unele exemplare de tip Pătulele sau Izvoarele, un instrument similar unei pâlnii (deschis pe laterale, în opinia noastră, la capătul care intra în tipar) sau sub formă de jgheab, care să canalizeze mai bine fluxul de metal în interiorul tiparului[29]. Aşa s-ar putea explica, la unele dintre topoare, aspectul cefei în partea sa inferioară, cu o formă adeseori ogivală şi o grosime redusă faţă de cea a restului manşonului. În anumite circumstanţe, acest capăt al cefei a fost decupat, marginile fiind mai mult sau mai puţin finisate[30]. Nu eliminăm nici posibilitatea ca partea inferioară a cefei să fi fost împiedicată a se forma încă din timpul turnării, de exemplu, prin gravarea incompletă a manşonului toporului în tipar.

În privinţa toporului de la Bordenii Mari, întâmpinăm o dificultate în determinarea cu precizie a locului în care s-a aflat orificiul de turnare. Este posibil ca metalul topit să fi fost introdus în tipar prin partea inferioară a cefei, cu o pâlnie, zonă care, din motivele expuse mai sus, a căpătat aspectul sub care se găseşte şi în prezent (fig. 6/a). Ne-a atras însă atenţia o adâncitură cu diametrul de 0,8 × 0,7 cm, cu rugozităţi, vizibilă pe muchia superioară a piesei, lângă manşon (fig. 3/j; 4/e). Pentru prezenţa acesteia, ne-am gândit la două posibile interpretări. Prima dintre ele are legătură cu dopul de turnare din interiorul tiparului şi existenţa unui spin pe acest dop, modelat aproximativ perpendicular, pentru o mai bună fixare în interiorul manşonului. Dar, dintr-un anumit motiv (pentru că dopul era prea scurt, de exemplu), acesta s-a deplasat înăuntrul tiparului, astfel încât spinul nu s-a mai fixat în interiorul manşonului, ci a ajuns în exteriorul acestuia. Este de remarcat orientarea uşor oblică, spre exterior, a micii cavităţi din muchia piesei, ceea ce ar fi însemnat că dopul s-a ridicat spre partea inferioară a cefei toporului, putând cauza, totodată, şi modelarea

[27] Băjenaru, Tuţulescu 2021a, p. 149–150.
[28] Vulpe 1970, p. 36, pl. 6/79–92; Băjenaru, Tuţulescu 2021a, p. 151–152.
[29] Băjenaru, Tuţulescu 2021a, p. 152; Băjenaru, Tuţulescu 2021b, p. 23, fig. 6/3.
[30] Băjenaru, Tuţulescu 2021b.

incompletă a manşonului în această zonă. Totuşi, analiza imagistică arată că dopul a rămas drept în interiorul manşonului şi, ca atare, este puţin probabil ca spinul să fi creat acea adâncitură oblică în afara manşonului (fig. 3/f). Cea de-a doua explicaţie pentru apariţia respectivei cavităţi pe muchia superioară este tot de natură tehnologică, dar nu se referă la o posibilă greşeală de turnare, ci la eventualitatea ca aceasta să reprezinte chiar urma orificiului de turnare, locul prin care cuprul topit a fost introdus în tipar (fig. 6/b). A doua variantă este de avut în vedere, în opinia noastră. De altfel, după cum s-a menţionat în literatura de specialitate şi am amintit mai sus, topoare cu trăsături Veselinovo II, precum cel din „jud. Tulcea” sau piesa de la Orşova, au avut orificiul de turnare poziţionat similar.

Am precizat deja că o mare parte din ceafa toporului de la Bordenii Mari lipseşte. Analiza microscopică a marginilor nu a evidenţiat urme de tăiere sau lovire, ci doar striuri abia perceptibile, dispuse transversal sau longitudinal, rezultat al procesului de şlefuire (fig. 3/b–c). La analiza imagistică a piesei nu s-a constatat prezenţa fisurilor în structura manşonului (fig. 4/g, i). Ipoteza ca respectiva formă a manşonului să fi fost modelată astfel încă din momentul turnării este de luat în seamă, acţiune urmată, după scoaterea din tipar, de o finisare minimală a marginilor. Desigur, aceasta poate fi doar situaţia particulară a toporului în cauză.

În literatura de specialitate au fost prezentate exemple concrete de topoare, căror ceafă a fost îndepărtată intenţionat, urmele decupării fiind evidente, inclusiv nereuşitele unei asemenea operaţiuni[31]. Desprinderea unei părţi din ceafa toporului, fără a produce alte deteriorări piesei[32], necesita cunoştinţe tehnologice şi îndemânare, toporul fiind mult mai probabil încălzit până la temperatura potrivită înainte de acţiune[33]. O încălzire insuficientă sau mult prelungită la temperaturi înalte nu ar fi dus la rezultatul dorit. Respectivele intervenţii au fost interpretate drept acte de distrugere rituală, zona cefei având semnificaţie simbolică, fiind locul prin care au luat naştere topoarele[34]. Este posibil ca aceste acţiuni de deteriorare a topoarelor să se fi desfăşurat într-un cadru mai larg, cu participarea mai multor membri ai comunităţii, poate cu ocazia unor evenimente speciale. Deteriorarea piesei/pieselor era probabil urmată de îngroparea acesteia/acestora în locuri cu semnificaţie pentru participanţii la eveniment[35], toate operaţiunile îndeplinite alcătuind momente importante, cu rol de a întări coeziunea socială a persoanelor implicate[36]. Ca atare, așa cum s-a mai menționat, este foarte probabil ca între momentul producerii pieselor și cel al

[31] Vezi, de exemplu, aspectul cefei unui topor, având ca loc de proveniență zona de nord-est a Bulgariei, la Băjenaru, Tuțulescu 2021b, p. 24, 35 cu fig. 5/2, precum şi alte ilustrări de topoare cu ceafa incompletă.

[32] Pe de altă parte, majoritatea pieselor având o parte lipsă a manşonului nu a fost supusă examenului imagistic şi microscopic, care ar fi permis o identificare mai precisă a eventualelor fisuri sau a urmelor instrumentelor utilizate pentru decupare.

[33] Knight 2017.

[34] Băjenaru, Tuţulescu 2021b, p. 25.

[35] Soroceanu 1995, p. 21–35.

[36] O discuție detaliată la Knight 2018, p. 12–37, cu bibliografia aferentă.

deteriorării şi scoaterii lor din circulaţie (din viaţa reală a indivizilor şi comunităţii) să treacă o perioadă considerabilă.

Indiscutabil, nu putem recompune toate episoadele din existenţa unor piese de metal şi nici activităţile la care au luat parte. În privinţa toporului de la Bordenii Mari, rămânem cu o serie de constatări. Pe baza aspectului şi trăsăturilor tipologice, considerăm că este o piesă specifică mijlocului mileniului al III-lea a.Chr. Toporul a fost turnat în tipar bivalv închis, cu introducerea metalului în matriță, cel mai probabil, printr-un orificiu situat pe muchia superioară a lamei, în zona de îmbinare a acesteia cu manşonul, procedeu tehnologic folosit, cu precădere, în al doilea sfert al mileniului al III-lea a.Chr.[37]. O bună parte din topoarele care pot fi încadrate în această perioadă, atribuite tipurilor Veselinovo II, Pătulele și Izvoarele, au ceafa deteriorată, toporul de la Bordenii Mari fiind – din acest punct de vedere – un exemplar printre altele[38]. Prin urmare, ne aşteptăm ca aspectul manşonului său să constituie rezultatul unei acţiuni intenţionate, fie că a fost modelat astfel încă din timpul turnării, fie că a fost deteriorat ulterior şi finisat. Aşa cum am menţionat, observaţiile imagistice şi microscopice nu par a fi în favoarea celei de-a doua variante. Lipseşte o bucată mare din manşon, încât este greu de crezut, chiar şi cu abilităţi şi cunoştinţe tehnologice deosebite ale persoanei care a realizat operaţiunea, că nu s-ar fi produs nici cea mai mică fisură. Dacă piesa a fost făcută cu manşonul având acest aspect, atunci este evident că nu a fost folosită, fapt confirmat de lipsa uzurii pe tăiş. Este posibil ca între momentul producerii toporului şi cel al depunerii să nu fi trecut foarte mult timp, dar, desigur, situaţia este în directă legătură cu semnificaţia cu care a fost investit chiar din primele clipe ale existenţei sale.

BIBLIOGRAFIE

Băjenaru 2013 — R. Băjenaru, *Identităţi culturale, structuri de putere şi conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniile IV–III a.Chr.*, Bucureşti, 2013.

Băjenaru 2022 — R. Băjenaru, *Topoare cu gaură de înmănuşare transversală*, în V. Opriş, D. Pîrvulescu, R. Băjenaru (eds.), *Artefacte preistorice din colecţia Severeanu*, Târgovişte, 2022, p. 135–145.

Băjenaru, Popovici 2016 — R. Băjenaru, S. Popovici, *Topoare preistorice de metal din colecţia Muzeului Romanaţiului*, SCIVA 67, 1–2, 2016, p. 117–124.

Băjenaru, Tuţulescu 2021a — R. Băjenaru, I. Tuţulescu, *Un topor de metal de la Băile Olăneşti, jud. Vâlcea şi câteva observaţii cu privire la tehnologia de turnare a topoarelor cu gaură de înmănuşare transversală din epoca timpurie a bronzului de la Dunărea de Jos*, Pontica 54, 2021, p. 137–179.

Băjenaru, Tuţulescu 2021b — R. Băjenaru, I. Tuţulescu, *Toporul de metal de la Izbăşeşti (com. Milcoiu, jud. Vâlcea)*, Buridava 15, 2021, p. 19–36.

[37] Băjenaru, Tuţulescu 2021a, p. 153–154.
[38] Băjenaru, Tuţulescu 2021b.

Bernabò-Brea 1964 — L. Bernabò-Brea, *Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos*, vol. I, 2, Roma, 1964.

Černyh/Черных 1978 — Е.Н. Черных, *Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии*, София, 1978.

Ciugudean, Luca, Georgescu 2006 — H. Ciugudean, S.A. Luca, A. Georgescu, *Depozitul de bronzuri de la Dipşa*, Bibliotheca Brukenthal 5, Sibiu, 2006.

Cultraro 2014 — M. Cultraro, *A Transcaucasian perspective: searching for the Early Bronze Age north Aegean metallurgy*, în M. Kvachadze, M. Puturidze, N. Shanshashvili (eds.), *Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, Proceedings of International Conference, Tbilisi, 2014, p. 125–138.

Garbacz-Klempka *et alii* 2018 — A. Garbacz-Klempka, Z. Kwak, P.L. Żak, M. Szucki, D. Ścibior, T. Stolarczyk, K. Nowak, *Analysis of a Castings Quality and Metalworking Technology. Treasure of the Bronze Age Axes*, Archives of Foundry Engineering 18, 3, p. 179–185.

Knight 2017 — M.G. Knight, *The deliberate destruction of Late Bronze Age socketed axeheads in Cornwall*, Cornish Archaeology 56, 2017, p. 203–224.

Knight 2018 — M.G. Knight, *The Intentional Destruction and Deposition of Bronze Age Metalwork in South West England*, teză de doctorat, vol. 1, University of Exeter, 2018, accesată în data de 15 august 2020, https://ore.exeter.ac.uk/repository/handle/10871/33594?show=full.

Maran 1989 — J. Maran, *Die Schaftlochaxt aus dem Depotfund von Theben (Mittelgriechenland) und ihre Stellung im Rahmen der bronzezeitlichen Äxte Südosteuropas*, ArchKorr 19, 2, 1989, p. 129–136.

Maran 2001 — J. Maran, *Der Depotfund von Petralona (Nordgriechland) und der Symbolgehalt von Waffen in der ersten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. zwischen Karpatenbecken und Ägäis*, în R.M. Boehmer, J. Maran (eds.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*, Studia honoraria 12, Rahden/Westf., 2001, p. 275–284.

Massa 2016 — M. Massa, *Networks before Empires: cultural transfers in west and central Anatolia during the Early Bronze Age*, teză de doctorat, Institute of Archaeology – University College London, 2016, accesată în data de 15 mai 2024, https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1478344/43/Massa_Thesis_combined.pdf.

Nakou 1997 — G. Nakou, *The role of Poliochni and the north Aegean in the development of Aegean metallurgy*, în Chr.G. Doumas, V. La Rosa (eds.), *Poliochni e l'Antica Età del Bronzo nell'Egeo Settentrionale*, Atena, 1997, p. 635–648.

Slavchev 2006 — V. Slavchev, *La région de Varna dans le contexte préhistorique régional*, în M. Cullin-Mingaud, M. Doncheva, C. Landes (eds.), *Des Thraces aux Ottomans. La Bulgarie à travers les collections des musées de Varna*, catalog de expoziţie, Montpellier, 2006, p. 19–40.

Soroceanu 1995 — T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în

T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, 1995, p. 15–80.
Vulpe 1970 A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF IX, 2, München, 1970.

THE SHAFT-HOLE AXE FROM BORDENII MARI (PRAHOVA COUNTY) AND SOME TECHNOLOGICAL DETAILS

ABSTRACT

The shaft-hole axe was found with a metal detector in a forest on the territory of Bordenii Mari, Prahova County, near the Mislea River. It represents an isolated find. On the basis of its appearance and typological features, we consider it to be an artefact specific to the middle of the 3rd millennium BC, having analogues among the shaft-hole axes attributed by Alexandru Vulpe to the Veselinovo II and Pătulele types. The axe was cast in a closed bivalve mould, with the metal being introduced into the mould most probably through a gate on the upper edge of the axe blade, near the shaft-hole, a technological process used mainly in the second quarter of the 3rd millennium BC. A significant piece is missing from the butt of the axe, a fact also observed in other contemporary axes. The appearance of the socket was most likely the result of an intentional action, either it was shaped this way during casting or it was later damaged and finished. We are tempted to give more credit to the first variant, based on imaging and microscopic observations. No crack was detected in the socket walls, no impact marks, but only striations on the edge of the missing area due to a smoothing action. How much time passed between the manufacture of the axe and its deposition is directly related to the significance with which it was invested from the very first moments of its existence.

Keywords: shaft-hole axe, mid-3rd millennium BC, technology, deliberate damage, Lower Danube area

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Bordenii Mari (Prahova County). Map and Google Earth image with the location of the findspot.
Fig. 2. Bordenii Mari (Prahova County). *In situ* image of the shaft-hole axe.
Fig. 3. Bordenii Mari (Prahova County). The shaft-hole axe, photos.
Fig. 4. Bordenii Mari (Prahova County). The shaft-hole axe, drawings, CT scans and 3D model.
Fig. 5. The shaft-hole axe from Bordenii Mari (Prahova County) and discussed items with similar characteristics: a. Bordenii Mari; b. Măcin (drawn after a photo); c. Ostrovu Corbului (after Băjenaru, Tuţulescu 2021b); d. Orjahovo (after Băjenaru, Tuţulescu 2021b); e. “north-eastern Bulgaria” (after Băjenaru, Tuţulescu 2021b); f. “Bulgaria” (after Băjenaru, Tuţulescu 2021b); g. Sânzieni (redrawn from Vulpe 1970); h. Poliochni (redrawn from Cultraro 2014).
Fig. 6. Reconstruction of the casting process of the Bordenii Mari shaft-hole axe (adapted from Băjenaru, Tuţulescu 2021a).

VARIA METALURGICA (IV)

DESPRE UN TOPOR CU GAURĂ DE ÎNMĂNUŞARE TRANSVERSALĂ DE TIP ESTIC DIN „ROMÂNIA”

Domnului Tudor Soroceanu,
la împlinirea vârstei de 80 de ani

RADU BĂJENARU*, TUDOR TURIAN**

Rezumat: Autorii prezintă un topor cu gaură de înmănuşare transversală de tip estic descoperit în „România (?)”, publicat de Alexandru Vulpe în 1970, în contextul unor noi descoperiri similare. Sunt discutate topoarele de tip Kolontaiv şi Kostroma din spaţiul nord-pontic, datarea şi contextul prezenţei lor la Dunărea de Jos în a doua jumătate a mileniului al III-lea şi prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr.

Cuvinte-cheie: Dunărea de Jos, spaţiul nord-pontic, epoca timpurie şi mijlocie a bronzului, metalurgie, topor cu gaură de înmănuşare transversală

În ansamblul topoarelor cu gaură de înmănuşare transversală publicate din zona carpato-dunăreană, o piesă fără loc de descoperire cunoscut atrage atenţia prin caracteristicile sale tipologice mai puţin întâlnite la topoarele de metal din aria menţionată. Piesa a intrat în colecţiile Muzeului Militar Central (denumirea instituţiei de la acea dată) probabil ca urmare a comerţului cu antichităţi şi a fost publicată de Alexandru Vulpe ca provenind din „România (?)”[1]. Totodată, Vulpe plasează descoperirea în seria topoarelor cu gaură de înmănuşare transversală de tip estic, alături de o altă piesă de la Mahmudia (jud. Tulcea), cu bune analogii în tipul Turbino din aria culturală Fatyanovo din Rusia centrală, ceea ce ar asigura o datare către mijlocul mileniului al II-lea a.Chr., poate chiar în a doua jumătate a acestuia, conform cronologiei acceptate la acea vreme[2]. Raritatea unor astfel de topoare la Dunărea de Jos şi modul de realizare şi de finisare al toporului în discuţie indică faptul

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: radu.bajenaru@gmail.com.
** Muzeul Militar Naţional „Regele Ferdinand I”, Bucureşti; e-mail: tudor.turian@muzeulmilitar.ro.

[1] Vulpe 1970, p. 61, nr. 271, pl. 17/271; Vulpe, Tudor 1970, p. 424.
[2] Vulpe 1970, p. 60–61; Vulpe, Tudor 1970, p. 424.

că avem în faţă, cel mai probabil, o piesă produsă în spaţiul nord-pontic. Desigur, astăzi cunoaştem mult mai multe date cu privire la răspândirea unor astfel de topoare din Caucaz până la Dunărea de Jos, aşa încât credem că o scurtă abordare a acestei problematici, după aproape 60 de ani, este binevenită.

Din păcate, datele cu privire la locul şi condiţiile de descoperire ale toporului „România (?)" lipsesc aproape cu totul. Acesta face parte din colecţiile Muzeului Militar Naţional „Regele Ferdinand I", fiind înscris în registrul de inventar începând cu anul 1936, primind numărul 193. Este însă posibil ca piesa să fi fost achiziţionată mai devreme, în intervalul 1920–1923, când a avut loc un amplu proces de organizare şi îmbogăţire a colecţiilor militare în vederea înfiinţării Muzeului Militar Naţional, eveniment petrecut în decembrie 1923. Este de asemenea cunoscut faptul că la vremea respectivă, prin strădiunţa unor ofiţeri pasionaţi de istorie, existau numeroase garnizoane din Vechiul Regat care adăposteau piese istorice cu caracter militar, între care şi piese arheologice, achiziţionate de regulă din zonele în care activau unitățile respective. Aceste colecţii au fost preluate treptat şi integrate în patrimoniul Muzeului Militar Naţional, în perioada interbelică. Este foarte probabil ca toporul în discuţie să provină dintr-o astfel de colecţie de garnizoană.

Piesa este întreagă, foarte bine lucrată şi finisată, cu suprafeţele lustruite, fără denivelări şi goluri şi fără resturi de la turnare (fig. 1–2). Are patină verde neuniformă, cu zone de culoare brună închisă, în momentul de faţă suprafeţele fiind acoperite cu un lac protector. Manşonul este uşor profilat, cu muchia superioară oblică, aproximativ în prelungirea lamei; are lama puternic arcuită şi lăţită către tăiş. Tăişul nu prezintă urme evidente de folosire. O caracteristică a toporului este zona adâncită longitudinal pe ambele laturi ale manşonului, inclusiv pe ceafă (canelură), ceea ce oferă muchiilor un aspect îngroşat. Dimensiunile piesei sunt: lungime = 18,5 cm; lăţime tăiş = 7,8 cm. Cântăreşte 1190 g. Analiza compoziţională, prin metoda fluorescenţei de raze X, făcută pe suprafaţa necurăţată a piesei, a indicat cuprul şi arsenul ca elemente majore (95,6% Cu, 3,24% As, 0,17% Ag, 0,07% Ni)[3].

Ca atare, toporul este masiv, dar foarte elegant, bine proporţionat şi foarte bine finisat. Această finisare şi îndepărtare a tuturor neregularităţilor provenite din turnare reduce însă observaţiile cu privire la tehnologia utilizată pentru confecţionarea lui. Totuşi, este destul de evident că piesa a fost turnată în tipar bivalv închis, singura cusătură vizibilă fiind cea de la ceafă. Pe ambele muchii ale lamei, în locul cusăturilor este o bandă plană, ca o faţetă, ceea ce oferă secţiunii transversale a lamei o formă aproximativ octogonală. O mică adâncitură de pe muchia superioară, în treimea dinspre tăiş a lamei, indică zona prin care s-a realizat turnarea în tipar[4]. Dimensiunile mici ale acestei adâncituri se datorează, cel mai probabil, unei şlefuiri şi finisări foarte puternice, la care a fost supus toporul ulterior turnării, acţiuni care au permis şi realizarea faţetelor pe ambele muchii ale lamei (fig. 2).

[3] Analiza elementală a fost făcută în cadrul Muzeului Militar Naţional „Regele Ferdinand I", cu spectrometrul portabil Bruker Tracer 5g, folosind programul *Alloys 2*.

[4] Tipul V în schema propusă de Chernykh 1992, p. 61, fig. 18.

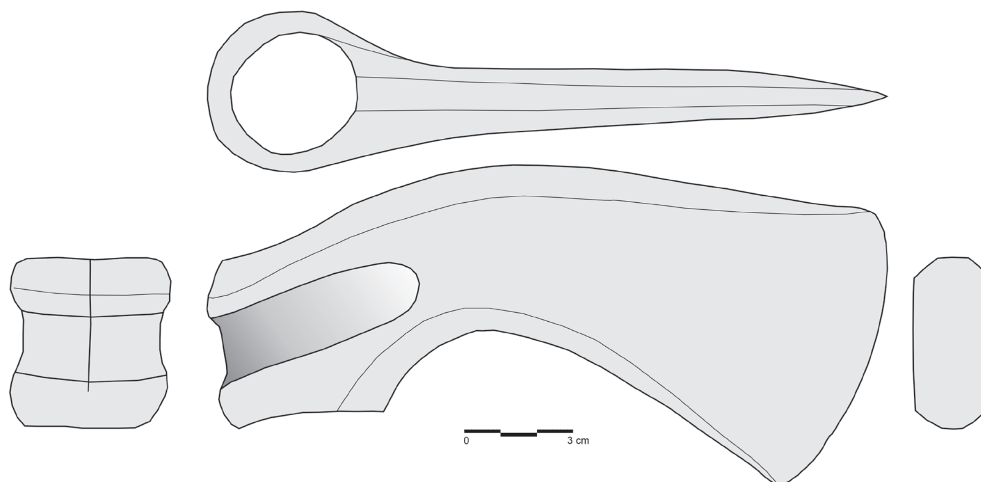

Fig. 1. Toporul de tip Kolontaiv descoperit în „România (?)” (desen).

Fig. 2. Toporul de tip Kolontaiv descoperit în „România (?)” (foto; fără scară).

Cea mai apropiată analogie a toporului „România (?)” este piesa de la Mahmudia (jud. Tulcea), amintită mai sus[5]. Toporul de la Mahmudia prezintă aceleaşi caracteristici tipologice, cu excepţia faţetei de pe muchia inferioară, ceea ce oferă secţiunii lamei o formă aproximativ pentagonală cu vârful în jos. Este însă turnat prin acelaşi procedeu, în tipar bivalv închis, având orificiul de turnare pe muchia superioară, în zona de maximă arcuire a lamei, unde se observă unele neregularităţi.

[5] Vulpe 1970, p. 61, nr. 271a, pl. 56/C4.

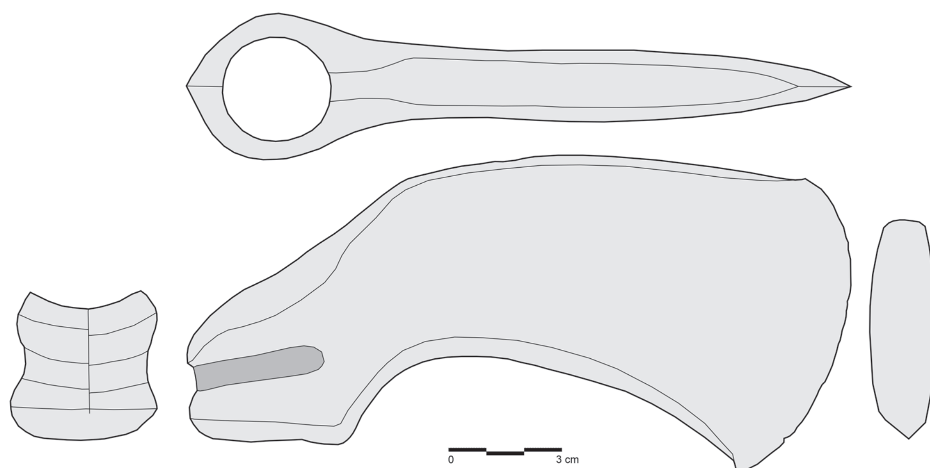

Fig. 3. Toporul de tip Kolontaiv de la Mahmudia (jud. Tulcea).

Este de asemenea foarte bine lucrat şi finisat, lustruit, acoperit de o patină verde neuniformă; are mai multe adâncituri şi crestături pe lamă, din vechime. Tăişul este demarcat, evazat, cu colţul inferior tras în jos şi pare folosit. Dimensiunile piesei sunt: lungime = 17,6 cm; lăţime tăiş = 7,7 cm (fig. 3). Are 989 g în greutate[6].

În articolul despre topoarele cu gaură de înmănuşare transversală din nordul Mării Negre şi de pe Volga mijlocie şi inferioară, Sergey N. Korenevskiy atribuie toporul „România (?)” grupei a doua de topoare din regiunea menţionată, anume grupei care include topoare de tip Kolontaevo (Kolontaiv)[7]. Există un număr mare de astfel de piese, majoritatea provenind din depozite (Kolontaiv, Skakun) şi din descoperiri izolate, grupate în special pe Niprul mijlociu şi inferior, dar există de asemenea descoperiri până în bazinul Donului şi al Volgăi inferioare[8]. Iniţial, astfel de piese au fost puse în legătură cu descoperiri de tip Srubnaya[9], însă Evgeny N. Chenykh şi Korenevskiy au argumentat destul de convingător pentru relaţia acestora cu comunităţi de tip Katakombnaya şi Poltavka, eventual Mnogovalikovaya[10]. În termenii cronologiei acceptate în momentul de faţă, această atribuire culturală încadrează topoarele în discuţie în a doua jumătate a mileniului al III-lea–începutul mileniului al II-lea a.Chr.[11]. Intervalul cronologic 2500–1900 a.Chr. este propus şi de Viktor I. Klochko pentru evoluţia topoarelor de tip Kolontaiv în spaţiul nord-pontic, în

[6] Piesa se află în colecţia Muzeului de Istorie „Paul Păltănea” din Galaţi, nr. inv. 6088.
[7] Korenevskiy 1976, p. 22.
[8] Korenevskiy 1976, p. 22–24, fig. 6–8.
[9] Krivtsova-Grakova 1955.
[10] Chernykh 1966, p. 62; Korenevskiy 1976, p. 27–30.
[11] Popescu 2006, p. 438–439.

relaţie cu fenomenul funerar Katakombnaya[12]. Având în vedere varietatea tipologică destul de mare a acestui gen de piese, Klochko subliniază faptul că topoarele de tip Kolontaiv au fost produse de-a lungul unei perioade lungi de timp[13].

Într-un articol mai recent, Klochko defineşte tipul Kolontaiv-Corbaska cu trei etape cronologice de evoluţie, asociate în general cu descoperirile de tip Katakombnaya, dar în care include topoare foarte diferite din punct de vedere tipologic şi tehnologic, respectiv Corbasca, Veselinovo, Kozarac, Darabani şi Kolontaiv, a căror producţie se întinde pe parcursul a mai mult de o mie de ani, nefiind prezentate şi criteriile care stau la baza definirii acestui tip[14]. Dincolo de această construcţie nerealistă, majoritatea topoarelor de tip Corbasca, Veselinovo sau Kozarac fiind anterioare intervalului cronologic în care evoluează fenomenul funerar Katakombnaya, reţinem faptul că, în cadrul seriei de topoare Kolontaiv, există mai multe variante tipologice care implică şi intervale cronologice diferite, unul dintre criteriile de diferenţiere putând fi prezenţa sau absenţa canelurii de pe manşon[15]. Din datele avute la dispoziţie, topoarele prevăzute cu o astfel de canelură, precum exemplarele „România (?)” şi Mahmudia, par a caracteriza un orizont cronologic mai târziu, probabil de la graniţa mileniilor III–II a.Chr., posibil chiar la începutul mileniului al II-lea a.Chr., ceea ce ar presupune o relaţie fie cu descoperiri de tip Katakombnaya, fie cu cele de tip Mnogovalikovaya.

În acest context, trebuie amintite alte două topoare cu gaură de înmănuşare transversală de la Dunărea de Jos, puse în legătură cu seria de topoare Kolontaiv; este vorba despre încă o piesă descoperită întâmplător la Mahmudia (jud. Tulcea)[16] şi de o alta de la Coslogeni (jud. Călăraşi)[17]. Ambele topoare sunt turnate prin tehnologia tipică pentru majoritatea pieselor atribuite seriei Kolontaiv, anume în tipare bivalve închise cu orificiul de turnare pe muchia superioară, în zona de maximă arcuire a lamei. Deşi, din punct de vedere tipologic, există unele diferenţe faţă de topoarele discutate de Korenevskiy, mai ales în ceea ce priveşte piesa de la Coslogeni, ambele prezintă trăsături cu bune analogii printre exemplarele din spaţiul nord-pontic[18]. Piesa de la Mahmudia nu are niciun fel de adâncituri sau caneluri pe manşon, putând fi astfel pusă în relaţie cu exemplarele mai timpurii ale seriei Kolontaiv. Desigur, discuţia poate fi extinsă şi la alte câteva topoare descoperite în Moldova, precum cele de la Murgeni (jud. Vaslui)[19], Petricani (jud. Neamţ)[20], eventual Poduri

[12] Klochko 2006, p. 74–75, fig. 35–36.

[13] Klochko 2006, p. 74.

[14] Klochko 2021.

[15] Burtănescu 2002, p. 188; Popescu 2006, p. 438.

[16] Lăzurcă 1977, p. 302, pl. 1/2; Burtănescu 2002, p. 189; Băjenaru, Tuţulescu 2021, p. 150, fig. 16/1.

[17] Schuster, Munteanu 1995, p. 83, fig. 1/d.

[18] Popescu 2006, p. 443.

[19] Vulpe 1970, p. 42, nr. 115, pl. 8/115 (apare ca loc de descoperire Bârlălești, jud. Vaslui); Burtănescu 2002, p. 188, pl. 2/8.

[20] Vulpe 1970, p. 42, nr. 112, pl. 8/112; Burtănescu 2002, p. 183, pl. 2/1.

(jud. Bacău)[21]. Aceste topoare au fost de regulă încadrate în tipul Darabani definit de Vulpe[22], dar prezintă unele trăsături tipologice comune cu cele din seria Kolontaiv[23], lipsa datelor de ordin tehnologic nepermiţând însă aprecieri mai amănunţite.

În articolul său, Korenevskiy[24] include în grupa a doua (seria Kolontaiv) şi toporul de la Osebiţi (jud. Bacău)[25], topor încadrat de Vulpe între piesele de tip estic din spaţiul carpato-dunărean[26]. Puncte de vedere despre acest topor, precum şi despre cel similar de la Cernăteşti (jud. Buzău)[27], au fost publicate recent[28]. Menţionăm aici că relaţia acestor topoare cu piesele atribuite, de regulă, tipului Kolontaiv nu este evidentă. Deşi există un unghi între manşon şi lamă pe muchia superioară, aceasta nu are arcuirea caracteristică topoarelor încadrate de Korenevskiy în grupa a doua (Kolontaiv). Singurul element tipologic comun îl constituie canelura de pe manşon, prezentă la ambele topoare din România. Din punct de vedere tehnologic însă, diferenţele sunt de asemenea semnificative. Toporul de la Cernăteşti a fost turnat în tipar bivalv deschis la muchia inferioară[29], o tehnologie utilizată în principal în a doua jumătate a mileniului al IV-lea şi primele secole ale mileniului al III-lea a.Chr. pentru turnarea primelor topoare cu gaură de înmânuşare transversală (tipurile Baniabic, Corbasca sau Veselinovo), fiind ulterior abandonată. Toporul de la Osebiţi a fost turnat tot în tipar bivalv deschis, dar la muchia superioară[30], o metodă de asemenea caracteristică pentru prima jumătate a mileniului al III-lea a.Chr. (la topoarele de tip Dumbrăvioara, de exemplu). Un topor similar celui de la Osebiţi provine dintr-o descoperire izolată de la Sasiv, în Volhynia (reg. Lvov, Ucraina), fiind de asemenea atribuit tipului Kolontaiv[31]. Singura diferenţă faţă de exemplarele de la Osebiţi şi Cernăteşti este prezenţa a două adâncituri longitudinale (caneluri) pe manşon. Metoda de turnare este însă similară cu cea a toporului de la Osebiţi. Merită menţionat că aceeaşi tehnologie a fost utilizată şi pentru turnarea toporului din mormântul cu ceramică şnurată de la Szczytna (distr. Jarosław, Polonia), databil în prima jumătate a mileniului al III-lea a.Chr.[32]. Aşadar, relaţia topoarelor de la Osebiţi şi Cernăteşti cu etapa Monteoru Ic3[33] rămâne

---

[21] Antonescu 1980; Burtănescu 2002, p. 179, pl. 1/4.

[22] Vulpe 1970, p. 41–42; Vulpe, Tudor 1970, p. 423.

[23] Burtănescu 2002, p. 188–189. O discuţie critică asupra tipului Darabani şi apropierea tipologică dintre o parte a acestor topoare şi cele din seria Kolontaiv, la Popescu 2006, p. 438, fig. 4.

[24] Korenevskiy 1976, p. 22.

[25] Florescu, Căpitanu 1968, p. 52, fig. 2.

[26] Vulpe 1970, p. 61, nr. 269, pl. 17/269; Vulpe, Tudor 1970, p. 424.

[27] Oancea, Drâmbocianu 1976, p. 565–566, fig. 1/2.

[28] Băjenaru, Tuţulescu 2021, p. 146.

[29] Tipul I în schema propusă de Chernykh 1992, p. 61, fig. 18.

[30] Tipul IIb în schema propusă de Chernykh 1992, p. 61, fig. 18.

[31] Klochko, Kozymenko 2017, p. 64, fig. 9.

[32] Czopek 2011, p. 249, nr. 64/15.

[33] Vulpe 1970, p. 61; Vulpe, Tudor 1970, p. 424; Oancea, Drâmbocianu 1976, p. 566; Burtănescu 2002, p. 189–190.

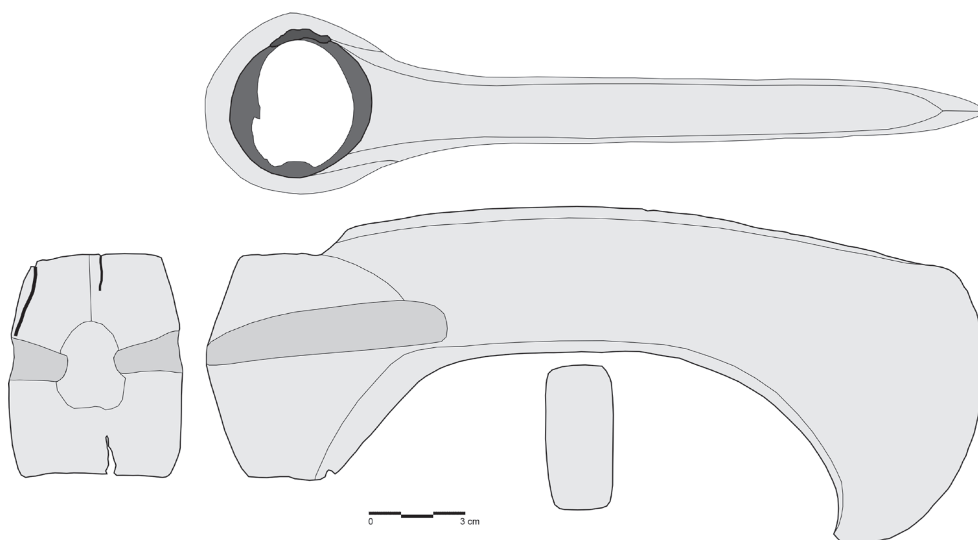

Fig. 4. Toporul de tip Kostroma de la Măcin (jud. Tulcea).

pur ipotetică; astfel de piese ar trebui privite mai degrabă ca produse ale cercului cultural al ceramicii şnurate nord-carpatice.

În fine, un al patrulea topor inclus de Vulpe între tipurile estice este cel de la Măcin (jud. Tulcea), aflat în colecţiile Muzeului Brăilei „Carol I”, cu nr. inv. I-10.521[34]. Este un topor masiv, foarte bine lucrat şi finisat, lustruit, fără asperităţi şi resturi de la turnare, de culoare brună-arămie; prezintă numeroase lovituri, alveole şi zgârieturi pe feţele lamei şi pe muchii, căpătate din vechime, precum şi unele crăpături mai ales către tăiş şi pe manşon, iar muchia inferioară a manşonului este ruptă pe alocuri şi îndoită. Are manşon profilat, un mic unghi între manşon şi lamă, muchia superioară a lamei fiind uşor arcuită, iar colţul inferior al tăişului puternic tras în jos. Are, de asemenea, câte o canelură pe ambele feţe ale manşonului. A fost turnat în tipar bivalv închis cu orificiul de turnare pe mijlocul cefei[35], în zona de intersecţie a canelurilor de pe manşon; orificiul a fost ulterior astupat şi netezit. Muchiile lamei sunt foarte bine lustruite, uşor bombate, astfel încât secţiunea lamei este aproximativ rectangulară. Dimensiunile piesei sunt: lungime = 24,3 cm; lăţime tăiş = 9 cm (fig. 4). Cântăreşte 1944 g. Piesa a fost inclusă de Korenevskiy în prima grupă, denumită Kostroma, răspândită în principal în bazinul inferior al Niprului, în Crimeea, dar

[34] Vulpe 1970, p. 61, nr. 270, pl. 17/270; Vulpe, Tudor 1970, p. 424; Harţuche, Anastasiu 1976, p. 171, nr. 355. Dintr-o regretabilă eroare, în Băjenaru, Tuţulescu 2021, p. 150, acest topor a fost inclus în seria celor de tip Kolontaiv; toporul aparţine de fapt seriei de topoare de tip Kostroma, aşa cum a fost definit de Korenevskiy 1976, p. 18–19.

[35] Tipul VII în schema propusă de Chernykh 1992, p. 61, fig. 18.

şi în Kuban[36]. Majoritatea pieselor de acest fel provin din descoperiri izolate şi depozite, precum cele de la Rybakivka (reg. Mykolaiv, Ukraina), Kolontaiv (reg. Kharkiv, Ukraina) sau Skakun (reg. Kursk, Rusia), în ultimele două fiind asociate şi cu topoare de tip Kolontaiv. De altfel, acesta este şi unul dintre motivele pentru care topoarele de tip Kostroma au fost puse în relaţie cu fenomenul Katakombnaya târziu (sfârşitul mileniului al III-lea și începutul mileniului al II-lea a.Chr.) sau cu descoperiri de tip Mnogovalikovaya (prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr., în principal 1900–1600 a.Chr.)[37]. Aici trebuie avută în vedere şi metoda de turnare a metalului în tipare, pe la mijlocul cefei, o tehnologie caracteristică pentru mileniul al II-lea a.Chr., care în spaţiul carpato-dunărean se întâlneşte la topoarele cu gaură de înmănuşare transversală de tip Monteoru, din jumătatea estică a României[38]. Ca atare, se poate spune că toporul de tip Kostroma de la Măcin este un produs al atelierelor metalurgice nord-pontice, vehiculat în prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr., prin schimb, în zona Dunării inferioare.

Este binecunoscut faptul că prezenţa primelor topoare cu gaură de înmănuşare transversală în spaţiul carpato-balcanic se datorează intensificării contactelor cu spaţiul nord-pontic către mijlocul mileniului al IV-lea a.Chr. Este foarte probabil ca cele mai timpurii piese de acest fel din zona noastră să reprezinte „importuri” nord-pontice şi nord-caucaziene (cel puţin o parte a topoarelor de tip Baniabic şi Corbasca). Începând cu primul sfert al mileniului al III-lea a.Chr., zona carpato-balcanică devine autonomă din acest punct de vedere, prin dezvoltarea unor centre metalurgice locale în care se produc tipuri de topoare specifice acestui spaţiu (tipurile Kozarac, Veselinovo sau Dumbrăvioara), fenomen care continuă şi în etapele mai evoluate ale epocii bronzului, prin tipurile Izvoarele, Pătulele, Pădureni, Balşa sau Monteoru. Se observă totodată un anumit conservatorism în aria nord-pontică în ceea ce priveşte forma topoarelor şi soluţiile tehnologice utilizate în turnarea lor. Astfel, în a doua jumătate a mileniului al III-lea a.Chr., principala metodă de turnare rămâne cea în tipare bivalve închise cu orificiul de turnare pe muchia superioară, o tehnologie care, în spaţiul carpato-balcanic, a fost folosită destul de rar, fiind abandonată pe la mijlocul mileniului, generalizându-se turnarea pe la baza cefei[39]. Contactele şi relaţiile culturale dintre cele două spaţii continuă însă, o serie de topoare produse în spaţiul nord-pontic ajungând la Dunărea de Jos, în special în Moldova, Dobrogea şi estul Munteniei, zone tradiţional mai deschise către spaţiul nord-pontic. Din analiza de mai sus, se poate spune că toporul „România (?)” şi cele două de la Mahmudia sunt produse nord-pontice (tipul Kolontaiv), vehiculate la Dunărea de Jos în a doua jumătate a mileniului al III-lea a.Chr. La fel, toporul de la Măcin a fost, în mod cert, confecționat în centre metalurgice nord-pontice (posibil chiar nord-caucaziene, tipul Kostroma), cândva la începutul mileniului al II-lea a.Chr.

36 Korenevskiy 1976, p. 18–19, fig. 3–5.
37 Chernykh 1966; Korenevskiy 1976; Klochko 2006.
38 Vulpe 1970, p. 46–48, pl. 12–13.
39 Băjenaru, Tuțulescu 2021, p. 150–154.

BIBLIOGRAFIE

Antonescu 1980 — S. Antonescu, *Toporul cu gaură de înmănuşare transversală descoperit la Poduri, judeţul Bacău*, Vrancea.StCom 3, 1980, p. 53–55.

Băjenaru, Tuţulescu 2021 — R. Băjenaru, I. Tuţulescu, *Un topor de metal de la Băile Olăneşti, jud. Vâlcea şi câteva observaţii cu privire la tehnologia de turnare a topoarelor cu gaură de înmănuşare transversală din epoca timpurie a bronzului de la Dunărea de Jos*, Pontica 54, 2021, p. 137–179.

Burtănescu 2002 — F. Burtănescu, *Topoare cu tub transversal pentru fixarea cozii şi tăiş vertical din Moldova (perioada bronzului timpuriu şi mijlociu). Încercări de ordonare tipocronologică şi culturală (I)*, TD 23, 1–2, 2002, p. 171–207.

Chernykh/Черных 1966 — Е.Н. Черных, *История древнейшей металлургии Восточной Европы*, Материалы и исследования по археологии СССР 132, Москва, 1966.

Chernykh 1992 — E.N. Chernykh, *Ancient metallurgy in the USSR. The Early Metal Age*, Cambridge, 1992.

Czopek 2011 — S. Czopek (ed.), *Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy*, Rzeszów, 2011.

Klochko/Клочко 2006 — В.І. Клочко, *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.)*, Київ, 2006.

Klochko 2021 — V. Klochko, *Metal Axes of the Kolontaiv-Corbaska Type of Ukrainian Catacomb Culture Circle and Its Connections to Helladic Area*, International Journal of Archaeology 9, 2, 2021, p. 50–54.

Klochko, Kozymenko/Клочко, Козыменко 2017 — В.І. Клочко, А.В Козыменко, *Древний металл Украины*, Киев, 2017.

Korenevskiy/Кореневский 1976 — С.Н. Кореневский, *О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы*, Советская Археология 4, 1976, p. 16–31.

Krivtsova-Grakova/Кривцова-Гракова 1955 — О.А. Кривцова-Гракова, *Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы*, Материалы и исследования по археологии СССР 46, Москва, 1955.

Lăzurcă 1977 — E. Lăzurcă, *Mărturii din epoca bronzului pe teritoriul din nordul Dobrogei*, Pontica 10, 1977, p. 301–305.

Oancea, Drâmbocianu 1976 — A. Oancea, V. Drâmbocianu, *Două topoare descoperite în judeţul Buzău*, SCIVA 27, 4, 1976, p. 565–566.

Popescu 2006 — A.-D. Popescu, *Beyond Typology: Metal Axes and Their Potential*, Dacia N.S. 50, 2006, p. 431–450.

Schuster, Munteanu 1995 — C. Schuster, M. Munteanu, *Consideraţii privind unele topoare din epoca bronzului, găsite la sud de Carpaţi*, MemAntiq 20, 1995, p. 79–84.

Vulpe 1970 — A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF IX, 2, München, 1970.

Vulpe, Tudor 1970 — A. Vulpe, E. Tudor, *Cu privire la topoarele de metal cu gaură de înmănuşare transversală*, SCIV 21, 3, 1970, p. 417–427.

ABOUT A SHAFT-HOLE AXE OF EASTERN TYPE FROM „ROMANIA”

ABSTRACT

The authors present a shaft-hole axe of eastern type found in „Romania (?)”, published by Alexandru Vulpe in 1970, in the context of similar new finds. Kolontaiv- and Kostroma-type of shaft-hole axes from the North Pontic area are discussed, their dating and the context of their presence in the Lower Danube during the second half of the 3rd – first half of the 2nd millennium BC.

Keywords: Lower Danube, North Pontic area, Early and Middle Bronze Age, metallurgy, shaft-hole axe

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. The shaft-hole axe of Kolontaiv type from „România (?)” (drawing).
Fig. 2. The shaft-hole axe of Kolontaiv type from „România (?)” (photo; no scale).
Fig. 3. The shaft-hole axe of Kolontaiv type from Mahmudia (Tulcea County).
Fig. 4. The shaft-hole axe of Kostroma type from Măcin (Tulcea County).

PIESE DE MOBILIER DIN MARMURĂ ȘI CALCAR DE LA HISTRIA (II). SUPORTURI CU DECOR ZOOMORF

FLORINA PANAIT-BÎRZESCU*

Rezumat: Articolul prezintă o serie de suporturi cu decor zoomorf de la Histria, care atestă folosirea pietrei pentru o varietate largă de mobilier: mese, banchete, taburete și tronuri, cel mai bine reprezentate în descoperiri fiind picioarele de masă. Suporturile se înscriu în patru categorii tipologice: 1) lespede rectangulară decorată cu caneluri și labă de leu, 2) suport în forma piciorului de leu, 3) suport decorat cu protomă și 4) monopodia figurate cu subiecte marine. Acestea sunt încadrate în perioada secolelor III a.Chr. – I p.Chr. Pentru câteva piese din primele două tipuri, contextul arheologic (sanctuarul) contribuie atât la stabilirea cronologiei, cât și la considerații asupra funcționalității acestora. Sunt identificate produse de serie atât în exemplarele duble din același tip, cât și în unele detalii de execuție. Motivele decorative comune mai multor suporturi, precum și reproducerea lor în calcar, sugerează existența unui atelier local.

Cuvinte-cheie: suport, mobilier, *trapezophor*, marmură, calcar, Histria, epocile elenistică și romană

Mobilierul din piatră ocupă un loc marginal în literatură, regăsindu-se de regulă în articole, în ghiduri de muzee și colecții sau în monografii de situri arheologice. De o atenție specială s-au bucurat în special suporturile cu decor figurativ[1], în timp ce pentru alte tipuri, cum este cel tratat în articolul de față, capitolul dedicat mobilierului din piatră de la Delos al lui Waldemar Deonna[2] este încă unul de referință în prezent. La acesta se adaugă disertația lui Robert Cohon[3], care are meritul de a sistematiza un număr mare de descoperiri, în mare parte inedite, din Italia și Grecia. Histria este un caz fericit, suporturile de masă nefiind lăsate la o parte, ci tratate în capitole speciale în două volume din seria *Histria*, dedicate fragmentelor sculpturale și respectiv arhitecturale[4]. Cu toate acestea, o reluare a discuției lor se impune, pe de o parte datorită numărului descoperirilor, mai mare decât cel cunoscut în literatură, și ca urmare a săpăturilor arheologice din ultimele decenii, iar pe de altă parte, pentru

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: florina12@gmail.com.

[1] *e.g.* Stefanidou-Tiveriou 1985; Feuser 2013.

[2] Deonna 1938.

[3] Cohon 1984.

[4] Alexandrescu-Vianu 2000, p. 164 și urm., cat. 254–265; Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 348, cat. XII.9.a–e.

că mobilierul de piatră este o categorie aparte de descoperiri, cu propria problematică, care merită a fi luată în considerare mai îndeaproape. Articolul de față este unul dintr-o serie de note[5], care își propune publicarea descoperirilor inedite de la Histria. Cu această ocazie, este reluată discuția și pentru alte piese de același tip, cunoscute din literatură.

1) Suport rectangular cu decor canelat și labă de leu

Unul dintre cele mai bine păstrate suporturi de masă a fost descoperit în anul 1963[6] *in situ,* în fața bazei statuii de cult din naosul templului Afroditei[7], fiind recent lipit cu un alt fragment[8], are o înălțime totală a suportului de 69 cm (fig. 1). Piesa a fost datată larg în perioada elenistică, în principal pe baza contextului descoperirii, anume faza elenistică a templului, care se încheie spre jumătatea secolului I a.Chr.[9]. Alipirea celor două fragmente a reîntregit și decorul: un *rinceau* format dintr-o frunză de acant, din care ies o demi-palmetă și o tijetă în spirală. Motivul prezent pe ambele fețe laterale ale lespezii pornește de sub o mulură orizontală, care se oprește undeva la mijloc în spațiul acum lipsă. În afară de acest detaliu, poziția decorului, care este plasat dedesubt, nu deasupra mulurii orizontale, este de asemenea atipică pentru suporturile de masă în formă de lespede, decorate pe latura îngustă cu caneluri și labă de leu. Acest tip de suport imită mesele din bronz sau lemn, cu trei sau patru picioare. Mulura orizontală de pe fețele laterale corespunde barei transversale, care lega două picioare, în timp ce voluta de deasupra reproduce forma suportului tăbliei. Cu mici variații, detaliul volutei deasupra mulurii orizontale este constant de-a lungul epocii elenistice, spre exemplu la Delos[10], modificându-se sau dispărând doar în cazul unor suporturi târzii[11]. Lipsa acestui detaliu la exemplarul de la Histria arată o detașare de modelul din lemn, sugerând o posibilă datare târzie. Însă decorul dispus sub mulura orizontală are aspectul unei forme timpurii de decor vegetal. Datarea este asigurată, în acest caz, cel mai bine de contextul arheologic: piciorul de masă făcea parte din inventarul templului de epoca elenistică; alte elemente ale inventarului, precum baza de statuie, prevăzută cu lespezi decorate cu bucranii și ghirlande, și relieful votiv cu reprezentarea celor trei Moire, ambele purtând inscripții, arată că templul a primit cea mai consistentă mobilare în prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr.[12]. Prin urmare, nu este exclus ca și masa să aparțină templului de la începutul epocii elenistice.

---

[5] Panait-Bîrzescu 2022–2023.

[6] Alexandrescu 2005, p. 173.

[7] Alexandrescu-Vianu 2000, p. 165, cat. 255, pl. 99; Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 352–353, cat. XII.b, pl. 71, XCIX.

[8] Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 352–353, cat. XII.d, pl. 71, C.

[9] Alexandrescu-Vianu 2000, p. 165, cat. 255, pl. 99; despre sfârșitul zonei sacre, vezi Alexandrescu 2005, p. 147–154.

[10] Deonna 1938, p. 26, pl. 94, 95, 103.

[11] Cohon 1984, cat. 29 (Manisa), 33 (Magnesia pe Meandru) și, respectiv, cat. 34, 38 (Beroia).

[12] Despre contextul arheologic, vezi Alexandrescu 2005, p. 113–118, în special p. 114.

Alte două fragmente aparțin aceluiași tip de suport. Nu numai dimensiunile și decorul sunt similare, dar și tipul de marmură albă cu vene albăstrui. Un mic fragment, care păstrează două degete cu osatura bine articulată a labei de leu pe o plintă circulară, ar putea aparține celui de-al doilea suport al mesei (fig. 2). Piesa a fost descoperită într-un sondaj făcut la est de templul Afroditei, în anul 1973, în umplutura „marii depresiuni".

Un alt fragment, pentru care nu s-au păstrat date despre contextul descoperirii, reprezintă colțul din față sus al unui suport rectangular, similar celui descoperit în templul Afroditei, cu caneluri și șănțuiri pe latura îngustă și decor vegetal sub mulura orizontală pe fețele laterale (fig. 3). Pe una dintre fețe este incizat semnul crucii, un indiciu pentru reconsacrarea suportului de masă într-un context de cult creștin. O astfel de reconsacrare este documentată, spre exemplu, la Tomis, unde un suport în formă de picior de leu cu protomă, datat spre sfârșitul secolului al II-lea – prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr., este rededicat, cu semnul crucii și o inscripție, în secolele V–VI p.Chr.[13]. Însă poziția culcată a crucii pune sub semnul întrebării funcționarea ca picior de masă a lespezii de la Histria la momentul reconsacrării. Mult mai probabil, aceasta a fost refolosită într-un alt monument, a cărui funcționalitate se lasă greu de ghicit. Deși cu un decor similar suportului anterior, nu este exclus să fi aparținut altei mese de același tip.

Aparținând tipului de suport în formă de lespede rectangulară, sunt alte două fragmente din marmură albă cu benzi albăstrui și decor cu volute deasupra mulurii orizontale. Primul prezintă pe latura îngustă patru caneluri (fig. 4)[14], la cel de-al doilea fragment, pe una dintre fețe, voluta este neterminată, în formă de disc, iar latura îngustă are o suprafață netedă, ceea ce indică faptul că fragmentul provine din partea din spate a suportului, neexpusă vederii (fig. 5). Cea mai apropiată analogie se află la Vergina[15], însă nu are o cronologie asigurată, fiind considerată fie elenistică, fie romană timpurie. Un posibil indiciu este dat de forma ușor trapezoidală a lespezii, observabilă în unghiul pe care îl formează mulura orizontală cu canelura verticală de pe margine, comparabilă cu un suport din Kyzikos (azi la Muzeul din Istanbul), datat între mijlocul secolului al II-lea și mijlocul secolului I a.Chr. [16].

2) Suport de masă în formă de picior de leu

Un alt tip de suport de masă atestat la Histria este cel de lespede rectangulară, cu latura îngustă în formă de picior de leu și cu decor vegetal pe fețele laterale. Un suport păstrat aproape în întregime a fost descoperit la începuturile săpăturilor de la Histria de către Vasile Pârvan, dar a ajuns la scurt timp în Bulgaria, în contextul

[13] Bordenache 1969, p. 142, cat. 318, pl. 143; Marinescu 1996, p. 292.

[14] Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 353, cat. XII.9.c, pl. XCIX.

[15] Cohon 1984, p. 190, cat. 24; și p. 23: „found near a Hellenistic palace, it could be as early as the third century BC, or as late as the Roman period".

[16] Mendel 1914, vol. 2, p. 56, cat. 295–296; Cohon 1984, cat. 9.

primului război mondial[17]. Un alt doilea suport, pandantul celui descoperit de către V. Pârvan, este lipit din cinci fragmente, care au ieșit la lumină în mai multe etape în timpul săpăturilor din sectorul T (fig. 6–7)[18]. Suportul prezintă un decor vegetal elaborat, caracterizat, pe latura interioară, de o tijă torsionată, care pleacă din spatele labei de leu, pentru ca apoi, în dreptul marginii de sus a reliefului, dintr-o frunză de acant să pornească o tijetă spiralată imensă, care ocupă centrul, alte două tulpini cu flori, acoperind colțul de sus și partea inferioară a reliefului, tija torsionată continuând într-un arc se termină cu o demi-palmetă în formă de torță orientată în jos (fig. 6). Decorul feței exterioare este compus din două ramuri: prima formează în spatele pulpei piciorului o tijă în dublă volută, cea de a doua iese dintr-o frunză de acant zimțată (*acanthus spinosus*) în dreptul labei de leu și dezvoltă ramificații pe tot parcursul, terminându-se în motivul tijetei în dublă volută, în colțul de sus, sau în cel de demi-palmetă și tijetă spiralată, în colțul de jos al reliefului, alte două tijete spiralate intersectându-se în mijloc (fig. 7).

Suportul de masă de la Histria a fost datat diferit: în jur de 280 a.Chr.[19], în perioada elenistică târzie[20] sau la începutul epocii romane[21]. O serie de particularități de redare a unor elemente din compoziția decorului vegetal (precum ochiurile închise ale frunzelor de acant, hipertrofia tijetelor spiralate și intersectarea acestora) indică, în opinia Monicăi Mărgineanu-Cârstoiu[22], o datare în perioada elenisticului târziu sau chiar spre începutul epocii romane, însă abandonarea sanctuarului spre mijlocul secolului I a.Chr. este considerată un *terminus ante quem* și pentru suportul de masă. O serie de tronuri din marmură, cu motive decorative vegetale similare, precum tija torsionată (la Oropos) sau tijete mari canelate în spirală (la Klaros, Athena), sunt datate, de asemenea, în perioada elenistică[23]. Însă, după cum remarca Robert Cohon, în lucrarea sa despre suporturile de mese cu relief decorativ, ceea ce face dificilă cronologia bazată pe analiza stilistică a compoziției vegetale este faptul că repertoriul decorativ nu suferă schimbări semnificative în timp la această categorie de material[24]. În plus, în multe cazuri, mobilierul din marmură are o perioadă lungă de folosire, de ordinul secolelor[25]. Contextul descoperirii nu oferă nici acesta clarificări în ceea ce privește relația dintre suportul de masă și sanctuar. Cel mai mare fragment a fost

[17] Pârvan 1923, fig. 62–63; Bordenache 1961, p. 211, fig. 30; Alexandrescu-Vianu 2000, p. 164, cat. 254, pl. 98a–b.

[18] Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 348–352, cat. XII.9.a, pl. 68–69, pl. XCVIII.

[19] Alexandrescu-Vianu 2000, p. 164, cat. 254.

[20] Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 348–352, cat. XII.9.a.

[21] Bordenache 1961, p. 211.

[22] Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 351.

[23] Richter 1966, p. 31, fig. 148 (Oropos), 149 (Klaros), p. 100, fig. 493 (Atena). Tronul din teatrul de la Atena ar trebui să fie din epoca romană, însă el reproduce, cel mai probabil, un model elenistic. De altfel, spirala florală, care domină centrul reliefului lateral al tronului din Atena, își are un precursor în același motiv, sensibil mai redus, de pe tronul de la Klaros.

[24] Cohon 1984, p. 45.

[25] *E.g.* Dionysopolis (Balcic), Lazarenko *et alii* 2013, p. 39, fig. 13; Santa Barbara Cappella (Roma), Cohon 1984, p. 256, cat. 101.

descoperit într-un zid roman târziu, iar alte trei fragmente în umplutura unui puț dezafectat în secolul al VI-lea p.Chr.[26]. Cel mult se poate spune că suportul a fost refolosit până la acea dată, fie și doar ca material de construcție.

Cea mai apropiată analogie provine de pe coasta vestică a Mării Negre: este o masă din marmură, păstrată integral, descoperită *in situ* în templul lui Meter Theon din Dionysopolis (Balcic)[27]. Inscripția dedicatorie de pe marginea tăbliei încadrează masa în prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr.[28]. Fiecare față a celor două suporturi este decorată cu o tijă torsionată, care iese dintr-o frunză de acant situată în colțul din spate al lespezii. Pe fața exterioară, aceasta este orientată în diagonală spre colțul de sus, unde se termină în demi-palmetă. Din fiecare ramificație pornesc trei tijete canelate în spirale largi, din care două se intersectează, și care acoperă cea mai mare parte a câmpului reliefului, în timp ce alte tulpini, cu demi-palmete, boboci și rozete mai slab reliefate, împodobesc spațiile rămase libere[29].

În ambele cazuri, la Histria și Dionysopolis, tijeta canelată în spirală este motivul dominant. Prin comparație, pe suportul de la Histria spiralele sunt mai numeroase și mai strânse pe latura exterioară, creând un efect greoi, încărcat, asemănător „barocului" elenistic, ceea ce sugerează o datare mai târzie. De asemenea, frunzele de acant sunt mai zvelte, cu vârful recurbat, iar ochiurile închise dintre foliole sunt rotunde, realizate cu ajutorul trepanului, detalii care se regăsesc în decorul a două suporturi rectangulare ale unei mese de la Pergam, datată în secolul al II-lea a.Chr.[30]. În afară de aceasta, suportul de la Dioysopolis este drept, cu caneluri pe latura îngustă, în timp ce cel de la Histria are forma piciorului de leu. Coapsa parțial păstrată arată musculatura brăzdată de o rețea de vene, un motiv comun unei serii de suporturi de masă din epocile elenistică și romană[31]. Mai mult, îmbinarea dintre piciorul de leu și decorul vegetal elaborat apropie exemplarul histrian de suporturile în stil neo-atic grotesc, care sunt produse începând cu secolul al II-lea a.Chr.[32]. Musculatura străbătută de vene, profilul în formă de consolă al laturii înguste, precum și decorul vegetal cu multiple ramificații spiralate sunt întâlnite la un suport din Delos, datat între 150 și 50 a.Chr.[33]. Acesta are în plus capul și aripile creaturilor fantastice tipice acestor suporturi de masă. Deși decorul vegetal este mai redus, pentru a face loc aripilor, care acoperă cea mai mare parte a reliefului, iar oasele piciorului sunt mult

[26] Avram *et alii* 1998, p. 29.

[27] Lazarenko *et alii* 2013, p. 39, fig. 35.

[28] Lazarenko *et alii* 2013, p. 52.

[29] Manova, Rangelov, Avdeev 2022, fig. 13.

[30] Mendel 2014, p. 573–574, cat. 251–252; Richter 1966, p. 72, fig. 378.

[31] Cohon 1984, cat. 104, 110,125, 148, 214, 252B, 253, 255A (Italia); cat. 245, 248, 249, 251 (Grecia). Motivul aduce aminte de vegetația care acoperă corpul panterelor și a altor personaje dionisiace, după Deonna 1938, p. 31, n. 4.

[32] Cohon 1984, p. 59 și urm.

[33] Deonna 1938, p. 31, cat. 174, fig. 36, pl. 106. Referința cronologică pentru Delos, anume perioada dintre 150 și 50 a.Chr., a fost documentată pentru statuile portret și este posibil să nu fie valabilă pentru alte categorii de sculpturi, vezi Moss 1989, p. 127–128, cf. Marcadé 1969, p. 34.

mai articulate la piesa de la Delos, analogia susține o datare a mesei de la Histria în epoca elenistică.

Elementul care ar putea aduce mai multă lumină în chestiunea datării este un relief din marmură, cu reprezentarea a două perechi de pantere, lei și lei-grifoni dispuși heraldic[34]. Calitatea execuției reliefului, remarcabilă în acuratețea redării detaliilor anatomice ale animalelor, în coama leilor sau penajul grifonilor, i-a determinat pe primii editori să îl considere o creaţie a elenismului timpuriu[35]. Opinia comună este că friza, având în vedere dimensiunile mici, caracterul decorativ și lipsa altor elemente de încastrare, nu putea face parte decât dintr-o piesă de mobilier[36]. Mai mult, dimensiunile frizei (21 cm înălțime și 7 cm grosime) se potrivesc cavității rectangulare de pe fața interioară a suportului de masă (fig. 8)[37]. Friza este, din punct de vedere tematic, înrudită cu suportul în forma piciorului de leu. Drept urmare, aceasta ar putea corespunde lespezii transversale, care lega cele două suporturi, asigurând un sprijin suplimentar tăbliei mesei. O lespede similară, decorată cu o friză cu reprezentări de dansatoare, făcea parte din masa din templul lui Meter Theon de la Dionysopolis[38]. Spre deosebire de aceasta, descoperită *in situ*, fragmentele mesei de la Histria au fost recuperate de pe o suprafață largă, fiind refolosite ca material de construcție în zidurile caselor din epoca romană. Două fragmente din friza cu lei au fost, de asemenea, descoperite în zidul unei case romane timpurii de la sud de templul Afroditei. Contextul arheologic susține o datare în epoca elenistică, eliminând orice îndoială asupra datării suportului în aceeași perioadă. Acesta se încadrează mai precis, după comparațiile sus amintite, în perioada 150–50 a.Chr., cel mai probabil spre începutul acesteia. Căci, pe de o parte, ornamentul vegetal luxuriant își face apariția deja în stilul „baroc” elenistic[39], exemplificat de un picior de masă de la Pergam[40], iar pe de altă parte, un indiciu indirect este dat de contextul general al sanctuarului histrian, care a cunoscut spre sfârșitul perioadei elenistice o evoluție modestă, dacă nu chiar o criză, monumentele costisitoare fiind mai degrabă excepționale în această perioadă.

Pe lângă aceasta, mai merită menționat faptul că unele elemente din decorația vegetală au fost lăsate nefinisate: tijele lise sau fațetate și tijetele necanelate ar putea fi o variație decorativă[41], însă nervurile parțial executate ale foliolelor (*bractée* fr., *crispum folium* lat.) și ochiurile marcate doar cu ajutorul trepanului indică în mod

---

[34] Mărgineanu-Cârstoiu 2020, p. 43–47, fig. 10–13.

[35] Avram, Bîrzescu 2012, p. 303, fig. 9.

[36] Avram, Bîrzescu 2012, p. 303; Mărgineanu-Cârstoiu 2020, p. 46–47.

[37] Prelucrarea, vizibilă în urmele de daltă zimțată de la ambele capete ale frizei, a redus sensibil suprafața de fixare a celor două elemente, aceasta indicând o refolosire, respectiv ajustarea la un alt element, probabil tot un suport de masă.

[38] Lazarenko *et alii* 2013, p. 39, fig. 35. Un alt exemplu este tronul din marmură al preotului lui Dionysos din teatrul de la Atena, decorat cu o friză cu sfincşi sub tăblia şezutului, datat de Gisela Richter în secolul I a.Chr.: Richter 1966, p. 32, fig. 150–151.

[39] Pentru terminologie, vezi Pollitt 1986, p. 111 și urm.; cf. Andreae 2001, *passim*.

[40] Cohon 1984, p. 177–179, cat. 8; a se vedea și Mendel 1912, vol. 1, p. 573–580; Winter 1908, p. 317–323, cat. 406; Richter 1966, p. 72, fig. 378.

[41] Cf. Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 350, 352, n. 977.

evident o grabă în realizarea feței exterioare a suportului. Aceste detalii erau, probabil, ușor trecute cu vederea și, eventual, ascunse prin culoare[42]. Finisarea incompletă a decorului de pe suport pare a indica o realizare grăbită, specifică produselor de serie. De altfel, alte două fragmente ar putea aparține unor mese de același tip: unul dintr-o friză asemănătoare, decorată cu lei[43], cel de-al doilea dintr-un suport, care mai păstrează o parte din venatura coapsei piciorului de leu (fig. 9), ultimul descoperit în Sectorul T.

3) Suport de banchetă în formă de picior de leu

O serie de suporturi din marmură și calcar, din care se păstrează doar jumătatea superioară și care nu depășeau înălțimea de 50 cm, sunt, cel mai probabil, suporturi de bănci. Unul dintre acestea prezintă o musculatură subtil reliefată (fig. 10). Pe fețele laterale, o volută pornește de la osul piciorului și, delimitând pulpa, se continuă în sus cu o frunză de acant, din care iese o tijetă canelată în spirală. Un al doilea suport din marmură este decorat pe fețele laterale cu o volută mai amplă, care însă pornește de la osul piciorului în jos, în continuarea mulurii arcuite, care încadrează pulpa piciorului, terminându-se cu o frunză de acant și o tijetă canelată în spirală. Pulpa piciorului este străbătută de o rețea de vene (fig. 11), asemănătoare suportului de masă în forma piciorului de leu. Însă, spre deosebire de acesta din urmă, musculatura pulpei este lipsită de coerență anatomică, mușchii sunt grupați simetric, vene șerpuite converg dinspre laturi spre centru, accentuând efectul decorativ. Trei protuberanțe marchează capătul de jos al pulpei piciorului, unde încep canelurile. Același motiv îl reîntâlnim la un suport mai scund (fig. 12), de 30 cm înălțime, care făcea, probabil, parte dintr-un taburet pentru picioare, o piesă de mobilier asociată, de regulă, tronului[44]. Motivul musculaturii străbătute de vene ar putea fi un indiciu pentru un set de mobilier (mese și bănci) sau – pur și simplu – pentru popularitatea sa la Histria. În orice caz, acesta sugerează faptul că cel puțin ultimele două piese sunt contemporane suportului de masă în formă de picior de leu.

O datare în epoca elenistică este de presupus și pentru un alt suport din calcar, care prezintă același motiv, dar la care coapsa piciorului este mult mai alungită, iar venele slab reliefate (fig. 13). Fețele laterale sunt prevăzute cu o mulură arcuită, care încadrează pulpa piciorului și care, probabil, copiază un model din bronz. Atât motivul decorativ, cât și reproducerea sa în calcar par a indica producerea mobilierului la Histria. Un alt suport de banchetă din calcar, bine păstrat, a fost descoperit în Sectorul T, refolosit într-un zid roman târziu (fig. 14). Piciorul de leu este simplificat

[42] Pentru urmele de culoare analizate la suportul de la Dionysopolis, a se vedea Manova, Rangelov, Avdeev 2022, fig. 19–20, 24–11; rezultatul analizei este însă neconcludent: „The analysis does not report the presence of pigment. In this case, a natural formation of the marble is observed”, p. 25.

[43] Alexandrescu-Vianu 2000, p. 114, cat. 138; Mărgineanu-Cârstoiu 2020, p. 49, cat. 2b.

[44] Deonna 1938, p. 7, fig. 5; p. 11, fig. 9.

și redus la profilul de consolă. Piesa a fost realizată, foarte probabil, de un meșter fără experiență, fapt vizibil în improvizațiile tehnice la care a recurs pentru redarea canelurilor și a labei piciorului. Cu excepția acestei piese, pentru restul fragmentelor nu există date referitoare la contextul descoperirii și, prin urmare, niciun indiciu despre amplasamentul lor inițial. Astfel de banchete erau expuse într-o varietate de contexte publice (teatre, gymnasia, agora), dintre care ies în evidență cele legate de sanctuare[45]. La Histria putem doar presupune că făceau parte din mobilierul unui templu. Banchete au fost descoperite la Dionysopolis, de-a lungul pereților de est și de vest ai naosului[46], iar de la Odessos este cunoscută o tăblie de banchetă cu inscripție pentru Apollo Delphinios[47]. Folosirea în context cultic a mobilierului din piatră la Histria este atestată, în primul rând, de suporturile de masă menționate mai sus (cat 1A–B, 4A–B) și de alte două piese, din nivelul ultimei faze elenistice a templului Afroditei (cat. 11–12, fig. 15–16), a căror stare fragmentară face imposibilă identificarea tipului de suport: rectangular sau în formă de picior de leu, banchetă sau masă.

4) Suport de masă de tip protomă

Un alt suport de masă atestat la Histria aparține tipului de protomă felină. Se păstrează capul unei pantere cu fruntea canelată, ochii exoftalmici și gura deschisă[48] (fig. 19). În spatele capului, un pilastru scund este prevăzut deasupra cu o cavitate rectangulară pentru gujonul care fixa tăblia. Pe latura stângă, o șănțuire corespunde curburii în forma literei „S”, specifică acestui tip de suport, care continua cu un picior de leu, cum vedem într-o serie de exemple de la Delos[49] și Pompei[50]. Spre deosebire de acestea, fragmentul de la Histria nu prezintă nicio urmă a barei orizontale, care unea cele trei picioare ale mesei și, drept urmare, ar fi putut funcționa ca monopodiu[51]. Analogiile, precum și modul de redare a irisului, printr-un cerc incizat, susțin o datare în secolul I p.Chr. Tipul de suport protomă felină este cunoscut în zona Mării Negre, la Tomis[52] și Chersonesos[53], printr-o serie de *monopodia* din epoca romană.

[45] Deonna 1938, p. 12 și urm.; Richter 1966, p. 47–49. Spre deosebire de majoritatea cazurilor, în care băncile în spațiul cetății au funcția propriu-zisă de scaun pentru mai multe persoane, în sanctuare băncile așezate în temple de-a lungul pereților serveau încă, foarte probabil, „as a offering stand, or a general utility table”, „a survival from pre-Hellenic sanctuaries” după Yavis 1949, p. 226.

[46] Lazarenko *et alii* 2013, p. 32, fig. 1.

[47] Minchev 2003, p. 254, 275, fig. 4.

[48] Alexandrescu-Vianu 2000, p. 165, cat. 258, pl. 100b.

[49] Deonna 1938, cat. 137, fig. 68, pl. 141.

[50] Moss 1989, p. 760, cat. C 71, p. 506, A 143.

[51] Moss 1989, p. 22; cf. Richter 1966, p. 112, fig. 572, 575, 576.

[52] Bordenache 1969, p. 141–142, cat. 315–319, pl. 142–143.

[53] Ivanova, Čubova, Kolesnikova 1976, p. 165, cat. 529–530, fig. 208–209.

Două fragmente de labe de leu, publicate în volumul despre sculptura Histriei la nr. 251 și 252, considerate a fi statui, aparțin mai degrabă unor suporturi de masă[54]. Primul este din marmură și păstrează partea din față a labei de leu, caracterizată de degete cu o osatură slab articulată, dar cu o carnație bine marcată în faldurile pielii și în pernuțele rotunde plate ale ghearelor (fig. 17). Aceste detalii apropie fragmentul de reprezentările de lei-grifoni robuști, care decorau atât suporturile cu profilul în forma piciorului de leu, cât și pe cele de tip protomă. Aspectul masiv și plinta înaltă pentagonală sunt întâlnite la suporturile de mese cu trei picioare din epoca romană timpurie. Cel de al doilea fragment din calcar prezintă degete nedetaliate, cu pernuțe voluminoase, pe o plintă scundă circulară (fig. 18), cea mai apropiată analogie fiind un suport din epoca romană de la Corint[55].

Un fragment inedit, aparținând tipului de suport cu protomă, păstrează o copită, ornată în partea de sus cu un rând de mici frunze ascuțite. În continuarea acestora, se mai observă urmele a trei caneluri, care susțineau, probabil, protoma unui animal, de regulă o pasăre de apă (fig. 20). Acest model, inspirat după mese cu trei picioare din lemn[56], a fost reprodus în marmură, îndeosebi pentru suporturi individuale, ilustrate de două exemple bine păstrate de la Delos[57] și Pompei[58]. La Delos, corpul unei lebede înaripate este unit cu un picior copitat, figura având ca suport suplimentar un stâlp rotund decorat cu frunze ascuțite, ilustrând trestia de apă. La Pompei, piciorul se continuă cu un corp de grifon, anexat tot unei colonete. Cele două comparații susţin pentru piesa de la Histria o datare în perioada elenistică târzie sau romană timpurie. Toate aceste fragmente sunt descoperiri vechi, fără date referitoare la contextul arheologic. Cu toate acestea, expunerea inițială și funcționalitatea nu sunt greu de imaginat, de vreme ce tipul de suport cu protomă, folosit fie în combinații de trei, fie individual, este o constantă a mobilierului domestic în epoca romană. La Histria, suporturile cu protomă se adaugă altor *monopodia* cu decor figurat[59], care împodobeau casele din epoca romană.

5) Suporturi figurate cu subiecte marine

Un fragment din calcar local, publicat ca trapezofor, este descris în catalogul sculpturilor de la Histria drept delfin[60]. Un corp oval, cu suprafața finisată în planuri neregulate, este, într-adevăr, mai aproape de anatomia unui animal decât de cea a unui vas; iar banda ondulată în relief, care se unește cu o altă șănțuire dedesubt, par

[54] Alexandrescu-Vianu 2000, p. 163, cat. 251 (datat spre mijlocul secolului al IV-lea a.Chr.), cat. 252; pentru reinterpretarea lor ca posibile suporturi de masă, vezi și von Hesberg 2010, p. 130, n. 56.
[55] Richter 1966, p. 112, fig. 575.
[56] Richter 1966, p. 71, fig. 373 (Pantikapaion); fig. 372, 377 (Luxor, Egipt).
[57] Deonna 1938, p. 36–38, cat. 3875, 192, fig. 49, pl. 118, 122.
[58] Moss 1989, p. 480, cat. A111.
[59] *E.g.* celor cu reprezentarea Erosului, Alexandrescu-Vianu 2000, cat. 259–262.
[60] Alexandrescu-Vianu 2000, p. 167, cat. 263.

a descrie mai degrabă gura unui pește mare (fig. 21). Corpul suprapune o plintă în unghi și păstrează parțial suportul grosier prelucrat pe latura stângă. Marcarea gurii și ochilor ar fi suficientă pentru stilizarea unui pește, însă ochii se lasă greu de identificat printre neregularitățile suprafeței corpului, amănunt, probabil, redat prin culoare. Pe de o parte, funcțiunea ca parte a unei statui este puțin probabilă, având în vedere materialul folosit. Pe de altă parte, pentru un suport de masă reprezentarea este atipică. Mult mai des întâlnit este cel în formă de delfin. Acesta este ușor de identificat, prin marcarea distinctă a ochilor și a botului, întotdeauna orientat în jos, cum vedem la o serie de suporturi din Asia Mică[61]. Folosirea calcarului ne indică produsul unui atelier local și astfel se explică, probabil, și alegerea reprezentării neobișnuite. În plus, un alt fragment inedit din calcar, cu același motiv al benzii ondulate în relief, atestă existența la Histria a unui al doilea exemplar de același tip (fig. 22).

Imaginea unui delfin este, în mod cert, reprezentată pe latura îngustă a unei lespezi din marmură, publicată ca trapezofor[62]. Forma corpului și ochii sunt bine marcați, însă poziția corectă ne-ar indica mai degrabă suportul lateral al unui tron, delfinul fiind o decorație a cotierei[63], caz în care unele dintre cavitățile de pe cele două fețe ar putea corespunde fixării tăbliei șezutului[64] (fig. 23).

Materialul prezentat (anume cel decorat cu reprezentări zoomorfe) atestă folosirea la Histria a pietrei pentru o varietate mare de mobilier: mese, bănci, scaune de picioare, tronuri. Preponderente sunt suporturile de masă și banchete, care se clasifică în patru tipuri: 1) lespede rectangulară cu decor canelat și labă de leu și cel derivat din acesta; 2) în forma piciorului de leu, ambele tipuri având reliefuri cu decor vegetal pe fețele laterale; 3) tipul decorat cu protomă și 4) cel figurat cu subiecte marine. Contextul arheologic este relevant pentru datarea primelor două tipuri. Pentru primul, un suport aproape complet păstrat făcea parte, probabil, încă de la început, din inventarul templului Afroditei din epoca elenistică. Cel de-al doilea tip este reprezentat de ambele suporturi ale unei mese, care ținea tot de un templu din zona sacră. Cunoscut printr-o serie de descoperiri de la Delos și din Peninsula Italică, acesta devine deosebit de popular spre sfârșitul epocii elenistice și începutul celei romane. Analiza stilistică comparativă și alăturarea altui element, bara transversală ornată cu o friză cu lei, asigură încadrarea suportului de la Histria, cel mai probabil, în secolul al II-lea a.Chr., acesta numărându-se printre precursorii suporturilor de acest tip. Producția acestor mese, care a fost descrisă ca o „artă industrială” a epocii romane[65], este documentată la Histria deja din epoca elenistică, prin câteva fragmente, care atestă existența a cel puțin două mese de același tip, dar și a mai multor banchete cu decor asemănător. Finisarea incompletă a unor elemente din

[61] *E.g.* Pergam, Samos: Feuser 2013, p. 151, 205, cat. 20–29, pl. 6–7.

[62] Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 354, cat. XII.9.e, pl. 71, C.

[63] *E.g.* bancă cu cotieră în formă de delfin la Delos, Deonna 1938, p. 14, pl. 74–76.

[64] Despre interpretarea acestora și multipla reutilizare a lespezii, vezi Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 354.

[65] Bordenache 1961, p. 211.

decorul vegetal pare a fi mai degrabă rezultatul grabei specifice producției de serie. Remarcabilă este preferința pentru anumite modele (*e.g.* musculatura venată), dar și caracteristicile unitare ale marmurei folosite, albă cu benzi albăstrui, granulație mare, semi-translucidă, asemănătoare celei de Proconessos. Importanța zonei pro-pontice în comerțul de sculpturi cu Marea Neagră este cunoscută pentru epoci mai târzii[66] și nu este exclus ca începuturile relației cu aceasta, în importul de marmură, meșteri sau produse finite, să fi fost mult mai vechi. Sursa modelelor este arealul pro-pontic și egeean (*e.g.* Kyzikos, Atena, Delos, Pergam). Realizarea locală este probată de reproducerea în calcar a modelelor din marmură (*e.g.* musculatura venată la suporturi de bănci), unele particularități, precum lipsa volutei deasupra mulurii la lespedea din primul tip, forma atipică de pește a unui suport din calcar, explicându-se, probabil, tot prin caracterul local al creației.

O bună parte din piese au fost descoperite în sanctuarul din epoca greacă (cat. 1A–B, 4A–B, 5, 10–12), ceea ce atestă folosirea mesei cu două suporturi în context cultic (tipurile 1 și 2). De altfel, atât descoperirile din zona pontică[67], precum și cele din restul lumii grecești[68] arată folosirea mesei din marmură, inițial și cu precădere, în sanctuare sau în alte amenajări destinate cultului din spațiul public. Adoptarea sa în contextul domestic pare a fi o modă italică. Dar și acolo, unele opinii, *e.g.* Christopher Moss[69], subliniază rolul mesei din piatră în cultul domestic, în timp ce în opinia comună acestea sunt în primul rând mobilier de lux, pe care erau expuse vase de preţ (Prunktische)[70]. O funcționalitate mai flexibilă și situațională, cum propunea recent Adrian Hielscher[71], este mai degrabă de avut în vedere, cele două aspecte neexcluzându-se unul pe altul. Mai mult, obiceiul expunerii de vase de preţ pe astfel de mese se regăseşte şi în cadrul cultului. Astfel, în unele cazuri, cum este spre exemplu chiar cel al mesei din templul de la Dionysopolis, tăblia mesei prezintă cavităţi pentru încastrarea unor obiecte (imagini sau diverse instrumente de cult, cum ar fi vase din metale preţioase). La Histria mesele de acest tip (1. susținute de două suporturi rectangulare, decorate cu caneluri și labă de leu și 2. în forma piciorului de leu) mobilau sanctuarul din epoca elenistică, în timp ce suporturile din celelalte două tipuri (*monopodia* și, probabil, chiar mese cu trei picioare decorate cu protome feline),

[66] Despre importul marmurei de Proconessos: Alexandrescu-Vianu 2009, p. 53; Alexandrescu-Vianu 2021, p. 63; Minchev 2012, p. 50.

[67] În afară de Histria: Dionysopolis – o masă, descoperită în pronaos, alături de alte monumente, precum decrete onorifice și baze de statui, Lazarenko *et alii* 2013, p. 10, fig. 1; p. 30, fig. 24; p. 39, fig. 35; Pantikapaion – o masă, de tipul rectangular cu caneluri și labă de leu, făcea parte dintr-o nişă situată într-o încăpere destinată cultului din fortăreața de pe latura nordică a acropolei, Tolstikov 1987, p. 88–114, fig. 10–14; Treister 2002, p. 162: Kytaia – o masă din calcar, cu două suporturi decorate cu busturi feminine și labe de leu, cu inscripție, secolul al III-lea p.Chr., Sokolov 1974, p. 155, fig. 168–170.

[68] O serie de exemple la Deonna 1938, p. 15–17; cf. Gill 1964, *passim*.

[69] Moss 1989, p. 260 și urm.

[70] Diferite de cele folosite pentru servirea mesei, s.v. *mensa*, RE XV.1, col. 944. Mai multe la Phillips 2008, p. 254; Feuser 2013, p. 22-29; Hielscher 2022a, p. 56–63.

[71] Hielscher 2022b, p. 183–201.

chiar dacă nu au context de descoperire cunoscut, pentru faptul că aparțin tipologic de designul interior domestic[72], sunt indicii pentru folosirea meselor din piatră în casele de la Histria în epocile elenistică și romană.

Catalog

Suport rectangular cu decor canelat și labă de leu

1) **A.** Nr. inv.: frg. nr. 1 – 0250, frg. nr. 2 – 0745. Fig. 1
Proveniență: Histria, Sectorul T, fragmentul nr. 1 descoperit în 1963 *in situ* în naosul templului Afroditei, în picioare în fața bazei de statuie; pentru fragmentul nr. 2 nu s-au păstrat date despre contextul descoperirii.
Material: marmură albă, cu benzi albăstrui, granulație mare, aproape opacă.
Dimensiuni: h 69 cm; L între 66 și 74 cm; ad. 10,5–12 cm.
Păstrare: lipită din trei fragmente, se păstrează în cea mai mare parte, lipsește colțul din spate sus.
Descriere: suport de formă rectangulară, decorat pe latura îngustă cu patru caneluri separate de trei mici șănțuiri, care se opresc în partea de jos pe o mulură orizontală; sub aceasta alte trei caneluri continuă într-o labă de leu cu anatomie bine articulată, pe o plintă joasă de formă circulară. Cealaltă latură îngustă a suportului este nefinisată. Cele două fețe laterale prezintă o mulură verticală pe margine și una orizontală care nu continuă pe toată suprafața lespezii; doar pe una din fețe, respectiv pe cea expusă, mai apare o mulură pe marginea de sus, pe cea interioară aceasta lipsește, iar suprafața este grosier finisată. Decor vegetal minimalist pe ambele fețe sub mulura orizontală: un *rinceau* format dintr-o frunză de acant, o demi-palmetă și o tijetă în spirală.
Datare: secolul al III-lea a.Chr.
Bibliografie: Alexandrescu-Vianu 2000, p. 165, cat. 255, pl. 99; Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 352–353, cat. XII.b+XII.d, pl. 71, XCIX, și pl. C.

B. Nr. inv.: His 1973 T (92) Fig. 2
Proveniență: Histria, Sectorul T, 1973, S IV2, corespunde grupului ceramic (92) din umplutura „marii depresiuni”.
Material: marmură albă.
Dimensiuni: h 6 cm, 7,5 × 5 cm.
Păstrare: fragment din laba de leu, din care s-au mai păstrat două degete pe o plintă înaltă de 2 cm.
Datare: secolul al III-lea a.Chr.
Bibliografie: inedit.

2) Nr. inv.: S 361 Fig. 3
Proveniență: Histria.
Material: marmură albă, cu benzi albăstrui, granulație mare, aproape opacă.
Dimensiuni: h 25,5 cm, L 24 cm, ad. 11 cm.

[72] Richter 1966, p. 71, 112; *cf.* Phillips 2008, p. 254; Feuser 2013, p. 28.

Păstrare: colțul de sus al unui suport rectangular, similar celui anterior.
Descriere: decor pe latura îngustă cu patru caneluri separate de trei mici șănțuiri; pe fețele laterale o mulură verticală pe margine și una orizontală lată; pe una din fețe mai apare o mulură pe marginea de sus. O cruce incizată pe una din fețele laterale.
Datare: secolul al III-lea a.Chr.
Bibliografie: inedit.

3) A. Nr. inv.: S 362 Fig. 4
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii.
Material: marmură albă cu tentă și benzi gri-albăstrui, granulație mare, semi-translucidă.
Dimensiuni: h 42 cm, L 16 cm, ad. 12–14 cm.
Păstrare: colțul de sus al unui suport rectangular, gujon rectangular de 4 × 4 cm.
Descriere: decor cu volută (10 cm diam.) deasupra unei muluri orizontale pe fețele laterale (de 3,5 cm), voluta se continuă într-o canelură pe margine (de 2,5 cm); patru caneluri pe latura îngustă.
Datare: epoca elenistică.
Bibliografie: Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 353, cat. XII.9.c, pl. XCIX.

B. Nr. inv.: S 363 Fig. 5
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii.
Material: marmură albă cu tentă și benzi gri-albăstrui, granulație mare, semi-translucidă.
Dimensiuni: h 36 cm, L 19 cm, ad. 13–14 cm.
Păstrare: colțul de sus al unui suport rectangular.
Descriere: decor cu volută (10 cm diam.) deasupra unei muluri orizontale pe fețele laterale (de 3,5 cm), pe una din fețe voluta are formă de disc; latura îngustă este lisă.
Datare: epoca elenistică.
Bibliografie: inedit.

Suport de masă în formă de picior de leu

4) A. Nr. inv.: –
Proveniență: Histria, 1914–1916, azi la Muzeul de Arheologie din Varna (Bulgaria).
Material: marmură.
Dimensiuni: h 55 cm.
Păstrare: aproape întreg, colțurile laturii înguste în formă de picior de leu deteriorate; o cavitate rectangulară pe latura interioară.

B. Nr. inv.: frg. 1 – His 1994 T [9]; frg. 2–4 – His 1997 T (18); frg. 5 – His 1974 T (46). Fig. 6–7
Proveniență: Histria, Sectorul T, fragmentul 1, cel mai mare, a fost descoperit în 1994 într-un zid din prima jumătate a secolului al VI-lea p.Chr. din insula romană târzie, care suprapunea „marea depresiune"; fragmentele 2–4 în sondajul α din 1997 la est de templul Afroditei, într-un puț cu materiale din perioada secolelor I–VI p.Chr.; fragmentul 5, în 1974 în „marea depresiune". (Neavând acces la fragmentul 5, nr. inv. His 1974 T (46), care se află în vitrina expoziției Muzeului Histria, acesta a fost alipit suportului doar la prelucrarea imaginii).

Material: marmură albă cu benzi albăstrui, granulație mare, semi-translucidă.
Dimensiuni: h 56 cm, L 78 cm, ad. 12 cm.
Păstrare: lipit din cinci fragmente, lipsește o parte din pulpa piciorului de pe latura îngustă decorată și mici bucăți de la îmbinarea fragmentelor. Două cavități rectangulare pe latura de sus și jos pentru inserarea tăbliei și pentru fixarea pe un soclu; o cavitate rectangulară (22 × 7 cm) pe latura interioară corespunde unei lespezi rectangulare transversale.
Descriere: un ornament vegetal elaborat acoperă întreaga suprafață a fețelor laterale. Pe fața exterioară două tije: una ivită în spatele pulpei piciorului acoperă colțul reliefului în motivul dublei volute; cea de-a doua tijă canelată pornește dintr-o frunză de acant zimțată aflată pe mulura de jos a lespezii, în spatele labei de leu; din ramura principală se desprinde o tijetă în spirală, care se intersectează în centrul reliefului cu o altă tijetă la fel de mare, ce vine din următorul inel. Cursul tijei principale este punctat de foliole, din care pornesc alte două ramificații care se finalizează în colțul de sus cu motivul tijetei în dublă volută, iar în cel de jos cu demi-palmetă și o tijetă spiralată. Pe latura interioară, dintr-o tijă torsionată ivită din spatele labei de leu, se desprind o tijetă canelată în spirală, care ocupă centrul, și două tulpini cu flori pe latura de jos și, respectiv, în colțul de sus al reliefului, terminându-se într-o demi-palmetă prevăzută cu un inel gros în loc de foliolă. Relieful este încadrat de muluri la marginea a trei laturi. Latura îngustă este decorată în forma piciorului de leu. Se păstrează parțial musculatura reliefată prin șănțuiri străbătute de o rețea de vene, precum și trei degete din laba de leu pe o plintă scundă rectangulară și foarte puțin din cele trei caneluri. Diafragma este marcată prin protuberanțe (din care doar două sunt păstrate), ce corespund oaselor îmbinării piciorului. Piciorul este evidențiat pe fețele laterale printr-o mulură fațetată.
Datare: secolul al II-lea a.Chr.
Bibliografie: **A**: Pârvan 1923, fig. 62–63; Bordenache 1961, p. 211, fig. 30; Alexandrescu-Vianu 2000, p. 164, cat. 254, pl. 98a–b; **B**: Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 348–352, cat. XII.9.a, pl. 68–69, XCVIII.

5) Nr. inv.: His 1974 T (45) Fig. 9
Proveniență: Histria, Sectorul T, 1974, context ceramic (45), „marea depresiune”.
Material: marmură albă cu benzi albăstrui, granulație mare, semi-translucidă.
Dimensiuni: h 26 cm, L 19 cm.
Păstrare: fragment din pulpa piciorului; se păstrează musculatura brăzdată de o reţea de vene şi un rest de decor vegetal în colţul de jos.
Datare: secolul al II-lea a.Chr.
Bibliografie: inedit.

Suport de banchetă în formă de picior de leu

6) Nr. inv.: 0744 Fig. 10
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii.
Material: marmură albă.
Dimensiuni: h 27 cm, L 33 cm, ad. 12 cm.
Păstrare: pulpa piciorului, deasupra gujon rectangular (3 × 3 cm).

Descriere: pe fețele laterale este redată osatura articulată a piciorului, din care pornește un *rinceau* cu demi-palmetă și tijelă canelată în spirală; musculatura pulpei subtil reliefată continua cu trei caneluri și labă de leu.
Datare: epoca elenistică.
Bibliografie: inedit.

7) Nr. inv.: 0737 Fig. 11
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii.
Material: marmură albă.
Dimensiuni: h 30 cm, L 30 cm, ad. 9–12 cm.
Păstrare: pulpa piciorului.
Descriere: musculatura slab reliefată este străbătută de o rețea de vene ondulate, care vin de pe laturi şi converg spre mijloc formând motive în forma literei „V". Trei protuberanțe marchează limita dintre pulpa piciorului şi canelurile care se continuau cu o labă de leu. Pe laturi o mulură arcuită lată, punctată la capete de protuberanțe ce imită osul piciorului, se continuă în jos cu o tijă vegetală spiralată. Două muluri pe marginea de sus și din spate a reliefului.
Datare: epoca elenistică.
Bibliografie: inedit.

8) Nr. inv.: S 309 Fig. 12
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii.
Material: marmură albă.
Dimensiuni: h 32 cm, L 20 cm, ad. 9 cm.
Păstrare: pulpa piciorului.
Descriere: musculatura evidențiată prin șănțuiri paralele și vene unduite, după un model similar piesei precedente, și o protuberanță la capătul de jos. Pe fețele laterale, o dublă mulură în forma literei „S" încadrează piciorul; muluri pe marginea a trei laturi.
Datare: epoca elenistică.
Bibliografie: inedit.

9) Nr. inv.: 0747 Fig. 13
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii.
Material: calcar galben.
Dimensiuni: h 30 cm, L 30 cm, ad. 8–10 cm.
Păstrare: pulpa piciorului, deasupra orificiu rectangular, suprafața friabilă, deteriorată.
Descriere: musculatură slab evidențiată prin vene șerpuinde. Diafragma marcată prin protuberanțe. O mulură arcuită încadrează pulpa piciorului pe fețele laterale; osul din spate al piciorului bine marcat. O linie orizontală subliniază probabil un alt element din componența băncii.
Datare: epoca elenistică.
Bibliografie: inedit.

10) Nr. inv.: His 2003 T [2] Fig. 14
Proveniență: Histria, Sectorul T, 2003.
Material: calcar galben.

Dimensiuni: h 30 cm, L 30 cm, ad. 15 cm.
Păstrare: întreg, un orificiu pe mijlocul fețelor laterale ţine de o utilizare secundară.
Descriere: latura îngustă cu profil în consolă, fără evidențierea musculaturii pulpei piciorului de leu; canelurile sunt reduse la șănțuiri paralele adânci și înguste, disproporționate față de modelul clasic; degetele labei piciorului redate schematic, prin orificii realizate cu trepanul.
Datare: epoca romană (?)
Bibliografie: inedit.

Alte fragmente de suporturi de mese sau banchete decorate cu labă de leu

11) Nr. inv.: S 319 Fig. 15
Proveniență: Histria, Sectorul T, 1971.
Material: marmură.
Dimensiuni: h 12 cm, L 16 cm, ad. 10 cm, plinta 2,5 cm.
Păstrare: labă de leu pe o plintă îngustă rectangulară ruptă pe margini; cavitate rectangulară pe suprafața de poză 2,5 × 2,5 cm, ad. 3 cm.
Descriere: degete bine articulate, cu profil oblic, se continuă cu trei caneluri, iar pe fețele laterale piciorul este articulat printr-o linie în relief.
Datare: epoca elenistică.
Bibliografie: inedit.

12) Nr. inv.: His 2005 T [1] Fig. 16
Proveniență: Histria, Sectorul T, 2005.
Material: marmură.
Dimensiuni: h 6 cm.
Păstrare: două degete din osatura unei labe de leu.
Datare: epoca elenistică.
Bibliografie: inedit.

13) Nr. inv.: S 065 Fig. 17
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii
Material: marmură albă.
Dimensiuni: h 14 cm.
Păstrare: jumătatea din față a unei labe de leu cu anatomie bine detaliată, caracterizată de faldurile pielii şi de pernuțe rotunde plate suprapuse de gheare, pe o plintă înaltă (5 cm) fațetată, din care s-au păstrat trei laturi.
Datare: epoca romană.
Bibliografie: Alexandrescu-Vianu 2000, p. 163, cat. 252, pl. 97a.

14) Nr. inv.: S 088 Fig. 18
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii.
Material: calcar galben.

Dimensiuni: h 13 cm.
Păstrare: labă de leu cu osatura articulată, două degete din mijloc evidențiate prin pernuțele de sub gheare disproporționate ca volum, plintă subțire rotundă (0,5 cm), profil oblic.
Datare: epoca romană.
Bibliografie: Alexandrescu-Vianu 2000, p. 163, cat. 251, pl. 97b.

Suport de masă tip protomă

15) Nr. inv.: 012 Fig. 19
Proveniență: Histria, 1914–1942.
Material: marmură albă.
Dimensiuni: h 27 cm, 13 × 17 cm.
Păstrare: protomă felină.
Descriere: cap de panteră cu frunte canelată, ochi exoftalmici, iris marcat printr-un cerc incizat; gura deschisă deteriorată; în spatele capului pilon scund prevăzut cu o cavitate rectangulară pentru inserția tăbliei; pe una din laturi marcarea în relief a curburii piciorului.
Datare: secolul I p.Chr.
Bibliografie: Alexandrescu-Vianu 2000, p. cat. 258, pl. 100.

16) Nr. inv.: 0684 (S 333) Fig. 20
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii.
Material: marmură albă.
Dimensiuni: h 17 cm, lat. 19 cm, gr. 6 cm.
Păstrare: partea inferioară a suportului în formă de copită, plinta deteriorată.
Descriere: copită ornată cu un șir de mici frunze cu vârful în sus pe latura îngustă a unei mici lespezi; deasupra acestora vizibile trei caneluri.
Datare: epoca elenistică târzie – romană timpurie.
Bibliografie: inedit.

Suport figurat cu subiecte marine

17) Nr. inv.: S 235 Fig. 21
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii.
Material: calcar galben.
Dimensiuni: h 30 cm.
Păstrare: cea mai mare parte a subiectului figurat, lipsesc părți din plintă și din porțiunea dorsală.
Descriere: corp oval cu reliefări neregulate, decorat cu o bandă ondulată în relief, care împreună cu o altă șănțuire descrie gura unui animal marin (pește?), ochii incert marcați, pe o plintă înaltă (9 cm); posibile urme de la trei caneluri; la spate parțial păstrată suprafața grosier prelucrată a părții neexpuse a suportului.
Datare: epoca romană (?).
Bibliografie: Alexandrescu-Vianu 2000, p. cat. 263, pl. 100.

18) Nr. inv.: 0739 Fig. 22
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii.
Material: calcar galben.
Dimensiuni: 16 × 13 cm.
Păstrare: fragment din corpul ornat cu bandă ondulată în relief.
Descriere: similară numărului precedent.
Datare: epoca romană (?).
Bibliografie: inedit.

19) Nr. inv.: S 364 Fig. 23
Proveniență: Histria, fără date despre contextul descoperirii.
Material: marmură albă
Dimensiuni: h 100 cm, lat 68,5 cm, gr. 18 cm
Păstrare: întreg, latura îngustă frontală deteriorată, capul delfinului restaurat; multiple cavități pe ambele fețe: două sunt dispuse aproape de marginea de jos, indicând o reutilizare a lespezii; o cavitate pe aceeași față, dar aproape de marginea dorsală ar putea corespunde inserării spetezei tronului; alte două cavități dreptunghiulare pe cea de-a doua față, aproape de marginea frontală de 4,5 × 2 cm; un căuș semicircular (10 cm diam.) decupat pe latura dorsală.
Descriere: lespede rectangulară cu una dintre laturile înguste tăiată în diagonală, decorată cu un delfin; capul delfinului este disproporționat în raport cu restul corpului, care este mult redus și redat unduit. Bine marcate sunt botul, ochii, două perechi de aripioare și coada. Poziția caracteristică a delfinului în decorația pieselor de mobilier din piatră este cea cu botul în jos, caz în care lespedea de față ar corespunde mai degrabă unui suport de tron, decât unuia de masă.
Datare: epoca elenistică.
Bibliografie: Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 354, cat. XII.9.e, pl. 71.C.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu 2005 — P. Alexandrescu *et alii*, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque (Fouilles 1915–1989)*, Bucarest, 2005.

Alexandrescu-Vianu 2000 — M. Alexandrescu-Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest – Paris, 2000.

Alexandrescu-Vianu 2009 — M. Alexandrescu-Vianu, *Ateliere de sculptură în Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia*, SCIVA 59–60, 2008–2009, p. 53–80.

Alexandrescu-Vianu 2015 — M. Alexandrescu-Vianu, *Un support de table avec une représentation figurée à Tomis*, Caiete ARA 6, 2015, p. 25–35.

Alexandrescu-Vianu 2021 — M. Alexandrescu-Vianu, *Ateliers de sculpture dans la Mesie Inferieure. Les relations avec la Bithynie*, Caiete ARA 12, 2021, p. 63–78.

Andreae 2001 — B. Andreae, *Skulptur des Hellenismus*, München, 2001.

Avram, Bîrzescu 2012 — A. Avram, I. Bîrzescu, *Fouilles récentes dans la zone sacrée d'Istros*, Etudes de Lettres 1–2, 2012, p. 279–310.

Avram *et alii* 1998 — A. Avram, M. Mărgineanu-Cârstoiu, K. Zimmermann, M. Marcu, I. Bîrzescu, *Histria, com. Istria, jud. Constanța. Zona sacră (T)*, CCA, campania 1997, Călărași, 1998, p. 29, nr. 36.

Bordenache 1961 — G. Bordenache, *Histria alla luce del suo materiale sculptureo*, Dacia N.S. 5, 1961, p. 185–211.

Bordenache 1969 — G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest, I. Statue e rilievi di culto. Elementi architettonici e decorativi*, Bucarest, 1969.

Cohon 1984 — R.H. Cohon, *Greek and Roman Stone Table Supports with Decorative Reliefs* (Diss. New York Univ.), Ann Arbour, 1984.

Deonna 1938 — W. Deonna, *Le mobilier délien*, Exploration archéologique de Délos, Fasc. XVIII, Paris, 1938.

Feuser 2013 — S. Feuser, *Monopodia – Figürliche Tischfüße aus Kleinasien. Ein Beitrag zum Ausstattungsluxus der römischen Kaiserzeit*, Byzas 17, Istanbul, 2013.

Gill 1964 — D. Gill, *The Classical Greek Cult Table* (Diss. Harvard Univ.), Ann Arbour, 1964.

von Hesberg 2010 — H. von Hesberg, *Apollonia – Tischfüße und Beckenträger*, ArchAnz 1, 2010, p. 123–136.

Hielscher 2022a — A. Hielscher, Instrumenta domestica *aus Pompeji und ihr Design. Eine Untersuchung zur decorativen Gestaltung der Kleinfunde aus Insula I 10*, Berlin, 2022.

Hielscher 2022b — A. Hielscher, *Four-Legged Marble Tables (mensae) in Pompeian Houses: The Intersection of Function, Aesthetics and Semantics*, în A. Haug, A. Hielscher, M. Taylor Lauritsen (eds.), *Materiality in Roman Art and Architecture. Aesthetics, Semantics and Function*, Berlin, 2022, p. 183–201.

Ivanova, Čubova, Kolesnikova 1976 — A.P. Ivanova, A.P. Čubova, L.G. Kolesnikova, *Antičnaja skulptura Hersonesa*, Kiev, 1976.

Lazarenko *et alii* 2013 — I. Lazarenko, E. Mircheva, R. Encheva, D. Stoyanova, N. Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, Varna, 2013.

Manova, Rangelov, Avdeev 2022 — R. Manova, B. Rangelov, G. Avdeev, *The Temple of Cybele in Dionysopolis, Interdisciplinary research on the polychromy of architectural elements and sculptures*, Balcic, 2022.

Marcadé 1969 — J. Marcadé, *Au musée de Délos. Étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'ile*, Paris, 1969.

Marinescu 1996 — C.A. Marinescu, *Transformations: Classical Objects and their Re-Use during Late Antiquity*, în R.W. Mathisen, H.S. Sivan (eds), *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, Aldershot, 1996, p. 285–298.

Mărgineanu-Cârstoiu 2006 — M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Histria XII. Architecture grecque et romaine. Membra disiecta*, Bucarest, 2006.

Mărgineanu-Cârstoiu 2020 — M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Griffons sur frises en pierre au Pont Gauche (Callatis et Histria)*, Caiete ARA 11, 2020, p. 29–50.

Mendel 1912 — G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, vol. 1, Istanbul, 1912.

Mendel 1914 — G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, vol. 2, Istanbul, 1914.

Minchev 2003 — A. Minchev, *Odessos (6th century B.C. to early 1st century A.D.)*, în D.V. Grammenos – E. K. Petropoulos (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, vol. 1, Salonic, 2003, p. 209–278.

Minchev 2012 A. Minchev, *From Proconnessos to Odessos: Unfinished Roman Marbles from Odessos and Marcianopolis (2nd–3rd c. AD)*, Histria Antiqua 21, 2012, p. 49–60.
Moss 1989 Ch. F. Moss, *Roman Marble Tables*, vol. I–IV (Diss. Princeton Univ.), Ann Arbor, 1989.
Panait-Bîrzescu 2022–2023 Florina Panait-Bîrzescu, *Piese de mobilier din marmură şi calcar de la Histria (I). Suporturi de masă în forma bâtei lui Herakles*, SCIVA 74, 2022–2023, p. 141–154.
Pârvan 1923 V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, Bucureşti, 1923.
Phillips 2008 L.K. Phillips, *Figural Table Supports: Aspects of the Archaeology of Dining in the Roman World*, în Chr. Ratté, R.R.R. Smith (eds.), *Aphrodisias Papers 4. New Research on the City and its Monuments*, JRA Suppl. 70, Portsmouth, 2008, p. 253–283.
Pollitt 1986 J.J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, London, 1986.
Richter 1966 G. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, Londra, 1966.
Sokolov 1974 G. Sokolov, *Antique Art on the Northern Black Sea Coast,* Leningrad, 1974.
Stephanidou-Tiveriou 1985 Th. Stephanidou-Tiveriou, *Trapezophora tou Mouseiou Thessalonikis*, Thessaloniki, 1985.
Tolstikov 1987 V.P. Tolstikov, *Svjatilišče na akropole Pantikapeja*, VDI 1, 1987, p. 88–114.
Treister 2002 M. Treister, *Excavations at Pantikapaion, Capital of the Kingdom of Bosporus. Old finds, recent results and some new observations*, în *Greek Archaeology without Frontiers*, Athens, 2002, p. 151–172.
Winter 1908 F. Winter, *Die Skulpturen mit Ausnahme der Altarreliefs*, Altertümer von Pergamon, vol. 7, Berlin, 1908.
Yavis 1949 C. Yavis, *Greek Altars. Origin and Typology*, Saint Louis (Missouri), 1949.

MARBLE AND LIMESTONE FURNITURE FROM HISTRIA (II). SUPPORTS WITH ZOOMORPH DECORATION

ABSTRACT

The article publishes a series of supports with animal decoration from Histria, attesting the use of stone for a wide variety of furniture: tables, banquettes, footstools, and thrones, best represented being the table legs. The supports fall into four typological categories: 1) rectangular slab decorated with grooves and lion paw, 2) slab in the shape of a lion leg, 3) decorated with protome and 4) monopodia with marine subjects. These are dated from the 3rd century BC to the 1st century AD. For some pieces from the first two types, the archaeological context (the sacred area) contributes both to chronology, and to several observations about their functionality. Serial products are identified in double copies of the same type, as well as in details related to execution. In addition, common decorative motifs and the reproduction in limestone indicate the existence of a local workshop.

Keywords: support, furniture, *trapezophore*, marble, limestone, Histria, Hellenistic and Roman periods

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Histria. Rectangular table support decorated with grooves and lion paw, marble (cat. 1A).
Fig. 2. Histria. Fragment of a table support with lion paw, marble (cat. 1B).
Fig. 3. Histria. Fragment of table support with grooves, marble (cat. 2).
Fig. 4–5. Histria. Fragments of a table support with grooves and volute, marble (cat. 3A–B).
Fig. 6–7. Histria. Table support in the shape of a lion leg, inner and outer face, marble (cat. 4B).
Fig. 8. Histria. The joining of the table support cat. 4B with a relief decorated with lions, detail.
Fig. 9. Histria. Fragment of a table support in the lion leg shape, marble (cat. 5).
Fig. 10–11. Histria. Bench supports, marble (cat. 6–7).
Fig. 12. Histria. Footstool support in lion leg shape, marble (cat. 8).
Fig. 13–14. Histria. Bench supports in lion leg shape, limestone (cat. 9–10).
Fig. 15–18. Histria. Fragments of table/bench supports decorated with lion paw, marble and limestone (cat. 11–14).
Fig. 19. Histria. Table support with a panther protome, marble (cat. 15).
Fig. 20. Histria. Table support of the protome type, hoof, marble (cat. 16).
Fig. 21–22. Histria. Supports with the representation of a fish (?), limestone (cat. 17–18).
Fig. 23. Histria. Lateral side of a throne decorated with dolphin, marble (cat. 19).

Fig. 1. Histria. Suport de masă rectangular cu caneluri și labă de leu, marmură (cat. 1A).

Fig. 2. Histria. Fragment cu reprezentarea labei
de leu, marmură (cat. 1B).

Fig. 3. Histria. Fragment de suport de masă cu caneluri, marmură (cat. 2).

Fig. 4–5. Histria. Fragmente dintr-un suport de masă cu caneluri și volută, marmură (cat. 3A–B).

6

7

Fig. 6–7. Histria. Suport de masă în forma piciorului de leu, fața interioară și exterioară, marmură (cat. 4B).

Fig. 8. Histria. Îmbinarea suportului cat. 4B cu un relief decorat cu o friză cu lei, detaliu.

Fig. 9. Histria. Fragment de suport în forma piciorului de leu, marmură (cat. 5).

10

11

Fig. 10–11. Histria. Suporturi de bănci în forma piciorului de leu, marmură (cat. 6–7).

Fig. 12. Histria. Suport de taburet în forma piciorului de leu, marmură (cat. 8).

13

14

Fig. 13–14. Histria. Suporturi de bănci în forma piciorului de leu, calcar (cat. 9–10).

15

16

17

18

Fig. 15–18. Histria. Fragmente de suporturi de masă/banchete cu reprezentarea labei de leu, marmură și calcar (cat. 11–14).

Fig. 19. Histria. Suport de masă de tipul protomă, cu reprezentarea unei pantere, marmură (cat. 15).

Fig. 20. Histria. Suport de masă de tipul protomă, fragment din piciorul copitat, marmură (cat. 16).

21

22

Fig. 21–22. Histria. Suporturi de masă cu reprezentarea unui pește (?), calcar (cat. 17–18).

Fig. 23. Histria. Suport de tron cu reprezentarea unui delfin, marmură (cat. 19).

CÂTEVA OBSERVAȚII PE MARGINEA UNOR CERCETĂRI ARHEOLOGICE MAI VECHI ȘI MAI NOI DE LA MĂNĂSTIREA BISTRIȚA (JUD. NEAMȚ)

ADRIAN BĂTRÎNA*

Rezumat: Intervenția noastră este prilejuită de apariția unui recent volum, datorat lui Adrian Andrei Rusu, în care autorul își propune să curețe de „neghină ori platitudini" imensa istoriografie a domniei lui Ștefan cel Mare și să reformeze arheologia medievală din Moldova. Aplecându-ne cu atenție și real interes asupra textului acestui volum, am constatat, fără nicio urmă de surprindere, cunoscând de mult timp genul de discurs și onestitatea științifică ale amintitului autor, faptul că, în mod frecvent, interpretările noastre, rezultate din cercetarea unor importante monumente de arhitectură sau situri arheologice medievale din nordul Moldovei, sunt contestate sau, mai mult sau mai puțin abil, răstălmăcite, fără a fi prezentate probe corecte sau argumente sustenabile. Cu acest prilej ne vom mulțumi să oferim doar un singur exemplu, care vorbește de la sine, despre metodologia folosită de autor în tratarea temei abordate și, nu în ultimul rând, despre onestitatea personală a acestuia în atingerea scopului pe care el însuși și l-a propus, acela de „salubrizare" a amintitei istoriografii. Este vorba despre ceea ce noi am descoperit și interpretat, cu 50 de ani în urmă, ca fiind vestigiile fostei locuințe domnești ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun la Mănăstirea Bistrița (jud. Neamț).

Cuvinte-cheie: ansambluri monastice, ctitorii domnești, construcții cu caracter reprezentativ, pictură murală, secolul al XV-lea, Moldova

În anul 2022 a văzut lumina tiparului o voluminoasă lucrare închinată lui Ștefan cel Mare și moldovenilor din vremea sa[1]. Încă din introducere, aflăm că motivul principal, care a prilejuit redactarea și apariția ambițioasei lucrări, rezidă în faptul că autorul său, Adrian Andrei Rusu, estimează că imensa istoriografie a domniei lui Ștefan cel Mare este plină de „neghină ori platitudini", de unde „necesitatea a câtorva site de moară"[2] și a unei „munci (istoriografice) pe brânci"[3], pe care el și-o asumă, în vederea eliminării acestora („neghina și platitudinile"!) și a unei mai bune percepții a epocii, plecând de la convingerea, corectă de altfel, că ar fi „o eroare...

* Arheolog la Direcția Monumentelor Istorice (1967–1978); muzeograf la Muzeul Național de Istorie a României, București (1978–1988); arheolog expert independent; e-mail: larbatrina@hotmail.com.

[1] Rusu 2022.

[2] Rusu 2022, p. 7.

[3] Rusu 2022, p. 14.

acceptarea fără comentarii a judecăților înaintașilor și contemporanilor”[4] săi. Din punctul nostru de vedere, care de ceva vreme am parcurs și suntem implicați întrucâtva și în această istoriografie, ideea în sine a supunerii acesteia criticii științifice – altfel spus a cernerii sau a trecerii sale prin sită – a fost și rămâne întotdeauna necesară, cu condiția ca ea să fie făcută în deplină cunoștință de cauză, cu multă grijă și mult respect pentru contribuțiile înaintașilor, fără mânie sau prejudecată și, în primul rând, cu onestitate. În acest sens, ni se pare a fi demnă de urmat opinia unui distins istoric medievist contemporan, motiv pentru care o cităm: „… nu se poate imagina progresul în cercetarea istorică... fără acea critică științifică prin care necontenit se corectează, se adaugă, se reformulează, dacă nu se deschid, chiar, porți noi. Există o critică amicală și binevoitoare, care e mai degrabă... o colaborare întru atingerea unui țel care trebuie... să ne fie comun, în măsura în care toți participanții la dialog sunt și rămân animați, înainte de toate, de buna credință și, nu mai puțin de onestitate personală și științifică (subl. ns.)... Nimic nu se poate realiza, nici în materie de știință, nici în materie de raporturi umane, în absența acestei premise esențiale: buna credință”[5] (subl. ns.). Or, parcurgând în integralitate și cu multă atenție textul lucrării lui A.A. Rusu, se poate lesne constata absența cvasitotală atât a onestității, cât și a bunei credințe din partea autorului, care se dovedește a fi preocupat mai mult de promovarea imaginii sale, științifice, dar și personale, decât de identificarea și demonstrarea adevărului istoric. Aceste lipsuri sunt „suplinite” cu prisosință de un tip de discurs – caracterizat de un limbaj violent, care înlocuiește dialogul, și de o retorică neobișnuit de agresivă – menit să maculeze munca și imaginea a numeroși istorici, istorici de artă și, în mod special, arheologi, aflați sau nu în viață, sau a unor instituții care s-au implicat, într-un fel sau altul, în cercetarea trecutului istoric al Moldovei medievale sau în conservarea și punerea în valoare a monumentelor sale. În fapt, amintitul autor instrumentează și lansează un adevărat asalt, pretins științific, asupra istoriografiei medievale de la răsărit de Carpați, în general, și a arheologiei sale, în mod special, pe aceasta din urmă dorind chiar să o reinventeze. Dar, întrucât intervenția noastră nu reprezintă o recenzie a noutății editoriale amintite, ci doar o punere la punct a uneia dintre multiplele aberații cu pretenții științifice formulate de A.A. Rusu, ne vom mulțumi să menționăm doar câțiva termeni inacceptabili, uneori chiar vulgari, referitori la calitatea și prestația științifică a unora dintre categoriile de cercetători amintiți, din noianul celor întâlniți în paginile cărții. Astfel, aflăm că au existat și încă mai există: „destui istorici care au săvârșit piruete textuale”[6]; arheologi, „adevărate *legende* care și-au supralicitat competența”[7]; „istorici care și-au frecat penele până la punctul de fierbere”[8]; „*axiome* șchioape ale arheologilor”[9]; „profesionaliști moldoveni ori cei... proveniți din București..., care s-au aplecat stăruitor asupra Moldovei (...) fără să poată

[4] Rusu 2022, p. 14.
[5] Gorovei 1995, p. XI–XII.
[6] Rusu 2022, p. 13.
[7] Rusu 2022, p. 15.
[8] Rusu 2022, p. 16.
[9] Rusu 2022, p. 27.

recunoaște... clasele de obiecte europene care au aparținut marilor curente artistice ale goticului și Renașterii”[10]; studii marcate de „spaima unicității” unor produse sau utilități[11]; „descoperitori care nici nu au habar ce ar fi modest ori luxos medieval”[12]; o „șchioapă percepție a habitaclului”[13], evident că din partea unor arheologi; un autor, tot arheolog, care „pare” a fi nu numai „perfect inconștient că descrie o societate care s-a continuat din Preistorie”, dar poate fi surprins și „dribland activitatea orașelor”[14]; „amnezici și chiar nepricepuți, studioși” – evident că este vorba despre arheologii care s-au ocupat de ceramica de lux – „nu au pomenit nimic despre plumbul de import fără de care nu se puteau produce smalțurile”[15]; sau „au existat meseriași care s-au denumit consecvent istorici ori au avut veleități în a fi socotiți astfel”... unii dintre ei „subdezvoltați notorii, dar cu memorii fenomenale”[16]. Dar trebuie să ne oprim aici, sărind peste multe alte formulări nepotrivite sau suburbane – similare cu cele întâlnite în unele medii defavorizate – datorate arheologului transilvan, nu înainte însă de a menționa și câteva dintre cele strict referitoare atât la persoanele noastre, care în ultima vreme au devenit o țintă favorită, cât și la prestația noastră profesională. Astfel, atunci când definește identitatea noastră, „politicosul” ardelean nu găsește o formulare mai potrivită decât cea de „grupul Lia și Adrian Bătrîna”[17], iar din punct de vedere al statutului profesional ne poziționează, alături de alți colegi, într-o nouă categorie, definită drept „meseriași ai recuperărilor din pământ”[18]. Reamintim lui A.A. Rusu faptul că Lia și Adrian Bătrîna alcătuiesc de 54 de ani nu un ,,grup”, ci o familie și totodată o echipă de arheologi, atestată de instituțiile abilitate și, în același timp, recunoscută și respectată de componenta onestă/educată a comunității științifice căreia îi aparține. În fapt, trebuie să mărturisim că nu ne simțim deranjați dacă cineva ni se adresează cu apelativul de „meșteri ai recuperărilor din pământ”, pentru simplul motiv că am avut privilegiul să recuperăm și să introducem în circuitul științific numeroase și importante vestigii arheologice medievale, dar avem temeinice motive să îl respingem pe acela de simpli meseriași. Cât privește ,,evaluările” lui A.A. Rusu, referitoare la statutul nostru profesional, în alt loc ne avansează, plasându-ne totuși în „categoria de arheologi care”, însă, ,,s-au mulat deplin arhitecților, fără să se poată departaja viguros în discutarea vreunui capitol de arhitectură arheologică”, cu precizarea că se referă la „grupa care a deservit fosta Direcție a Monumentelor Istorice”, ai cărei „arheologi au știut mai puțină istorie a construcțiilor decât arhitecții” și nici „nu s-au străduit să învețe a pricepe *oasele arhitectonice*”[19]. Din această

[10] Rusu 2022, p. 38.
[11] Rusu 2022, p. 39.
[12] Rusu 2022, p. 54.
[13] Rusu 2022, p. 55.
[14] Rusu 2022, p. 60, nota 72.
[15] Rusu 2022, p. 62.
[16] Rusu 2022, p. 568.
[17] Rusu 2022, p. 265, nota 56.
[18] Rusu 2022, p. 265.
[19] Rusu 2022, p. 33.

formulare ar trebui să înțelegem că A.A. Rusu aparține unui grup restrâns – din care noi și alți colegi nu facem parte – de „pricepuți în descifrarea oaselor arhitectonice", al cărui „lider incontestabil" nu poate fi decât el. Dar, chiar din această intervenție a noastră, vom vedea, în mod concret, cât de bine cunoaște și înțelege evaluatorul transilvan arhitectura medievală de la răsărit de Carpați.

Aceste caracterizări sunt însoțite de extrem de grave acuzații, adresate exclusiv nouă, după cum urmează: „conștienți că nu li se va contesta vreodată probitatea, sunt și chiar în *ipostaze de măsluitori* (subl. ns.)... Vom invoca ... exemplul Mănăstirii Bistrița. Verificările noi din anii 2017–2020 au condus la concluzia că au fost sectoare pentru care s-au inventat construcții ori nu au fost recunoscute elemente din afara lor... A fost o întreagă politică generală de neglijare a majorității materialelor arheologice recuperate..."[20]. Pentru moment, ne mulțumim să aducem la cunoștința celor interesați de adevăr că aceste acuze, și încă multe altele ce ne sunt adresate, nu sunt susținute în niciun fel de probe sau de analize științifice pertinente, au la bază resentimente de ordin strict personal și deci nu reprezintă altceva decât perverse calomnii/neadevăruri, menite să strecoare îndoiala în mediul științific de specialitate și să influențeze gândirea acestuia cu privire la calitatea atât a ansamblului cercetărilor noastre arheologice, cât și a interpretărilor istorice oferite. De altfel, acest tip de limbaj vulgar, veninos – seducător pentru urmăritorii de o anumită calitate umană și profesională – și de retorică înșelătoare este întâlnit și pe una din rețelele de socializare din sfera spațiului public (*Facebook*), acolo unde, de câțiva ani buni, în mod deosebit de activ și fără nicio restricție, A.A. Rusu postează numeroase mesaje denigratoare, multe dintre acestea la adresa noastră sau a instituțiilor în care am lucrat (Direcția Monumentelor Istorice și Muzeul Național de Istorie a României), dovedindu-se a fi nu numai un abil utilizator al tehnicilor de convingere și de influențare a gândirii urmăritorilor săi, ci și un bun cunoscător al efectelor devastatoare ale acestora în lumea contemporană, așa cum au fost ele prezentate de David Colon, profesor la „l'Institut d'études politiques de Paris'' și asociat la „Centre d'histoire de Sciences Po.", într-o lucrare de dată recentă[21]. Prin modul abil, pervers, extrem de vocal, constant și eficient în care acționează pe *Facebook* – probat de reacțiile nu numai aprobatoare/încurajatoare, dar și admirative ale unor naivi sau incompetenți urmăritori ai săi –, A.A. Rusu ne dovedește că face parte din rândul acelor *cyber – corbeaux* care înveninează cu bună știință și real succes nu numai amintita rețea de socializare, ci și arheologia medievală românească de la răsărit de Carpați. Din nefericire, lipsa de atitudine față de tipul de discurs practicat de A.A. Rusu, aparent bine intenționat („eliminarea neghinei și a platitudinilor din istoriografia domniei lui Ștefan cel Mare"), dar în realitate înșelător/lipsit de onestitate/narcisist (urmărind, în primul rând și prin orice mijloace, promovarea propriei imagini științifice), cauzată de comoditatea sau uneori chiar de *une belle complicité* manifestată, de ceva vreme, de mai experimentații istorici și arheologi medieviști preocupați de istoria Moldovei, a facilitat apariția și lansarea unui

[20] Rusu 2022, p. 34.
[21] Colon 2019.

volum de o calitate îndoielnică, care nu va reuși decât să semene numeroase îndoieli cu privire la cercetările arheologice desfășurate în siturile arheologice medievale de la răsărit de Carpați și să înșele pe mulți tineri istorici și arheologi, dar nu numai pe aceștia, ci chiar și pe cei mai vârstnici!

Aceasta nu înseamnă că arheologia medievală practicată de-a lungul anilor în Moldova nu ar fi fost și nu ar fi, încă, lipsită de cusururi. Dar cele semnalate de A.A. Rusu nu sunt întotdeauna reale și nici cele mai importante. Ca să nu mai vorbim de faptul că ele sunt incomplete. Noi le cunoaștem mai bine decât acesta, întrucât le-am identificat la momentul potrivit și, dacă ne va îngădui timpul, vom vorbi despre ele cu un alt prilej.

Ca o observație de ordin general, orice cititor avizat poate constata lesne faptul că, deși autorul și-a propus, încă din titlu, să se ocupe de „Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa", el **depășește adeseori cadrul cronologic pe care singur l-a stabilit, întrucât dorește să pună între paranteze și în acest scop supune criticii**, cu o singură excepție (cercetările de la Probota veche[22], importantă ctitorie ștefaniană care i-a scăpat din vedere, deoarece „nu a fost strecurată în cultura sa profesională"[23], pentru a reproduce o expresie dragă lui!), **ansamblul cercetărilor noastre efectuate asupra unor monumente sau situri arheologice de la răsărit de Carpați, deși marea majoritate a acestora** – precum bisericile de la Rădăuți[24], componentele ctitoriei alexandrine de la Bistrița[25], Biserica catolică[26] și locuința învecinată de la Baia[27], locuința de la Târgu Neamț[28] sau reședințele feudale de la Netezi[29] și Giulești[30] – **nu au fost ridicate în vremea marelui domnitor, ci în perioade anterioare**. Această realitate de necontestat nu poate fi explicată decât de împrejurarea că, de ceva vreme, justițiarul științific ardelean (*alias* „liderul incontestabil al arheologiei medievale românești de astăzi", potrivit opiniei istoricului Ioan Drăgan), lipsit de un cadru instituțional, întrucât a fost lăsat la vatră „la termen" de diriguitorii săi clujeni, dar și mânat de interese personale de ordin material, a „descălecat" în Moldova, acolo unde descoperă „o arheologie risipită și grav neorânduită"[31], stabilește că „sunt sectoare unde analizele vor trebui reluate"[32] și conchide, nici mai mult, nici mai puțin, că „o nouă arheologie trebuie inventată"[33]. Dar, neobositul A.A. Rusu nu se mulțumește cu aceste constatări, ci își asumă sarcina să reformeze el însuși „risipita" și „neorânduita" arheologie medievală de la răsărit de Carpați. În acest scop, începând cu anul 2017,

[22] Bătrîna, Bătrîna 1977.
[23] Rusu 2022, p. 80.
[24] Bătrîna, Bătrîna 2012.
[25] Bătrîna, Bătrîna 1975; Bătrîna, Bătrîna 2008–2009; Bătrîna, Bătrîna 2018.
[26] Bătrîna, Bătrîna 1980; Bătrîna, Bătrîna 1983; Bătrîna, Bătrîna 1984.
[27] Bătrîna, Bătrîna, Sion 2017.
[28] Bătrîna, Sion 2006.
[29] Bătrîna, Bătrîna 1985.
[30] Bătrîna, Bătrîna, Sion 2013.
[31] Rusu 2022, p. 17.
[32] Rusu 2022, p. 568.
[33] Rusu 2022, p. 568.

el se implică într-un proiect de cercetare a ansamblului monastic de la Bistrița. Urmare a constatărilor mai-sus mărturisite de „reformatorul" arheolog A.A. Rusu, înțelegem de ce marea majoritate a observațiilor și interpretărilor noastre, rezultate din cercetarea unor deosebit de importante și extrem de atrăgătoare monumente de arhitectură sau situri arheologice medievale din nordul Moldovei, i-a reținut în mod special atenția acestuia, ajungând să fie virulent contestate, blamate, abil răstălmăcite sau puse sub semnul îndoielii abia în ultimii ani și nu într-un interval de timp rezonabil după ce au văzut lumina tiparului, iar noi ca persoane am devenit de ceva vreme unele dintre principalele, dacă nu chiar cele mai importante ținte ale criticilor și josnicelor sale denigrări. Dar, despre toate acestea ne vom referi într-un studiu special, care necesită un spațiu mult mai amplu.

Și, întrucât avem serioase temeiuri să ne îndoim că cineva își va folosi vreodată timpul să analizeze și să evalueze corectitudinea opiniilor critice exprimate de către A.A. Rusu, pe marginea cercetărilor arheologice efectuate în siturile medievale de la răsărit de Carpați, multe dintre acestea riscând să fie, ca și până acum, preluate *tale, quale* sau validate *ex silentio*, ne vedem obligați să o facem noi, aceste pagini nefiind decât un început. De altfel, chiar înainte de expedierea către redacție a „observațiilor" noastre, am luat cunoștință de conținutul unei foarte proaspete recenzii[34], referitoare chiar la volumul aflat în discuție și datorate unui merituos tânăr istoric. Parcurgând cu real interes recenzia domnului Andrei Mirea, ne-am convins de faptul că îndoiala noastră, mărturisită câteva rânduri mai sus, este perfect justificată. Din acest motiv, socotim potrivit să deschidem o paranteză. Astfel, observăm că amintita recenzie debutează cu aprecieri elogioase la adresa recentei apariții editoriale, socotită a fi: „un eveniment pentru istoriografie", o „lucrare temeinică", „de mare amploare și profunzime a analizei"[35] și se încheie apoteotic, cu convingerea că lucrarea reprezintă un „progres evident... în cunoașterea istoriei Moldovei medievale", ne „reînvață să gândim critic", „să gândim soluții noi cu propriul cap" și „va deschide calea unor abordări înnoitoare"[36]. De la bun început, autorul recenziei ne avertizează însă asupra faptului că își propune să-și îndrepte atenția „asupra unor <u>probleme esențiale</u>"[37] (subl. ns.), identificate cu „trei aspecte capitale"[38] – problema „oștenilor țărani"[39], „conceptul de *palat*"[40] și „metoda abordării cantitative a artefactelor și complexelor rezultate în urma săpăturilor arheologice"[41] –, socotite a fi „deficitar lămurite"[42], dar semnalează, mai apoi, și unele erori de redactare, identificare sau interpretare, pe care, cu multă îngăduință și grație, autorul le denumește „banalități și mărunțișuri

[34] Mirea 2022–2023.
[35] Mirea 2022–2023, p. 377.
[36] Mirea 2022–2023, p. 384.
[37] Mirea 2022–2023, p. 377.
[38] Mirea 2022–2023, p. 377.
[39] Mirea 2022–2023, p. 378.
[40] Mirea 2022–2023, p. 379–380.
[41] Mirea 2022–2023, p. 380–381.
[42] Mirea 2022–2023, p. 377.

discutabile, obscure ori complet eronate... inerente oricărei întreprinderi intelectuale de o asemenea amploare”[43]. Aparent, toate bune și frumoase! Dar, nu putem să nu constatăm **absența cvasitotală** din rândul amintitelor ,,probleme esențiale”, comentate de autorul recenziei, tocmai a acelora care ocupă majoritatea spațiului editorial întocmit de A.A. Rusu și care conțin numeroase și controversate opinii critice ale acestuia, pe marginea cercetărilor arheologice efectuate de înaintașii și contemporanii săi – inclusiv și în mod special de către noi –, în siturile medievale ale Moldovei. Această omisiune importantă credem a fi cauzată de serioase lacune de informare și competență în evaluarea izvoarelor arheologice medievale, motiv pentru care istoricul A. Mirea pare să accepte cu prea mare ușurință criticile aduse de A.A. Rusu arheologilor medieviști care au lucrat în Moldova. În schimb, avem parte de aprecierea potrivit căreia: ,,ideile dominante care constituie cheia de boltă a cărții” sunt, ,,pe de o parte, nevoia unei mai strânse colaborări între istorici și arheologi, iar pe de altă parte, necesitatea stringentă de reformare a școlii arheologice medievale moldovenești (subl. ns.) în direcția creșterii atenției de mânuire a patrimoniului cultural săpat și a lărgirii orizonturilor analitice”[44], formulare din care s-ar putea înțelege că și A. Mirea susține amintita ,,colaborare” – o manifestare firească, de altfel, rar întâlnită însă în spațiul românesc, dar acceptă – și conceptul de ,,școală arheologică medievală moldovenească”, din moment ce nu îl comentează, care ar trebui ,,reformată” de urgență. Aceste ultime două aserțiuni se cuvin a fi amendate. În fapt, școala arheologică medievală românească s-a format și a evoluat, până la un punct, în jurul unor profesori care, în marea lor majoritate, și-au desfășurat activitatea în mai multe provincii istorice. Astfel, ea nu avea cum să aibă un caracter provincial. În aceste condiții, apare cu totul nefirească, dacă nu chiar bizară, folosirea conceptului de „școală arheologică medievală moldovenească”, cu atât mai mult cu cât unii dintre arheologii medieviști, printre care și noi, și-au desfășurat activitatea în două sau mai multe provincii istorice. Nu putem deci folosi corect decât termenii de **arheolog medievist român** și de **arheologie medievală românească**. Cât privește necesitatea unor reforme, acestea sunt întotdeaune binevenite în condițiile în care ele au în vedere întreaga arheologie românească.

Lăsând în urmă această paranteză necesară, îi asigurăm pe toți cei care vor fi interesați să parcurgă acest text că intervenția noastră nu este o pledoarie *pro domo sua*, ci pentru profesionalism, rigoare științifică, onestitate intelectuală și, în primul rând, pentru **adevăr**, pe care l-am căutat și slujit întotdeauna cu bună credință. Pentru că, dacă noi vom tăcea, așa după cum în mod greșit am procedat de ceva vreme, „pietrele vor striga” – adică pietrele/vestigiile monumentelor cercetate de către noi – și vor vorbi în locul nostru. Cunoscătorii își dau seama că am preluat, din Evanghelia după Luca 19: 40, o figură de stil folosită de către Iisus, prin care dorea să arate că **adevărul** oricum va ajunge să fie cunoscut.

[43] Mirea 2022–2023, p. 384.
[44] Mirea 2022–2023, p. 377.

Ne-am propus cu acest prilej să oferim doar un singur exemplu, deosebit de relevant, de **prezentare intenționat deformată și apoi răstălmăcită a unui extrem de important complex arheologic**, descoperit de către noi în cuprinsul ansamblului mănăstirii Bistrița (jud. Neamț). Reamintim faptul că am cercetat acest așezământ în anii 1969–1977, în contextul lucrărilor de restaurare organizate și desfășurate de regretata Direcție a Monumentelor Istorice. Pe parcursul acestora au fost identificate și cercetate o suită de importante vestigii – unele dintre acestea fiind arhetipuri sau rarități atât în materie de arhitectură civilă sau ecleziastică, cât și de decorație –, care au putut fi atribuite activității ctitoricești desfășurate de patru mari domnitori – Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare, Petru Rareș și Alexandru Lăpușneanu –, dar nu numai de către aceștia. Una dintre prezențele realmente remarcabile, de altfel și prima publicată[45], aflată în incinta așezământului bistrițean, este reprezentată de vestigiile unei construcții – din care s-au păstrat, pe o înălțime de cel mult 1,80 m, doar zidurile din piatră de carieră, legată cu mortar, ale pivniței și gârliciului său – denumită de către noi **locuință/casă domnească** și atribuită activității ctitoricești a lui Alexandru cel Bun, din rațiuni care au reieșit din analiza vestigiilor sale, a contextului stratigrafic în care a fost descoperită și a materialului arheologic aflat în umplutura pivniței sale. Descoperit în anul 1970 și cercetat doar parțial, prin trei secțiuni arheologice (fig. 1), complexul a fost dezvelit și cercetat integral în anul 1973 (fig. 3/1–2). La data publicării acestuia, în anul 1975, au fost furnizate acele date și materiale arheologice care ne-au permis identificarea planimetriei, încadrarea cronologică și stabilirea funcției sale principale în cuprinsul așezământului monahal[46]. Din rândul mărturiilor, care au probat – în mod indubitabil – existența unui asemenea tip de locuință în mediul monastic bistrițean, se detașează cu mult, ca importanță, inedit și semnificație, păstrarea *in situ*, pe aproape întreaga lungime a peretelui interior de est al gârliciului, a patru suprafețe pictate în tehnica *affresco* (fig. 2/1–4)[47]. Acestora li se adaugă atât celelalte fragmente de frescă, care decorau pereții interiori ai parterului clădirii, cât și cele de cărămizi pavimentare smălțuite, de formă hexagonală sau octogonală, de mortar cu cărămidă și prundiș din suportul pardoselii sau de mortar cu armătură de trestie din plafonul parterului, de discuri[48] și cărămizi dreptunghiulare, de asemenea smălțuite, care înfrumusețau fațadele sale, de cahle dintr-o sobă care încălzea spațiul locuit și îi sporea confortul (fig. 7/3–6)[49] sau de vase ceramice nesmălțuite sau smălțuite, cu decor pictat, incizat sau excizat (fig. 8)[50], în totalitatea lor descoperite în umplutura pivniței. Privite și analizate din punct de vedere calitativ, toate aceste materiale, deși cantitativ ele reprezintă doar o mică parte din ceea ce a rezultat în urma dezafectării complexului – întrucât am înțeles faptul că celelalte au fost evacuate în exteriorul incintei, iar piatra, chiar și cea profilată, a fost

[45] Bătrîna, Bătrîna 1975.
[46] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 74–77.
[47] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 76–77 și fig. 5–6.
[48] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 75, fig. 3a și 76.
[49] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 76, fig. 4.
[50] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 76, 79, fig. 7.

recuperată şi refolosită în cadrul unor noi construcţii[51], ale căror vestigii au fost şi ele identificate –, ne-au permis atât formarea unei imagini, chiar dacă doar parţială, cu privire la aspectul interior şi exterior al clădirii sau la gradul său de confort, cât şi stabilirea cronologiei[52] şi a principalei sale funcţii, şi anume aceea de **locuinţă/casă domnească**[53]. Din această locuinţă bistriţeană cu caracter de reprezentare, credem că Alexandru cel Bun a emis documentele din 8 iulie 1428[54] şi 31 iulie 1431[55], iar Ştefan cel Mare pe cel din 8 septembrie 1457[56].

Ulterior, au văzut lumina tiparului şi alte importante complexe (vestigiile unei locuinţe ridicate în a doua domnie a lui Petru Rareş[57] şi ale bisericii lui Alexandru cel Bun[58]) sau materiale arheologice (basoreliefuri din marmură[59] şi un tezaur monetar[60]) descoperite în incinta ansamblului monastic bistriţean. Din păcate, cutremurul din anul 1977 a prilejuit, printre multe alte nenorociri, şi desfiinţarea Direcţiei Monumentelor Istorice. Consecinţele acestei decizii nesăbuite au fost grave şi se resimt şi astăzi. În aceste condiţii, atât restaurările, cât şi cercetările arheologice au fost întrerupte, inclusiv cele de la Mănăstirea Bistriţa, lăsând neterminată investigarea unor complexe sau suprafeţe din incintă şi fără de răspuns o serie întreagă de întrebări referitoare la trecutul ansamblului. De atunci, am trăit mereu cu speranţa că va veni ziua când vom putea relua şi finaliza aceste cercetări, inclusiv sub forma unei lucrări cu caracter monografic. Dar, chiar şi atunci (în luna mai a anului 2015) când – urmare a discuţiilor purtate de către noi şi de către regretatul director al Complexului Judeţean Muzeal Neamţ (Gheorghe Dumitroaia) cu stareţul Mănăstirii Bistriţa (arhimandritul Luca Diaconu) şi a angajamentului asumat în mod liber de către acesta din urmă de a susţine continuarea cercetărilor noastre arheologice – se părea că aspiraţia noastră firească se va împlini, vremurile s-au dovedit a ne fi total potrivnice din cauza „lucrăturilor" unora dintre semenii noştri. Este un episod nu numai trist din viaţa noastră profesională, dar şi cu totul reprobabil, petrecut în lumea arheologiei medievale româneşti, provocat cu bună ştiinţă sau doar facilitat, prin simpla nepăsare, de către unii dintre contemporanii noştri: responsabili/decidenţi ai unor instituţii civile şi ecleziastice nemţene sau ai unor organisme şi instituţii centrale, care şi-au dat mâna şi au colaborat la emiterea unor decizii profund imorale şi păguboase pentru cunoaşterea trecutului ansamblului

[51] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 77.

[52] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 74. O jumătate de gros (fig. 7/2), emis în vremea lui Alexandru cel Bun, aflat pe nivelul de călcare al gârliciului, precum şi un quarting (fig. 7/1), emis de către Sigismund de Luxemburg, descoperit pe nivelul exterior de funcţionare a construcţiei, susţin cronologia propusă (identificări datorate colegei Cristiana Tătaru, de la Muzeul Naţional de Istorie a României, căreia îi aducem mulţumirile noastre şi cu acest prilej).

[53] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 77.

[54] DRH A 1975, p. 109–110, doc. 75.

[55] DRH A 1975, p. 154–155, doc. 104.

[56] DRH A 1976, p. 94–97, doc. 65.

[57] Bătrîna, Bătrîna 1979.

[58] Bătrîna, Bătrîna 2018.

[59] Bătrîna, Bătrîna 2008–2009.

[60] Milencovici Bătrîna 1973, p. 281–294.

monastic bistrițean. Îl vom relata cu un alt prilej. Acum, ne vom mulțumi să menționăm doar faptul că, în anul 2017, s-a ajuns la nefireasca situație ca aceste cercetări să fie încredințate nu celor care le-au inițiat și desfășurat sistematic în intervalul a nu mai puțin de nouă ani (1969–1977) – timp în care au acumulat o bogată și extrem de prețioasă documentație arheologică[61], doar parțial raportată sau publicată –, fiind cei mai în măsură să le continue și să le finalizeze, ci arheologului transilvan A.A. Rusu, chiar dacă, de multă vreme, în mod explicit și până în ultimul moment, noi ne-am mărturisit dorința și disponibilitatea de a le duce la bun sfârșit *pro bono publico*. Arheologul amintit, deși până la acea dată (2017) nu și-a probat experiența în nicio cercetare arheologică la răsărit de Carpați, devine, de la bun început, foarte vocal prin declarații calomnioase și vulgare, atât la adresa persoanelor și a cercetărilor noastre anterioare bistrițene, cât și a instituției organizatoare (Direcția Monumentelor Istorice), desfășurând o susținută campanie de dezinformare, la început în presa nemțeană și, mai apoi, pe rețelele de socializare (*Facebook*), în care, de câțiva ani buni și în mod frecvent, își clamează noile performanțe arheologice, fiind susținut și elogiat nu numai de finanțatorul săpăturilor (starețul mănăstirii), dar și de un grup de admiratori, pe cât de fideli, pe atât de ignoranți în materie de arheologie medievală, care îi savurează cu reală plăcere limbajul suburban, se adapă cu nesaț din puțul gândirii sale profunde și îi hrănesc nemăsurata sa vanitate prin laude stupide, care, alături de orgoliile sale, au ajuns să-i blocheze „bunul simț" științific. După cum am mai menționat deja, același limbaj neacademic îl întâlnim în mod frecvent și în recenta sa apariție editorială.

Dar să vedem care sunt opiniile sale cu privire la locuința/casa domnească pe care noi am atribuit-o vremii lui Alexandru cel Bun și în ce măsură acestea sunt sustenabile. Subliniem încă o dată faptul că, deși din punct de vedere cronologic, aceste vestigii nu se înscriu în tema și epoca pe care autorul singur și-a propus să le trateze, ele sunt amintite și comentate de trei ori în paginile volumului, prilej cu care interpretările noastre sunt contestate în mod vehement.

Astfel, din capitolul închinat arhitecturii laice, aflăm că „despre picturi la construcții de zid laice nu s-a mai auzit decât la Mănăstirea Bistrița. Câteva blocuri cu urme de fresce au fost identificate într-o pivniță socotită imediat casă domnească. Verificarea directă ne-a condus la opinia fermă a identității unor piese refolosite dintr-o altă clădire dezafectată, tot în Evul Mediu, care nu putea fi decât biserica mai veche (subl. ns.) a ansamblului"[62]. Din aceste scurte formulări, constatăm faptul, fără să fim total surprinși, întrucât cunoaștem nemăsurata lipsă de onestitate științifică și de bună credință a autorului, că în numai patru rânduri de text acesta reușește rara performanță de a dezinforma cititorul prin cinci afirmații/informații/interpretări

[61] Rapoartele preliminare și documentația grafică, strict necesare întocmirii proiectelor de restaurare, se află în arhiva fostei Direcții a Monumentelor Istorice (= Direcția Monumentelor și Ansamblurilor Istorice/Direcția Patrimoniului Cultural Național, deținută de Institutul Național al Patrimoniului), iar materialele arheologice, în marea lor majoritate, se regăsesc în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României, unde au fost fișate integral și introduse în inventar de către noi, iar o mică parte se află în patrimoniul Complexului Județean Muzeal Neamț sau în cel al Mănăstirii Bistrița.

[62] Rusu 2022, p. 193.

totalmente inexacte. Le vom menționa separat, din nou, și le vom comenta, pe scurt, după cum urmează:

- Despre existența certă a unor picturi murale se poate lua cunoștință doar prin vizualizarea directă a locului în care ele se află sau, în mod indirect, prin intermediul unor imagini fotografice, dar în niciun chip cu ajutorul auzului, așa după cum pretinde, că a aflat sau nu, A.A. Rusu.
- La Mănăstirea Bistrița au fost identificate nu „într-o pivniță", ci pe peretele de est al gârliciului acesteia, și nu doar „câteva blocuri cu urme de fresce", ci o zidărie, alcătuită din moloane de piatră, pe care s-au păstrat *in situ* patru suprafețe cu fresce care redau fragmente din ultimul și penultimul registru al unei picturi murale. Pe ultimul registru, aflat imediat deasupra nivelului de călcare, se află reprezentată partea superioară a unei draperii, pliată în falduri egale, redate printr-o succesiune de linii paralele arcuite, dispuse orizontal, precum și prin benzi de linii verticale oblice, toate de culoare neagră și trasate pe un fond de tencuială albă. Registrul imediat următor este reprezentat de o succesiune de panouri rectangulare, aliniate în plan orizontal, ale căror imagini nu mai erau lizibile nici după ce au fost spălate cu multă grijă de către specialistul restaurator (fig. 2/2–4).
- Pivnița nu a fost „socotită imediat *casă domnească*", așa după cum ni s-a reproșat, ci a fost apreciată ca fiind o componentă a unei case domnești abia după ce au fost prezentate și analizate toate mărturiile probante, care ne-au permis o atare atribuire.
- „Verificarea directă" a suprafețelor cu frescă, despre care A.A. Rusu poate povesti doar naivilor, și care ar fi condus la o „opinie fermă", alta decât cea exprimată de către noi, nu avea cum să fie făcută de către acesta și reprezintă o afirmație total neadevărată, pentru simplul motiv că, de multă vreme (undeva între anii 1974–1975), aceste mărturii extrem de prețioase s-au deteriorat/desprins de zidărie și au dispărut fizic. Deci, ele nu se mai păstrează *in situ* pentru a putea fi verificate și studiate, ci doar sub forma unor imagini aflate pe o peliculă de celuloid. Dar, înainte de a evoca condițiile care au condus la această tristă situație, vă vom face cunoscută o altă poveste, lansată pe *Facebook* în 12 ianuarie 2023, deci la o dată ulterioară apariției volumului său, de același A.A. Rusu, care, cu acest prilej, uitând de „verificarea directă" a suprafețelor cu frescă, prezintă emulilor săi și altor sărmani creduli o pretinsă „tradiție transmisă în mănăstire". Potrivit afirmațiilor acestuia, ,,ea narează faptul că la scoaterea la lumină a zidurilor îngropate (în deceniul șapte/opt al secolului al XX-lea), frescele de pe pereți se păstrau în cantitate apreciabilă. Picturile au fost lăsate neprotejate de niciun fel de soluții de acoperire, ca să fie distruse masiv/radical la o ploaie torențială care le-a surprins vulnerabile. Ce s-a ales cu fresca, căzută sau *topită*, nu mai știe nimeni, dar, oricum, incidentul, în responsabilitatea majoră a arheologilor din familia Bătrîna, a fost trecut sub tăcere și nimeni nu a suportat vreo consecință morală ori administrativă

pentru o asemenea gafă de proporţii”. Nu am investigat şi nici nu am dorit să ne pierdem timpul pentru a afla în ce măsură cele relatate de A.A. Rusu provin într-adevăr, chiar dacă doar parţial, din tradiţia monastică bistriţeană, dar ceea ce ştim cu certitudine este faptul că pretinsa naraţiune nu reprezintă altceva decât una dintre perversele sale tehnici de intoxicare cu ştiri false şi de manipulare a spaţiului public, folosită de un personaj inteligent/abil, dar certat cu onestitatea, şi înzestrat cu capacitatea să creeze şi să pună în circulaţie asemenea şi încă multe alte neadevăruri, menite să genereze resentimente şi să influenţeze gândirea cititorilor săi fideli. În mod evident, naraţiunea prezentată de A.A. Rusu nu poate să conţină niciun dram de adevăr – şi, deşi el nu poate să nu fie conştient de acest lucru, totuşi o difuzează în spaţiul public în mod pervers –, pentru că, dacă lucrurile s-ar fi petrecut astfel şi suprafeţele cu frescă ar fi fost distruse radical de o ploaie torenţială, întrucât au fost lăsate neprotejate de incompetenţa/nesăbuinţa arheologilor din familia Bătrîna, în acest caz nu ar mai fi fost justificată construirea unui sistem de protecţie şi de acces doar pentru a vizita o banală pivniţă! Or, imaginile fotografice şi documentele (proiectul de arhitectură şi rezoluţia Comisiei de avizare) din arhiva fostei Direcţii a Monumentelor Istorice (DMI) dovedesc, în mod indubitabil, faptul că realizarea unui sistem atât de protecţie, cât şi de accesare a complexului (fig. 5–6), a avut o unică menire, şi anume aceea de a conserva pe termen lung şi de a oferi posibilitatea vizionării directe a unor mărturii unice de artă medievală: cele patru suprafeţe cu frescă, descoperite *in situ* şi protejate în mod adecvat de arheologi (în anul 1970), astfel încât acestea au putut fi consolidate şi conservate pe termen scurt (în anul 1973), cu un înalt grad de profesionalism, de regretata colegă Tatiana Pogonat. În lipsa acestor valoroase mărturii, compromise din cauza absenţei unor prime măsuri de protejare şi conservare, vestigiile construcţiei ar fi beneficiat doar de un simplu proiect care ar fi prevăzut marcarea zidăriei la faţa actualului nivel de călcare. Din nefericire, soluţia propusă, avizată şi pusă în aplicare s-a dovedit a nu fi cea în măsură să răspundă cerinţelor temei de proiectare. Vom relata pe scurt, pentru prima dată şi fără a menaja pe nimeni, istoricul evenimentelor şi cauzele reale care au condus la dispariţia fizică a acestor preţioase mărturii de artă medievală monumentală. Aşa după cum am mai arătat, vestigiile locuinţei au fost interceptate, încă din anul 1970, prin trei secţiuni arheologice ($S_{7,}$ S_{11} şi S_{12}), dintre care una (S_{11}) a scos în evidenţă, între altele, peretele de est al gârliciului pe care se păstrau *in situ* cele patru suprafeţe de frescă (fig. 2/1). Conştienţi, încă din primul moment, de importanţa deosebită a descoperirii, secţiunile au fost protejate – cu ajutorul unor panouri mobile (4,00 m × 2,50 m) sprijinite pe capre, toate realizate din grinzi, scânduri şi carton asfaltat – atât de razele solare, cât şi de ploile destul de prezente în judeţul Neamţ. De altfel, acest sistem de acoperire, adoptat şi utilizat de către noi pe toate şantierele şi în tot timpul în care am lucrat în cadrul Direcţiei Monumentelor Istorice, ne-a permis să **protejăm nu numai vestigiile descoperite**, ci şi secţiunile aflate în

lucru, astfel încât ne-am putut desfășura activitatea în cele mai bune condiții. Apoi, după fotografierea sa, peretele care conținea fragmentele de frescă a fost acoperit/protejat în întregime cu o cutie confecționată pe măsură din dulapi de lemn, iar S_{11} ca și celelalte secțiuni au fost acoperite cu pământ. Anul 1973 a fost cel în care s-a decis cercetarea integrală prin dezvelire a vestigiilor întregii locuințe, precum și consolidarea, conservarea și punerea în valoare a acesteia. Pe parcursul cercetării finale, s-a putut constata că sistemul adoptat de către noi, pentru protejarea suprafețelor cu frescă, a fost cel adecvat, fapt care a justificat și permis efectuarea corectă a operațiunilor de curățire și consolidare a acestora, prin tivire și injectare cu cazeină (fig. 2/2–4), de către specialistul domeniului (Tatiana Pogonat). Odată încheiată atât cercetarea arheologică, cât și consolidarea și protejarea provizorie a frescelor, s-a realizat releveul vestigiilor (fig. 4), atât de către noi, cât și de către arhitectul șef de proiect (Nicolae Diaconu). Apoi, noi am întocmit și predat acestuia un raport de cercetare. În următoarea etapă, ar fi trebuit ca un specialist în restaurarea picturilor murale să prezinte arhitectului condițiile de microclimat strict necesare pentru conservarea *in situ* și pe termen lung a suprafețelor de frescă descoperite pe cale arheologică, pentru ca acesta să poată întocmi și propune spre avizare un proiect corect de conservare și punere în valoare a ansamblului vestigiilor locuinței. Întrucât nu s-a considerat a mai fi necesară implicarea noastră în etapele următoare, nu am putut afla dacă la acea dată exista un specialist în conservarea unui asemenea gen de mărturii artistice și, dacă da, nu știm cine a fost și nici cum s-a desfășurat colaborarea între acesta și arhitect. Fapt cert este că proiectul propus de arhitectul N. Diaconu – constând în acoperirea complexului cu o placă de beton și realizarea unui tunel de legătură între pivnița învecinatei stăreții și gârliciul obiectivului pus în valoare (fig. 5–6), menit să permită vizitarea acestuia –, discutat și avizat de o comisie formată din profesori universitari, arhitecți, ingineri, pictori restauratori, istorici și istorici de artă[63], odată pus în aplicare s-a dovedit a fi cu totul nepotrivit, întrucât, în absența unei instalații de climatizare, nu a putut împiedica degradarea și dispariția fizică a unor mărturii unice de artă medievală. Acesta este adevărul și nicidecum poveștile atribuite altora, dar relatate de manipulatorul A.A. Rusu.

- Și pentru ca dispariția acestora să fie totală, A.A. Rusu vine cu o nouă „contribuție" năstrușnică, în care afirmă în mod ferm – fără să fi putut vizualiza în mod nemijlocit prețioasele mărturii arheologice și nici contextul în care au fost descoperite, întrucât, la data identificării acestora (anul 1970), arheologul de azi se afla la Mediaș, în ultimul său an de liceu – că cele „câteva blocuri cu urme de fresce" nu sunt altceva decât „pietre refolosite dintr-o altă clădire

[63] În arhiva fostei Direcții a Monumentelor Istorice, deținută de Institutul Național al Patrimoniului, se păstrează procesele-verbale care consemnează numele participanților, funcțiile membrilor Comisiei de avizare a proiectelor de conservare și restaurare a monumentelor, opiniile exprimate de către aceștia, precum și soluția adoptată în vederea conservării și punerii în valoare a obiectivului aflat în discuție.

dezafectată tot în Evul Mediu, care nu putea fi decât biserica mai veche a ansamblului". Dacă lucrurile s-ar prezenta într-adevăr astfel, ar însemna că locuința discutată a fost edificată la o dată ulterioară anului 1554, atunci când a fost demolat lăcașul de cult ridicat de Alexandru cel Bun și a fost construită biserica lui Alexandru Lăpușneanu. Or, așa după cum arătam în textul publicat încă din anul 1975, datele de ordin stratigrafic, materialul arheologic descoperit în umplutura pivniței, alături de cel numismatic aflat în nivelul de dezafectare al construcției și, nu în ultimul rând, prezența și modul în care se asociază și se aliniază draperiile și panourile prezente pe două din cele patru suprafețe de frescă păstrate (fig. 2/2–4) – mărturie a faptului că ele se aflau *in situ* – constituie argumente de necontestat care nu numai permit, dar și obligă la încadrarea cronologică a complexului în vremea lui Alexandru cel Bun.

Câteva pagini mai jos, în același capitol dedicat arhitecturii laice, A.A. Rusu reia discuția despre „casa domnească", atribuită de către noi perioadei lui Alexandru cel Bun, susținând faptul că „refolosirea unei pietre cu frescă pe ea, în gârliciul de acces al pivniței, pune serios la îndoială această datare"[64]. Observăm că, de această dată, autorul este mai puțin generos și schimbă registrul prezentării, nemaivorbind despre „câteva blocuri cu urme de fresce"[65], ci doar despre „refolosirea unei pietre cu frescă pe ea", multiplicând în acest fel și dând noi dimensiuni actului de dezinformare! În mod evident, orice arheolog sau istoric, indiferent de vârstă sau de experiență, dar puțin mai atent și înzestrat cu un minim discernământ și onestitate profesională, ar trebui să constate faptul că se află în fața unui evident act pervers de manipulare și mistificare a unei mărturii arheologice, procedeu cu atât mai reprobabil cu cât manipulatorul „se joacă" pur și simplu cu un izvor istoric extrem de important pentru cunoașterea civilizației medievale din Moldova. Oare din ce motive A.A. Rusu o face și când spune adevărul? Iar Andrei Mirea, în a sa binevoitoare recenzie, de ce nu sesizează acest grav derapaj științific de la adevăr, și încă multe altele, sau, poate, îl poziționează în rândul acelor ,,mărunțișuri discutabile" care ,,nu scad întru nimic meritul principal al lucrării"[66]? Oricare ar fi motivele lipsei de atitudine, noi sugerăm domnului Mirea să parcurgă încă o dată și cu mai multă atenție lucrarea recenzată, nu înainte însă de a lectura și studiile noastre de arheologie medievală, nu doar pentru a ne cunoaște în mod nemijlocit opiniile științifice, ci și pentru a respecta principiul: *audiatur et altera pars.*

În sfârșit, chiar și în capitolul referitor la bisericile Moldovei, acolo unde s-ar fi cuvenit să se discute doar despre edificiile de cult ștefaniene, obsedatul autor simte nevoia să revină din nou asupra vestigiilor locuinței care a păstrat *in situ*, pe peretele răsăritean al gârliciului, patru suprafețe decorate cu frescă (fig. 2/2–4) și nu se sfiește să mistifice adevărul, încă o dată mai mult și în pofida explicitelor documente fotografice,

[64] Rusu 2022, p. 208.
[65] Rusu 2022, p. 193.
[66] Mirea 2022–2023, p. 384.

afirmând: „nouă ni se pare, pur și simplu, că fragmentul păstrat pe o piatră provine dintr-o refolosire (poate tot de la o biserică) și oricum nu avea ce căuta la primul nivel al clădirii, ba chiar gârliciul unei pivnițe. Asemenea tip de surse nu ar trebui să facă istoriografie”[67] (subl. ns.). Această ultimă formulare dezvăluie cu claritate dorința lui A.A. Rusu de a elimina, prin orice mijloace, din rândul izvoarelor istorice această importantă mărturie arheologică de artă medievală.

Cât privește afirmația imediat anterioară – potrivit căreia ,,fragmentul păstrat pe o piatră... nu avea ce căuta (subl. ns.) la primul nivel al clădirii, ba chiar gârliciul unei pivnițe” –, aceasta necesită un răspuns și o explicație destinate nu numai celor puțin familiarizați cu arhitectura ecleziastică de zid din primul veac de existență a statului românesc de la răsărit de Carpați, din rândul cărora face parte și A.A. Rusu, ci și specialiștilor acestui domeniu de cercetare, care, pe parcursul a 50 de ani de la publicarea acestei mărturii arheologice, nu și-au pus întrebări și nici nu au exprimat opinii cu privire la această neobișnuită realitate, chiar dacă ea este menționată în câteva lucrări de sinteză de istorie a artei sau doar a arhitecturii medievale. Pe de altă parte, discuția nu a putut fi făcută, nici de către noi, la data (anul 1975) publicării complexului bistrițean, în absența unor suficiente și corect încadrate cronologic lăcașuri de cult medievale sau doar vestigii arheologice ale acestora, iar astăzi și aici, când cunoaștem mai mult, ea trebuie redusă la limitele impuse de spațiul editorial. O dezbatere mai amplă se impune însă și ea va trebui făcută cât mai curând. Deocamdată ne propunem să oferim un răspuns scurt, sumar argumentat, întrebării firești, care stăruie de multă vreme și în mintea noastră, chiar dacă nu sub forma „ce căuta”, ci: care erau rosturile și cum se poate explica prezența unor suprafețe de frescă, păstrate *in situ*, pe doar unul dintre pereții gârliciului unei pivnițe? Astfel s-ar fi cuvenit să fie formulată în mod corect întrebarea! Iar răspunsul trebuie să țină cont atât de **caracterul restrâns**, cât și de **amplasamentul neobișnuit al acestei picturi murale**, și anume doar pe unul dintre pereții gârliciului unei pivnițe, indiferent de calitatea decorației interioare și exterioare a nivelului superior al construcției sau de funcția importantă care va fi fost deținută de către aceasta. Raportându-ne la aceste realități, putem afirma că, în integralitatea ei, **această frescă nu avea menirea să împodobească un perete al intrării într-un spațiu cu rol de depozit** – în fapt o pivniță – al unei construcții, deci **rosturile sale nu puteau fi cu niciun chip de ordin decorativ**, ci cu totul altele. Dar care să fi fost acestea și cum poate fi explicată prezența unor fragmente dintr-o secvență de pictură murală – element decorativ în ultimă instanță! – într-un loc cu totul neobișnuit și într-un anumit moment istoric? Opinia noastră este cea potrivit căreia cele patru suprafețe acoperite cu frescă reprezintă ceea ce s-a mai păstrat dintr-o așa-numită **probă de lucru (test)** – realizată pe un suport de zidărie existent și disponibil, potrivit ca dimensiune și calitate a suprafeței (zidărie lucrată din moloane de piatră) – menit să dovedească atât exigentului comanditar, nimeni altul decât domnitorul Alexandru cel Bun, cât și înaltului ierarh ce păstorea biserica Moldovei, mitropolitul Iosif, competența artiștilor zugravi ce urmau să împodobească

[67] Rusu 2022, p. 290.

cu picturi murale atât interiorul recentului lăcaş de cult alexandrin, cât și locuința domnească/egumenească de la Mănăstirea Bistrița. Dacă lucrurile s-au prezentat într-adevăr astfel, intervine în mod firesc o nouă întrebare, și anume: din ce motive artiștii zugravi trebuiau să-și probeze experiența? Suntem convinși că răspunsul nostru, pe care îl socotim nu numai plauzibil, dar și satisfăcător, va stârni nedumerire și chiar va intriga pe acei istorici de artă, arheologi sau istorici medieviști care nu au aprofundat și nici nu au abordat cu suficient spirit critic cercetarea celor mai vechi ansambluri monastice și lăcașuri de cult medievale din Moldova. Precizăm, însă, faptul că el constituie atât rezultatul aprofundării unor cercetări de teren personale sau al celor datorate altor colegi de breaslă, cât și al unor îndelungi preocupări și reflexii cu privire la începuturile arhitecturii ecleziastice de zid și a picturii murale medievale din Moldova. Dar o bună cunoaştere și înțelegere a acestor începuturi nu a putut și nu va putea fi făcută în absența unor corecte încadrări cronologice a lăcașurilor de cult cercetate pe cale arheologică. Ne gândim, în primul rând, la bisericile Sfântul Nicolae din Rădăuți[68] și Sfânta Treime din Siret[69], aflate încă în picioare, sau la vestigiile celor triconce, descoperite la Volovăț[70] și Tulova – Vornicenii Mari[71]. Dacă prima dintre acestea a avut parte de precizări credibile de ordin cronologic, următoarele trei, deși au fost investigate și ele pe cale arheologică, au cunoscut și cunosc, încă, o datare prea timpurie, și anume în vremea lui Petru I. Noi socotim, însă, că ele au fost edificate – alături de alte biserici de plan similar, precum Moldovița veche și Humorul vechi – abia la începuturile domniei lui Alexandru cel Bun, atunci când triconcul ajunge pentru prima dată în Moldova, răspândit de meșteri constructori sud-dunăreni. Alături de aceștia, își vor face acum simțită prezența și primii artiști zugravi, proveniți din aceeași arie geografică și culturală, care vor decora cu picturi murale primele biserici de zid din Moldova începutului de secol al XV-lea, din rândul cărora suntem convinși că cel dintâi a fost zugrăvit lăcașul de cult alexandrin al recent edificatului ansamblu monastic bistrițean[72]. Apariția tardivă la răsărit de Carpați atât a planului triconc, cât și a unor artiști zugravi – confirmată de constatarea faptului că biserici de felul celor de la Rădăuți, Mirăuți[73], Netezi sau Giulești erau toate de plan dreptunghiular și, deși ctitorite în deceniul nouă al secolului al XIV-lea, de către voievodul Petru I sau de către mari boieri, membri ai sfatului domnesc al acestuia, precum Bratul Netedul sau Giulea, au ajuns să fie pictate abia în vremea lui Alexandru cel Bun (cea de la Rădăuți) sau nu au cunoscut niciodată o podoabă

[68] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 64–68.

[69] Vătășianu 1959, p. 304; Teodoru 1970, p. 31–35; Moisescu 2001, p. 155.

[70] Artimon 1981, p. 402–404.

[71] Matei, Emandi 1985, p. 3–13.

[72] Un document din 7 ianuarie 1407 (DRH A 1975, p. 30) menționează că mănăstirile de la Neamț și Bistrița au fost puse sub autoritatea aceluiași egumen, chir Domentian, dovadă a faptului că ansamblul bistrițean era isprăvit din punct de vedere constructiv, dar nu putem ști dacă și podoaba parietală a bisericii fusese deja realizată și nici dacă interiorul locuinței domnești ajunsese să fie împodobit cu picturi murale.

[73] Matei 2001.

parietală (cele de la Netezi și Giulești)[74] – care, chiar dacă, fără nicio îndoială, erau recomandați de importante realizări artistice efectuate în alte arii geografice, nu își dovediseră, încă, priceperea prin nicio lucrare executată pe pământul moldav, explică și justifică pe deplin dorința firească a comanditarului și a înaltului ierarh de a lua cunoștință în mod direct, prin intermediul unei **probe de lucru**, de competențele celor ce urmau să înzestreze cu o podoabă parietală cea dintâi și mai importantă ctitorie domnească. Din fericire, această **probă de lucru** ne-a parvenit și, chiar dacă s-a păstrat doar parțial și numai pentru scurtă vreme după descoperirea sa, iar mesajul ei a fost înțeles corect cu oarecare întârziere (50 de ani!), ea **vorbește azi tuturor celor capabili să înțeleagă (!) și va continua să mărturisească urmașilor noștri peste veacuri despre locul geografic, ansamblul monastic, lăcașul de cult, locuința domnească și epoca în care debutează, în formă elaborată, pictura murală la răsărit de Carpați.**

Toate aceste înțelesuri nu puteau fi la îndemâna lui A.A. Rusu, întrucât și el face parte din rândul acelora care nu au aprofundat cercetarea celor mai vechi lăcașuri de cult și ansambluri monastice medievale din Moldova, dar, în schimb, se pronunță *ex cathedra* despre tot și despre toate. Din această pricină, nu ne surprinde faptul că, la scurtă vreme după ce încheiam redactarea ,,observațiilor" noastre, datorită aceluiași arheolog văd lumina tiparului câteva ,,preliminarii" – în care autorul se ,,focalizează pe perioada domniei lui Alexandru cel Bun" – a ceea ce se dorește a fi ,,o revizie substanțială a interpretărilor celor vechi"[75], adică a acelor rezultate din cercetarea noastră arheologică de la Mănăstirea Bistrița. Cu acest prilej, în paragrafe separate, A.A. Rusu se pronunță cu privire la: 1. istoria mănăstirii; 2. biserica ridicată de Alexandru cel Bun; 3. spoliile din marmură descoperite în interiorul bisericii lui Alexandru Lăpușneanu; 4. mormântul lui Alexandru cel Bun; 5. ,,casa domnească" a lui Alexandru cel Bun.

În ultimul paragraf, cel dedicat ,,casei domnești" a lui Alexandru cel Bun[76], intrăm în contact direct și explicit, de această dată, cu opiniile exprimate de A.A. Rusu cu privire la mai vechile noastre cercetări și interpretări ale amintitului complex bistrițean. Autorul – uzurpator al dreptului nostru legitim de a ne continua și finaliza cercetarea acestui ansamblu monastic[77] – obține acces la arhiva DMI[78], care îi oferă posibilitatea să cunoască conținutul tuturor referatelor, demersurilor și rapoartelor noastre de deplasare și cercetare preliminară (toate cu regim de uz intern!). Și fără pic de respect, ,,intră cu bocancii" în micul nostru univers intim profesional al tinereții, pe care îl disecă cu cinism și îl maculează cu reală plăcere. Nu are acces, însă, la ceea ce este mai important, și anume la documentația originală și completă de cercetare (carnete de șantier, planuri și profile, inventarul materialelor

[74] Aceste biserici au funcționat, pentru o vreme sau pentru totdeauna, purtând în mod obligatoriu pe pereți cruci de închinare și icoane.

[75] Rusu 2023, p. 187.

[76] Rusu 2023, p. 211–226.

[77] Vezi *supra*, p. 197.

[78] Deținută de Institutul Național al Patrimoniului.

arheologice descoperite[79]). Acest fapt îl nemulțumește profund și nu se poate abține să nu caracterizeze rapoartele noastre preliminare – într-adevăr cu caracter tehnic și foarte sumare, pentru a nu putea fi folosite de „briganzi științifici" de felul lui A.A. Rusu, existenți și la acea dată – ca fiind ,,caricaturi pentru justificat deplasări, deconturi și salarii, decât autentice documente științifice"[80]. Dar să vedem în ce constă și cum a fost făcută analiza vestigiilor aflate în discuție.

De la bun început atragem atenția asupra faptului că autorul analizei utilizează nu numai datele obținute din rapoartele noastre tehnice preliminare sau din ceea ce am încredințat tiparului, dar și pe cele culese din ,,publicații care nu aparțin arheologilor"[81], remarcă existența unor diferențe între cele două categorii de relatări, pe care le confruntă, și se grăbește să constate ,,că ceva nu este în ordine"[82]. Într-adevăr, ceva nu este în ordine (!), dar este vorba de metodologia folosită de A.A. Rusu care, în mod frecvent și premeditat, confruntă informații oferite de diletanți[83] (fețe bisericești, de felul celei a regretatului protosinghel Ioanichie Bălan) cu cele puse la dispoziție de profesioniștii cercetării, constată existența a numeroase neconcordanțe și pune, astfel, sub semnul întrebării autenticitatea și credibilitatea observațiilor, descrierilor și, în final, a interpretărilor noastre și nicidecum pe cele ale neprofesioniștilor. Este doar una dintre numeroasele metode utilizate de A.A. Rusu pentru dezinformarea și manipularea chiar și a cititorilor avizați, care nu au răgazul să verifice datele sau nu sunt interesați în mod special de problematica discutată, dar, în schimb, acceptă lesne elucubrațiile științifice ale mult prea vocalului arheolog. Dar să vedem cum descrie acesta vestigiile construcției descoperite de către noi, despre care el însuși atrage atenția că avem de a face cu ,,ziduri conservate la nivel de pivnițe, deci, vizibile și verificabile"[84](subl. ns.).

O primă nedumerire a sa se referă la faptul că, ,,în mod bizar, fundațiile nu au dimensiuni (lățimi) egale"[85]. Este vorba de diferența de lățime între latura de est (90 cm) și cea de vest (110 cm)[86]. În ceea ce ne privește, considerăm că fundațiile unei construcții nu trebuie să fie în mod obligatoriu egale, iar, în cazul în care acestea nu sunt, constructorii au avut motive temeinice – legate de rezolvarea suprastructurii, dar nu numai – să le realizeze astfel, chiar dacă astăzi noi le înțelegem mai mult sau mai puțin.

Așa după cum arătam, „pe latura de vest..., la înălțimea de 100 cm față de nivelul interior de călcare...zidăria se retrage formând un umăr (cu lățimea de 45 cm)"[87], pe care A.A. Rusu îl consideră a fi o ,,anomalie", îl denumește în mod impropriu

[79] Toate se află predate unor instituții muzeale.
[80] Rusu 2023, p. 197.
[81] Rusu 2023, p. 212.
[82] Rusu 2023, p. 212.
[83] Rusu 2023, p. 212, nota 79.
[84] Rusu 2023, p. 212.
[85] Rusu 2023, p. 212.
[86] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 74.
[87] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 74.

drept „prispă”[88], ale cărei rosturi[89] le discută în paginile următoare și asupra cărora ne vom pronunța și noi.

Mai apoi, în releveul și imaginea fotografică a laturii de vest[90], observă existența a trei orificii circulare – necomentate de către noi în textul publicat – dispuse echidistant pe verticala zidăriei, pe care le interpretează drept „lăcașuri de foste bârne (cilindrice ?)...” al căror „rost nu poate fi judecat decât ca de tiranți” (subl. ns.)[91]. Într-adevăr, aceste goluri circulare (cu diametrul de 25 cm) constituie amprentele a trei bârne menite să consolideze/susțină, pentru o vreme, o zidărie crudă și îngustată, trebuind considerate drept o armătură și definite astfel. În schimb, termenul de „tirant”, folosit de A.A. Rusu în acest caz, dar și în altele asemănătoare, este total nepotrivit, întrucât dicționarele de arhitectură îl definesc ca fiind un „pièce de bois ou de métal qui relie deux constructions pour s’opposer å leur écartement”[92].

Continuându-și observațiile asupra unor „ziduri conservate..., deci, vizibile și verificabile”[93], A.A. Rusu susține că, „pe est și imediat după colțul de sud-vest, au fost marcate ferestre restrânse, de la interior spre exterior, dispuse la o înălțime de un metru față de presupusul nivel de călcare folosit ca reper. Sunt evazate la interior (0,60 × 0,90 m) și în formă de fante, la exterior (0,20 m). Au fost închise/boltite semicircular și la ele s-au observat urme de tencuieli... Latura de sud conține o singură deschidere, pe jumătatea laturii de răsărit”[94] (subl. ns.). Cunoscând lipsa de onestitate științifică a autorului, nu ne mai surprinde faptul că elementele de arhitectură ale complexului, deși „vizibile și verificabile”, sunt nu numai greșit identificate și amplasate în economia vestigiilor păstrate, dar și greșit măsurate. Astfel, pe latura de est **nu** se află ferestre restrânse, ci, așa după cum am mai arătat[95], trei nișe terminate la partea superioară cu un arc în plin-cintru, adâncite cu 50 cm în grosimea zidăriei (90 cm), cu înălțimea de 90 cm, lățimea de 60 cm și plasate la înălțimea de 100 cm față de nivelul interior medieval de călcare. Iar în jumătatea de răsărit a laturii de sud **nu** se află o „deschidere”, ci tot o nișă, asemănătoare din toate punctele de vedere cu celelalte deja descrise. Toate nișele, și doar ele (!), au fost finisate cu o tencuială subțire, care se mai păstra la data descoperirii complexului. La rândul lor, ferestrele restrânse – dispuse, în realitate, în număr de trei pe latura de vest și **nu** pe cea de est (!) și doar una în jumătatea de vest a laturii sudice – sunt evazate spre interior, au lățimea maximă de 55 cm și cea minimă de doar 20 cm, adâncimea de 65 cm, iar glaful lor se află la o distanță de 150 cm față de nivelul interior medieval de călcare (subl. ns.). Acestea sunt denumirile corecte ale elementelor de arhitectură discutate, amplasamentul lor real, precum și dimensiunile corecte din teren, verificabile de

[88] Rusu 2023, p. 213.
[89] Rusu 2023, p. 215.
[90] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 73, fig. 1 și p. 74, fig. 2.
[91] Rusu 2023, p. 213.
[92] Lavenu, Mataouchek, p. 114.
[93] Rusu 2023, p. 212.
[94] Rusu 2023, p. 213.
[95] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 73, fig. 1 și 74.

oricine dorește să afle adevărul, și nicidecum cele furnizate (0,60 × 0,90 m)[96] de A.A. Rusu. Dar vom vedea că aceste erori de prezentare nu sunt simple erori umane, așa după cum ar putea să creadă unii dintre fidelii săi admiratori naivi, ci reprezintă premeditate și grosolane manipulări ale datelor din teren, menite să-i permită autorului lor o mult dorită „revizie substanțială a interpretărilor celor vechi"[97].

În continuare sunt disecate și comentate datele oferite de noi cu privire nu numai la „cotele inițiale de călcare, pe ambele laturi", dar și atât stratigrafia, cât și conținutul umpluturii pivniței dezafectate[98], făcându-se apel la primul nostru raport preliminar[99], precum și la textul publicat[100]. Parcurgând seria de obiecțiuni prezentate, irelevante pentru discuția noastră, nu putem să nu constatăm faptul că autorul lor evită să facă apel la datele extrem de importante oferite de profilele secțiunilor S_7 și S_{11} (dispuse pe direcția nord-sud și care intersectează elementele principale de zidărie ale complexului), prezentate în raportul nostru preliminar, din care ar fi putut să se lămurească de la ce nivel și-au săpat constructorii medievali șanțurile de fundație, cât de mult s-au adâncit și cu ce scop pentru a realiza încăperea inferioară și care erau rosturile acestui singur spațiu păstrat. Nu vom ocupa spațiul editorial care ne găzduiește pentru a-i demonstra *rouspéteur*-ului de profesie ceea ce ar fi putut lesne înțelege, dacă ar fi dorit, doar din succintele date oferite de raportul nostru preliminar. Ne vom grăbi, însă, să identificăm și să comentăm acele „bune argumente în favoarea reviziei de identitate a spațiului găzduitor" (subl. ns.) și să vedem în ce măsură acestea sunt corecte și pot susține concluzia potrivit căreia „spațiul străpuns de numeroase ferestre, care să-i asigure o lumină naturală destul de generoasă, nu a fost amenajat drept beci, ci, cu toată siguranța, drept un *parter*, ale cărui nivele exterioare și interioare erau *normale*"[101].

Pentru a oferi posibilitatea cititorului avizat, onest și, în egală măsură, interesat să discearnă adevărul în această dispută științifică, vom prezenta și comenta, în ordinea în care au fost redactate, fiecare cuvânt sau formulare inexacte, folosite de preopinentul nostru drept „bune argumente", în ambițioasa sa încercare de a oferi, cu orice preț, interpretări noi. Astfel:

1. „Spațiul străpuns de numeroase ferestre (subl. ns.) , care să-i asigure o lumină naturală destul de generoasă"[102], **nu reprezintă realitatea din teren.** Releveele de specialitate (fig. 4–6), imaginile fotografice (fig. 3/1–2), dar și vestigiile conservate – accesibile oricărui vizitator – mărturisesc despre existența a doar patru mici ferestre, descrise mai sus, incapabile să asigure o „lumină naturală

[96] Rusu 2023, p. 213.
[97] Rusu 2023, p. 187.
[98] Rusu 2023, p. 213–215.
[99] Raport preliminar înregistrat sub numărul 1767/19.02.1971, aflat în Arhiva fostei DMI, deținută de Institutul Național al Patrimoniului.
[100] Bătrîna, Bătrîna 1975.
[101] Rusu 2023, p. 215.
[102] Rusu 2023, p. 215.

destul de generoasă", ci doar **aerisirea strict necesară unui spațiu cu rol de depozit și nicidecum locuibil** (!).Celelalte patru goluri sunt nișe adâncite (fig. 4–6) în peretele răsăritean (3) și în cel de sud (1).

2. ,,Arheologul cel vechi a observat că nivelul interior a urcat (subl. ns.) la 1,50 m față de pământul negru, care a fost identificat drept baza terenului inițial al construcțiilor de zid din mănăstire", iar ,,locul nu poate fi socotit drept pivniță, ci un nivel *nobil și util locuirii.* El *nu a fost îngropat*, ci era la nivelul exterior de călcare contemporan, deci cu valoare de parter"[103]. Realitățile din teren – necunoscute lui A.A. Rusu, întrucât **el nu a investigat prin săpături arheologice complexul discutat** –, consemnate de textul raportului nostru preliminar[104], de profilele (deosebit de elocvente) desenate ale secțiunilor (S_7 și S_{11}) din același raport, precum și de materialul publicat[105], îl contrazic în mod categoric pe acesta, dovedind, în modul cel mai clar cu putință, faptul că nivelul interior al complexului a coborât/a fost îngropat cu 150 cm față de nivelul de călcare al primilor constructori medievali, **nu** ,,a urcat" și nici **nu** se afla ,,la nivelul exterior de călcare contemporan", așa după cum ne ,,povestește", denaturând realitatea, mai-sus amintitul arheolog.
3. ,,Abundența ferestrelor (subl. ns.) dă sugestii pentru o obligatorie compartimentare a interiorului. Altfel spațiul întreg ar fi fost năpăstuit de curentul generat de ferestrele opuse"[106] (subl. ns.). De această dată, autorul nu se mulțumește, ca în rândurile de mai-sus, să invoce prezența a ,,numeroase ferestre", ci constată ,,abundența ferestrelor" care, în bogata sa imaginație, ar conduce la o ,,obligatorie compartimentare" a spațiului. Vom repeta pentru ultima oară: ferestrele sunt mici și în număr de patru, ceea ce nu poate fi caracterizat drept ,,numeros" și nici ,,abundent" pentru un spațiu cu suprafața de 54,7 m². Cât privește o ,,obligatorie compartimentare a interiorului", nu poate fi acceptată nici măcar cu titlu de ipoteză, atâta timp cât nu există fundațiile și nici măcar șanțurile de fundație, golite de conținut, ale unor presupuse pile de zidărie care ar fi compartimentat spațiul aflat în discuție. Iar despre un ,,curent generat de ferestrele opuse", care ar fi ,,năpăstuit spațiul întreg", nici nu poate fi vorba, întrucât, așa după cum am atras deja atenția, **pe latura de est întâlnim trei nișe** (!) – adâncituri în zidărie – și nicidecum ferestre (goluri). Dar este posibil ca un curent venit de aiurea să fi ,,năpăstuit" rătăcita gândire a lui A.A. Rusu și astfel să avem parte de interpretări precum cele de mai-sus.
4. În continuare, referindu-se la latura de vest, acolo unde noi arătam că, la înălțimea de 100 cm față de nivelul interior de călcare, zidăria se retrage formând un umăr cu lățimea de 45 cm[107], A.A. Rusu ne surprinde din nou cu

[103] Rusu 2023, p. 215.
[104] Vezi: nota 98.
[105] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 74.
[106] Rusu 2023, p. 215.
[107] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 74.

imaginația sa, atunci când se pronunță în legătură cu „funcționalitatea posibilă" a „artificiului descoperit" pe care îl denumește „prispă" și-l socotește „a fi fost în sine o bază de mobilier interior", pe care „se putea dormi, dar și aranja un mobilier lemnos care să fie ferit de umezeala directă a pământului"[108]. Pentru noi, lucrurile se prezintă mult mai simplu și este evident faptul că pe un umăr de zidărie sau „prispă", așa după cum o denumește A.A. Rusu, cu lungimea de 940 cm și lățimea de 45 cm, amplasat/amplasată la înălțimea de 100 cm față de nivelul de călcare, imediat sub ferestrele de aerisire, nimeni nu putea gândi să-și amenajeze, chiar și temporar, un loc confortabil de odihnă și nici nu depunea elemente de mobilier lemnos. Dar, pentru cei înzestrați cu un belșug de imaginație, precum preopinentul nostru, se pare că totul este posibil! Mai degrabă, însă, rosturile a ceea ce noi am numit umăr de zidărie par a fi fost acelea de a susține vase ceramice și alte recipiente cu produse alimentare animaliere și vegetale, conservate sau proaspete, amplasate la înălțime și, nu întâmplător, în apropierea unor ferestre de ventilație dispuse pe latura de vest (!), deci într-o zonă bine aerisită. Dar cel ce împărtășește această opinie trebuie să accepte, în primul rând, că vorbim despre un spațiu cu rol de depozit sau pivniță și nu despre unul „nobil și util locuirii", așa după cum ne povestește și se străduiește să ne convingă A.A. Rusu. Cu noi, însă, îl asigurăm că își pierde timpul, dar suntem siguri că va smulge ropote de aplauze din partea numerosului grup de fideli și naivi admiratori ai săi.

5. La rândul lor, cele trei ferestre de pe aceeași latură de vest sunt socotite a fi „mult prea elaborate pentru simple aerisiri/ventilări" și de aceea se consideră că „pot fi interpretate pentru ședere ori alte aranjamente de utilitate"[109]. Și de această dată imaginația îi joacă feste domnului Rusu, care se trezește într-un palat/castel din Occidentul medieval sau poate chiar din Transilvania, unde soțiile nobililor își petreceau o parte din zi stând pe banchetele confortabile din fața unor ferestre înalte și luminoase, practicând conversații, brodând sau citind. Ne îngăduim, însă, să-i aducem aminte distinsului medievist transilvan că se află în și vorbește despre realități din Moldova începutului de secol al XV-lea, mai exact despre un spațiu dotat cu mici ferestre evazate (cu deschiderea maximă de 55 cm, cea minimă de 20 cm și adâncimea de 65 cm), fără banchete și nimic mai mult, în care, cu multă greutate, ar fi putut să încapă, doar ghemuit, un copil de trei-patru ani. Deci, despre ce fel de „ședere" sau „aranjamente de utilitate" vorbim, stimabile?
6. Afirmația conform căreia „când se descriu cele patru straturi de umplutură nu se menționează fragmentele de frescă"[110] este întru totul neadevărată, întrucât în studiul publicat, deși cu caracter preliminar, sunt pomenite toate categoriile

[108] Rusu 2023, p. 215.
[109] Rusu 2023, p. 215.
[110] Rusu 2023, p. 216.

de materiale arheologice[111], inclusiv fragmentele de frescă, aflate în compoziția molozurilor din interiorul pivniței, fără însă să se prezinte nimic în detaliu.

7. În continuare, A.A. Rusu manipulează din nou informațiile afirmând că ,,unii exegeți[112]... au avut rezerve în a repeta, după arheologi (subl. ns.), că ar fi fost vorba despre o pivniță pictată”[113]. Dar **noi nu am afirmat niciodată și sub nicio formă acest lucru** (!), ci doar am semnalat ,,existența unor fragmente de tencuială pictată, păstrate *in situ* pe peretele interior de răsărit al gârliciului”[114], **fără să oferim vreo explicație** referitoare la această neobișnuită prezență, întrucât **nici noi, pentru multă vreme, nu i-am înțeles rosturile** (!). Astăzi, însă, suntem în măsură să o oferim și vom vedea că ea este complet diferită de cea propusă de criticul nostru.
8. Acesta continuă dezbaterea, menită să revizuiască identitatea complexului bistrițean descoperit, conchizând ferm: ,,nicio pivniță de clădire de epocă medievală nu s-a mai împodobit vreodată cu picturi” (subl. ns.). Deci, dacă ele au existat acolo, spațiul numai o asemenea destinație nu a avut. Adică: ...dacă a fost pivniță, nu putea avea picturi, dacă avea picturi nu a fost pivniță![115]. La prima vedere, concluzia sa este nu numai logică, dar și plină de bun simț, iar formularea pare a fi lipsită de orice cusur, fapt ce îl determină pe autorul său să-și continue marșul triumfal de corectare/desființare a observațiilor noastre de teren. Trebuie să mărturisim faptul că și noi, încă din momentul descoperirii complexului discutat și al prelucrării primare a datelor arheologice, am fost convinși de aserțiunea că nicio pivniță medievală nu a fost împodobită vreodată cu picturi murale, motiv pentru care am fost extrem de prudenți și **nu am folosit niciodată termenii de pivniță pictată,** ci doar am semnalat o realitate de necontestat și o prezență neobișnuită. Și ne-am oprit aici, nu înainte de a proteja în mod adecvat prețioasele mărturii, urmând ca specialiștii în conservarea și punerea în valoare a picturilor murale să-și facă treaba. Din nefericire, așa după cum am mai arătat, soluția propusă și executată s-a dovedit a fi total nepotrivită, conducând la desprinderea de pe perete a amintitelor fresce. În aceste condiții, ele nu au mai putut fi analizate de specialistul Laboratorului DMI[116] și nici studiate de către nimeni. De aceea informația a rămas ,,trunchiată și... simplistă”[117].
9. În susținerea acțiunii de revizuire a identității spațiului descoperit și discutat, A.A. Rusu invocă și ceea ce el numește ,,fotografia deceniului opt al secolului XX”, afirmând că ,,imaginea pare a capta sectorul de sud-est al interiorului, cu prima nișă, respectiv faldurile unei draperii”... pe care

[111] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 75–76.
[112] Sunt pomeniți regretații Vasile Drăguț și I.P.S. Pimen Suceveanul.
[113] Rusu 2023, p. 216.
[114] Bătrîna, Bătrîna 1975, p. 76.
[115] Rusu 2023, p. 216–217.
[116] Inginerul chimist Ion Istudor.
[117] Rusu 2023, p. 217.

o bănuiește a se fi repetat „într-un registru continuu, poate pe toate laturile interioare”, dar „acestea au căzut cu siguranță de pe ziduri, fără să mai lase urmele surprinse de fotografie”. Totodată, susține că „din aceeași fotografie se disting motive vegetale întrerupte de altele geometrice”[118]. De această dată, autorul încurcă, din ignoranță și superficialitate, două imagini-document, care ilustrează vestigii bistrițene construite în epoci diferite. De aceea, suntem nevoiți să-i reamintim acestuia faptul că cele patru suprafețe cu frescă, pe care se află reprezentate partea superioară a unei draperii, suprapusă de o succesiune de panouri rectangulare, **nu se află în sectorul de sud-est al interiorului,** ci **au fost descoperite doar pe peretele de răsărit al gârliciului unei pivnițe de locuință ridicată de la fața primului nivel de construcție medieval, datorat epocii lui Alexandru cel Bun**. Iar imaginea „frescei cu motive vegetale întrerupte de altele geometrice”, despre care doar vorbește acum, provine din fototeca fostei DMI, a mai fost redată de acesta pe *Facebook*, pe data de 3 februarie 2022, și a fost atribuită în mod eronat, încă de pe atunci și de către același investigator, „celebrei” case domnești a lui Alexandru cel Bun. În realitate, **această din urmă frescă aparține altei construcții, ridicată în vremea lui Petru Rareș**, despre care am scris cu 45 de ani în urmă[119], interval de timp care pare să nu-i fi fost suficient lui A.A. Rusu pentru a lua cunoștință despre această descoperire (!). Din acest motiv – lacunele sale de informare –, el ajunge să afirme „că despre asemenea practici” (adică ornamentarea clădirilor elitei laice și ecleziastice a Moldovei medievale) „nu există referințe din alte monumente”[120], deși, chiar la Mănăstirea Bistrița, experimentul de la începutul secolului al XV-lea a fost repetat la mijlocul celui de al XVI-lea veac[121].

10. Continuându-și opera de revizuire a identității spațiului aflat în discuție, A.A. Rusu aduce în discuție o altă componentă a complexului – „gârliciul construcției” –, afirmând că „nu avea de ce să funcționeze o pantă de coborâre pe traseul gârliciului”, întrucât „în timpul funcționării inițiale a edificiului”... „accesul se putea face... direct, de la unicul nivel de călcare existent”, fapt care ar constitui „dovada clară că pentru a pătrunde în beciul de clădire, gârliciul a fost *săpat de sus în jos* (oare cum s-ar fi putut săpa altfel?, n.ns.), în straturi de depunere acumulate în timp, <u>de la o cotă care era superioară vechiului nivel de călcare</u>, al clădirii cu picturi”[122]. Și de această dată, preopinentul nostru, pentru a-și atinge scopul, prin simple afirmații – nesusținute de documente grafice arheologice rezultate dintr-o cercetare personală a construcției –, falsifică în mod grosolan realitățile din teren. Și o face cu bună știință, întrucât chiar el mărturisește că și-a propus să pornească la „analiza unei <u>fundații... pe care nu a cercetat-o arheologic personal</u> (subl. ns.), dar avea descrieri și

[118] Rusu 2023, p. 218–219.
[119] Bătrîna, Bătrîna 1979, p. 38–39 și fig. 8.
[120] Rusu 2023, p. 219.
[121] Bătrîna, Bătrîna 1979.
[122] Rusu 2023, p. 219.

interpretări publicate și păstrate în manuscris”[123]. Procedează, însă, selectiv și omite, cu bună știință, să menționeze și să discute datele conținute de prețioasele documente desenate, anexate la raportul nostru preliminar[124], la care a avut acces și face referire doar atunci când îi convine. Iar această omisiune, pervers gândită, are menirea să oculteze **informații clare și de necontestat** oferite de profilele de vest ale secțiunilor S_7 și S_{11}[125], amândouă orientate pe direcția nord-sud și perpendiculare pe latura de nord a construcției (fig. 1). Acestea dovedesc, în modul cel mai limpede cu putință, faptul că **primii constructori medievali** de la Bistrița sunt cei care, în vederea edificării celei dintâi locuințe de piatră, au săpat o groapă rectangulară cu dimensiunile potrivite, **adâncindu-se cu 150 cm de la fața humusului medieval**, intersectând un strat de prundiș aluvionar și, mai apoi, solul viu reprezentat de argila galbenă. Această argilă, rezultată în urma săpăturii, a fost depusă și bine bătătorită în vecinătatea imediată a viitoarei construcții, cu scopul de a o proteja de infiltrarea apelor pluviale, ridicând astfel nivelul exterior de călcare cu 25 cm. Peste aceasta apare o crustă de mortar rezultată din procesul de construcție. Următorul strat (în grosime de 20–30 cm), alcătuit din argilă vineție, amestecată cu spărturi de piatră, pigmenți de cărbune și lentile de argilă galbenă, reprezintă depunerile acumulate în timpul funcționării construcției. La rândul său, **gârliciul**, de plan înclinat, a fost **obținut prin săparea progresivă de la fața aceluiași humus medieval de la care se taie și restul construcției, iar zidurile sale se leagă organic de aceasta**. Concluzia, care se desprinde din aceste prețioase și de necontestat realități arheologice, nu lasă loc îndoielilor și nu poate fi decât una singură, și anume: **întreaga construcție a fost înzestrată de la bun început, pe latura sa de nord, cu un gârlici, a fost realizată de primii constructori medievali prezenți la Mănăstirea Bistrița, nu a cunoscut faze de refacere – adaosuri sau amputări – și a funcționat astfel până la începutul ultimului sfert al secolului al XV-lea.** Și, totuși, contrar datelor certe oferite de cercetarea noastră, A.A. Rusu nu ține cont de ele și contestă această concluzie cu noi argumente „fabricate” în laboratorul său medieșean. Astfel, deranjat de prezența unui gârlici, care, odată acceptat, l-ar obliga să admită funcția spațiului propusă de către noi, și anume cea de pivniță, acesta vine cu interpretări de felul: „el (gârliciul) pare să fi fost amplificat în repetate rânduri față de unul (posibil) inițial ori poate adăugat ulterior. Oricum, nu aceasta a fost intrarea principală în clădirea veche”, iar „intrarea actuală, prin nord, pe culoarul gârliciului, este dosnică (și puțin protocolară) și nu poate fi admisă decât, cel mult, drept una secundară”. Mai apoi constată faptul că „gârliciul... este foarte lung («3,22 m») și excesiv de lat (2 m), când o ușă normală nu depășește 1,20–1,50 m. Se vede

[123] Rusu 2023, p. 212.

[124] Vezi: nota 98.

[125] Actualul spațiu editorial nu ne îngăduie să le prezentăm, dar ele se vor regăsi într-o lucrare cu caracter monografic, dedicată cercetărilor noastre arheologice de la Mănăstirea Bistrița, aflată în pregătire.

repede că a intra cu căruța într-un spațiu pictat pe pereți este de-a dreptul ilar". Tot acum, afirmă că panta gârliciului este ,,născută mai tardiv, când clădirea a fost scufundată în depuneri". În final, după această suită de ,,argumente" generate de bogata și pătimașa sa imaginație, și nicidecum de probe rezultate dintr-o cercetare proprie de teren, ilustrul arheolog se pronunță sentențios: ,,acestea sunt elementele care pledează pentru o funcționare și distrugere sincronă, dar nu pentru sincronism de construcție"[126]. Răspunsul nostru oferit, verificabil de către orice cunoscător al domeniului, și nicidecum produsul imaginației/rătăcirilor sau al incompetenței noastre profesionale, este următorul: **gârliciul** nu a fost ,,adăugat" și nici ,,amplificat în repetate rânduri", nu avea cum să fie ,,intrarea principală" și nici ,,secundară" în ,,clădirea veche", nu era nici ,,foarte lung", nici ,,excesiv de lat", ci extrem de potrivit pentru un spațiu de depozitare de felul unei pivnițe în care trebuiau să fie rostogolite, între altele, butoaie cu vin, panta sa nu ,,a fost născută mai tardiv, când clădirea a fost scufundată în depuneri", ci a fost realizată/săpată – de la fața primului nivel de construcție medieval – de către unii și aceiași primi constructori care au ridicat complexul rezidențial, iar, în sfârșit, dar nu și în cele de pe urmă, prezența pe peretele de răsărit a acestuia a unor fragmente de frescă păstrate *in situ* nu are nimic ,,ilar" în ea și nici nu ar trebui să surprindă, dacă se înțeleg corect rosturile acesteia și noi le-am explicat și vom continua să le explicăm, atât lui A.A. Rusu, care în mod evident nu le-a înțeles, cât și tuturor celor nedumeriți, dar interesați la modul sincer de adevăr.

11. În continuare este ,,inserată discutarea prezenței unor blocuri cu fresce păstrate, tocmai în pereții acestei particulare amenajări de acces"[127]. Constatăm faptul că, și în această scurtă formulare, abilul ei autor nu se poate abține să nu trișeze din nou, întrucât prezintă deformat contextul în care a fost identificată importanta mărturie arheologică. Atragem atenția atât **făptașului,** cât și cititorilor onești că în realitate nu s-au descoperit ,,blocuri cu fresce", ci patru suprafețe cu fresce (fiecare dintre acestea acoperind mai multe blocuri de piatră!) păstrate *in situ*, și <u>subliniem această realitate</u>, doar și în mod exclusiv, **pe** peretele interior de răsărit al gârliciului și nicidecum ,,**în** pereții acestei particulare amenajări de acces". Este evident faptul că cele două formulări, doar aparent asemănătoare, precum și cele două prepoziții (**pe** și **în**) folosite pentru a defini suportul pe care s-au aflat frescele, sunt diferite și conduc, în consecință, la interpretări de asemenea diferite, dintre care doar una poate fi corectă și reprezintă adevărul istoric. Dar care dintre ele? În căutarea răspunsului, A.A. Rusu nu pornește într-o ordine firească, așa cum ar fi trebuit, și anume de la identificarea corectă a situației din teren, pe care oricum nu ar fi putut să o cunoască nemijlocit, întrucât nu a participat la săpături. Dar ar fi trebuit să analizeze *sine ira et studio* documentația oferită, în diferite feluri, de către noi și chiar să se consulte cu cei care au efectuat cercetările și dețin informații suplimentare inedite. El

[126] Rusu 2023, p. 220.
[127] Rusu 2023, p. 220.

a ales, însă, de la bun început calea confruntării, pe care o îndrăgește de multă vreme, și nu cea a dialogului academic. Și astfel pornește în analiza sa de la premisa potrivit căreia „principial, în nicio clădire medievală, niciodată nu a existat vreun gârlici (de pivniță ori alt tip de gârlici!) care să se acopere cu fresce". Apoi, extinde „negarea pivniței cu picturi, la negarea accesului de pivniță cu picturi" și consideră că ar fi „strâmb... să acceptăm că stăm în fața singurului acces de pivniță pictat cu fresce din întreaga arhitectură medievală a Moldovei". Iar în final, „având în vedere aceste constatări", își exprimă „părerea că respectivele blocuri cu frescă din pereții gârliciului actual au fost desprinse din biserica demolată între domnia lui Ștefan cel Mare și cea a lui Alexandru Lăpușneanu. Iar amenajarea gârliciului se împinge bine în secolul al XVI-lea ori după el" și „nu este contemporan cu restul construcției, ci a fost operat mult mai tardiv ori măcar modificat dintr-o fază primară"[128]. Această construcție, aparent logică, pornește de la o premisă greșită, eludează, răstălmăcește și chiar falsifică izvoare certe arheologice și a fost elaborată într-un birou sau într-o bibliotecă de un personaj puțin familiarizat cu începuturile arhitecturii ecleziastice și picturii medievale din Moldova. Iar rezultatul se vede în suita de interpretări și concluzii aberante pe care ni le oferă.

În ceea ce ne privește, în analiza noastră noi nu am făcut apel la premisa, aparent corectă, folosită de A.A. Rusu, ci, în calitate de cercetători direcți ai vestigiilor bistrițene și de cunoscători ai realităților arheologice discutate, am pornit de la datele concrete oferite de teren, pe care le-am reexaminat și supus unei critici atente. Am constatat corectitudinea lor și am rămas fideli încadrărilor cronologice și interpretărilor propuse. Dar singura întrebare la care nu găsisem răspuns, până nu de mult, era cea referitoare la rosturile picturii aflate pe pereții gârliciului unei pivnițe. Într-un final, răspunsul a fost găsit și oferit în paginile de mai sus, redactate înainte de apariția ultimului studiu a lui A.A. Rusu, pe care-l discutăm acum. Îl vom reda, din nou și pe scurt, spre finalul discuției, reluând interpretarea în care afirmam faptul că **această frescă nu avea menirea să împodobească un perete al intrării într-un spațiu cu evident rol de depozit al unei construcții și, deci, rosturile sale nu puteau fi cu niciun chip de ordin decorativ**! În acest caz, singura explicație rezonabilă și, deci, acceptabilă a acestei neobișnuite și greu de înțeles prezențe – generatoare de firești întrebări, nedumeriri și controverse – a fost și este cea potrivit căreia ea reprezintă o prețioasă mărturie arheologică a ceea ce, în mod fericit, s-a mai păstrat dintr-o așa-numită **probă de lucru** (prezentă încă din vechime în domeniul construcțiilor) sau dintr-un **test** – realizat pe un suport potrivit de zidărie, deja existent și disponibil – necesar într-un anumit moment istoric, pe care l-am evocat deja, și menit să dovedească, atât comanditarului – nimeni altul decât Alexandru cel Bun –, cât și înaltului ierarh al Moldovei – mitropolitul Iosif I –, competența și măiestria celor ce urmau să împodobească cu picturi murale importanta ctitorie voievodală. Este o **mărturie unică**, păstrată *in situ* (!) și susținem cu tărie această realitate, din păcate

[128] Rusu 2023, p. 221.

pierdută, dar consemnată sub forma unei imagini, care ne vorbește despre începuturile picturii murale la răsărit de Carpați. Iar necesitatea efectuării unei asemenea **probe de lucru**, explicată în paginile de mai sus, nu poate fi înțeleasă mai bine decât de către cei care s-au străduit și au reușit să descifreze și să cunoască în mod corect atât contextul istoric, cât și cronologia apariției atât a triconcului, cât și a picturii murale în Moldova medievală. Din rândul acestora nu face parte, în mod cert, A.A. Rusu, care de ceva vreme abordează și interpretează greșit numeroase aspecte care țin de arheologia medievală a Moldovei. Una dintre dovezile care susțin afirmația noastră o reprezintă chiar ultimul său studiu[129], în care nu aduce nimic nou și nu construiește nimic credibil, ci este preocupat doar de denigrarea și respingerea tuturor constatărilor și interpretărilor noastre, rezultate din cercetarea vestigiilor ridicate în vremea lui Alexandru cel Bun și nu numai. În contextul acestui susținut efort, abordând, în mod greșit și fără o minimă prudență, dificila/delicata problemă a prezenței fragmentelor de frescă pe peretele gârliciului, prin nefericita formulare „nu aveau ce căuta la primul nivel al clădirii, ba chiar gârliciul unei pivnițe"[130], A.A. Rusu își mărturisește refuzul de a folosi o sursă neobișnuită și greu de înțeles așa cum este ea. Din acest motiv, o bănuiește a fi coruptă sau falsificată și o „corectează", în funcție de cunoștințele și discernământul său, și astfel au apărut adevăratele falsuri, mistificările sau interpretările eronate pe care le-am semnalat și amendat în paginile de mai sus. Și dacă totuși autorul lor rămâne convins de noua identitate a spațiului discutat, și anume cea de „nivel nobil și util locuirii"[131], va trebui să explice „arheologului cel vechi"[132] (dar nu și învechit!), așa după cum am fost denumiți, și tuturor cititorilor săi, cum se putea locui într-un spațiu, socotit a avea „caracter rezidențial aparte"[133], în condițiile în care:

- Lipsesc finisajele interioare sau orice urmă de tencuială, cu excepția celor din firide.
- Lipsește pardoseala sau orice urme de amprente ale acesteia.
- Ferestrele sunt puține (patru) și mici, plasate majoritar pe latura de vest (trei), cu dimensiuni modeste, satisfăcătoare pentru aerisire, dar total insuficiente pentru o bună iluminare în timpul zilei a unui spațiu cu un volum de cca 155 m^3, considerat a fi „rezidențial".
- Intrarea este nepermis de largă (2 m) pentru un spațiu locuibil.
- Lipsește pragul intrării (de lemn sau de piatră, care, în mod necesar și firesc, există absolut în toate încăperile locuibile!) sau golul lăcașului său.
- Lipsesc urmele unui sistem de încălzire (adică soclul sobei sau, cel puțin, amprenta sa), de asemenea absolut obligatoriu într-un spațiu socotit a fi locuibil și cu caracter rezidențial.

[129] Rusu 2023, p. 187–228.
[130] Rusu 2022, p. 290.
[131] Rusu 2023, p. 215.
[132] Rusu 2023, p. 215.
[133] Rusu 2023, p. 216.

Toate aceste absenţe, dintr-un spaţiu socotit a fi ,,rezidenţial aparte", nu susţin revizia de identitate a spaţiului aflat în discuţie propusă de A.A. Rusu şi vin să confirme corectitudinea interpretărilor noastre. Iar, orice alte tălmăciri de acest fel nu fac altceva decât să probeze o totală lipsă de profesionalism în materie de arheologie medievală sau de onestitate personală ale aceluia/acelora care le formulează. În ceea ce îl priveşte pe A.A. Rusu, ne-a dovedit, cu prisosinţă, că face parte din rândurile acestora.

Din expunerea, chiar şi succintă, a istoricului acestei neobişnuite descoperiri arheologice bistriţene, se pot reţine câteva adevăruri şi învăţăminte. Încă din momentul identificării lor şi, mai apoi, al cercetării exhaustive a preţioaselor vestigii, acestea au fost tratate cu o deosebită grijă atât de arheologi, de restauratorul de frescă, cât şi de personalul tehnic de şantier, care a oferit un sprijin prompt şi de foarte bună calitate. Şi, totuşi, într-un final, suprafeţele de frescă păstrată *in situ* şi consolidate corect s-au degradat, s-au desprins de pe zidărie şi au dispărut fizic. Cauza rezidă în soluţia greşită adoptată în vederea protejării şi punerii în valoare a întregului complex (fig. 5–6), propusă de arhitectul şef de proiect – consiliat sau nu de un conservator – şi adoptată de comisia de avizare, în frunte cu preşedintele său. Evident că aceştia sunt răspunzători de marea pierdere suferită. Dar trebuie avut în vedere şi faptul că la acea dată (anul 1973) niciun arhitect nu fusese confruntat cu o asemenea provocare, iar tinerii restauratori de frescă erau abia în curs de formare. Cât priveşte comisia de avizare, nici ea nu a dovedit că deţinea, la acea dată, o mai bună experienţă în acest domeniu. Astfel prezentându-se lucrurile, putem trage concluzia că decizia de conservare *in situ* (fig. 2/2–4) şi modul de punere în valoare a acestor pline de înţelesuri, dar greu de descifrat, mărturii de artă medievală au fost total nepotrivite (fig. 5–6) şi ele constituie adevăratele cauze ale ireparabilei pierderi suferite de ansamblul bistriţean şi de cultura românească. În mod cert, extragerea celor patru fragmente de frescă, plasarea lor pe panouri mobile şi expunerea în Muzeul Naţional de Artă al României ar fi reprezentat, în anul 1973, singura procedură înţeleaptă, care ar fi permis conservarea, supravieţuirea pe termen lung şi expunerea vizibilă a acestor preţioase mărturii de artă medievală. De altfel, această soluţie de conservare şi punere în valoare a unor fragmente de frescă aflate *in situ* s-a dovedit a fi corectă şi viabilă cu numai patru ani mai târziu, atunci când ea a fost aplicată în cuprinsul aceluiaşi aşezământ bistriţean, acolo unde, tot noi, în anul 1977, am identificat şi cercetat vestigiile unei alte case domneşti – dovedită a fi fost ridicată din iniţiativa domnitorului Petru Rareş, în cea de a doua sa domnie (1541–1546) –, ce păstra *in situ*, pe şpaletul şi zidăria din partea dreaptă a intrării în încăperea nr. 2, două suprafeţe decorate în tehnica *affresco*[134]. De această dată, trăgându-se învăţămintele cuvenite din greşelile trecutului apropiat, soluţia adoptată a fost mai înţeleaptă, dovadă a faptului că azi putem lua cunoştinţă, în muzeul mănăstirii Bistriţa, despre preţioasele mărturii de pictură murală dintr-o locuinţă domnească rareşiană.

În aceste condiţii, trebuie să ne mulţumim cu ceea ce ne-a rămas: documentaţia de şantier, materialele arheologice recuperate din pivniţa dezafectatei locuinţe alexandrine, precum şi imaginile fotografice ale picturilor sale murale descoperite

[134] Bătrîna, Bătrîna 1979, p. 31–45 şi fig. 8.

in situ. Dacă aceste ultime mărturii sunt prezentate și interpretate în mod eronat de către un personaj întru totul iresponsabil, care afirmă în mod hotărât că „asemenea tip de surse nu ar trebui să facă istoriografie”[135], atunci putem fi siguri că și altele dintre realitățile așezământului alexandrin de la Bistrița riscă să rămână definitiv ,,îngropate” sau pentru totdeauna incorect înțelese. Este ceea ce întreprinde de câțiva ani la Mănăstirea Bistrița A.A. Rusu, care, prin aproape tot ceea ce declară și scrie, nu face decât să interpreteze greşit sau să răstălmăcească mai vechile și prețioasele mărturii arheologice descoperite de către noi în cuprinsul așezământului și chiar să-și atribuie meritul descoperirii unora dintre acestea[136].

Și vom încheia observațiile noastre, parafrazând o constatare formulată în ultima vreme de cunoscutul regizor Andrei Șerban, într-o scrisoare adresată organizatorilor Galei UNITER: „Azi, nimic nu e mai uşor decât să acuzi, să împroști cu noroi, fără adevărate dovezi. Problema e că cei care fac scandal nu sunt niciodată interesați de artă (A.B.: în cazul nostru de adevărul istoric) cu adevărat”. Iar dacă A.A. Rusu a ajuns să fie prezentat, în mod eronat, de istoricul Ioan Drăgan, drept ,,liderul incontestabil” al unui domeniu de cercetare istorică, noi credem că acesta nu este cel ,,al arheologiei medievale românești”, ci doar, cu siguranță, al acelei categorii de români extrem de vanitoși și vocali, care, folosind tot arsenalul mijloacelor de dezinformare, precum și scandalul, sunt interesați mai mult de promovarea propriei lor imagini decât de adevăr, în cazul nostru de cel istoric.

BIBLIOGRAFIE

Artimon 1981 — A. Artimon, *Câteva considerații istorico-arheologice asupra bisericii din secolul al XIV-lea descoperită la Volovăț (județul Suceava)*, SCIVA 32, 1981, p. 402–404.

Bătrîna, Bătrîna 1975 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *O locuință domnească din vremea lui Alexandru cel Bun*, RMM–MIA, 44, 2, 1975, p. 72–80.

Bătrîna, Bătrîna 1977 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare*: *Mănăstirea Probota*, SCIA–AP 24, 1977, p. 205–230.

Bătrîna, Bătrîna 1979 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *O locuință domnească din secolul al XVI-lea descoperită în cuprinsul ansamblului de la Bistrița (jud. Neamț),* SCIVA 30, 1, 1979, p. 31–45.

[135] Rusu 2022, p. 290.

[136] În data de 29 iunie 2022, A.A. Rusu postează pe *Facebook* planul unor vestigii arheologice din zidărie și următorul text: ,,O, tu nici nu visezi Bătrîne (Adrian – arheolog de la DMI), câte-n cale nu ți-au stat. Realitatea medievală restaurată la sol: colțul de nord-vest al incintei mănăstirii”. Autorul postării dezinformează/amăgește pe urmăritorii săi fideli, întrucât vestigiile din această zonă au fost descoperite de către noi în anul 1969 și au fost puse în valoare, prin marcaj la nivelul solului, în anul 1977, de către arhitectul Nicolae Diaconu. După desființarea DMI-ului, starețul Ciprian Zaharia a hotărât, cu de la sine putere, acoperirea acestora. Dar ele erau cunoscute de A.A. Rusu din planul general al cercetărilor noastre, realizat în anul 1982 la cererea mănăstirii și expus în muzeul acesteia. Deci nu este vorba nici de o descoperire nouă și nici de un act de restaurare recent, ci doar despre o dezvelire despre care el este cel care ,,visează”!

Bătrîna, Bătrîna 1980 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Contribuții arheologice cu privire la așezarea de la Baia în epoca anterioară întemeierii statului feudal Moldova*, SCIVA 31, 4, 1980, p. 599–613.

Bătrîna, Bătrîna 1983 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Date istorice și arheologice despre Biserica Catolică din Baia*, Suceava 10, 1983, p. 431–454.

Bătrîna, Bătrîna 1984 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Contribuții arheologice la istoricul orașului Baia,* CA 7, 1984, p. 231–243.

Bătrîna, Bătrîna 1985 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Reședința feudală de la Netezi* (*jud. Neamț*), SCIVA 36, 4, 1985, p. 297–315.

Bătrîna, Bătrîna 2008–2009 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Basoreliefurile de la Mănăstirea Bistrița (jud. Neamț). Contribuții la cunoașterea relațiilor Moldovei cu Imperiul Bizantin în vremea lui Alexandru cel Bun*, SCIVA 59–60, 2008–2009, p. 81–118.

Bătrîna, Bătrîna 2012 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Biserica „Sfântul Nicolae" din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei,* BMA XXIX, Piatra-Neamț, 2012.

Bătrîna, Bătrîna 2018 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *The Church of Alexander the Good from the Bistrița Monastery, Neamț County. A First Creative Synthesis în the Medieval Ecclesiastical Arhitecture in Moldavia*, în *Studia medievalia Europaea et Orientalia: miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata*, ediderunt: George Bilavschi, Dan Aparaschivei, București, 2018, p. 513–528.

Bătrîna, Sion 2006 — A. Bătrîna, Gh. Sion, *Locuința din a doua jumătate a secolului XIV de la Târgu Neamț*, SCIVA 57, 1–4, 2006, p. 91–111.

Bătrîna, Bătrîna, Sion 2013 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, Gh. Sion, *Reședința feudală de la Giulești (com. Boroaia)*, în F. Curta, B.P. Maleon (eds.), *The Steppe Lands and the World Beyond Them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, Iași, 2013, p. 469–520.

Bătrîna, Bătrîna, Sion 2017 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, Gh. Sion, *O locuință de meșteșugar fierar din secolul al XV-lea descoperită la Baia, jud. Suceava*, ArhMold 40, 2017, p. 55–94.

Colon 2019 — D. Colon, *Propagande*: *La manipulation de masse dans le monde contemporain*, Paris – Berlin, 2019.

DRH A 1975 — *Documenta Romaniae Historica.* A. Moldova, I, București, 1975.

DRH A 1976 — *Documenta Romaniae Historica.* A. Moldova, II, București, 1976.

Gorovei 1995 — Șt.S. Gorovei, *Către cetitor*, AG, II, 1–2, 1995.

Lavenu, Mataouchek 1999 — M. Lavenu, V. Mataouchek, *Dictionnaire d'Architecture*, 1999.

Matei, Emandi 1985 — M.D. Matei, E.I. Emandi, *O ctitorie din secolul al XIV-lea a vornicului Oană de la Tulova*, SCIA–AP 32, 1985, p. 3–13.

Matei 2001 — M.D. Matei, *Biserica Mirăuți sub lupa arheologilor*, în vol. *Un reper al culturii române – monumentul Mirăuți*, Suceava, 2001, p. 11–17.

Milencovici Bătrîna 1973 — L. Milencovici Bătrîna, *Un tezaur monetar din secolul al XVII-lea descoperit la Mănăstirea Bistrița, județul Neamț*, Mem Antiq 4–5, 1972–1973, p. 281–294.

Mirea 2022–2023 — A. Mirea, *A.A. Rusu, Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa*, Cluj-Napoca, 2022, în SCIVA 73–74, 2022–2023, p. 377–384.

Moisescu 2001 — C. Moisescu, *Arhitectura românească veche*, București, 2001.

Rusu 2022 — A.A. Rusu, *Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa*, Cluj-Napoca, 2022.

Rusu 2023 — A.A. Rusu, *Mănăstirea Bistrița (Neamț) și Alexandru cel Bun. Revizii de interpretare*, SMIM 41, 2023, p. 187–228.

Teodoru 1970 H. Teodoru, *Contribuţii la studiul planului triconc în Moldova*, BMI 39, 1970, 1, p. 31–35.
Vătăşianu 1959 V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, Bucureşti, 1959.

OBSERVATIONS ON OLDER AND NEWER RESEARCH FROM BISTRIŢA MONASTERY (NEAMŢ COUNTY)

ABSTRACT

Our intervention is prompted by the publication of a recent book, by Adrian Andrei Rusu, in which the author aims to cleanse the immense historiography of the reign of Stephen the Great of "weeds and platitudes". Having carefully and with real interest looked at the text of the aforementioned volume, we found, without a trace of surprise, knowing for some time the kind of discourse and scientific honesty of the aforementioned author, that almost all our interpretations, resulting from the research of important architectural monuments or medieval archaeological sites in northern Moldavia, are unjustifiably challenged and cleverly twisted. In the present intervention, we will content ourselves with offering just one example, which speaks for itself, about the methodology used by the author and, last but not least, about his personal honesty in achieving the goal he set himself, namely that of "sanitizing" the mentioned historiography. We are talking about what we discovered and interpreted, a long time ago, as the remains of the former royal **residence** built in the time of Alexander the Good at the Monastery of Bistriţa, Neamţ County.

Keywords: monastic ensembles, princely foundations, representative buildings, mural painting, 15th century, Moldova

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Bistriţa Monastery (Neamţ County). General plan of the complex existing in 1970, with the location of the archaeological sections and the remains of the manor house, built in the time of Alexander the Good.

Fig. 2. Bistriţa Monastery (Neamţ County). The east wall of the cellar of the manor house, built in the time of Alexander the Good, and fragments of fresco preserved *in situ* (1970); 2–4. Fragments of fresco after conservation work (1973).

Fig. 3. Bistriţa Monastery (Neamţ County). 1–2. West side of the cellar of the manor house, built in the time of Alexander the Good, with the flared windows (▲) and the outer pavement (↓).

Fig. 4. Bistriţa Monastery (Neamţ County). Survey plan of the west (A) and east (B) sides of the cellar of the manor house, built in the time of Alexander the Good.

Fig. 5. Bistriţa Monastery (Neamţ County). Plans of the cellars of the manor houses, built in the times of Alexander the Good (A) and Petru Rareş (PR) and the project proposed for the creation of a connexion between these two.

Fig. 6. Bistriţa Monastery (Neamţ County). Project for the conservation and valorization of the cellar of the manor house, built in the time of Alexander the Good: west side (A) and east side (B).

Fig. 7. Bistriţa Monastery (Neamţ County). 1–2. Coins discovered on the treading level of the cellar of the manor house, built in the time of Alexander the Good: quarting minted by Sigismund of Luxemburg (1); half groschen issued by Alexander the Good (2); 3–6. Fragments of tiles from the last stove that heated the manor house, built in the time of Alexander the Good.

Fig. 8. Bistriţa Monastery (Neamţ County). Fragments of glazed ceramic vessels, decorated in the *sgraffito* and *champlevé* techniques, discovered in the cellar of the manor house, built in the time of Alexander the Good.

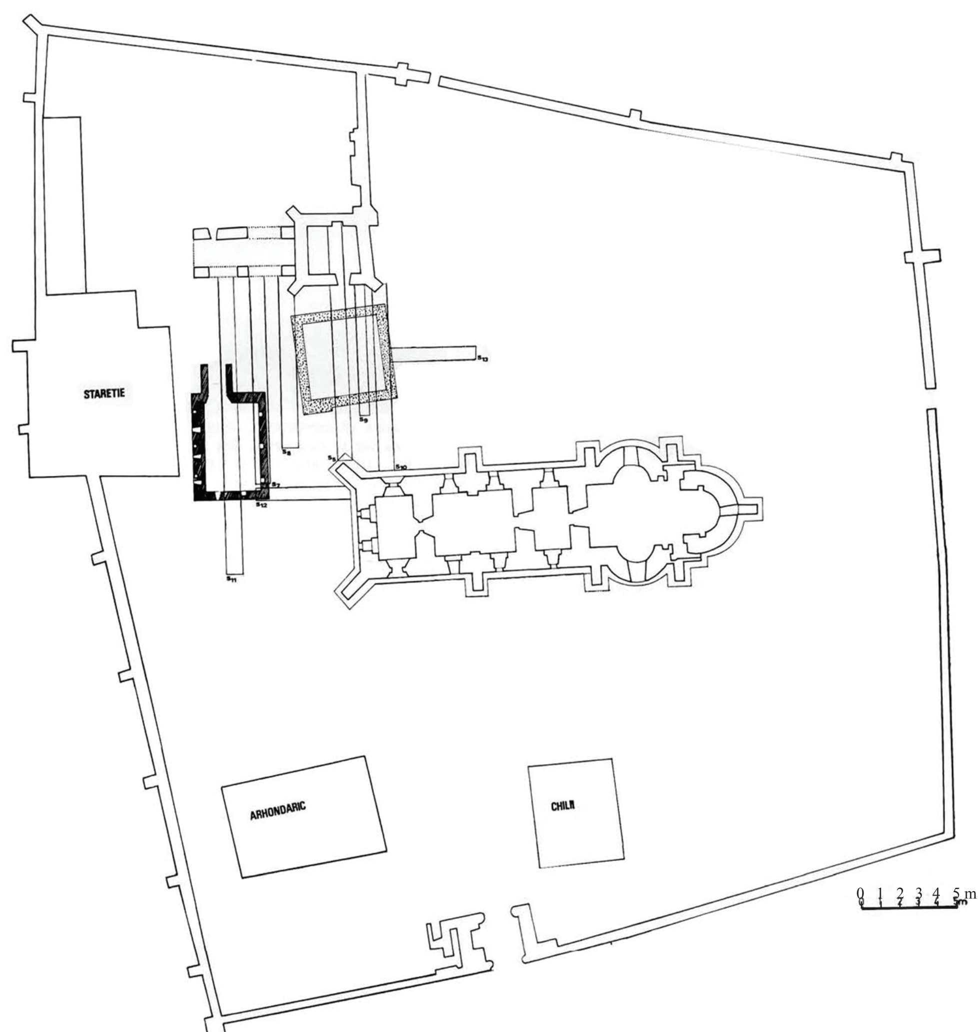
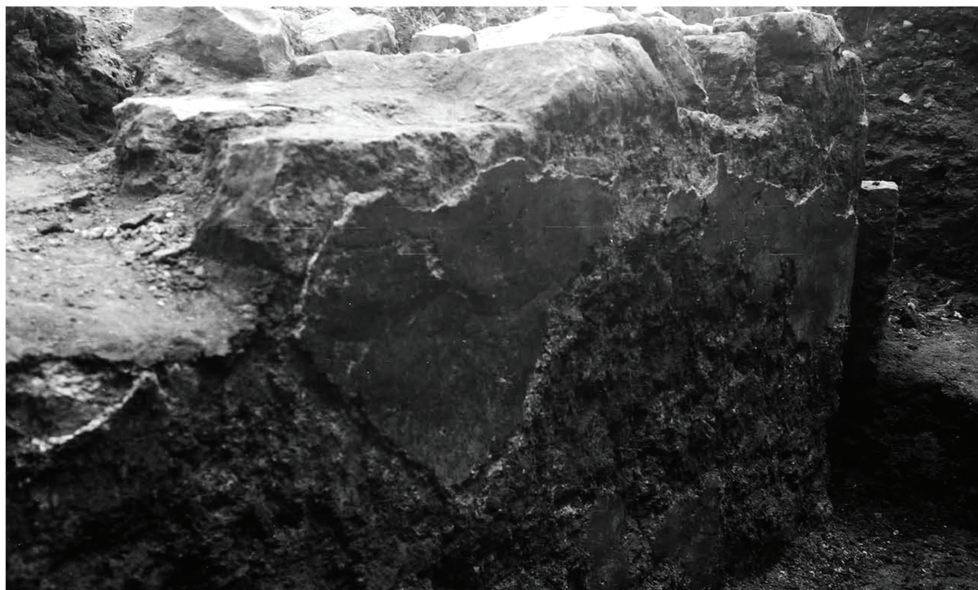

Fig. 1. Mănăstirea Bistriţa (jud. Neamţ). Planul general al ansamblului existent în anul 1970, cu amplasamentul secţiunilor arheologice şi al vestigiilor casei domneşti, ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun.

1

2

3

4

Fig. 2. Mănăstirea Bistrița (jud. Neamț). 1. Peretele de est al gârliciului casei domnești, ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun, și fragmentele de frescă păstrate *in situ* (1970); 2–4. fragmentele de frescă după lucrările de conservare (1973).

1

2

Fig. 3. Mănăstirea Bistriţa (jud. Neamţ). 1–2. Latura de vest a casei domneşti, ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun, cu ferestrele evazate (▲) şi pavajul exterior (↓).

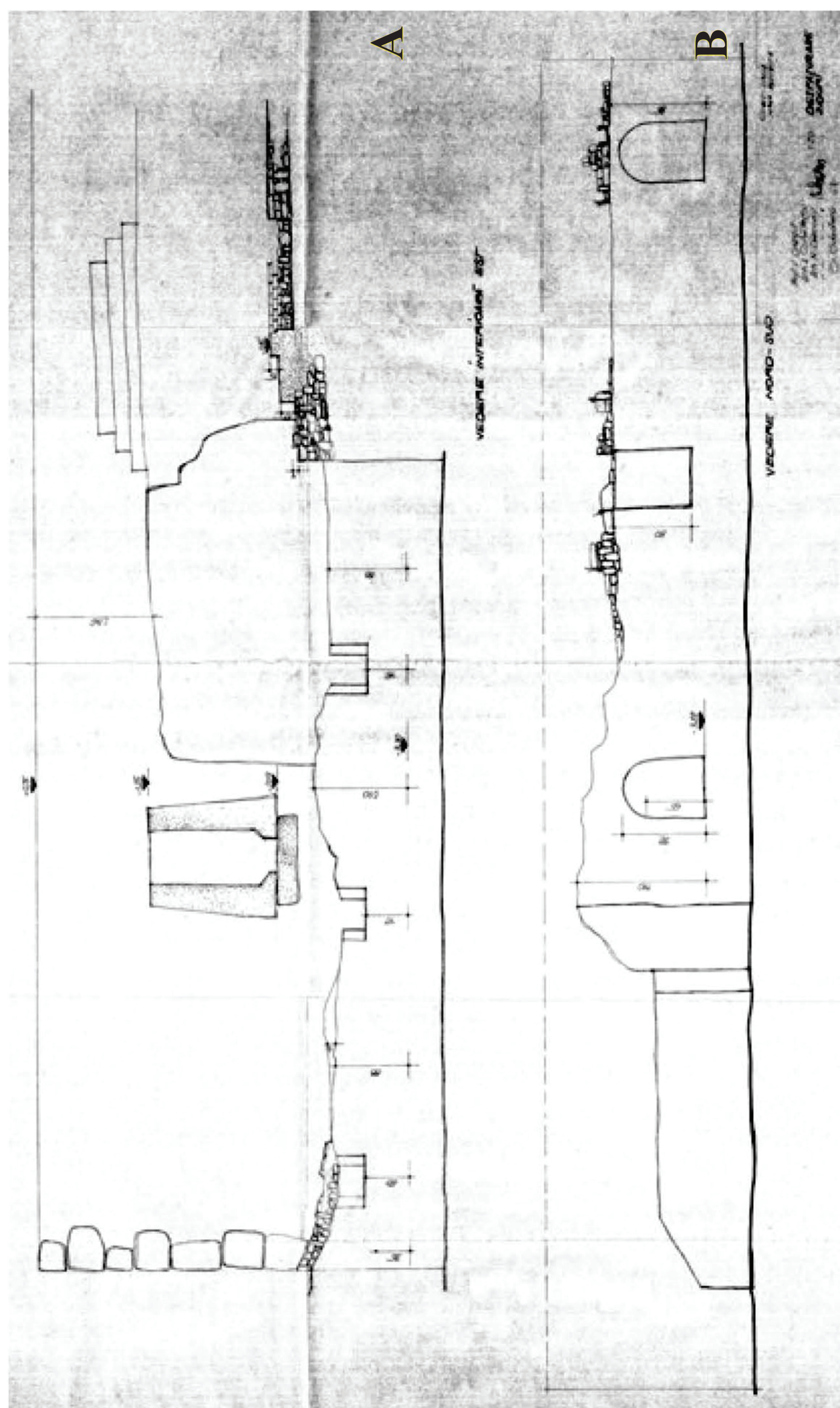

Fig. 4. Mănăstirea Bistrița (jud. Neamț). Releveul laturilor de vest (A) și de est (B) ale pivniței casei domnești, ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun.

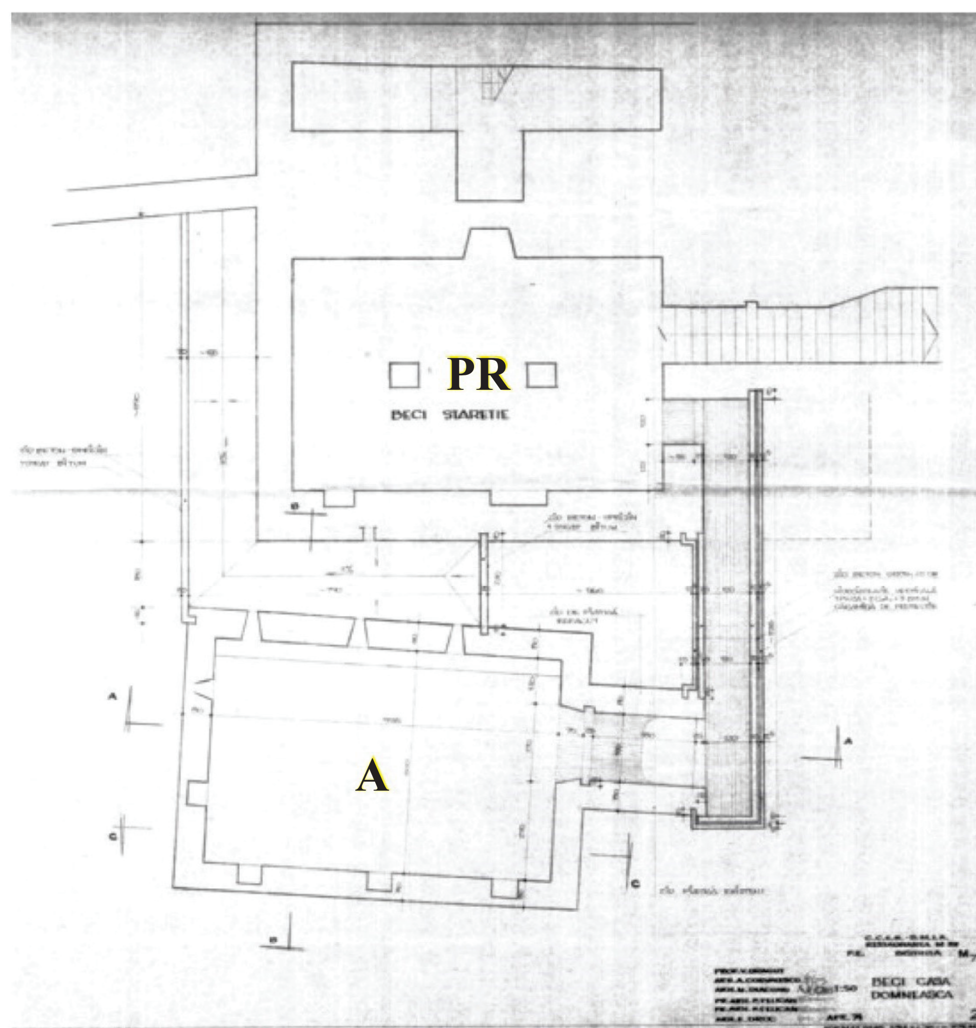

Fig. 5. Mănăstirea Bistrița (jud. Neamț). Planurile pivnițelor caselor domnești, ridicate în vremea lui Alexandru cel Bun (A) și Petru Rareș (PR), și proiectul de creare a unei legături între cele două.

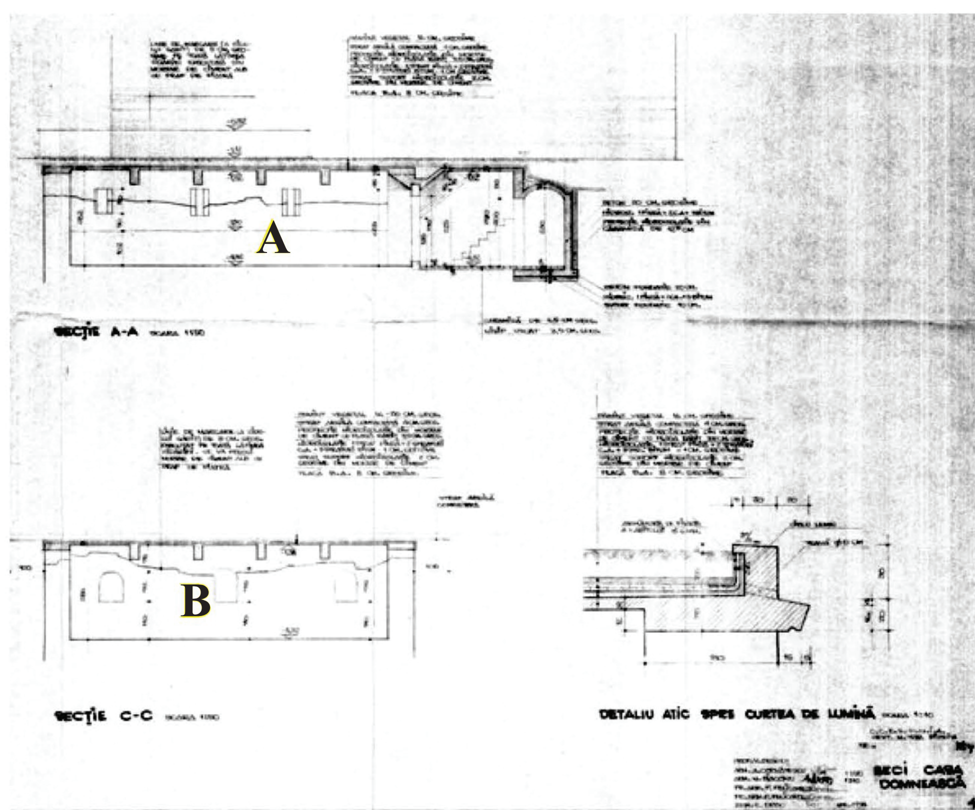

Fig. 6. Mănăstirea Bistriţa (jud. Neamţ). Proiect de conservare şi punere în valoare a pivniţei casei domneşti, ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun: latura de vest (A) şi latura de est (B).

Fig. 7. Mănăstirea Bistriţa (jud. Neamţ). 1–2. Monede descoperite pe nivelul de funcţionare a pivniţei casei domneşti, ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun: quarting emis de Sigismund de Luxemburg (1); jumătate de gros emis de Alexandru cel Bun (2); 3–6. fragmente de cahle din ultima sobă care a încălzit casa domnească, ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun.

Fig. 8. Mănăstirea Bistrița (jud. Neamț). Fragmente de vase ceramice smălțuite și decorate în tehnicile *sgraffito* și *champlevé*, descoperite în umplutura pivniței casei domnești, ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun.

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XLIII, 2023)

CONSTANTIN C. PETOLESCU*, FLORIAN MATEI-POPESCU**

Noua serie a cronicii epigrafice consemnează un număr important de contribuții (cărți şi articole), tratând diferite probleme ale istoriei provinciilor Dacia (nr. 2451–2524) şi Moesia Inferior (nr. 2525–2586). Cele mai importante sunt publicaţiile de inscripţii (Dacia, nr. 2481–2524; Moesia Inferior, nr. 2553–2586): un număr de note prezintă epigrafe inedite, unele cu semnificație istorică deosebită; în alte cazuri, sunt reluări de inscripții mai vechi. Câteva note cuprind studii apărute în publicații din anii anteriori (cu întârziere, după predarea la redacție a seriei precedente).

De asemenea, în cursul acestui an, a apărut un nou volum din *L'Année épigraphique*, 2021; inscripțiile din Dacia sunt cuprinse între nr. 1071–1090 (note întocmite în cea mai mare parte de Ioan Piso), iar cele din Dobrogea între nr. 1097–1113, 1120–1131 (întocmite de Constantin C. Petolescu).

A) **DACIA**
(nr. 2451–2524)

Bibliografie – Generalități
(nr. 2451–2480)

2451. Alexandru Barnea, *Omnia mea vobis* (editori: Iuliana Barnea, Adriana Panaite, Florica Bohîlțea Mihuț), Bucureşti, 2023.

Culegere de studii de arheologie şi epigrafie.

2452. Corneliu Berari, *Abandonuri imperiale. Retragerea aureliană în lumina retragerii heracliene: o contribuție la cercetarea istoriei primului mileniu al romanității orientale*, Cluj-Napoca, 2023.

Prezentare prolixă și pe alocuri greu de urmărit a istoriei romanității orientale, de la Aurelian la Heraclius, încercând să scoată în evidență transformările politice și instituționale generate de crizele succesive prin care trece imperiul până la abandonarea frontierei danubiene, în primele două decenii ale secolului al VII-lea.

* Academia Română, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: florian.matei@gmail.com.

Atragem atenția că nu a existat niciodată o provincie romană târzie Scythia minor (p. 104–105), ci provincia *Scythia*. Scythia minor este un concept geografic folosit de Strabo (7, 4, 5 = C 311) pentru a desemna în linii generale teritoriul dintre Dunăre şi Mare (Dobrogea), unde migraseră triburi scitice din zona nord-pontică.

2453. Chiara Cenati, ***Miles in Urbe***. *Identità e autorappresentazione nelle iscrizioni dei soldati di origine danubiana e balcanica a Roma*, Roma, 2023 (Epigrafia e antichità 49).

Studiu amplu, însoțit de un catalog epigrafic cuprinzător (p. 255–370; 438 de inscripții și 33 de *incertae*) și de *appendices* (p. 374–410), care privesc locul descoperirii, lista inscripțiilor sacre și indicarea vârstei în inscripțiile funerare. Printre inscripții se găsesc, evident, și cele care menționează pretorieni sau călăreți din garda imperială (*equites singulares Augusti*), originari din provincia Dacia (*ex provincia Dacia* sau *natione Dacus*): C285–295, 297–299, 301, inc. 32 – vezi și p. 104–107; *Malva* C7, *Drubeta* C81, 89, *Apulum* C85, 88, *Sarmizegetusa*, C4–6, 88–90, 94, 98, 298, 301, *Napoca*, C6, 18 – *Aureliana Popa* (!)), *Tibiscum*, C6; dar și din Moesia Inferior: C324: *D(is) M(anibus) / Aur(elius) Mucco, mil(es) coh(ortis) / X pr(aetoriae), (centuria) Claudi, vix(it) an(nis) / XL, mil(itavit) an(nis) XIII, natus / [Moe]șia infer[iore]* - - -; C 325: *D(is) M(anibus) / [Val]er(io) Herculano, eq(uiti) / [sin]g(ulari) tur(ma) Tertulli, / [nat(ione)] Moes(ia) imf(eriore)* (!)*, vix(it) / [an(nis)] XXXV, mil(ilitavit) an(nis) XVII / [Iuli?]us Antoninus / [et A]ur(elius) Longinus et / [- - -]ia Maxima coiux, / Valirius* (!) *fil(ius) / b(ene) m(erenti) f(ecerunt)*, 328); alte inscripții menționează *natione Moesus*; diverşi graffiti, C53, 315–317, 326–328; soldați originari din Durostorum, C3, Arrubium: *ex ala prima Darda(norum) prov(inciae) Moesiae inferioris*, C33, Dimum: *provinc(ia) Mysi[a]* (!) *infer(iore) e reg(ione) Dimesi*, C49, Noviodunum, C330, dar și Moesia superior, C318. Se observă că pentru orașele din Dacia se folosesc și pseudotriburi: *Ulpia* pentru Sarmizegetusa și Apulum, precum și *Aelia* pentru Drobeta. Numărul militarilor recrutați din provinciile danubiene în cohortele pretoriene și printre *equites singulares Augusti* a crescut în secolul al III-lea, după reforma lui Septimiu Sever, dar aceștia erau prezenți la Roma și în secolele I–II, printre *equites singulares Augusti*, *frumentarii*, *speculatores* și marinarii din flotele pretoriene.

Vezi şi noua listă de pretorieni păstrată pe un manuscris (Vat. Lat. 8493, f. VIIv) al umanistului italian Angelo Colocci (1467–1549), din zona Santa Pudentiana, *vicus Patricius*, acum via Urbana pe Viminal. Santa Pudentiana era aproape de *castra praetoria*. Printre pretorieni, și două personaje de la Sarmizegetusa: *C(aius) Iul(ius) Ianuarius Ze<r>mi[z]egetusa coh(ortis) VIIII pr(aetoriae)* și *M(arcus) Aurelius Aurelianus Ze<r>mi[z]egetusa coh(ortis) [- - -] pr(aetoriae)* (Gerard González Germain, *A New Military Inscriptions from Angelo Colloci's Vat. Lat. 8493*, ZPE 229, 2024, p. 285–289).

2454. Paolo Cugusi, *Carmina Latina Epigraphica IV. Post Buechlerianam collectionem editam reperta cognita. Volumen I: Carmina in provinciis reperta*, Berlin – Boston, 2023 (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, BT 2041).

Continuarea culegerii inițiate de Franz Bücheler și Ernst Lommatzsch (1895–1926), *Carmina Latina Epigraphica* (CLE I–III), prin publicarea inscripțiilor în versuri din provinciile Imperiului Roman. Pentru Moesia Inferior, a se vedea nr. 2640–2656 (vezi și Paolo Cugusi, Maria Teresa Sblendorio Cugusi, *Carmina Latina epigraphica Moesiae (CLEMoes). Carmina*

Latina epigraphicae Thraciae (CLEThrac), Bologna, 2008, nr. 25–48, 58–68), iar pentru Dacia nr. 2689–2693.

2455. Emil Jęczmienowski, Michał Pisz, Călin Timoc, *Auxiliary fort in Pojejena (Caraș-Severin County, Romania). The results of non-invasive and archival research (2017–2019)*, Polish Archaeology in the Mediterranean 32, 2, 2023, p. 7–38.

Sunt prezentate rezultatele cercetărilor arheologice neinvazive, desfășurate în perioada 2017–2019, de o echipă mixtă polono-română. A fost stabilit în linii generale planul castrului și sistemul de fortificații, precum și organizarea internă. Fortificația a avut două faze principale de construcție: o primă fază de lemn și pământ, de mai mici dimensiuni; a doua fază, de piatră, cu posibile două subfaze. Integrând sursele epigrafice, autorii preiau ipoteza lui Florian Matei-Popescu, Ovidiu Țentea, *Auxilia Moesiae superioris*, Cluj-Napoca, 2018, p. 29–30, conform căreia inițial castrul a fost ocupat de *ala Frontoniana Tungrorum*, pentru ca apoi să fie înlocuită de *cohors V Gallorum*. A fost, de asemenea, descoperit material tegular al legiunii VII Claudia pia fidelis (36 de exemplare – IDR App. III XXI/1, XXX/1–2, XXXII/3, 12, 18, 20, XXXIV/1–3, XXXVI/1–5, 7–24, XXXVII/2, 4, XXXVIII/1) de la Viminacium.

2456. Ioan Piso, *Unter dem Siegel Roms. Ausgewählte Schriften (2004–2020)*, Wien, 2023.

Profesorul Ioan Piso a adunat cu această ocazie 40 de studii publicate, în reviste sau volume colective din țară sau străinătate, în ultimii douăzeci de ani. Volumul vine așadar să-l completeze pe cel publicat în anul 2005, unde era strânsă o parte a articolelor publicate între anii 1972 și 2003, *An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003)*, Stuttgart. La fel ca în volumul anterior, studiile sunt însoțite de *addenda et corrigenda*, după cum o spune însuși autorul: „somit spiegelt dieses Buch meinen heutigen Standpunkt wieder” (p. 9).

2457. *Roman Dacia and the Roman Army. Papers dedicated to Liviu Petculescu on the Occasion of his 75th Birthday*. Edited by: Constantin Augustus Bărbulescu, Cluj-Napoca, 2023. Vezi *infra*, nr. 2474, 2490, 2515, 2530.

2458. Dorel Bondoc, Călin Timoc, *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023. Vezi *infra*, nr. 2468, 2470, 2475, 2484, 2486–2489, 2502, 2535, 2560.

2459. *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altermswissenschaftliche Abhandlungen 173). Vezi *infra*, nr. 2461, 2464–2465, 2467, 2471, 2476, 24782479, 2491, 2494, 2498, 2532, 2537, 2541–2542, 2548–2550, 2558, 2586.

2460. Nicolae Gudea, Dorel Bondoc, *Cumidava. Castrul roman de la Râșnov. II. Săpăturile din anii 1969–1974*, Sfântu Gheorghe, 2023.

Sunt publicate rezultatele cercetărilor arheologice din castrul roman de la Cumidava din anul 1939 (cercetări Mihail Macrea) și anii 1969–1974 (cercetări Nicolae Gudea și Ioan Pop). La p. 43–44, se acceptă lectura lui Mihail Macrea a numelui cohortei din castru pe timpul împăratului Severus Alexander și a guvernatorului Iasdius Domitianus: *VI nova Cumidavensis*

(*Cumidavensium* – Macrea; *S* de mici dimensiuni este vizibil la sfârșitul rândului) *Alexandriana* (Constantin C. Petolescu, *Note epigrafice (seria a X-a)*, SCIVA 67, 3–4, 2016, p. 303–320, fig. 3; Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, București, 2021, p. 210–214, nr. 35, cu bibliografia anterioară).

*

2461. Radu Ardevan, *Langfristige Nachwirkungen: Die Aelii in den Donauprovinzen*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 69–175.

Studiu de sinteză asupra persoanelor care poartă gentiliciul *Aelius*/*Aelia* în provinciile danubiene ale Imperiului Roman, însoțit de lista tuturor atestărilor.

2462. Juan Ramón Carbó García, *The Cult of Azizos in Roman Dacia: New Approaches*, SAA 29, 1, 2023, p. 105–121.

Studiul, însoțit de un catalog epigrafic (15 inscripții, toate edite), se ocupă de răspândirea divinității siriene (de fapt arabă – *Aziz* – Luceafărul de Zi) de la Edessa, Azizos/Bonus Puer în Dacia romană.

2463. Werner Eck, ***Promissio*** *und* ***votum.*** *Verwandte Kommunikationsformen der Kaiserzeit: Zur Inschrift des P. Calpurnius Iulianus im dakischen Herkulesbad (Băile Herculane)*, Journal of Epigraphic Studies 6, 2023, p. 117–122.

Discuție asupra motivelor dedicației guvernatorului Moesiei Inferior, P. Calpurnius Iulianus, de la Băile Herculane (CIL III 1566 = IDR III/1, 67 = ILD 186 = AÉ 2008, 1170). Autorul observă că acesta a făcut juruința în timp ce era *legatus legionis V Macedonicae* în Dacia, în jurul anilor 168–170 p.Chr., și s-a achitat de promisiune când devenise guvernator al Moesiei Inferior, în anii 177–180 p.Chr. Astfel, pe inscripție sunt menționate doar aceste două funcții, prima când a promis și a doua când a îndeplinit juruința, odată întors în provinciile danubiene, la aproximativ un deceniu după momentul în care a fost legat al legiunii de la Potaissa: „Doch Calpurnius nannte im Dedikationstext nur die beiden Ämter, die mit dem *votum* verbunden waren: Zum einen das Legionskommando, weil er das votum während dieses Auftrags ausgesprochen hatte, und die Statthalterschaft in Moesia inferior, weil er diese Funktion innehatte, als er das votum – endlich – erfüllte. Die Ämter, die er zwischen beiden übernommen hatten, waren für den Akt gegenüber der Gottheit irrelevant. Wozu sie also nennen" (p. 121). Se pune astfel capăt unei discuții lungi și inutile, întrucât Calpurnius Iulianus nu a devenit guvernator al Moesiei Inferior imediat după comanda legiunii (vezi ultima discuție la Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae. II. Die ritterlichen Amtsträger*, Bonn, 2013, p. 49–53, nr. 66 a. = 20). Dacă amintim și faptul că, în anii 177–180 p.Chr., P. Helvius Pertinax, predecesorul lui P. Calpurnius Iulianus în Moesia Inferior, era *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* (Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae. I. Die senatorische Amtsträger*, Bonn, 1993, p. 117–130, nr. 25), devine clar că acesta a fost cel care a înlesnit dedicarea altarului din partea lui P. Calpurnius Iulianus, care nu-și putea părăsi provincia.

A se vedea și Emilia Doruțiu-Boilă, *Der Status von Moesia Superior unter Marcus Aurelius*, ZPE 68, 1985, p. 247–259 (= ILD I, 186).

2464. Manfred Hainzmann, *Zum Kultprofil der* ***Legio XIII Gemina****: Die Suche nach geeigneten Parametern*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 177–199.

Este discutat profilul religios al legiunii XIII Gemina de la Apulum pe baza informațiilor epigrafice.

2465. Ana Honcu, *Donations édilitaires des esclaves et des affranchis dans les provinces de Dacie et de Mésie Inférieure*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 225–234.

Sinteză bazată pe sursele epigrafice de la Ampelum, Apulum, Doştat, Micia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Transmarisca (Moesia Inferior).

2466. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, *Researches on Salt Archaeology and Salt History in Roman Dacia*, SAA 29, 2, 2023, p. 247–252.

Studiu sintetic asupra stadiului cercetărilor legate de exploatarea sării în Dacia romană, continuând preocupările mai vechi ale autorului, concretizate într-o serie de publicații (a se vedea bibliografia articolului).

2467. Leszek Mrozewicz, *Die administrative Lage der Donauprovizen zur Zeit Mark Aurels*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 201–212.

Se discută reformele administrative din provinciile dunărene din vremea lui Marcus Aurelius, legate mai ales de transferurile de unități militare, în primul rând legiuni, în contextul conflictelor cu populațiile din afara imperiului, pornind de la cunoscutul pasaj din Historia Augusta, *Vita Marci*, 22, 9: *provincias ex proconsularibus consulares aut ex consularibus proconsulares aut praetorias pro belli necessitate fecit*. O singură observație: nu Dacia Superior a devenit o provincie de rang consular, întrucât legiunea V Macedonica staționa în Dacia Porolissensis, ci întregul comandament militar reunit al celor trei Dacii a fost încredințat unui consular. Este invocată din nou mai vechea teorie a lui Anthony R. Birley, bazată pe o inscripție de la Mainz (CIL III 6806 = AÉ 1989, 563: *[- - - Caerellius - - - co(n)s(ul) - - - leg(atus)] / [Aug(usti)] pr(o) pr(aetore) / pro[vi]n[c(iarum)] / Thrac(iae) Moes(iae) sup(erioris) Rae[t(iae)] / Germ(aniae) sup(erioris) et Britt(anniae) / et Modestiana eius / et Caerellii Mar/cianus et Germa/nilla filii)*), conform căreia provincia Moesia Superior a devenit pentru o vreme o provincie de rang pretorian, legatul legiunii VII Claudia de la Viminacium fiind și guvernatorul provinciei. După această teorie, legiunea IV Flavia Felix va fi fost trimisă în Dacia. A doua dovadă ar fi fost inscripția de la Băile Herculane, altarul ridicat de P. Calpurnius Iulianus (vezi *supra*, nr. 2463). Acceptă lectura Emiliei Doruțiu-Boilă și consideră că este vorba, evident, de provincia Moesia Inferior și menționează inscripția de la Novae, care îl atestă în această poziție (ILNovae 38 = IGLNovae 57 = AÉ 2015, 1212 = CEpR XXXVIII, 3 = AÉ 2016, 1359).

2468. Sorin Nemeti, *On the Dacian Diaspora in the Roman Empire*. I. *The Civilians* în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc, *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 219–221.

Cu un repertoriu al descoperirilor epigrafice (82 de citări).

2469. Dragana Nikolić, *Roman Military Strategy in the Iron Gates in the Light of epigraphic Evidence*, în vol.: *Defending the Polis – Defending the Empire. The ancient Greek and Roman military strategy and inscriptions*, eds. Ioan Piso, Péter Forisek, Budapest, 2022, p. 89–100.

O sinteză bazată pe sursele epigrafice a prezenței militare romane în zona Porților de Fier din secolul I până în secolul al III-lea p.Chr., împărțită în cinci perioade: începuturile stăpânirii romane și primele construcții din epoca iulio-claudiană; războaiele de la Dunăre ale împăratului Domitian; războiul dacic al lui Traian și organizarea provinciei Dacia; zona Porților de Fier de la Hadrian la Marcus Aurelius; părăsirea Daciei și restabilirea graniței Imperiului pe Dunăre.

2470. Coriolan Horațiu Opreanu, *The Setting up of Roman Dacia. Same Sources, new Approach*, în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc, *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 232–238.

Dintru început, autorul respinge, pe bună dreptate, opinia că diploma de la Porolissum din 11 august 106 (IDR I, 1) ar marca oficial începutul provinciei Dacia. De fapt, datarea acceptată este greşită: data corectă este 11 august 110. Anul 106 (data după consuli) reprezintă momentul când militarii din *cohors I Brittonum milliaria* au primit (desigur pentru o faptă deosebită de bravură), în masă, cetățenia romană, *ante emerita stipendia*; în schimb, 110 este anul lăsării la vatră.

Traian a zăbovit în Dacia până în primăvara anului 107, unde s-a ocupat de organizarea militară a cuceririi; *Fasti Ostienses* înregistrează *adventus Augusti* şi triumful dacic la 26 mai sau 25 iunie 107 (*VII k(alendas) Iu[n(ias)* vel *-l(ias)]*, Ladislau Vidman, *Fasti Ostienses*, Praga, 1982, p. 47 și comentariul la p. 102). Abia apoi se va fi ocupat de stabilirea statutului juridic al cuceririi sale (efectuarea censului, organizarea provinciei, numirea unui guvernator).

2471. Coriolan Horațiu Opreanu, *Barbarians from Dacia's Northern Frontier: Enemies, or Trading Partners? Daily Life Sequences at Porolissum*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 325–339.

Articolul readuce în discuție rolul extrem de important al centrului de la Porolissum în comerțul cu populațiile așezate în preajma limesului roman după războaiele marcomanice, observând arhitectura particulară a clădirii care adăpostea birourile aparținând vămii romane, *publicum portorii Illyrici*, menite a controla fluxul de mărfuri care intrau în provincie și se comercializau în târgul de la Porolissum: „Being a *statio portorii*, having in the vicinity a frontier *commercium*, the architecture of the Porolissum customs building was adapted to its role, being more elaborated that the access gates from African *clausurae* and even from the milecastles of Hadrian's Wall, but less elaborated than the Late Roman fortifications from the Iulian Alps" (p. 337).

2472. Radu Ota, Viorica Rusu-Bolindeț, Dan George Anghel, *Reconstituire istorico-arheologică: săpăturile preventive efectuate în anul 1962 la palatul guvernatorului consular al Daciei romane de la Apulum*, Apulum 57, 2020, p. 149–216.

Prezentarea rezultatelor cercetărilor arheologice preventive întreprinse în anul 1962 de Ion Berciu și Alexandru Popa pe fosta stradă Constantin Dobrogeanu-Gherea la nr. 11 (actualmente strada Octavian Goga), pe terenul aparținând Școlii de Meserii (acum Colegiul Economic „Dionisie Pop Marțian"), pe o suprafață de aproximativ 575 m^2. Cu acea ocazie, au fost descoperite și materiale epigrafice, publicate de-a lungul timpului (IDR I, 26 = AÉ 1975, 717 = RMD I 7 = IDR III/5, 693; IDR III/5, 263 – pl. IV–V); material tegular ștampilat (IDR III/6, 3, 51, 111, 125, 129, 270, 280–281, 295, 298, 304 – pl. XIX), dar și 77 de fragmente aparținând unor statui de bronz (pl. VI–VIII), material numismatic, fragmente arhitectonice și tencuială pictată. Toate proveneau așadar din zona *praetorium consularis*.

2473. Constantin C. Petolescu, *Epigrafie și etimologie* (III). *Cuvintele românești **copil** și **prunc***, Argesis 31, 2022, p. 7–12.

1. Un fragment de placă funerară de marmură de la Viminacium (Moesia Superior) păstrează un rest de inscripție latină: *[- - -]N[- - -] dulcisim[is* ? *- - -] copulis [- - -] / b(ene) m(erentibus) [- - -]* (dativ plural); în AÉ 2008, 1176, se remarcă similitudinea cuvântului *copulis* cu cuvântul românesc *copil*. Observația este întărită de epitetul *dulcisim[is]*, care însoțește adesea, în inscripțiile funerare, numele copiilor decedați.

După părerea lingviştilor, cuvântul *copil* ar fi de origine dacică, moştenit în limba română. Dar prezența unui cuvânt dacic într-o inscripție latină este improbabilă; ceea ce ne îndeamnă, dimpotrivă, a-l atribui fondului latin majoritar al limbii române.

2. Cuvântul românesc *prunc* est considerat de lingvişti a fi de origine dacică (I.I. Russu, *Etnogeneza Românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta latino-romanică*, Bucureşti, 1981, p. 295–297); dar Sextil Pușcariu (Dacoromania, II, 1921–1922, p. 602) îl deriva din latinul **puerunculus*, fiind acceptat de W. Meyer Lubke (*Romanisches etymologisches Worterbuch*[3], Heidelberg, 1935, p. 564, nr. 6808).

În această notă, atenția autorului este atrasă de mai multe inscripții latine din Hispania, în care apare termenul *aprunculus* („pui de mistreț"), care desemnează insigna (*signum*) unei trupe auxiliare romane; printr-o evoluție care cunoaşte analogii în lingvistica română, a devenit *prunc* (copil mic).

2474. Constantin C. Petolescu, *The Dacians in the Roman army*, în vol.: *Roman Dacia and the Roman Army. Papers dedicated to Liviu Petculescu on the Occasion of his 75th Birthday*. Edited by: Constantin Augustus Bărbulescu, Cluj-Napoca, 2023, p. 35–52.

Vezi Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 278–299.

2475. Aurora Pețan, *Sarmizegetusa regală după anul 102 p.Chr.*, în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc, *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 246–271.

Studiul prezintă discuțiile privitoare la situația capitalei regale, când regele Decebal a trebuit să accepte o garnizoană romană (Cassius Dio; cu contribuția esențială a epigrafiei: IDR III/3, 268–272). Posibil reocupată de daci în anul 105, apoi cucerită de romani şi distrusă în anul 106.

2476. Ioan Piso, *La Dacie poétique*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 309–324.

2477. N. Eda Akyurek Şahin, *Zeus Narenos – Zwei neue Weihungen im Museum von Eskişehir*, Libri 8, 2022, p. 149–157.

Zeus Narenos – divinitate celto-galată – este atestat şi în Dacia Superior (Alburnus Maior); în repertoriul întocmit de autor, se citează şi două inscripţii greceşti de la Alburnus Maior (IDR III/3, 398–399). Adaugă: IDR III/4, 41 = AÉ 2020, 1055 = CEpR XL, 2226 (Berghin): *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / [N]areno / [- - -]*; cf. Sorin Nemeti, *Le syncrétisme religieux en Dacie romaine*, Cluj-Napoca, 2019, p. 266, nota 1231.

2478. Rada Varga, *Population Dynamics and Interactions at Germisara (Geoagiu-Băi, Hunedoara County)*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 341–355.

Studiu bazat pe informațiile epigrafice (48 de inscripții, marea majoritate monumente votive) asupra populației de la Germisara (Geoagiu-Băi, jud. Hunedoara), probabil un *pagus* al Sarmizegetusei, precum era și *pagus Aqu(a)ensis* (IDR III/3, 10; Călan, jud. Hunedoara). Sunt luate în considerare și monumentele de la Cigmău, unde se afla castrul unui *numerus peditum singularium Britannicianorum*, dar și un *vicus militaris*, întrucât, de cele mai multe ori, locul exact de descoperire a inscripțiilor nu se cunoaște, pentru a putea face o distincție clară.

Amintim doar că lectura numelui Nimfei din inscripția în versuri ridicată de C. Sentius Iustinus (CEpR XXXVI, 1909; CLE IV, 2689ter), al doilea studiu de caz, este mai degrabă *Odrysia* și nu *Odrysta* (Dan Dana, *Hymne bilingue aux Nymphes de Germisara*, Epigraphica romana 2015_35_005 – http://www.epigraphica–romana.fr/notice/view?notice=3251). De asemenea, nu înțelegem de ce autoarea consideră că centurionul legiunii V Macedonica, C. Sentius Iustinus, a venit în Dacia din armata din Britannia; nimic nu permite o asemenea supoziție. Despre această inscripție, vezi acum: Antonio Melero Bellido, Ricardo Hernández Pérez, *Nueva lectura de una inscripción votiva bilingüe de las termas de Germísara (Dacia superior)*, Fortunatae 32, 2, 2020, p. 427–448 (CEpR XL, 2187) și Chiara Cenati, Csaba Szabó, Ernő Szabó, *Carmina for the Nymphs in the Danubian provinces*, în vol. *Studia epigraphica et historica in honorem Ioannis Pisonis*. Herausgegeben von Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Radu Ardevan, Rada Varga, Florian Matei-Popescu und Ovidiu Țentea, Wiesbaden, 2024 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 181), p. 285–290.

Pentru relația dintre Germisara și castrul de la Cigmău, ambele, probabil, purtând același nume, vezi și Ioan Piso, *La Dacie poétique*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 316–317, nr. 3, reluând inscripția în versuri (azi dispărută) dedicată de un anume Bassus Nimfei, *regina undarum*, lângă zidurile fortificatei Germisara (*moenitae propter moenia Germisarae*): „Il s'agit d'une confusion entre la station thermale et le camp auxiliaire, d'une licence poétique ou d'un nom commun pour les deux" (p. 317).

2479. Livio Zerbini, *I Daci dopo la conquista*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 301–307.

Autorul respinge teoria exterminării totale a dacilor după cucerirea romană, dar observă că ultimele scene ale Columnei lui Traian pot fi puse în legătura cu strămutarea unor populații după război, așa cum s-a întâmplat în Moesia pe timpul legației lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus (ILS 986 = IDR I, 112) sau în epoca republicană în Italia. Aceştia vor fi fost nevoiţi să se mute din Valea Mureşului sau din zone strategice, cum era Valea Oltului, şi au fost așezați în centrul Transilvaniei, în zone mai puțin fertile, având statut de *incolae* (în teritoriile comunităților romane) sau *tributarii* (pe *ager publicus populi Romani*). Astfel, au făcut loc coloniștilor romani, așezați în mare parte pe Valea Mureșului. În zonele urbane ale Daciei, prezența autohtonilor este slab atestată arheologic, epigrafic fiind practic nulă – fapt pus de autor pe seama anihilării elitei dacilor.

Partea a doua a articolului amintește recrutările de daci în armata romană, mai ales în lumina descoperirilor de *ostraka* din deșertul oriental egiptean și diplomelor militare.

2480. Dorel Bondoc, *The Roman Fortress and the Detachment of the Legio VII Claudia from Cioroiu Nou, Dolj County, Romania*, în vol: *Limes XXIIII. Proceedings of the 24th International Congress of Roman Frontier Studies 2nd – 9th September 2018 Viminacium – Belgrade, Serbia,* Belgrad, 2023, p. 1371–1381.

Prezentare generală a stadiului cercetărilor arheologice în interiorul fortificației romane de la Cioroiu Nou, prezentând și inscripțiile descoperite și materialul tegular al legiunii VII Claudia din Moesia Superior. Conform autorului, fortificația ar avea două faze constructive: o primă fază după războaiele marcomanice, când detașamentul legiunii este trimis aici; o a doua fază de reparații, refolosind diverse monumente, inclusiv epigrafice, spre mijlocul secolului al III-lea. Pe un fragment de inscripție apare și legiunea IIII Flavia de la Singidunum.

Inscripții inedite sau revizuite
(nr. 2481–2523)

2481–2482. Paul Holder, *Some Roman Military Diploma Fragments Found in Ukraine*, în vol.: *Emperor, Army, and Society. Studies in Roman Imperial History for Anthony R. Birley*, edited by Werner Eck, Federico Santangelo, and Konrad Võssing (Antiquitas I, 77), Bonn, 2022, p. 275–288.

Diplome ajunse în „Sciția” ca pradă de război, în timpul îndelungatului *bellum Scythicum* (238–275), adunate de prin atelierele de bronzieri antici, unde aceste piese, acum fără valoare, erau strânse pentru „reciclare”.

2481. P. 278–279, nr. 2 (fără fotografie). Fragment de diplomă militară (*tabella I*), descoperită în Ucraina (districtul Kprostyşivsky, regiunea Jitomir), în anul 2016. Dimensiuni: 3,6 × 8,2 cm. Colecție privată (nemenționată). Fără fotografie.

Editorul propune, pe baza textelor de pe ambele fețe ale diplomei, următoarea reconstituire:

[Imp. Caesar, divi Traiani Pa]rthici f., d[ivi Nervae nepos, Traianus Hadria]nus Aug(ustus), p[ontifex maximus, tribunicia potestate XV, co(n)s(ul)] III, p(ater) p(atriae), [proc(on)s(ul)],

[equitibus et peditibus, qui militaverunt in alis III] et vex(illatione) e[quit(um Illyr(icorum) et coho(rtibus) VIIII, quae appell(antur) (1) *I Astur(um) et* (2) *Hispan(orum) et* (3) *I Claud(ia) Gallor(um) Capiton(iana) et* (1) *I F1av(ia) Commagen(orum) et* (2) *I Aug(usta) Pac(ensis) Nerv(iana) Britt(onum) (milliaria) et* (3) *I Tyrior(um) sag(ittariorum) et* (4) *I Bracaraug(ustanorum) et* (5) *I Hispan(orum) veter(ana) et* (6) *II F1av(ia) Numid(arum) et* (7) *II Fl(avia) Bess(orum) et* (8) *II Gallor(um) et* (9) *III Gallor(um) et sunt in Dacia Infer(iore) sub Claudio Constante, - - - stipendis emeritis dimissis honesta missione], [quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus, quas tunc habuissent, cum est civitas iis data, aut, siqui cae]libe[s) essent, cum iis, quas postea duxissent], dumtaxa[t singuli singulas].*

[a. d. - - -] M. An[tonio Rufino], Serg. Oc[tavio Laenate Pontiano cos.]

coh(ortis) I Aug(ustae) Pac(ensis) [Nerv(ianae) Brittonum (milliariae) cui praest] Ti. Clau[di]u[s - - - ex equite vel *ex pedite - - -].*

Procuratorul Claudius Constans este atestat în alte câteva diplome militare (fragmente) din anul 130: RMD, V, 376 (= P. Weiß, ZPE 197, 1997, p. 243–246, nr. 8 = AÉ 1997, 1764 = IDRE, II, 473; ILD, 25; vezi Ioan Piso, *Ti. Claudius Constans, procurateur de Dacie Inférieure et de Maurétanie Césarienne*, ActaMN 37/I, 2000, p. 231–242; Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae* II. *Die ritterlichen Amtsträger*, Bonn, 2013, p. 134–140, nr. 82; AÉ 2002, 1743 (= ILD, 24); AÉ, 2003, 2044 (= ILD, 26); AÉ 2003, 2045 (= ILD, 27); AÉ 2011, 1802 (= ILD, 821; mic fragment; a. 131–132?). De adăugat eventual: CIL III, 953 (= IDR III/4, 230; cu identificarea lui Ioan Piso, ActaMN 37/I, 2000, p. 235; = AÉ, 2000, 1258; vezi şi nr. 1852; ILD, 431).

Editorul datează diploma în anul 131.

2482. P. 283–285, nr. 5 (fără fotografie). Diplomă militară (trei fragmente care se îmbină), *tabella I*, descoperită în anul 2015 în Ucraina (districtul Shepetivsky, regiunea Khmelnitsky). Dimensiuni: 4,2 × 4,5 cm.

[Imp. Caesar], divi H[adriani f., divi Traiani Parthici] n(epos), div[I Nervae pron(epos), T. Aelius Hadr]ian(us) Anto[ninus Aug(ustus) Pius, pontifex maximus, trib(unicia)] pot(estate) [XV], im[p(erator) II, co(n)s(ul) IIII, p(ater) p(atriae)],

[equit(ibus) et pedit(ibus), qui mil(itaverunt)] in a[lis et coh(ortibus) --, quae appellantur --- II Fl(avia) Co]mag(enorum et II [Gall(orum) --- et ---] et vexil(lariis) ex [Africa et Maur(etania) Caes(ariensi) qui sunt cum] Mauris gent[ilibus et sunt in Dacia superiore sub Sedatio [Severiano leg(ato), quin(is) et vic]en(is) pl(uribus)ve sti[p(endis) emeritis dim(issis) hon(esta) miss(ione)],

[quo]r(um) nomin(a) subscript(a) sunt, civitat(em) Roman(am)], qui eor(um) [non haber(ent), dedit et conub(ium) cum uxo]r(ibus), quas t[unc habuiss(ent), cum est civit(as) is dat(a), aut cum is, quas postea duxiss(ent), dumtax(at) singulis].

Editorul datează diploma în anul 152.

2483. Victor Bunoiu, Florian Matei-Popescu, Gavril Eugen Văcuță, *Noi cărămizi ștampilate ale legiunii VII Claudia pia fidelis din Podul lui Traian de la Drobeta*, CA 30, 1, 2023, p. 109–144.

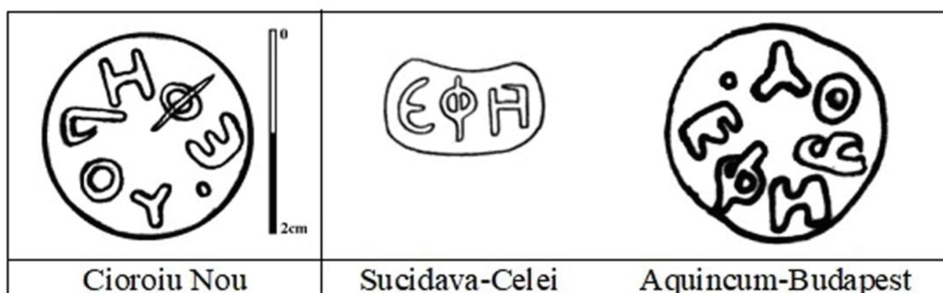
Sunt publicate 20 de cărămizi ștampilate, descoperite în anul 1984, cu ocazia lucrărilor de consolidare a pilelor Podului lui Traian, păstrate la Muzeul Regiunii Porților de Fier din Drobeta-Turnu Severin (19 de tip *lydion* și una *bipedalis*). Ștampila este de tipul *leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis)*, cu diverse variante de redare (Doina Benea, *Cărămizi ștampilate din colecția Muzeului Regiunii Porților de Fier*, Apulum 16, 1978, p. 199–209, tipul I). Acest tip, precum și locul descoperirii, permite datarea acestora în epoca lui Traian, în timpul construirii podului, în anii 102–105 p.Chr. Astfel de cărămizi cu ștampila legiunii VII Claudia au fost descoperite și în timpul cercetărilor din anul 1896 (IDR II, 100). Se poate astfel trage concluzia că această legiune a fost una dintre cele mai implicate în construirea podului de peste Dunăre.

2484. Răcari (jud. Dolj). Fragment de vas (partea inferioară) descoperit în anul 2022, în cursul unor săpături în aşezarea civilă de la Răcari. În pasta crudă, înainte de ardere, s–a trasat o inscripție cu litere înalte de 1,7–2,3 cm.

Dorel Bondoc, *A Ceramic Vessel with Inscription from the Civil Settlement on the Roman Auxiliary Fort Răcari, Dolj County*, în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc (eds.), *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 107–115.

Probabil numele ceramistului: *Aurelius Val[- - -]***.**

2485. Cioroiu Nou. Fragment de toartă de amforă cu ștampilă, descoperită în anul 2021, în vecinătatea fortificației romane. Muzeul Olteniei, Craiova.

Dorel Bondoc, Gabriela Filip, *A Stamped Roman Amphora Signed* ***ΕΦΗΒΟΣ*** *discovered at Cioroiu Nou (Dolj County)*, în vol.: Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş

Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 639–645.

Descoperită, în timpul cercetărilor arheologice din anul 2021, în vecinătatea vestică a fortificației romane. Ştampila, aplicată pe toarta unei amfore de tipul Dressel 24 similis, este realizată într-un cerc, în care sunt imprimate şase litere greceşti: ΕΦΗΒΟΥ. Spre analogie, autorii citează o altă ştampilă Ἐφήβου, de la Aquincum (M.H. Kelemen, *Roman amphorae in Pannonia. IV*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 45 (1993), p. 45–73). De asemenea, de la Sucidava se cunoaşte o ştampilă în chenar rectangular: ΕΦΗ, întregită tot Ἐφή(βου) (IDR II, 286).

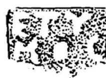
2486. Cioroiu Nou. Fragment de toartă de amforă, descoperit în anul 2019, în vecinătatea fortificației romane (la sud-est de aceasta). Poartă o ştampilă cu imprimare rectangulară, cu litere greceşti.

Dorel Bondoc, Gabriela Filip, *Another stamped Amphora from Cioroiu Nou*, în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc (eds.), *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 116–121.

Descoperirea este ilustrată de editori printr-o fotografie şi un desen al ştampilei (fig. 2).

Pentru analogie, autorii remarcă un fragment ceramic de la Ilişua (CIL III, 8077; I.I. Russu, *Inscripțiile greceşti din Dacia*, Muzeul Brukenthal. Studii şi comunicări. Arheologie – Istorie 12, 1965, p. 73–74, nr. 36), pe care este zgâriat ΕΤΙΩΝ; ar fi numele posesorului vasului. Pentru acest nume, I.I. Russu trimitea la W. Pape – G.E. Benseler, *Worterbuch der griechischen Eigennamen*, I, p. 307. Prin urmare, lectura ştampilei ar fi Ἐτι(ώ)/νος.

Editorii mai remarcă o ştampilă amforică de la Istros (V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957, p. 169, nr. 453), al cărei desen îl reproducem mai jos:

Credem că această analogie este mai bună, dar numele ar trebui să fie redat la genitiv: Ἐτύ/μου.

2487. Gabriela Filip, *Some Fragmentary Inscriptions from Cioroiu Nou, Dolj County*, în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc (eds.), *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 148–156.

Câteva fragmente de monumente lapidare romane (şase păstrând câteva litere), descoperite, în timpul săpăturilor din anii 2011–2018, în interiorul fortificației romane şi în aşezarea civilă; unele par a proveni de la monumente votive (nr. 1, 3). Chiar dacă disparate (*membra disiecta*), aceste descoperiri îmbogățesc patrimoniul epigrafic al acestei aşezări, pledând pentru caracterul său urban.

2488. Lucian Amon, Petre Gherghe, Dan Bălteanu, *Ştampile tegulare descoperite în cetatea Sucidava (Olt) între anii 1991–2019*, în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc (eds.), *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 377–383.

Completare la repertoriul tegular al Sucidavei (vezi ILD I, 117–125; ILD II, 856).

2489. Gheorghe Popilian, Dorel Bondoc, *Unpublished (new) Stamped and Inscripted Vessels from Romula*, în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc (eds.), *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 296–288.

Articolul valorifică patru piese ceramice inedite de la Romula, din arhiva de săpături a lui Gheorghe Popilian: toartă de amforă cu ştampila Διονυσογέ/νους (vezi ILD II, 853, c); gât de amforă cu grafit zgâriat în pasta arsă: LXXVI (indicație de capacitate); alt fragment de gât de amforă, tipul Dressel 24 similis, cu graffit: LXVIII; fund de vas *terra sigillata* cu ştampila AVRELIVṢ (v. *supra*), nouă în Dacia.

2490. Florian Matei-Popescu, Ion Dumitrescu, *Stamped Tiles from the Voinești Military Bathhouse,* în vol: *Roman Dacia and the Roman Army. Papers dedicated to Liviu Petculescu on the Occasion of his 75th Birthday*. Edited by: Constantin Augustus Bărbulescu, Cluj-Napoca, 2023, p. 207–235.

În timpul cercetărilor arheologice, începute în anul 2013, la băile militare romane de la Voinești (com. Lerești, jud. Argeș), din epoca lui Traian (Florian Matei-Popescu, Ion Dumitrescu, *Băile militare romane de la Voinești*, în vol.: Constantin Augustus Bărbulescu, Costin Croitoru, Ovidiu Vasile Udrescu (eds.), *Miscellanea historica et archaeologica in memoriam Dumitru Berciu*, Brăila – Râmnicu Vâlcea, 2020, p. 251–267), au fost descoperite 13 țigle ștampilate, toate fragmentare. Acestea au apărut în momentul degajării camerei C1, cel mai probabil *caldarium*, fiind folosite la repararea și construirea sistemului de la hypocaust.

P. 209–210, nr. 1. Fragment de țiglă conținând trei ștampile în cartuș:

– în cartuș cu hașuri și *tabula ansata*: *[leg(ionis)] XI C(laudiae)·p(iae) f(idelis)*;

– două ștampile identice în cartuș simplu: *coh(ortis) Com(m)a(genorum)*.

P. 210, nr. 2. Fragment de țiglă cu ștampilă în cartuș *tabula ansata* și decorat cu hașuri: *leg(ionis)·XI C(laudiae)·p(iae) f(idelis.*

P. 210, nr. 3. Fragment de țiglă cu ștampilă în cartuș *tabula ansata* și decorat cu hașuri: *leg(ionis)·X[I C(laudiae)·p(iae) f(idelis)]*

P. 210–211, nr. 4. Fragment de țiglă cu ștampilă în cartuș *tabula ansata* și decorat cu hașuri, similar cu numerale 2–3: *l]eg(ionis)·XI C(laudiae)·p(iae) f(idelis)*

P. 211, nr. 5. Fragment de țiglă cu ștampilă în cartuș *tabula ansata* și decorat cu hașuri: *[l]eg(ionis)·XI C(laudiae)·p(iae) f(idelis)*

P. 211, nr. 6. Fragment de țiglă, urme de mortar, cu ștampilă în cartuș *tabula ansata* și decorat cu hașuri: *[leg(ionis)·XI] C(laudiae)·p(iae) f(idelis)*

P. 211, nr. 7. Fragment de țiglă cu ștampilă în cartuș *tabula ansata* și decorat cu hașuri: *[leg(ionis)·] XI C(laudiae)·p(iae) f(idelis)*

P. 211, nr. 8. Fragment de țiglă cu ștampilă în cartuș *tabula ansata*, decorat cu hașuri, foarte ștearsă, doar colțul din dreapta sus este păstrat: *[leg(ionis)·XI C(laudiae)·]p(iae) f(idelis).*

P. 212, nr. 9. Fragment de țiglă cu ștampilă în cartuș *tabula ansata*, decorat cu hașuri, foarte șterse: *[l]eg(ionis)·XI [C(laudiae)·p(iae) f(idelis)]*.

P. 212–213, nr. 10–13. Trei fragmente de țigle cu ștampile în cartuș dreptunghic, unele cu urme de mortar:

– *coh(ortis) C[om(m)a(genorum)]*;
– *c[oh(ortis)] C[om(m)a(genorum)]*
– *[coh(ortis)] C[om(m)a(genorum)]*?

Materialul tegular aparține așadar legiunii XI Claudia pia fidelis și cohortei I Flavia Commagenorum. Țigla care conține ștampilele celor două unități poate fi o dovadă că detașamente din cele două unități au produs material tegular și l-au distribuit în zonă pe timpul domniei lui Traian. Ștampilele legiunii XI Claudia pia fidelis aparțin tipului A, timpuriu, înainte de deschiderea atelierelor de la Durostorum (vezi discuția la p. 213–214). Cartuș identic a fost folosit și la Drajna de Sus. Ștampila cohortei I Flavia Commagenorum de pe cărămida publicată anterior de Marin Bădescu (*Ștampilele tegulare de la Voinești-Muscel (com. Lerești, jud. Argeș*), SCIVA 32, 2, 1981, p. 291–296 – AÉ 2000, 1264–1265; ILD 165–166) este identică cu cele publicate în acest studiu. După cum se cunoaște, zona Munteniei s-a aflat până în jurul anilor 118/119 p.Chr. sub controlul armatei din Moesia Inferior (Constantin C. Petolescu, Florian Matei-Popescu, *The Presence of the Roman Army from Moesia inferior at the North of the Danube and the Making of the Dacia inferior Province*, în vol: Ioan Piso (ed.), *Die römischen Provinzen. Begriff und Gründung (Colloquium Cluj-Napoca, 28. September – 1. Oktober 2006)*, Cluj-Napoca, 2008, p. 357–367; Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia inferior*, București, 2010, p. 257–269; Ovidiu Țentea, Florian Matei-Popescu, *Why there? The Preliminaries of Constructing the Roman Frontier in South-East Dacia*, ActaMN 52/I, 2015, p. 10–130; Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, București, 2021, p. 22–25).

2491. **Pojejena.** Fragment de cărămidă tip *lydion* (21 × 11 × 3 cm), descoperit în anul 1970 de Nicolae Gudea și Ilie Uzum în castrul de la Pojejena (*Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*, Banatica 2, 1973, p. 93–94, fig. 7/9), care păstrează un graffito în limba greacă, preluat în IDR III/1, 24 (Muzeul Banatului Montan, Reșița).

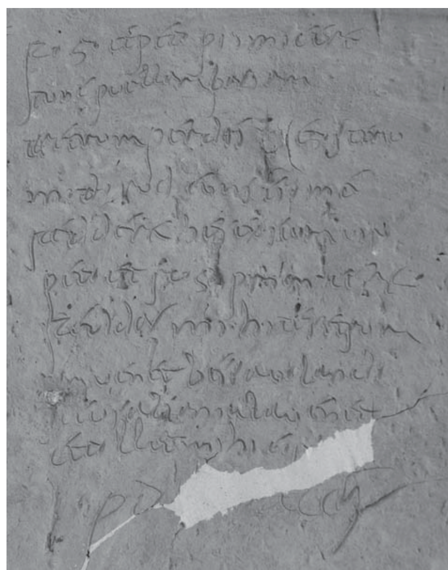
Ioan Piso, *La Dacie poétique*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 318–321, nr. 5, fig. 5–6 (foto și desen – vezi *infra*); IDR, App. III, p. 239–240, nr. CXXIV.

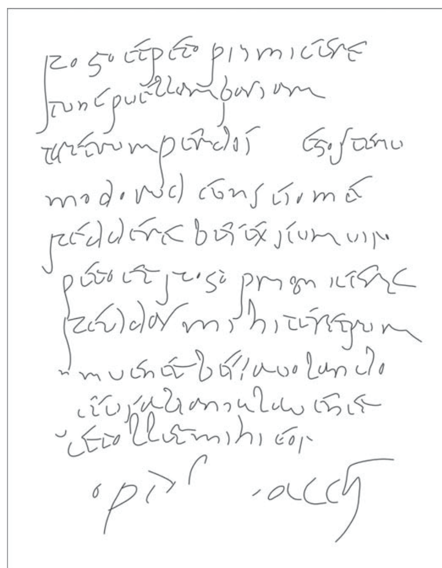
Κα[ί μιν] φωνήσας [ἔπεα πτεροέντα προσηύδα].

„Și către ea glăsuind, îi grăi aripate cuvinte" – trad. Dan Slușanschi (Homer, *Iliada*, București, 2009, p. 12).

Autorul recunoaște aici un vers homeric, care apare de 59 de ori în cele două epopei, prima dată în *Iliada* I, 201, când Ahile se adresează zeiției Atena. Probabil tocmai acest aspect ieșit din comun al unui dialog între un muritor și o divinitate a făcut ca acest vers să fie reținut și reprodus. Autorul citează un graffito din celebra casă a lui Caecilius Iucundus de la Pompei, sub pictura care reprezintă un satir și menadă (CIL IV 4078: Καί μιν φωνή[σας ἔπεα πτεροέντα προσηύδα]).

2492. Gornea. Țiglă cu o inscripție cursivă, executată *ante cocturam* în jumătatea superioară, descoperită în turnul de nord-vest al fortificației (*quadriburgium*) de la Gornea; dimensiuni: 41 × 36 × 4 cm; Muzeul Banatului Montan, Reșița, inv. nr. 3432.

Eugenia Beu-Dachin, Sorin Nemeti, *In Search for Justice. A* ***petitio*** *from Gornea (Romania)*, Epigraphica 85, 2023, p. 57–74.

Autorii propun o nouă lectură a acestei inscripții greu de descifrat și, mai ales, de interpretat. Lectura diferă în anumite puncte de ultima lectură a lui Ioan Piso (*Die spätrömische Inschrift von Gornea*, ZPE 42, 1981, p. 263–272 = *An der Nordgrenze des Römischen Reiches.*

Ausgewählte Studien, Stuttgart, 2005, p. 85–93; Ioan Piso, *Nochmals zur spätrömischen Inschrift von Gornea*, în vol.: Ádam Szabó, E. Gradvohl (eds.), *From Polites to Magos. Studia György Németh sexagenario dedicata*, Hungarian Polis Studies 22, Budapest – Debrecen, 2016, p. 255–262 = *Unter dem Siegel Roms. Ausgewählte Schriften (2004–2020)*, Viena, 2023, p. 249–254 – AÉ 2016, 1343; CEpR XXXVII, 1937). Pentru edificare, prezentăm cele două versiuni pe două coloane, semnalând diferențele:

Piso	Beu-Dachin, Nemeti
Rogo et peto, primicere!	*Rogo et peto, primicere!*
Tunc puellam Bariam	*Tunc puellam Bariam,*
taetrum** perdis. Ego **stercu(s)	***teretrum** perdis. Ego **Steriu(s)**,*
*modo **[qu]od conscio** me*	*modo r**ud(i), cunscio (!)** me*
*reddere **bes**. Exi cum **visu**!*	*reddere **bes**. Exi cum **viro**!*
Peto et rogo, primicere,	*Peto et rogo, primicere,*
reddas mihi teretrum,	*reddas mihi teretrum!*
*n[a]m venet **Bessa** volando,*	*Nạm venet **Bessa** volando,*
***p**ecus alia mala venet*	*ṣecus alia mala, venet*
*et tollet mihi **cor[pus]**.*	*et tollet mihi **eor[um]**.*
***P(erpe)t[ue] iaceas**.*	***Opto ḅ[e(ne)] ṿaleas!***

R. 5 – *bes* = *vis*, Piso; = *bis*, Beu-Dachin, Nemeti; r. 11 – OPTO

Traducere Piso (limba germană):

„Ich bitte und ersuche Dich, *primicerius*! Auf diese Weise richtest Du in einer grausamen Art das Mädchen Varia. Ich, der ich in Deinen Augen ein Dreck bin, (bitte und ersuche Dich) nur um das, was du meines Wissens (mir) zurückgeben willst. Sieh (öffne die Augen)! *oder* Komm zum Vorschein (lass Dich sehen)! Ich bitte und flehe Dich an, *primicerius*, gib mir das Amulett zurück, sonst (wenn nicht) wird Bessa im Flug kommen, es wird ein anderes böses Tier (Ungeheuer) kommen und mir den Körper entreißen. Ruhe in Ewigkeit!"

Traducere Beu-Dachin, Nemeti (limba engleză):

„I beg and I ask, *primicerius*! Then, you would cause the destruction of both young *Baria* and the drill! I, *Steriu(s)*, knowingly, hereby (request) modestly you to remedy twice. Express yourself bravely! I ask and beg, *primicerius*, return my drill! As *Bessa* will come intending to steal, while beside other evils, she will take from my things. Farewell!"

După cum am menționat, pe lângă dificultățile de descifrare a textului, scris în scriere cursivă nouă, sunt și dificultățile de interpretare.

Ioan Piso considera că posibila cheie de interpretare ar fi fost cuvântul *teretrum*, un grecism, care ar însemna amuletă (τηρήτριον, τηρητήριον, sinonim cu φυλακτήριον). Același cuvânt este înțeles diferit de noii autori, provenind de la τέρετρον, cu diminutivul τερέτριον – unealtă de împuns („piercing tool"; „tarière, instrument pour percer").

Având în vedere forma și suportul, autorii consideră că avem de a face cu ciorna sau copia neoficială a unei petiții adresate primicerului, a cărui poziție nu este clară – oricum un

personaj important în garnizoana târzie de la Gornea, în legătură cu furtul instrumentului de străpuns.

Rămâne încă în suspensie funcția instrumentului de străpuns, de ce ar fi fost atât de important? La ce servea? Avea într-adevăr o funcție apotropaică, cum considera Ioan Piso, sau era un obiect de preț, folosit în anumite ritualuri? Concluzia autorilor este că nu atât valoarea obiectului, cât furtul în sine a cauzat neplăceri și a trebuit raportat: „The object of the theft is insignificant – a drill. However, in the Greco-Roman tradition, such actions were not tolerated, that is why the wronged sought for a way to repair the done harm either by recovering the goods or, if not possible, at least by punishment of the culprit. Thousands of petitions in Greek, Latin or Demotic survived, out of which some refer to the theft of jewellery, money, personal objects, dress items, footwear or other" (p. 68). Considerăm totuși că obiectul va fi avut o anume valoare, care nu reiese direct din text, dacă nu considerăm că redă cuvântul amuletă. De asemenea, nu se înțelege ce alte obiecte ar fi putut fi furate (dacă într-adevăr admitem lectura *eor[um]* și că verbul *volo* înseamnă în acest context „a fura" și nu „a zbura") și nu este clar ce *alia mala* ar fi putut fi făcute de *Bessa*.

2493–2498. Chiara Cenati, Denisa Murzea, Victoria González-Berdús, *Sounds from Sarmizegetusa: Poetry and Performance in the Province of Dacia*, ActaMN 60/I, 2023, p. 139–159.

Autoarele se apleacă asupra unor inscripții în versuri sau ritmate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, atât din spațiul religios, cât și din cel funerar, analizându-le în contextul mai larg al producției poetice epigrafice din Imperiul Roman.

2493. P. 140–145, nr. 1. Este reluată discuția asupra așa-numitei *nuncupatio votorum* (IDR III/2, 241; CEpR XXXIII, 1609), publicate și discutate în mai multe rânduri (este oferită bibliografia completă), oferindu-se o lectură ușor ameliorată pe baza *acta fratrum Arvalium*, mai ales CIL VI, 2074 = ILS, 5035 = IDRE I, 4, *vota extraordinaria pro salute, reditu et victoria imperatoris*, din 25 martie 101, cu ocazia plecării lui Traian în prima expediție dacică. Se respinge ideea lui Sorin Nemeti, conform căreia IDR III/2, 242: *[de]dicatum epulo Iovis / X K(alendas) Iun(ias) / [Av]iola et Severo co(n)s(ulibus)* ar proveni din aceeași inscripție (pentru semnificația datei de 23 mai și banchetul lui Iupiter, a se vedea Ioan Piso, *L'epulum Iovis e il dies Iovis nella Dacia romana*, în L. Zerbini (ed.), *Roma e le province del Danubio. Atti del I Convegno Internazionale Ferrara – Cento, 15–17 Ottobre 2009,* Soveria Manelli, 2010, p. 269–273; Ioan Piso, *La signification du **dies Iovis** dans l'inscription de Villadecanes (Espagne Tarraconaise)*, Cahiers du Centre Gustave Glotz 28, 2017, p. 135–136 (= *Unter dem Siegel Roms. Ausgewählte Schriften (2004–2020)*, Viena, 2023, p. 281–282), care consideră că este data inaugurării Capitoliului de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și aducerea cultului lui Iupiter Capitolinus în Dacia romană. Se consideră că textul de la Sarmizegetusa ar fi un text oficial de propagandă, produs la Roma și trimis în provincii pentru a fi expus în spațiile publice ale comunităților. Se consideră mai departe că inscripția este ritmată, efectul fiind obținut prin repetarea unor cuvinte sau fraze sau aliterații, tipic pentru rugăciunile rostite *magna voce* care însoțeau sacrificiile către zei, după un model arhaic, prezent în *carmen saliare* sau *arvale*.

2494. P. 145–149, nr. 2. Distih elegiac care se referă la cultul *Dea Caelestis* (Tanit din Carthagina), scris pe un altar așezat în *area sacra* din *praetorium consularis* la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cândva spre mijlocul secolului al III-lea p.Chr. (AÉ 1993, 1345 = ILD I,

282 = CLE IV, 2689bis); Ioan Piso, *Zum Kultus der Dea Caelestis*, ZPE 99, 1993, p. 223–226; Ioan Piso, *La Dacie poétique (I)*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*. Edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 317–318, nr. 4.

Caelestis mul-
sa propria
placabitur, ara
hac divis aliis
turam merumq(ue)
damus.

Caelestis mul/sa propria placabitur ara
Hac divis aliis / turam merumq(ue) / damus.

Traducere: „Celestei îi va fi pe plac propria sa *mulsa*, pe acest altar oferim celorlalți zei tămâie și vin".

Traducerea poate fi diferită în funcție de unde alegem să punem semnele de punctuație, dacă ar fi după *ara*, atunci:

„Celestei îi va fi pe plac *mulsa* pe propriul ei altar, pe acesta oferim celorlalți zei tămâie și vin".

A se vedea și comentariul, care scoate în evidență *mulsa* pentru înțelegerea textului: „Indeed, *mulsa* (the Greek ὑδρόμελι, often referred to as *aqua mulsa* in Latin) was a fermented mixture of honey and rainwater, thus different from mulsum. In our opinion, the key to the interpretation of the text lies in this point. As mentioned, Dea Caelestis was the result of the Roman assimilation of the Carthaginian Tanit. This divinity represented female fecundity and had a marked celestial and lunar character attached to her" (p. 148). Formula *tura merumque damus* (*e. g.* Ovidius, *Heroides*, XXI, 91–92) era o expresie fixă pentru a desemna ofrandele religioase. Pentru amibiguitatea textului, vezi și observațiile lui Ioan Piso, *La Dacie poétique (I)*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*. Edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 317.

„« (La déesse) céleste sera apaisée par le vin mélangé au vin qui lui est prescrit; sur cet autel nous offrons aux autres divinités des encens et du vin pur ». Pourtant, *ara hac* peut être liée aussi à *placabitur*, ce qui change le sens de la phrase: « (La déesse) céleste sera apaisée sur cet autel par le vin mélangé au vin qui lui est prescrit ». L'ambiguïté est intentionnelle et témoigne d'un certain raffinement du poète".

Una dintre autoarele studiului a reluat apoi această inscripție cu alte observații: Victoria González-Berdús, *Follow the (Verse) Instructions: on ILD I, 282 and the Cult to Dea Caelestis in Sarmizegetusa (Dacia)*, Sylloge Epigraphica Barcinonensis 21, 2023, p. 325–335. Astfel, se încearcă o clarificare a textului prin reconsiderarea pronumelui sau adjectivului demonstrativ *hac*, ca fiind de fapt o grafie greșită a conjuncției coordonatoare *ac* – lectura fiind astfel *{h}ac*, coordonând două verbe din același câmp semantic, iar sensul devenind: „Celestei îi va fi pe plac propria sa *mulsa* pe acest altar și zeilor celorlalți le oferim tămâie și vin". Totuși, argumentația nu este convingătoare și este greu de crezut că este vorba de o greșeală. *Hac* este pronume sau adjectiv demonstrativ, în funcție de relația pe care o are cu *ara*.

2495. P. 149–150. Inscripție funerară în versuri, ridicată de Aelius pentru soția sa Marcellina (CIL III 1537= CLE 597 = IDR III/2, 430), dar în care aceasta este cea care își povestește viața la persoana I. Se oferă un comentariu asupra metricii și particularităților lingvistice ale textului, precum și pentru împrumuturile literare: *hic pietatis honos*, Vergilius, *Aen*. I, 253 (r. 2–5: *hic pietatis honos, / haec sunt pia dona / mariti, cui multum / dilecta fui*). Se mai poate menționa și o inscripție de la Scupi (IMS VI, 119 = CLEMoes 12 = CLE IV, 2628), unde pe coloana a doua apare același motiv, redat într-o manieră ușor diferită: *hic p[ie]/-tatis (h)o/nor, (ha)ec [s]/unt p«ia» / d«(o)n(a) m(ari)t(i) / qui m(e) / d(i)l(i)git»* (inscripția a fost văzută și editată de N. Vulić în 1912, JÖAI 15, col. 225–226, nr. 27, între timp colțul din dreapta jos s-a pierdut – https://lupa.at/28137/photos/2).

2496. P. 151–152. Inscripție funerară în versuri, ridicată de Antonius (?) pentru Antonia, astăzi pierdută (AÉ 1914, 108= CLE 2112 = IDR III/2, 382):

D(is) M(anibus)
His tegitur terris
Antonia, quam
generavit Pergamos,
excelso monte super-
posita, pascibus (!) inso-
nis titulum [Anto]-
nius [- - -]
[- - - - - - - - - - - - -]

Traducere: „Umbrelor strămoșilor. Antonia este acoperită de această țărână, cea căreia i-a dat naștere Pergamul, așezat pe muntele cele înalt. Antonius (a ridicat) inscripția pe pajiștile tăcute? - - - ”.

Problematică este lectura r. 6–8. În IDR este preferată lectura *pascuis Niso/nis titulum [Anto]/nius* – „pășunile Nisoneene", dar autoarele susțin pe bună dreptate: „The sequence *pascibus insonis* would be interpreted as "in the soundless pastures", which would make more sense from a poetical point of view and can be referred to the silent fields of the Underworld, described in literary texts" (p. 152).

2497. P. 152–153. Un fragment de mici dimensiuni, care pare a fi o altă inscripție funerară în versuri (IDR III/2, 468 = AÉ 1977, 688).

2498. P. 154–155. Inscripție funerară în versuri în limba greacă; vezi și Ioan Piso, *La Dacie poétique (I)*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*. Edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 311–313, nr. 1.

Ἐνθάδ[ε]
Χρυσοκό[μαν?]
Γετικὴ χθ[ὼν]
ἀμφικαλύπτε[ι].

Traducere: „Aici pământul getic acoperă cu totul (înfășoară) pe Chrysokomas / Chrysokome”.

Se scoate în evidență faptul că avem de a face cu monumentul funerar al unei persoane, bărbat sau femeie, cu acest nume, iar nu cu un epitet al „pământului getic” (*chrysokomas* – „cu părul de aur”, epitet al mai multor divinități în mitologia greacă).

2499–**2501.** Ioan Piso, *La* ***statio Tibiscensis*** *du* ***publicum portorii Illyrici***, în vol.: Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 469–475.

2499. P. 469–471, nr. 1, fig. 1 a–b. Fragment de monument de marmură. Condiții de descoperire necunoscute. Dimensiuni: 30 × 10,5 × 6 cm. Litere înalte de 3–4 cm. Muzeul Regimentului de Graniță, Caransebeş.

[- - -]
[et Genio]
[(p(ublici) p(ortorii) Il]lyṛ[ici]
[Bo?]nus [T(iti) Iul(ii)]
[S]ạtuṛ[nini]
[c(onductoris)] p(ublici) p(ortorii) [vil(icus) d(ono) d(edit)].

2500. P. 471–472, nr. 2, fig. 2. Fragment de altar votiv sau bază de statuie de marmură, provenind din stânga câmpului epigrafic. Dimensiuni: 11 × 9 × 9 cm. Litere înalte de 5 cm. Muzeul Regimentului de Graniță, Caransebeş.

[- - - - - -]
SA[- - - T(iti) Iul(ii)?]
Sa[turnini?]
[c(onductoris) p(ublici) p(ortorii)? - - -]
[- - - - - -].

2501. P. 472, nr. 3, fig. 3 a–b [= Ioan Piso, *Das verhängnisvolle Jahr 262 und die* ***amissio Daciae***, în vol.: L. Vagalinski, M. Raycheva, D. Boteva, N. Sharankov, *Proceedings of the first International Roman and Late Antique Thrace Conference “Cities, Territorie and Identities*” (Plovdiv, 3rd–7th October 2016), Sofia, 2018, p. 427–440]. Fragment de monument (altar sau bază de statuie), descoperit în anul 1994 de Doina Benea, într-o blocare a porții *praetoria* (posibil cu ocazia unui atac gotic, eventual în anul 262).

[- - - - - -]
[.....]ịạ?[ni proc(uratoris)]
Augu[sti?]
[pe]ṛ Illy[ricum]
[Her]mes [vilicus?]
[eius?] v(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)].

Inscripțiile probează existența la Tibiscum a unei *statio portorii Illyrici*.

2502. MICIA. Fragment de altar păstrat în colecția Varadi din Deva, unde a fost văzut şi copiat de epigrafişti (J.F. Neigebauer, M.J. Ackner – F. Müller, C. Torma, Th. Mommsen), apoi preluat în IDR III/3, 74.

Călin Timoc, *Additional Information to an Inscription from Micia–Vețel (IDR III/3, 74 = CIL III1340)*, în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc (eds.), *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 351–354.

De curând, o copie a acestei inscripții a fost identificată de cercetătorul Călin Timoc (Timişoara), într-un manuscris din Biblioteca Universitară din Bologna: *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili,* vol. 8, p. 379 (vezi reproducerea alăturată); inscripția este astfel reconstituită de autorul citat (p. 352).

Herc(uli) Invict(o)
[p]ro sal(ute) Imp(eratoris)
[L(uci)] Sept(imi) Severi P[ert(inacis)]
[et] M(arci) Aur(eli) [Anton(ini)
[Augg(ustorum) et ⟦ Getae⟧ Caes(aris)]
[col(legium) ?] culto[r(um)]
[Herculis]
[v(otum) l(ibens)] m(erito)

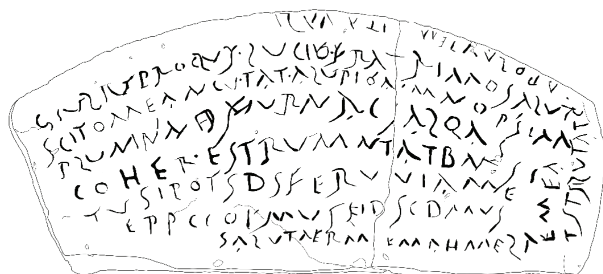
Cu acelaşi prilej, a fost ridicat de magistrii colegiului încă un altar, dedicat *[H]erculi Aug(usto)* (IDR, III/3, 73; Călin Timoc, *Additional Information to an Inscription from Micia–Vețel (IDR III/3, 74 = CIL III1340)*, în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc (eds.), *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 353).

2503. AMPELVM. Din zona minieră Zlatna, inginerul agronom Ion T. Lipovan a strâns şi salvat o serie de monumente epigrafice (lapidare şi ceramice), multe publicate în paginile acestei reviste (vezi ILD I, 333–355).

În anul 1984, ample lucrări industriale au distrus bună parte din aşezarea antică. De reținut totuşi săpăturile de salvare, efectuate de o echipă de cercetători de la Muzeul din Alba Iulia: Alexandru Popa, Vasile Moga, Radu Ciobanu, Apulum 23, 1986, p. 117–118); la săpături a participat şi Ion T. Lipovan. Între materialele salvate de acesta se numără şi o plăcuță ceramică cu inscripție executată în pasta crudă (înainte de ardere); acum ruptă în două. Partea superioară rotunjită. Dimensiuni: 7 × 16,7 × 0,7–0,9 cm. Muzeul Național de Istorie a României, București, inv. nr. 285646.

Dan Dana, Mădălina Dana, Volker Wollmann, *Une lettre latine privée sur support céramique d'Ampelum (Dacie Supérieure): l'officinator C. Iulius Proclus et son cercle*, Tyche 32, 2022, p. 13–33 (foto Marius Amarie, desen Dan Dana). Piesa a fost cercetată şi de I.I. Russu, care transcrie primul rând al inscripției: IDR III/4, 168.

A[recto] GIVLIV͡ṢPROCLVS•LVCIO•FRAṬRIMOSALVT`EM´
SCITOMEANC̣Ṿ•TAT•ALVPIỌA•MNOPS
PLVMN`Ị´NḌSV͡ SVRNACSALQAS
4 COHER•ESTRVMNTATBMSI
TVSIPOTS•DSFERVVIAMỌ
vac. EPPCC̣OẸMVṢEIḌSCDMVṢ
vac. SALVTAERMEMAṆMELA

8 EMEA
TSTSILVTAṬỌ
v • v ẠPOLAṾṢṬẸṂvỊṬAvVALẸ
vac. +[---ca. 10---]+[.]E
12 vac. +[---ca. 5---]Ạ[---ca. 6---]Ç̣+
vac. Ạ[---ca. 4---]+[.]+++L+[..]++++
III vac. +[---ca. 9---]+[.]++++
vac.
vac. ḌXXXvXvSỌLV

[A] *G(aius) Iuliuṣ Proclus · Lucio · fraṭri m⟨e⟩o salutˋem´.* (!)
Scito me ANÇ̣Ṿ · TAT · Alupi ỌA · MNOPS
PLVMN Ịˋ´N*ḌSVS urna CSALQAS*
4 *coher( ) · est RVMN TAT BMSI*
TVSIPOTS · DSFERVVIAMỌ
vac. EPPCÇ̣O*ẸMVṢEIḌSCDMVṢ.*
vac. *Saluta Ermem. Aṇ Mela* (!)
8 ↑ *emea-*
↑ *t ST s⟨a⟩lutaṭọ* (!)
← · *Ạpolaụṣṭẹṃ. Ịṭa vale.*

[B] traces de lettres
12 traces de lettres
traces de lettres
III vac. traces de lettres
vac.
vac. *ḌXXXX sọlv( ).*

« [A] C(aius) Iulius Proclus à mon frère Lucius, salut ! Sache que ((sens abscons)) Alypus (?) ((sens abscons)) urnes (?) ((sens abscons)) cohéritier (?) ((sens abscons)). Salue Hermes. Si Mela sort/traverse, qu'il salue Apolauste (?). Ainsi, porte-toi bien ! [B] ((partie abîmée)) 540 (deniers ?). Payé (?) ».

Personajul este cunoscut prin alte câteva piese ceramice descoperite la Ampelum, publicate de I.T. Lipovan (vezi ILD I, 341, 355, 356); destinatarul acestei epistole era identificat de I.I. Russu cu *Alexandrianus*, *civis Bithynus*, dintr-o inscripție funerară de la Ampelum (IDR III/3, 341).

2504. Abrud. În cursul lucrărilor de restaurare la biserica unitariană din Abrud (anii 1977–1979), au apărut mai multe fragmente de monumente romane (sculpturale şi epigrafice). Dintre acestea, autorii publică un altar de calcar (frânt în două, la mijloc). Dimensiuni: 77 × 35 (–36,5) cm. Înălțimea literelor: 3–5,5 cm. Se păstrează în Muzeul Unirii din Alba Iulia.

George Cupcea, Felix Marcu, Gabriel Rustoiu, *A new* ***beneficiarius consularis*** from Abrud, 'ahead of his time', ActaMN 60 (I), 2023, p. 129–138.

Autorii însoțesc fotografia de o reconstituire grafică a feței scrise a altarului şi propun următoarea lectură:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
P(ublius) Ae(lius) Loṇ-
g̣iṇ[i]ạṇ[u]-
s b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) ex
voto pos(uit)
Pastore co(n)s(ule)

Informația din ultimul rând trimite la A. Iunius Pastor, *consul ordinarius* în anul 163 (Atilio Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 46; Géza Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977, p. 177; polionim: *A. Iunius Pastor L. Caesenius Sospes*; pereche cu *M. Pontius Laelianus*), 275. Autorul dedicației, *P. Ael(ius) Loṇg̣iṇ[i]ạṇ[u]s*, era detaşat, probabil, din legiunea XIII Gemina, în postul de beneficiari, posibil chiar la Abrud**.**

2505–**2506. APVLVM.** Două altare de calcar de Ighiu, descoperite în anul 2020 în cursul unor lucrări de salvare, în „zona extramurană a celui de-al doilea oraş roman de la Apulum, municipium Septimium Apulense"; aflate în poziție secundară, alături, într-o groapă târzie, împreună cu materiale din secolele IV–V.

Radu Ota, Ovidiu-Maxim Oargă, *Două altare votive închinate lui Iupiter descoperite la Apulum*, Apulum (seria Archaeologica et Anthropologica) 57, 2020, p. 295–306.

2505. P. 295–296, fig. 7–9. Dimensiunile sunt redate astfel de editori: h – 59 cm; dimensiuni bază: l – 34,5 cm; gr. – 30 cm; dimensiuni coronament: l – 34 cm; gr. – 29 cm;

este prevăzut cu un *focus* pentru sacrificii, de formă ovală, cu dimensiunile de 17,5 × 15 cm; dimensiunile câmpului epigrafic: 23,4 × 28 cm. Litere înalte între 3,7 și 4,2 cm.

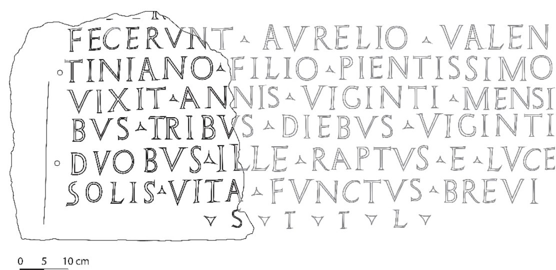
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
Elius
Maxi-
mus
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

2506. P. 206–207, nr. 2, fig. 10–11. Altar cu un fronton triunghiular încadrat de acrotere; tympanul decorat cu două frunze de acant. Dimensiuni: 59 × 34,5 × 30 cm. Litere neîngrijite, dimensiuni diferite: *I* – 5 cm, *O* – 6,3 cm, *M* – 3 cm.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

2507–**2508.** Chiara Cenati, Victoria Gonzáles Berdús, Tina Hobel, Peter Kruschwitz, Denisa Murzea, *Defragmenting Apulum: A Re-Examination of IDR III/5.2.586 (With a Digression on IDR III/5.2.622+626)*, Tyche 36, 2021, p. 11–25.

2507. P. 14–21. O nouă propunere de întregire a epitafului descoperit în necropola de pe Dealul Furcilor, oferindu-se paralele. Deși avansată ca o ipoteză, reîntregirea are toate șansele să fie foarte aproape de originalul antic.

[- - -]
fecerun[t Aurelio (?) *Valen]-*
tiniano [filio pientissimo]
vixit an[nis viginti (?) *mensi]-*
bus tribu[s diebus viginti]
duobus il[le raptus e luce]
solis vita [functus brevi (?)*]*
s(it) [t(ibi) t(erra) l(evis)]

Traducere: „...au făcut lui Aurelius Valentinianus, fiului prea pios, care a trăit 20 de ani, trei luni și 22 de zile, acela care a fost răpit de la lumina Soarelui, ducând o viață scurtă. Să-ți fie țărâna ușoară!”

2508. P. 22–24. De asemenea, autorii au observat că IDR III/5, 622 și 626 fac parte din același monument, o stelă funerară a unui veteran al legiunii XIII Gemina, posibil *decurio canabensium*:

[D(is)] M(anibus)
[- - -]s vet(eranus) leg(ionis)
[XIII G(eminae)- - - de]c(urio) can-
[abensium - - -]EC(- - -) VA
[- - -]+A

R. 34: *de]c(urio) can[abensium - - - et d]ec(urio) VA* – F. Matei-Popescu.

2509. Monica Gui, Anca Timofan, Dan Dana, Dan George Anghel, Călin Şuteu, *An inscribed Breastplate from Apulum depicting Victoria*, Apulum 57, 2020, p. 217–254.

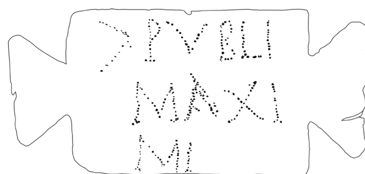

> VINDICIA vac. ANỊ

Probabil, totuşi, doar: *(centuria) Vindicia<a>ni* (din cauza orificiului de prindere a garniturii, s-a repetat litera *A*).

2510. APVLVM. Plăcuță de bronz în formă de *tabula ansata*, cu o inscripție realizată în tehnica *pointillé*. Dimensiuni: 2,2 × 4,8 cm. Piesa provine dintr-un lot de obiecte confiscate de poliție în anul 2014. Muzeul Unirii din Alba Iulia.

George Bounegru, Dan Dana, *Une **tessera militaris** d'Apulum*, ActaMN 60/I, 2023, p. 125–127.

(centuria) Publi
Maxi-
mi

După autori (p. 126–127): „L'absence des gentilices, alors que l'espace ne manquait pas, du moins pour le soldat, exclut en principe la légion sur place (*XIII Gemina*) et oriente plutôt en faveur d'auxiliaires de statut pérégrin".

2511. APVLVM. Florin Ciulavu, Mihaela Bleoancă, *Contribuții la studiul sectorului sudic al canabelor romane de la Apulum / Municipium Septimium Apulense. Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Alba Iulia, str. Izvorului, Nr. 5*, Apulum 55, 2018, p. 171–218.

1

2

3

Reținem doar două referiri la piese epigrafice:

P. 175, situația din carourile 40–44: „Între tegule şi piatră a fost descoperit un fragment de coronament al unei baze de statui (pl. 7/1). Piesa a fost realizată din calcar, având dimensiunile de 0,25 × 0,465 m. Pe margine prezintă o inscripție (pl. 7/3), iar câmpul este gol (pl. 7/2). Inscripția este rudimentar realizată şi credem că se continua pe o altă piesă: *[…] ANORVM VAL(ERIVS ?) ALEXAN(DER ?)*. Până în prezent, între descoperirile înregistrate la Apulum nu am putut identifica o analogie pentru aceasta".

La p. 176, autorii arată că într-o groapă (pl. 12/1–5), între alte materiale, a apărut o toartă de amforă cu ştampila greacă (pl. 13/2). Autorii nu propun o lectură.

Lectura este următoarea : ΕΡΜΙΠΠΟΥ – Ἑρμίππου (cf. IDR II, 457, Romula).

2512. APVLVM. Radu Ota, Cristian Titus Florescu, Gabriel Tiberiu Rustoiu, *Stamped Inscriptions recently discovered at Apulum, Roman Dacia,* Tyragetia S.N. 17 (32), 1, 2023, p. 269–294.

Autorii prezintă un lot de cărămizi și țigle ștampilate romane, descoperite la Apulum – în zona extramurană (la nord-vest de cel de-al doilea oraș roman de la Apulum, *municipium Septimium Apulens*e), pe str. Nazareth Illit, aproape de intersecția cu str. Detunata, din municipiul modern Alba Iulia.

În urmă cu două decenii, a fost cercetată, la 100 m spre nord de acest punct, o parte dintr-o clădire romană din secolul al III-lea p.Chr., care a aparținut unei *villa suburbana*. Autorii cred că aceste materiale tegulare (cu ștampila legiunii XIII Gemina; şapte antroponime) au fost folosite de constructorii acestei *villa*.

2513. APVLVM. Cărămizi și țigle ștampilate descoperite la Alba Iulia, cu ocazia cercetărilor arheologice preventive de pe strada Nazareth Illit, la aproximativ 1,3 km nord-vest de castrul legiunii XIII Gemina, în afara perimetrului *municipium Septimium Apulense*. Descoperirile s-au făcut în nivelul de distrugere a unui edificiu roman, probabil o *villa suburbana*. De altfel, la aproximativ 100 m nord de această zonă, pe strada Millenium, o altă posibilă *villa suburbana*, aparținând, probabil, unui veteran al legiunii, fusese deja

reperată și cercetată (Matei Drîmbărean, Gabriel Tiberiu Rustoiu, *O* ***villa suburbana*** *de la Apulum*, Sargetia 31, 2003, p. 241–251).

Radu Ota, Cristian Titus Florescu, Gabriel Tiberiu Rustoiu, *Stamped Inscriptions recently Discovered at Apulum, Roman Dacia*, Tyragetia S.N. 17 (32), 1, 2023, p. 269–294 (foto și desene).

– ștampilă a legiunii fără antroponim;

– ștampile ale legiunii cu următoarele antroponime: Aurelius Callistratus (IDR III/6, 145), Aurelius Enthimus (IDR III/6, 151; IDR App III, LIII/1–3), Aurelius Eudoxus (IDR III/6, 152; IDR III/4, 47/3), Iulius Iulianus (IDR III/6, 207), Lucretius Aquila (IDR III/6, 225), Ulpius Fronto (IDR III/6, 249–251; IDR III/4, 47; IDR IV/1, 488), *[leg(ionis) X]III Gem(inae) / [- - -]IDIM* (fără analogii) – *e. g. [Aur(elius) D]idim(us)* – cognomenul *Didimus* este atestat;

– graffito executat cu degetul *ante cocturam*, o singură literă: *N*.

2514. NAPOCA. Fragment de altar de calcar, zidit în subsolul unei construcții din secolele XV–XVI (casa Mauksch-Hintz, acum Colecția de Istorie a Farmaciei – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca). Dimensiuni: 42 × 15 cm. Litere înalte de 4 cm.

Eugenia Beu-Dachin, Gheorghe Cupcea, *A fragmentary Roman inscription embedded in the basement wall of the Mauksch-Hintz House in Cluj-Napoca*, ActaMN 60/I, 2023, p. 99–105.

Autorii însoțesc fotografia de o reconstituire grafică şi propun următoarea lectură:

Ạẹ[scul(apio)]
prọ [salu]-
te P(ubli) [Aeli?]

Coṛ[neli]-
ạṇị [- - -]
Clo[dian(us)]
ṿ(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)]?

2515. NAPOCA. Sorin Cociș, Dan Matei, *Further records of* ***figlinarius*** *Val(erius) Cat (- - -) at Napoca*, în vol: *Roman Dacia and the Roman Army. Papers dedicated to Liviu Petculescu on the Occasion of his 75th Birthday*. Edited by: Constantin Augustus Bărbulescu, Cluj-Napoca, 2023, p. 119–130.

Sunt publicate trei noi ştampile ale meşterului *Valerius Cat(ullinus)* (?) descoperite la Cluj-Napoca, în urma cercetărilor arheologice preventive din Piața Muzeului nr. 4, toate pe *tegulae mammatae*:

Val(erii) Cat(ullini)

Ligatura *V+A*. Personajul este cunoscut şi de la *villa rustica* de la Chinteni (IDR App. II, CLXIII; AÉ 2011, 1077; ILD 975976), dar și din alte descoperiri de la Napoca (ILD 974).

2516–2517. SAMVM (Căşei). Plăci de calcar cu inscripții provenind de la baza unei statui imperiale.

Dan Deac, Radu Zăgreanu, *Two Latin dedications to Septimius Severus discovered at Samum/Cășeiu*, ActaMN 60/I, 2023, p. 119–124.

2516. P. 121–122, fig. 1–2. Fragment de placă de calcar. Dimensiuni: 35 × 21 cm. Litere înalte de 4 cm; în ultimul rând, ligatura N+E. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca; inv. V 15877 (= II 6737).

Autorii însoțesc fotografia de un desen-reconstituire şi propun următoarea lectură:

Imp̣(eratori) [Caes(ari) divi Mar-]
ci An[tonini Pii]
Ger(manici) S[armat(ici) filio]

divi Cọ[mmodi fra-]
tri diṿ[i Anton(ini) Pii]
ṇepọṭị [divi Hadriani]
[pronep(oti) divi Traiani]
[Parthici abnep(oti)]
[divi Nervae adnep(oti)]
[L(ucio)Septimio Severo Pio]
[Pertinaci Aug(usto) Ara-]
[bico Adiabenico]
[Parthico max(imo) trib(unicia)]
[pot(estate) - - -]

2517. P. 122–123, fig. 3–4. Fragment de placă de calcar. Dimensiuni: 20 × 18 cm Litere înalte de 4 cm; în primele trei rânduri, ligatura N+E. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca; inv. V 15878 (= II 6739).

Autorii însoțesc fotografia de un desen-reconstituire şi propun următoarea lectură:
[- - - - - - - - - - - - - - divi]
[Antonini] Pịị ṇẹp[oti divi]
[Hadriani] pronep̣[oti divi Traiani]
[Parthici] abnep̣[oti divi Nerv(ae)]
[adnepoti] coh(ors) [I Britann(ica)?].

2518. Ioan Piso, Vlad Andrei Lăzărescu, Sorin Cociş, *Der palmyrenische Name* ***Audeo*** *in Dakien und in Untergermanien*, ZPE 227, 2023, p. 217–220.

În Dacia, acest nume este atestat într-o inscripție de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (CIL III, 1471 = IDR III/2, 366; Ioan Piso, în G.P. Marchi, J. Pál (eds.), *Epigrafi romane di Transilvania, raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei*, Verona, 2010,

p. 171–172): *P(ublius) Ael(ius) Sept(imius) Audeo qui et Maxi/mus, vet(eranus) ex (centurione) n(umeri) P(almyrenorum) O(- - -) vixit ann(is) LX. / Ael(ius) Sept(imius) Romanus, mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae), / [a]diut(or) offic(ii) cornicul(ariorum), et Septimia / Septimina, quae et Revocata, fil(ia) et / Cornelia Antonia uxor heredes / ponendum curaverunt cura agent(e) / [S]eptimio Asclepiade Aug(ustali) col(oniae) / liberto eius*.

Acest nume mai apare pe o ştampilă ceramică de la Köln (Colonia Claudia Ara Agrippinensium) din Germania Inferior: AVDIIO / OVIIDV, deci Audeo / Ovedu (CIL XIII, 10010, 3283 e); al doilea element ar fi genitivul (grec) al palmirenianului *wyd*.

Totodată, autorii anunţă (p. 219) o nouă descoperire de la Sutor (Optatiana): în anul 2022, alături de ştampile NPO, a apărut un altar fragmentar (trei fragmente); dimensiuni reconstituite: 32 × 18 × 20 cm. Autorii prezintă fotografia altarului şi un desen-reconstituire:

Lectura: *Ḍẹo Silva/ṇo Do/[m]esṭico / [A]uḍeo P/[alm(yrenus)]* (?) *v(otum) s(olvit) c/[um sui]ṣ(?)*

2519. OPTATIANA (Sutor). Fragment de diplomă militară (*tabella I*), descoperit în anul 2022, în cursul săpăturilor de salvare din aşezarea civilă de la Optatiana. Dimensiuni: 3,1 × 4 cm. Muzeul Judeţean de Istorie şi Artă, Zalău.

Ioan Piso, Vlad Andrei Lăzărescu, Sorin Cociş, *Das Kopie einer unbekannten Konstitution von Antoninus Pius aus Optatiana*, ZPE 227, 2022, p. 221–223.

Autorii transcriu, cu capitale, textele de pe cele două fețe ale tăbliței:

Estrinsecus	Intus
[- - - - - -]	[- - -]ẠES DIVI H[- - -]
EQ̣[- - -]	[- - -]ḤI NEP DIṾ[- - -]
QVAE AP̣ P̣ ẸḶ[- - -]	[- - -]ẠDRIANV[- - -]
SILIAN ET E Ị[- - -]	[- - -]X̣?[- - -]
TORQ ET Ī BṚ[- - -]	[- - - - - -
C R P F ET Ī Ạ[- - -]	
BRIT ∞ ET [- - -]	
ET II̅ HIS[- - -]	
[- - - - - -]	

şi propun întregirea:

[Imp(erator) C]aes(ar) Divi H[adriani f(ilius) Divi Traiani | Part]hi(ci) nep(os) div[i Nervae pronep(os) T(itus) / Ael(ius) H]adrianu[s Antoninus Aug(ustus) Pius | p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) p(otestate) .. imp(erator)? .. co(n)s(ul) .. p(ater) p(atriae)] |

eq[uit(ibus) et pedit(ibus) qui milit(averunt) in al(is) III et coh(ortibus) XII] | quae appel(lantur) [Gallor(um) et Pannonior(um) torq(uata)? et] | Silian(a) et {e} I [Tungr(orum) Front(oniana) et I Ulp(ia) Britt(onum) ∞] | torq(uata) et I Br[itan(nica) ∞ c(ivium) R(omanorum) (?) *et I Fl(avia) Ulp(ia) Hisp(anorum) ∞ et I Bat(avorum) ∞] | c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et I A[el(ia) Gaesat(orum) ∞ et II Aug(usta) Nerv(iana) Pacens(is)] | Brit(tonum) ∞ et [II Britann(orum) ∞ et I Hisp(anorum) et I Cannanef(atium)] | et II His[p(anorum) scut(ata) Cyren(aica) et V Ling(onum) et VI Thrac(um) | et sunt in Dacia Porolissensi sub - - - proc(uratore), quor(um) nom(ina) subscripta sunt, civit(atem) Roman(am), qui eor(um) non haber(ent), ded(it) et conub(ium) cum uxorib(us), quas tunc habuis(sent), cum est civit(as) iis data aut cum iis, quas postea duxiss(ent), dumtaxat singulis- - - - -].*

Diploma priveşte armata Daciei Porolissensis şi este o copie după o *constitutio* a împăratului Antoninus Pius.

2520. Buciumi. Două fragmente de diplomă militară descoperite de Nicolae Gudea în castrul de la Buciumi, Dacia Porolissensis, publicate în anul 1984: Nicolae Gudea, *Din nou despre câteva fragmente de diplome militare romane și plăcuțe de bronz cu inscripție din Dacia Porolissensis*, ActaMP 8, 1964, p. 211–218, preluate apoi în RMD II 109 şi 128 (ILD 48).

Dan Deac, *RMD II 109 and RMD II 128: Two Fragments of the Same Military Diploma?*, ZPE 226, 2023, p. 204–206.

Tabella I extrinsecus

IM[P CAES DIVI HADRIANI F DIVI TRA]
IA[NI PARTHICI NEP DIVI NERVAE PRON T]
AE[LIVS HADRIANVS ANTONINVS AVG P]
POṆ[T MAX TR POT - - - IMP - - - COS - - -]

[EQVITIB ET PEDITIB QVI MILIT IN - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -- - - - - - - - - - -]
[- E]Ṭ ỊỊ
[- ET I] CAN
[NANEFAT ET - - - - - - - - - - - ET VI T]HRAC
[ET SVNT IN DACIA POROL SV]B CLO
[DIO GALLO -]

Tabella I intus

IMP CAE[S DIVI HADRIANI F DIVI TRAIANI PARTHI]
Ç Ṇ ḌỊV[I NERVAE PRON T AELIVS ANTONINVS AVG]
[EQVITIB ET PEDITIB QVI MILIT IN - - - - - - - - - - - - - - - -]
[- -]
[-]+[- -]
[- - - - CVM IIS QVAS P]ỌSTEA [DVXISSENT - - - - - - - - - -]
[- -î

Autorul propune o reconstituire a textului diplomei, copie după o *constitutio* imperială emisă pentru auxiliarii din Dacia Porolissensis, sub procuratorul Clodius Gallus (despre acesta: Constantin C. Petolescu, *Clodius Gallus*, *procurator Daciae Porolissensis*, SCIVA 66, 2015, 1–2, p. 97–100), atestat în anul 142 (AÉ 2014, 1640 = ILD II 823; AÉ 2018, 1983 = CEpR XXXVIII, 1289):

Extrinsecus

Im[p(erator) Caes(ar) Divi Hadriani f(ilius) Divi Tra]-
ia[ni Parthici nep(os) Divi Nervae pron(epos) T(itus)]
Ae[lius Hadrianus Antoninus Aug(ustus) P(ius)]
poṇ[t(ifex) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) - - imp(erator) - - co(n)s(ul) - - -]
equ[itib(us) et peditib(us) qui milit(averunt) in - - -]
[- - - - - -].
[- - - e]ṭ ỊỊ
[- - - et I] Can-
[nanefat(ium) et - - - et VI T]hrac(um)
[et sunt in Dacia Porol(issensi) su]b Clo-
dio Gallo - - -]
[- - - - - -].

Intus

Imp(erator) Cae[s(ar) Divi Hadriani f(ilius) Divi Traiani Parthi–]
ç(i) ṇ(epos) Ḍịv[i Nervae pron(epos) T(itus) Aelius Antoninus Aug(ustus)]
[equitib(us) et peditib(us) qui milit(averunt) in - - -]
[- - - - - -].
[- - - - - -]+[- - -]
[- - - cum iis quas p]ọstea [duxissent - - -]
[- - - - - -].

2521. Romita. Fragment de diplomă militară, *tabella I*, partea inferioară dreaptă (păstrează și orificiul de prindere), descoperit în anul 2022, în timpul cercetărilor arheologice prilejuite de derularea „proiectului tetrapylon” din castrul de la Brusturi, cunoscut anterior drept castrul de la Romita, probabil *Certiae* în antichitate. A fost descoperit în umplutura preseverică din fața intrării, în clădirea comandamentului (*principia*). Dimensiuni: 3,1 × 2,6 × 0,1 cm; literele 0,4–0,45 cm; greutate 2 433 g. Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău.

Autorii consideră că este un fragment din aceeași diplomă de la Romita, găsită în *retentura sinistra* a castrului, publicată în anul 2019: Dan Dana, Dan Deac, István Bajusz, Emanoil Pripon, *Nouvelle constitution de Marc Aurèle et Lucius Verus pour les cohortes prétoriennes et urbaines (début 162)*, ZPE 212, 2019, p. 261–264 (= AÉ 2019, 1248 = CEpR XL, 2242) și propun reîntregirea textului în consecință:

George Cupcea, Dan Deac, Markus Zimmermann, *A New Fragment of a Constitution for the Praetorian and Urban Cohorts Discovered at Romita* (Dacia Porolissensis), ZPE 225, 2023, p. 294–296 + AÉ 2019, 1248.

Extrinsecus

[IMP CAES M AVREL]IVS ANTONINVS
[AVG PONT MAX TR]IB POT XVI COS III ET
[IMP CAES L AVRE]LIVS VERVS AVG
[TRIB POT II CO]Ṣ II DIVI ANTONỊṆỊ
[FILI DIVI HADRIA]NI NEPOTES DIṾỊ
[TRAIANI PARTHI]CI PRONEPOTES
[DIVI NERVAE] AB NEPOTES
[NOMINA MILITVM Q]VI MILITAVẸ
[RVNT IN COHORTIBVS] P̣RAETORIS
[DECEM•I•II•III•IV•V•VI•]ṾII•VIII•IX•X•
[ET VRBANIS QVATT]VOR[•X•XI•XII•XIV•]
[SVBIECIMVS Q]ṾIḄṾ[S FORTITER ET]
[PIE MILITIA FVN]CTỊ Ṣ [IVS etc.]
[-]
[-]**ANỌ** [COS]
[COH - - -]
[-]**ỊANVS IVL • RE+**[
[DESCRIPT ET RECOGNIT EX] **ṬABVL AER**[EA QVAE]
[FIXA EST ROMAE IN MVRO POST] **TEMPL**[VM]
[DIVI AVG AD MINE]**RVAM**

Intus

ṢṾḄỊ[ECIMVS QVIBVS FORTITER]
ET PIE Ṃ[ILITIA FVNCTIS IVS TRI]
BVIMVS CỌṆ[VBI] Ḍ[VMTAXAT CVM SIN]
GVLIS ET PRỊMIS Ṿ[XORIBVS VT] **ẸṬỊ**
AMSI PEREGṚỊṆI IṾ[RIS FE]**MINAS MA**
TRIMONIO IVṆX̣Ẹ[RINT PROI]**NDE LI**
BEROS TOLLẠ[NT AC SI EX DVO]**BVS ●**
CIVIBVS ROM[ANIS NATOS]

Redăm textul restituit tabella I, extrinsecus + intus:

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aurel]ius Antoninus [Aug(ustus), pont(ifex) max(imus), tr]ib(unicia) pot(estate) XVI, co(n)s(ul) III, et [Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Aure]lius Verus Aug(ustus), [trib(unicia) pot(estate) II, co(n)]s(ul) II, divi Antonini [fili(i), divi Hadria]ni nepotes, divi [Traiani Parthi]ci pronepotes, [divi Nervae] abnepotes,

[nomina militum q]ui militave[runt in cohortibus] praetori(i)s [decem I. II. III. IV. V. VI.] VII. VIII. IX. X [et urbanis quatt]uor [X. XI. XII. XIV], subi[ecimus, q]uibu[s fortiter] et pie m[ilitia fun]ctis [ius tri]buimus con[ubi] d[umtaxat cum sin]gulis et primis u[xoribus, ut,] etiamsi peregrini iu[ris fe]minas matrimonio <suo> iunxe[rint, proi]nde liberos tolla[nt, ac si ex duo]bus civibus Rom[anis natos]

[a. d. ---]+[--- , ---]ANO [co(n)s(ulibus)]

[coh(ortis) - - - / - --]ianus Iul(- - -) Re+[- - -]

Descript(um) et recognit(um) ex] tabul(a) aer[ea quae fi xa est Romae in muro post] templ[um divi Aug(usti) ad Mine]rvam.

Constituția datează din anul 162, cel mai probabil din timpul consulilor Tiberius Claudius Paullinus și Tiberius Claudius Pompeianus (viitorul ginere al împăratului Marcus Aurelius), atestați pe 23 august 162 (*a(nte) d(iem) X k(alendas) Sept(embres) Ti(berio) Claudio Paullino, Ti(berio) Claudio Pompeiano co(n)s(ulibus)*) într-o constituție imperială pentru unitățile auxiliare din provincia Pannonia Inferior (Werner Eck, Andreas Pangerl, *Eine neue Bürgerrechtskonstitution für die Truppen von Pannonia inferior aus dem Jahr 162 mit einem neuen Konsulnpaar*, ZPE 173, 2010, p. 223–236 = AÉ 2010, 1854 = AÉ 2019, 2069) și pe o alta pentru Lycia et Pamphylia (RMD I 67 = Werner Eck, Andreas Pangerl, *Eine neue Bürgerrechtskonstitution für die Truppen von Pannonia inferior aus dem Jahr 162 mit einem neuen Konsulnpaar*, ZPE 173, 2010, p. 233–234). Este astfel posibil ca și această constituție să dateze tot din 23 august 162.

Numele soldatului a fost redat la nominativ, fiind probabil originar din localitatea *Iul Re[- - -]*. Autorii s-au gândit la *Regium Iulium* (Reggio di Calabria, Italia), dar nu sunt cunoscuți pretorieni recrutați din acea zonă a Italiei.

2522–**2523. POROLISSVM.** Sunt publicate o greutate și două *litterae aureae*, descoperite în clădirea comandamentului castrului de la Porolissum: Dan Deac, ***Instrumenta inscripta*** *from the* ***principia*** *of the Pomet Hill Fort at* ***Porolissum*** *(Roman Dacia)*, în vol.: *Limes XXIIII. Proceedings of the 24th International Congress of Roman Frontier Studies 2nd – 9th September 2018 Viminacium – Belgrade, Serbia*, Belgrad, 2023, p. 645–653.

2522. P. 646–649, nr. 1. Greutate uncială de plumb, descoperită în edificiul cu absidă din colțul de sud-vest al clădirii comandamentului în timpul cercetărilor arheologice din anul 1981; dimensiuni: 5, 5 × 5, 5 × 0, 6 cm; greutate: 102,932 g; Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău. Greutatea poartă câte o inscripție pe ambele fețe, în jurul unor imagini centrale, *cornu copiae* pe avers și cistă cu șarpe și flori pe revers.

Av.: τ–ε/τρ–ο/ύ–ν/κ–ιον

Rv.: δ–ί/κ–α/ι–[ον]

Greutatea (*pondus examinatus*) indica valoarea *triens* – τετρούνκιον în greacă, fiind însă mai ușoară: un *triens* avea 109,15 g. Greutatea este identică cu două alte greutăți, descoperite la Tomis (ISM VI/2, p. 81–82).

2523. P. 649–650, nr. 2. Două litere de bronz aurit, descoperite tot în clădirea comandamentului castrului de la Porolissum, în anul 1980, nu departe de locul descoperirii greutății:

– ***O*** – dimensiuni: 9,5 × 9 × 0,3 cm; greutate: 42,685 g; patru orificii atașate pentru fixare;

– ***V*** – dimensiuni: 6,6 × 4 × 0,2 cm; greutate: 14,159 g; *hasta* dreaptă păstrată parțial; prevăzută inițial cu două orificii la capetele celor două *hastae*.

Având în vedere dimensiunile diferite, literele provin, cel mai probabil, de la două inscripții imperiale diferite, așezate poate la intrarea în *basilica principiorum*.

Inscripție externă privitoare la istoria Daciei

2524. SINGIDVNVM (Moesia Superior). Placă de marmură de formă dreptunghiulară; descoperită, în vara anului 2020, pe terasa Dunării, la Vinča (Serbia), în teritoriul municipiului Singidunum, de unde pare să fi fost adusă, în condiții necunoscute (în Antichitatea târzie sau chiar şi mai târziu, în Evul Mediu). Dimensiuni: 90 × 50 × 10 (–18) cm. Scriere monumentală, în primele două rânduri cu litere mai înalte: r. 1, de 7 cm; r. 2, de 6 cm; r. 3–16, de 3 cm; alte litere mai mici: în r. 2, *E* penultim de 2,5 cm; *A* (în r. 5 şi 7) şi *I* (în r. 9), de 1,8 cm. De asemenea, mai remarcăm câteva ligaturi: în r. 1, QVIR, ligatura *V+I+R*; r. 2 LAVR^{E}S, *L* împins în *A* şi ligatura *A+V+R*; în r. 6, *I* (numărul de ordine al trupei) cu *sicilicus*, THRAC, ligatura *H+R*; r. 8, VEXILLATION, ligatura *T+I*; r. 10 în lacună [LATIO], probabil iarăşi ligatura *T+I*; r. 14, adverbul *II* (*iterum*) cu *sicilicus*, iar EXPEDITION[E] cu ligatura *T+I*. Se păstrează acum în Muzeul Național al Serbiei, Belgrad, Colecția de epigrafie antică și medievală şi monumente anepigrafice, inv. nr. 169.

Adam Crnobrnja, Snežana Feriančić, Veselinka Ninković, *A New Latin Inscription from Vinča in Belgrade*, Starinar 73, 2023, p. 71–85.

Inscripția este transcrisă de editori cu caractere capitale, apoi cu întregirea textului.

[-] VLP·M·FIL·QVIR
CERIALI·D LAVRES
[---]C̣ CENT DAC APVL PRAEF
[----] I VLP CONT PRAEF ALAE
[---]VACOR PRAEF ALAE SABA
[---]N·MAVRET·TRIB·MIL·LEG
[----]YREN·PRAEF·COH·I·THRAC
[--]PPAD·PRAEP·VEXILLATION
[-----]II·FVLM·ET·XV·APOLL·ET·VEXIḶ
[----]N·HISP·IN·BELLO·PARTHIC
[-]DVOB·IMPP·ANTONINO
[--]ṚO·DONIS·DONAT·COR
[--]MVRAL·VALLAR·HASTIS
[---]S·II·ITEM·IN·EXPEDITION[ ]
[---]MAN·SVB·ANTONINOE[ ]
[---]ODO[ ]++[ ]+++S[ ]

Transcrierea noastră remarcă în plus câteva îndreptări neînsemnate la marginile unor rânduri. Completarea textului propusă de noi este următoarea:

[M(arco)] Ulp(io) M(arci) fil(io) Quir(ina tribu)
Ceriali, D() Laure(n)s
[proc(uratori)] cent(enario) Dac(iae) Apul(ensis), praef(ecto)
[alae] I Ulp(iae) cont(ariorum), praef(ecto) alae
[I Ara]vacor(um), praef(ecto) alae Saba-
[ste]n(orum) Mauret(aniae), trib(uno) mil(itum) leg(ionis)
[III C]yren(aicae), praef(ecto) coh(ortis) I Thrac(um)
[Ca]ppad(ociae), praep(osito) vexillation(um)
[leg(ionum) X]II Fulm(inatae) et XV Apoll(inaris) et vexil[(la)]-

[tio]n(is) Hisp(aniae) ; *in bello Parthic(o)*
[a] duob(us) Impp(eratoribus) Antonino
[et Ve]ṛo donis donat(o) cor[o–]
[nis] mural(i) vallar(i) hastis
[puri]s II item in expedition[e]
[Ger]man(ica) sub Antonino e[t]
⟦Comm⟧ odo [ ]++[ ]+++S[ ]

Probabil că inscripția continua cu câteva rânduri, după cum arată lungimea pietrei (v. partea de jos a pietrei în imaginea publicată în articolul din Starinar 73, 2023, p. 71–85, fig. 3 b).

Din punct de vedere al conținutului, inscripția cuprinde trei părți: numele, cariera ecvestră a acestui personaj (r. 310) şi decorațiile militare (r. 10–16).

Cariera acestui personaj este redată în ordine inversă.

Prima treaptă în cadrul milițiilor ecvestre a fost comanda ca *praef(ectus) coh(ortis) I Thrac(um) [Ca]ppad(ociae)* (deci în Cappadocia; M. Zahariade, *The Thracians in the Roman Imperial Army from the first to the third Century A.D.* I. *Auxilia*, Cluj-Napoca, 2009, p. 141, nr. 3 (15).); este posibil ca tot atunci să fi primit în continuare comanda (cu titlu provizoriu) unei vexilații din legiunile aceleiaşi provincii: *praep(ositus) vexillation(is) [leg(ionis) XI]I Fulm(inatae) et XV Apoll(inaris)* (în războiul parthic, când a primit primele decorații militare). Probabil după aceasta datează altă misiune, ca *praepositus) vex(illationis)] [i]n Hisp(ania)* – trimis în Hispania să lupte contra Maurilor rifani, în 171 (Marcel Bénabou, *La résistance africaine àla romanisation*, Paris, 1976, p. 147–150), precum Vehilius Gratus (CIL VI, 31856 (= ILS, 1327; IDRE I, 18). Continuarea (referire la războiul parthic) are legătură cu alt domeniu: decorațiile militare primite (v. mai jos).

Abia acum primeşte a doua miliție ecvestră: *trib(unus) mil(itum) leg(ionis) [III C]yren(aicae)* (în Arabia; M. P. Speidel, *Exercitus Arabicus*, Latomus, 33, 1974, p. 934–939).

A treia miliție a exercitat-o în calitate de *praef(ectus) alae Saba[ste]n(orum) Mauret(aniae)* (deci în Mauretania Caesariensis; despre această trupă: Nacéra Benseddik, *Les troupes auxiliaires de l'armée romaine de Maurétanie Césarienne sous le Haut Empire*, Alger, 1979, p. 40–42, 207–240, nr. 47–66).

În continuare, acest ofițer este solicitat pe frontul de la Dunărea de Sus. Aici primeşte comanda de *praef(ectus) alae [Ara]vacor(um)* (*ala Hispanorum Aravacorum*, în Pannonia Superior: Barnabas Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien wahrend der Prinzipatszeit*, I, Wien, 2001, p. 196–197), probabil *in expedition[e] [Ger]man(ica) sub Antonino e[t] [Com]odo* (fiind iarăşi decorat); comportamentul brav l-a recomandat pentru o *quarta militia*: *praef(ectus) [alae] I Ulp(iae) cont(ariorum)* (tot în Pannonia Superior, Barnabas Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien wahrend der Prinzipatszeit*, I, Wien, 2001, p. 186–194).

Parcurgerea excepțională a milițiilor ecvestre îl recomandă pe M. Ulpius Cerialis spre prima funcție procuratoriană, de rang centenar: *[proc(urator)] cemten(arius) Dac(iae) Apul(ensis)*, probabil către sfârşitul domniei lui Marcus Aurelius (care este răpus de epidemie în tabăra de la Vindobona).

Rămâne o întrebare: cum se explică prezența acestei inscripții în Moesia Superior? Răspunsul cel mai sigur este că personajul era originar din Moesia Superior; vestea promovării va fi determinat pe concetățenii săi să-i ridice o inscripție; dar lapicidul, pentru a pune în dificultate pe epigrafişti (!), a gravat la sfârşitul r. 2 DLAVRES. Acel *D* ar trebui să fie *D(omo)*; dar următorul cuvânt (confundat de lapicid cu domiciliul celui onorat; despre acest toponim, vezi: DE IV, 15, 1947, p. 478; Maria Fenelle, *Bibliografia topografica della colonizzazione greche in Italia e nele isole Tirreniche*, 1990, s.v. *Lavinio*, p. 460–518) era o redare inabilă a formei *sacerdos Laurentium Lavinatium*, care se acorda elitelor municipale (Chr. Saulnier, *Laurens Lavinas. Quelques remarques à propos d'un sacerdoce équestre à Rome*, Latomus 43, 3, 1984, p. 517–533; J. Scheid, Maria Grazia Granino Cecere, *Les sacerdotes publics equestres*, în *L'ordre équestre, histoire d'une aristocratie (IIe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.)* (Actes du Colloque International, Bruxelles – Leuven, 5–7 octobre 1995), Publications de l'École Française de Rome, 1999, p. 79–189 [vezi p. 101–104, 109–112]; Maria Silva Bassignano, *Sacerdotes publici populi Romani nella Venetia ed Histria*, Studia trentina di scienze storiche. Sezione prima, 82, 2003, 1, p. 171–174; Maria Grazia Granino Cecere, *I Laurentes Lavinates nella X Regio*, in *Est enim flos Italiae*, Verona, 2008, p. 169–190; Ioan Piso *et alii*, *Lexicon epigraphicum Daciae*, 2016, p. 328–329). Primul procurator al Daciei Apulensis a fost se pare P. Cominius Clemens (IDRE I, 141, 152–153; cf. Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae*, II. *Die ritterlichen Amtsträger*, Bonn, 2013, p. 181–187, nr. 92), între 169–176. În următorul *quiennium* este datat foarte sigur M. Ulpius Cerealis; această inscripție ne furnizează în plus informația că procuratorii Daciei Apulensis erau de rang *centenarius* (cel puțin în primele 3–4 decenii).

S-ar părea că acest personaj nu este la prima atestare epigrafică. Un omonim apare în două inscripții din Africa de Nord, de la Lepcis Magna. Una datează din perioada 10 decembrie 197 – 9 decembrie 198 (IRT, 288): *Imp(eratori) Caes(ari) / L(ucio) Septimio Severo / Pio Pertinaci Aug(usto) / Arabico Adiabenico / Parthico maximo / pontifici maximo / trib(unicia) potest(ate) VI / imp(eratori) XI co(n)s(uli) II / p(atri) p(atriae) / M(arcus) Ulpius Cerealis / pro(urcator Augg(ustorum) / devotissimus numini eius / posuit*. Cealaltă este o dedicație a aceluiaşi personaj pentru Geta Caesar (IRT, 440): *L(ucio) Sept[imi]o⟧ | ⟦Getae⟧ | ⟦nobilissimo⟧ | ⟦Caesari]⟧ | Imp(eratoris) Caes(aris) L(uci) Septim[i] | Seueri Pii Aug(usti) ⟦filio⟧ | M(arcus) Ulpius Cerealis, | proc(urator) Augg(ustorum) | posuit*; inscripția datează desigur tot din anul 198, iar martelarea a intervenit în anul 212.

Cognomenul dedicantului îndeamnă spre o apropiere biologică (genealogică?) de procuratorul omonim al Daciei Apulensis (forma *Cerealis* nu reprezintă o diferență semnificativă).

Având în vedere intervalul lung între misiunea personajului din Dacia Apulensis şi cea a dedicantului inscripțiilor de la Lepcis Magna, considerăm, mai probabil, că este vorba de două personaje diferite; ar fi totuşi tentant a sugera că personajul din inscripțiile nord-africane era fiul procuratorului Daciei Apulensis.

Deşi nu se face mențiune, acest al doilea personaj a fost, foarte probabil, un procurator financiar al unui resort imperial din provincia Africa (H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain. Supplément*, Paris, 1982, p. 155 [dar printre „procuratores nescio cuius provinciae vel rationis"]; D. J. Mattingly, *Tripolitania*^{2}, London, 2005, p. 100 [mențiune].

B) **MOESIA INFERIOR**
(Dobrogea)
(nr. 2525–2586)
Bibliografie – **Generalități**
(nr. 2525–2552)

2525. *Inscriptiones Graecae*, consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis editae. Volumen X. Pars III: Inscriptiones Thraciae, Fasciculus III: Inscriptiones Scythiae Minoris. Sectio I: Callatis et ager Callatinus, Tropaeum, Durostorum, Sucidava, Axiopolis, Capidava, Carsium, Cius. Edidit Alexander Avram, De Gruyter, MMXXII (2022) – IG X, 3, 3, 1 (textele și traducerile în limba germană sunt disponibile pe pagina proiectului *Inscriptiones Graecae*: http://telota.bbaw.de/ig/).

Ultimul *corpus* epigrafic, pregătit și redactat de profesorul Alexandru Avram înainte de trecerea sa prematură spre Câmpiile Elizee, publicat prin strădaniile lui Klaus Hallof și Dragoş Hălmagi, adună inscripțiile grecești de la Callatis și teritoriul callatian, precum și din zona de sud a Dobrogei. Printre acestea, unele inedite și noi propuneri de lectură; vezi *infra* nr. 2569–2581.

2526. Alexandru Avram, *Le Pont-Euxin antique. Histoire, épigraphie, archéologie*, Droz, Genève, 2022 (École Pratique des Hautes Études. Sciences Historiques et Philologiques – III. Hautes Études du Monde Gréco-Romain 61).

Volumul, apărut postum, adună 24 de articole publicate de regretatul profesor Alexandru Avram în perioada 1995–2021 și dedicate spațiului pontic în antichitatea greco-romană. Trei articole, publicate inițial în limbile engleză, germană și italiană, sunt traduse cu această ocazie în limba franceză. La sfârșitul fiecărui articol sunt inserate eventuale *addenda et corrigenda*. O veritabilă istorie a spațiului pontic în Antichitate, care ia în considerare înfruntarea marilor puteri în Marea Neagră, societatea și religia, epoca romană, precum și relațiile dintre Marea Neagră și Asia Minor.

2527. Cornel Balla, *Organizare și strategie militară în Scythia Minor. Sfârșitul secolului al III-lea – secolul al VII-lea d. Hr.*, Iași, 2022.

Lucrarea se înfățișează ca o variantă, extinsă și ameliorată, a tezei de doctorat susținute la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, sub coordonarea prof. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba în anul 2021; studiu istoric şi arheologic, axat pe prezentarea sistemului defensiv al provinciei (p. 35–181), precum și a armatei care apăra acest segment de graniță (p. 183–288), urmat de o sinteză dedicată *limes*-ului provinciei Scythia (p. 289–290). Lucrarea se constituie într-o binevenită aducere la zi a studiului lui Andrei Aricescu din 1977 (*Armata în Dobrogea romană*, București, p. 107–177). Evident, sursele epigrafice sunt folosite pe larg, urmând edițiile consacrate, fără intervenții asupra lecturilor, nu o dată problematice.

În lumina inscripției de la Dionysopolis, în care apare Aurelius Sperațianus, *vir perfectissimus, praeses provinciae Scythiae* (AÉ 2010, 1442; N. Sharankov, *Antičnite nadpisi na Dionisopol*, Sofia, 2024, nr. 62), este foarte probabil ca și *C. Aurelius Domitius*, atestat la Tomis (ISM II, 155 = ISM VI/2, 155 = IGLR, 3), să fi fost tot *praeses provinciae Scythiae* (teoria este timid lansată și de autor, p. 185, nota 12, fără a menționa inscripția respectivă).

Unitatea atestată de inscripția funerară descoperită la Dunăreni (Maria Bărbulescu, Alexandru Barnea, *Cuneus equitum stablesianorum la Sucidava (Moesia Secunda)*, Pontica

51, 2018, p. 425–433 = CEpR XXXVIII, 2075 = AÉ 2018, 1403) poartă numărul de ordine *II*: *cuneus equitum II Stablesianorum* şi staționa la Sucidava (Izvoarele) în provincia Moesia Secunda, după cum aflăm din *Notitia Dignitatum* (*Or.* XL, 17).

2528. Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 411–430. Vezi *supra*, nr. 2485, 2499–2501; *infra*, nr. 2531, 2536, 2539, 2543, 2545–2547, 2551, 2559, 2565–2568.

2529. Emily Hanscam, John Karavas (eds.), *The Roman Lower Danube Frontier. Innovations in Theory and Practice*, Roman Frontier Studies, Archaeopress Archaeology, Oxford, 2023. Volumul adună șase contribuții, precedate de o prefață semnată de Ioana A. Oltean (p. VI–X) și de introducerea celor doi editori (p. 112), dedicate memoriei fostului cercetător științific de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Mihail Zahariade, dispărut mult prea devreme dintre noi, în anul 2020 (SCIVA 71, 3–4, 2020, p. 399–407). Dintre contribuțiile, mai degrabă arheologice, reținem pentru cronica noastră pe cele care utilizează și surse epigrafice:

– Ovidiu Țentea, Florian Matei-Popescu, *Roman Camps in the Lower Danube: From Remote Sensing to Provincial Context*, p. 36–62;

– Adriana Panaite, *Roads and the Roman Landscape in Moesia Inferior*, p. 63–88;

– Patrick Lowinger, *Sanctified by the Blood of Martyrs: The Creation of New Sacred* ***Loci*** *in Scythia Minor during the Early Christian Period (4th Century AD)*, p. 89–109.

*

2530. Cristina-Georgeta Alexandrescu, *On the so-called 'Danubian' Mithraic Reliefs from Moesia inferior*, în vol: *Roman Dacia and the Roman Army. Papers dedicated to Liviu Petculescu on the Occasion of his 75th Birthday*. Edited by: Constantin Augustus Bărbulescu, Cluj-Napoca, 2023, p. 141–165.

Discuție amplă, însoțită de un catalog, asupra reliefurilor mithraice de tip danubian, cu scene ale mitului din jurul tauroctoniei, iar registrele superioare și inferioare redând anumite episoade ale mitului sau simbolismului mithriac, toate din marmură și fiind realizate în cea mai mare parte la Tomis. Două poartă și inscripție: la Tomis (ISM II 147) și Novae (IGLNovae 38 = ILNovae 20).

2531. Maria Alexandrescu-Vianu, *À la recherche d'Hérotimos, fils d'Hérotimos, le Mésambrien du Pont-Euxin*, în vol.: Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 297–307.

2532. Marius Alexianu, *Moesia inferior: Trilingualism Premises and Indicators*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertums-wissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 531–544.

2533. Alexandru Avram, *A Few Remarks on the Naukleroi of the Cities on the Southern Shore of the Black Sea during the Imperial Period*, în *Environment and Habitation around the Ancient Black Sea*, edited by David Braund, Vladimir F. Stolba and Ulrike Peter, Berlin – Boston, 2021, p. 335–343.

2534. Alexandru Avram, *Quelle place pour l'esclavage dans les cités pontiques ?*, în: Stéphanie Maillot, Julien Zurbach (éds.), *Statuts personnels et main-d'oeuvre en Méditerranée hellénistique*, Presses Universitaires Blaise Pascal, 2021, p. 93–119.

Articol de sinteză asupra sclaviei în spațiul pontic, exclusiv din zona nordică şi sudică, observând resursa importantă de mână de lucru servilă din spațiile tracic şi scitic, precum şi ca urmare a pirateriei endemice. Totuşi, nu se observă o utilizare pe scară largă a sclavilor în agricultură, ci, mai degrabă, în spațiul domestic, îndeplinind diverse sarcini, fiind însă puțini vizibili în sursele istorice (p. 118: „les esclaves employés dans les cités grecques du Pont-Euxin demeurent encore très peu visibles dans les sources dont nous disposons à l'heure qu'il est").

2535. Livia Buzoianu, *Noms et épiclèses de Poséidon dans les textes littéraires et épigraphiques*, în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc, *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 10–17.

Vezi *infra*, nr. 2565–2568.

2536. Thibaut Castelli, *Quelques raretés amphoriques istriennes*, în vol.: Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 573–583.

2537. Roxana-Gabriela Curcă, *Female Antroponymy in Moesia Inferior: Derivational Suffixes*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschatliche Abhandlungen 173), p. 545–552.

2538. Alexandru Codescu, *Territorium Ciuitatis Ausdecensium: an Open Issue of Ancient Topo-Demography*, SAA 29, 1, 2023, p. 71–104.

Autorul reia discuția asupra pietrei de hotar cu limitele teritoriului comunității Ausdecensilor din Moesia inferior (CIL III 14437^2 = AÉ 1957, 333 = ISM IV, 82), descoperite cel mai probabil la Cetatea (fostă Azarlîk, jud. Constanța – a se vedea însă rezervele autorului în privința locului de descoperire). Astfel, consideră că de fapt inscripția ar putea fi o „piatră călătoare" și că limitele acestei *civitas* ar fi fost mai la sud, suprapunându-se cu granițele provinciilor Moesia Inferior și Thracia, în zona Cetatea fiind doar limitele de nord, spre o comunitate de Daci, ce locuiau pe *ager publicus populi Romani* sau pe teritoriul municipiului Traianum Tropaeum. De fapt, autorul consideră că teritoriul ocupat, fosta strategie Οὐσδικησική, practic a fost împărțit între provinciile Moesia Inferior și Thracia, iar *Ausdecenses* sunt aceiași cu *Usdicenses*, fără a exclude posibilitatea unei migrații petrecute cândva înainte de formarea provinciei Thracia, în anul 46/47 p.Chr.: „In addition, it takes into consideration the fact that the inscription CIL III 14437^2 was a boundary stone, hence

initially installed at the extremity of *territorium ciuitatis Ausdecensium*, and the possible consequence that this territory extended further south towards the provincial border between Moesia Inferior and Thrace".

Observațiile autorului sunt de interes, fără îndoială, iar identitatea dintre *Usdicenses* și *Ausdecensium* este confirmată de faptul că în al doilea caz avem de a face cu un toponim compus sub forma *Ad+Usdecenses* (alternanța vocalică „i/e" e normală în latina provincială), după modelul *Ad Pannonios*, *Ad Batavos* etc. – „la Usdecensi" (vezi Constantin C. Petolescu, *Varia Daco-Romana (XXI–XXIV)*, TD S.N., 4–5, 2012–2013, p. 214–215). Odată numele fixat, a intrat ca atare în actele provinciale în momentul în care comunității i-a fost recunoscut statutul de *civitas*. Este, de asemenea, posibil ca fosta strategie tracică să fi fost recunoscută ca o *civitas* cândva după anul 46/47 p.Chr.

2539. Victor Cojocaru, *Das Ostkarpatenraum vom 3/2 Jh. v. Chr. bis zum 3/4 Jh. n. Chr. Zwischen antiken Tradition und modernen Interpretationen: Die antiken Tradition (epigraphische Quellen)*, în vol.: Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 255–295.

2540. Claudio Farre, *Tra **Quiritinus** e **Diana**: Acculturazione e integrazione in alcune città della **Moesia inferior***, în *L'iscrizione come strumento di integrazione culturale nella società romana*. In ricordo di Angela Donati. Atti del Colloquio Borghesi 2021, Bertinoro, 28–30 ottobre 2021, a cura di Francesca Cenerini, Erica Filippini, Manuela Mongardi, Daniela Rigato, Roma, 2023, p. 151–162.

Analizează procesele de aculturație din orașele de limbă latină din Moesia Inferior: sursele epigrafice permit o reflecție asupra modalităților de integrare a populațiilor locale și impactului romanizării asupra societății din această zonă a Dunării de Jos.

2541. Claudio Farre, *Società e cultura nel municipium Tropaeum (Moesia Inferior)*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 515–529.

2542. Antonio Ibba, ***Municipia c. R.** e **Latina** nel II secolo: alcune considerazioni intorno alla **lex Troesmensis***, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 489–513.

Autorul consideră că legea de organizare a municipiului de la Troesmis (Werner Eck, *Die **lex Troesmensium**: ein Stadtgesetz für ein **municipium civium Romanorum**. Publikation der erhaltenen Kapitel und Kommentar*, ZPE 200, 2016, 565–606) trebuie să fi fost dată ținând seama de eventualele particularități locale și provinciale, așa cum vor fi fost deja descrise în *lex provinciae* și mai puțin ținând seama de tradiția inaugurată de *lex Iulia municipalis* sau de *lex Flavia municipalis*. Oricum, legea va fi fost dată după mai multe ambasade la guvernatorul provinciei şi la împărat. Amintim doar că, în momentul acordării statutului de municipiu, guvernator era P. Calpurnius Iulianus (și nu P. Helvius Pertinax, cum consideră autorul;

acesta a fost între 177 și 180 *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum*: Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae. I. Die senatorische Amtsträger*, Bonn, 1993, p. 117–130, nr. 25), fostul legat al legiunii, care probabil cunoștea exact situația așezărilor premunicipale de la Troesmis. Mai departe, autorul consideră că am avea de a face, mai degrabă, cu un *municipium* de drept latin, observând că, încă din vremea lui Claudius (47–48 p. Chr.) sau Vespasian și Titus (73–74 p.Chr.), se stabilise că se puteau forma doar *municipia Latina* și *coloniae civium Romanorum*. Totuși, prezența acelor *duoviri quinquennales*, atât la Troesmis, cât și la Durostorum și Traianum Tropaeum, și mențiunea explicită la legile augustane, ar permite să considerăm că este vorba de *municipia civium Romanorum*. Concluzia autorului este însă că, deși nu se poate stabili cu precizie, *ius Latii* s-ar fi pretat mai bine societății locale (în același sens studiile citate, scrise de Rosa Mentxaka, *Divagaciones sobre legislación municipal romana a la luz de la lex Troesmensium*, în vol.: Isabella Piro (ed.), *Scritti per Alessandro Corbino*. 5, Tricase, 2016, p. 5–32 și *Apunte sobre el municipio de Troesmis: Cives Romani Latinive cives*?, în vol.: Ulrike Babusiaux, Peter Nobel, Johannes Platschek (eds.), *Der Bürge Einst und Jetzt. Festschrift für Alfons Bürge*, Zürich – Basel – Genf, 2017, p. 483–515). Totuși, să nu uităm că dreptul municipal se acorda în astfel de situații mai degrabă comunității de cetățeni romani *(conventus civium Romanorum)*, care deținea prerogativele principale atât în *canabae*, alături de veterani, cât și în așezarea civilă (*vicus*?), alături de peregrini. Astfel, numărul mare de cetățeni romani i-a determinat pe Marcus Aurelius și Commodus să acorde dreptul municipal comunității de la Troesmis, aceasta devenind un *municipium civium Romanorum*.

2543. Anne-Françoise Jaccottet, *Les thiasites de Callatis. Un dossier-clef entre épigraphie, archéologie et histoire des religions*, în vol.: Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 229–253.

Autoarea reia dosarul celor zece inscripții legate de cultul lui Dionysos la Callatis, întinse pe parcursul a trei secole, din epoca elenistică până la începutul epocii romane. Adoratorii erau membri ai unui θίασος: „C'est sur la base de ce matériel épigraphique que nous pouvons restituer le profil identitaire, fonctionnel et rituel de cette association à la longévité extraordinaire, au vu de notre documentation" (p. 231). Se observă conservarea caracterului megarian al cultului.

2544. Peter Kruschwitz, ***Disiecta membra***. *Migration und Fremdheitserfahrungen zwischen Isolation und Integration in kaiserzeitlichen Versinschriften aus Tomis*, Gymnasium 130, 5, 2023, p. 489–519.

Studiul propune noi lecturi și interpretări, însoțite de traduceri în limba germană, asupra mai multor inscripții în versuri de la Tomis, toate în limba greacă, referitoare la persoane din alte spații care au ajuns în metropola Pontului Stâng, demonstrând încă o dată caracterul cosmopolit al unuia dintre cele mai importante orașe din provincia Moesia inferior și din Pontul Euxin în epoca romană.

– P. 495–499: sarcofagul actorului (εὖ μὲν ἀπανγέλλων τραγικὸν στίχον, εὖ δὲ ἀείδων) Euelpistos, originar din Byzantium (Εὐέλπιστον Σώσου με Βυζάντιον εἶπον ἅπαντες), ISM VI/2, 492 = SEG LXI 583 = AÉ 2011, 1143.

– P. 499–503: altarul funerar al Epiphaniei, care călătorise pe cuprinsul mărilor, tatăl și soțul ei fiind armatori (Ἐπιφα/νία δέ μοι οὔνομα, πολλὴν / μὲν ἐσεῖδον ἐγὼ γαῖαν πᾶσάν / τε ἔπλευσα θάλατταν· / ἦν γὰρ ἐμοὶ γενέτης καὶ γαμέτης ναύκληροι), ridicat de partenerul ei (după moartea soțului), Hermogenes din Ankyra, care era și cetățean la Tomis în tribul Oinopes (Ἑρμογένης Ἀνκυρανὸς καὶ Τομίτης / φυλῆς Οἰνώπων τῇ ἑαυτοῦ συνβίῳ / εὐχαριστῶν μνείας χάριν ἀνέθηκα), IG XIV 1976 = ISM II 375 = ISM VI/2, 375 = SEG XXIV 1081.

– P. 503–506: epigrama funerară a unui personaj din Prusias, Bithynia, ridicată de o anume Seme, ISM II 368 + 361 = ISM VI/2, 368 = SEG XXVII 405 = SEG XXXIX 683.

– P. 506–510: inscripția funerară ridicată de gladiatorii din Tomis unui fost pontarh al *koinon*-ului vest pontic (δὶς γὰρ ἐποντάρχησα / καὶ Ἄραιως ἆθλα ἐτέλεσα; Ἄρεως ἀθλητῆρες οἵ ἐμοὶ / σταδίοισι δαμέντες / μνήμην κὰν θανάτῳ τοῦτο φέρουσι γέρας), originar din Flavia Neapolis, Syria, ISM II 188 = ISM VI/2, 188.

– P. 510–513: distihul elegiac al lui Iulianus, venit dintr-o localitate neatestată în altă parte, *Temyra* (autorul propune în traducere ca variantă: *aus dem Lande der Mysier*; totuși prima literă, *T*, se vede bine pe piatră, de fapt întreaga secvență *TEM*).

2545. François Lefèvre, *Retour sur le contrôle des compétences dans les cités grecques*, în vol.: Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 215–228.

2546. Vasilica Lungu, Aurel Mototolea, Tiberiu Potârniche, *Un kilix du V*ˢ. *av. J.-C. avec multipli graffiti. Le plus ancien document épigraphique à Tomis*, în vol. Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 345–365.

2547. Andrei Opaiţ, *Some Thoughts on the Production, Distribution, and Consumption of Wine, Olive Oil, and Fish Products in the Pontic and Lower Danube Areas (1st. – 6th C. AD)*, în vol.: Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 645–661.

2548. Annamária-Izabella Pázsint, *Contribution à la prosopographie de Tomis: les femmes*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 429–454.

2549. Davide Redaelli, *Le guerre balcanico-danubiane di Crasso*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 45–67.

2550. Lyuba Radulova, *I* ***munera*** *come sintomo di romanizzazione: gli organizzatori di spettacoli gladiatori in Moesia Inferior e Thracia*, în vol.: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 455–473.

Studiu asupra statului juridic și social al organizatorilor de spectacole de gladiatori (27 de *munerarii* atestați), în provinciile Moesia Inferior și Thracia, pe baza surselor epigrafice, marea majoritate provenind din a doua jumătate a secolului al II-lea – prima jumătate a secolului al III-lea. Printre orașele de unde provin cele mai multe informații, Tomis ocupă un loc principal, alături de Nicopolis ad Istrum și Odessos.

2551. Ligia Ruscu, *Gesandschaften von Griechenstädten an Statthalter römischer Provinzen*, în vol.: Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 309–316.

2552. Nelu Zugravu, ***Veterum principum exempla superare****: un motiv retoric și ideologic în epigrafia, istoriografia și oratoria latină târzie*, Classica et Christiana 17, 1, 2022, p. 309–335.

Studiu amplu asupra motivului depășirii „exemplelor" oferite de înaintași de către împărații romani din epoca târzie („Emulația având ca puncte de reper împărații a rămas o constantă a culturii politice romane până în Antichitatea târzie", p. 314), punctul de plecare constituindu-l o inscripție în cinstea lui Valentinian de la Tomis: *Virtute pariter ac pro/visione veterum princi/pum exempla transgres/so debellatori gentium / [b]arbararum domino / [no]stro Valentiniano / [triu]mphatori semper [fe]/[lici? Augusto* - - - („Celui care a depășit, prin bravură, ca și prin prevedere, exemplele vechilor împărați, învingătorului neamurilor barbare, stăpânului nostru Valentinian, triumfătorul, veșnic fericitului Augustus - - -" – traducere după ISM II, 115); vezi încă AÉ 1978, 716; CLEMoes 63; CLE IV, 3056; Chiara Cenati, *Revisiting Four Latin Inscriptions from Roman Tomis*, în vol.: Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Mensa rotunda epigraphica. Papers of the Conference held in Iași, 20th – 21th September 2022*, Cluj-Napoca, 2024, p. 190–193, nr. V.

Inscripții inedite sau revizuite
(nr. 2553–2586)

2553. Diplomă militară (ambele tăblițe). Loc de descoperire necunoscut; recuperată, în anul 2002, din comerțul de antichități. Dimensiuni: 17,3 × 13,9 cm. Nu se menționează locul de păstrare.

Werner Eck, Bernd Steidel, *Eine Bürgerrechtsurkunde Kaiser Nervas vom 4. Januar 97 für einen Reitersoldaten vom Stamm der Vindeliker*, Bayerischer Vorgeschichtsblätter 88, 2023, p. 119–140.

Tabella I extrinsecus
IMP NERVA CAESAR AVGVSTVS PONTIFEX MAXIM-
VS TRIBVNIC POTESTAT COS III P P
EQVITIBVS ET PEDITIBVS QVI MILITANT IN ALIS QVI-

NQVE ET COHORTIBVS NOVEM QVAE APPELLANTVR
I ASTVRVM ET I CLAVDIA GALLORVM ET ATECTORIGI-
ANA ET GALLORVM FLAVIANA ET HISPANORVM ET
I BRACARAVGVSTANORVM ET I HISPANORVM VET-
ERANA ET I TYRIORVM ET I SVGAMBRORVM VETERA-
NA ET I SVGAMBRORVM TIRONVM ET II CHALCIDENO-
RVM ET II MATTIACORVM ET III ET VII GALLORVM ET
SVNT IN MOESIA INFERIORE SVB C. CARISTANIO FRON-
TONE ITEM DIMISSIS HONESTA MISSIONE QVI QVIN-
A ET VICENA PLVRAVE STIPENDIA MERVERV NT ET
DECVRIONI ALAE CLAVDIAE NOVAE QVAE EST IN MOE-
SIA SVPERIORE SVB POMPEIO LONGINO QVORVM
NOMINA SVBSCRIPTA SVNT IPSIS LIBERIS POSTERIS-
QVE EORVM CIVITATEM DEDIT ET CONVBIVM CVM VX-
ORIBVS QVAS TVNC HA BVISSENT CVM EST CIVITAS IIS
DATA AVT SIQVI CAELIBES ESSENT CVM IIS QVAS POSTEA
DVXISSENT DVMTAXAT SINGVLI SINGVLAS PR NON IAN(!)
IMP NERVA CAESAR AVG III L VERGINIO RVFO III COS
ALAE ATECTORIGIANAE CVI PRAEST
TI CLAVDIVS TI F QVI POSTVMINVS GREGALI
ANGVSTO ARTISSI F VINDELIC
ET ARTISIO F EIVS ET ASSEVAE FIL EIVS
ET SCARIAE FIL EIVS
DESCRIPT ET RECOGNIT EX TABVLA AENEA QVAE
FIXA EST ROMAE IN MVRO POST TEMPLVM DIVI
AVGVSTI AD MINERVAM

Tabella I intus

IMP NERVA CAESAR AVGVSTVS PONTIFEX MAXI-
MVS TRIBVNIC POTESTAT COS III P P
EQVITIBVS ET PEDITIBVS QVI MILITANT IN ALIS
QVINQVE ET COHORTI BVS NOVEM QVAE APPEL-
LANTVR I ASTVRVM ET I CLAVDIA GALLORVM ET ATECT-
ORIGIANA ET GALLORVM FLAVIANA ET HISPANORVM
ET I BRACARAVGVSTANORVM ET I HISPANORVM VE-
TERANA ET I TYRIORVM ET I SVGAMBRORVM VETER-
ANA ET I SVGAMBRORVM TIRONVM ET II CHALCI-
DENORVM ET II MATTIACORVM ET III ET VIII GALLOR-

VM ET SVNT IN MOESIA INFERIORE SVB C. CARISTA-
NIO FRONTONE ITEM DIMISSIS HONESTA MIS-
SIONE QVI QVINA ET VICENA PLVRAVE STIPE-
NDIA MERVERVNT ET DECVRIONI ALAE CLAVDIAE
NOVAE QVAE EST IN MOESIA SUPERIORE SVB POMPEIO

Tabella II intus

LONGINO QVORVM NOMINA SVBSCRIPTA SV-
NT IPSIS LIBERIS POSTERISQVE EORVM CIVITATEM
DEDIT ET CONVBIVM CVM VXORIBVS QVAS TVNC
HABVISSENT CVM EST CIVITAS IIS DATA AVT SIQVI
CAELIBES ESSENT CVM IIS QVAS POSTEA DVXISSENT
DVMTAXAT SINGVLI SINGVLAS PR NONAS IANVAR
IMP NERVA CAESAR AVG III L VERGINIO RVFO III COS
ALAE ATECTORIGIANAE CVI PRAEST
TI CLAVDIVS TI F QVI POSTVMINVS GREGALI
ANGVSTO ARTISI F VINDELIC
ET ARTISIO F EIVS
ET ASSEVAE FIL EIVS
ET SCARIAE FIL EIVS
DESCRIPTVM ET RECOGNITVM EX TABVLA AENEA
QVAE FIXA EST ROMAE

Tabella II extrinsecus

C TVTICANI	SATVRNINI
L TERENTI	NEPOTIS
TI CLAVDI	PROTI
C DOMITI	RESTITVTI
C VETTI	AGATHOPI
TI CLAVDI	HERMETIS
M COELI	NYMPHODOTI

Tabella I extrinsecus

Imp(erator) Nerva Caesar Augustus pontifex maxim/us tribunic(ia) potestat(e) co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae) /

equitibus et peditibus, qui militant in alis qui/nque et cohortibus novem, quae appellantur / I Asturum et I Claudia Gallorum et Gallorum Atectorigi/ana et Gallorum Flaviana et Hispanorum et I Bracaraugustanorum et I Hispanorum vet/erana et I Tyriorum et I Sugambrorum vetera/na et I Sugambrorum tironum et II Chalcideno/rum et II Mattiacorum et III et VII Gallorum et / sunt in Moesia Inferiore sub C. Caristanio Fron/tone, item dimissis honesta missione, qui quin/a et vicena plurave stipendia meruerunt, et decurioni alae Claudiae novae, quae est in Moesia Superiore sub Pomponio Longino,

quorum / nomina subscripta sunt, ipsis lineris posterisq/ue eorum civitatem dedit et conubium cum ux/oribus, quas tunc habuissent, cum est civitas iis / data, aut, si qui caelibes essent, cum iis, quas postea / duxissent, dumtaxat singuli singulas.

Pr(idie) non(as) Ian(uarias) / Imp(eratore) Nerva Caesare Aug(usto) III, L(ucio) Verginio Rufo III co(n)s(ilibus).

Alae Atectorigianae, cui praest / Ti(berius) Claudius Ti(beri) f(ilius) Postuminus,

gregali / Angusto Artisi f(ilio) Vindelic(o) / et Artis<t=I>o fIilio) eius et Assevae fil(iae) eius / et Scariae fil(iae) eius.

Intus, tabellae I et II

Imp(erator) Nerva Caesar Augustus pontifex Maximus, tribunic(ia) potestat(e), co(n) s(ul) III, p(ater) p(atriae) /

equitibus et peditibus qui militant in alis / quinque et cohortibus novem, quae appel-/ lantur I Asturum et I Claudia Gallorum et Gallorum Atect/origiana et Gallorum Flaviana et Hispanorum / et I Bracaraugustanorum et I Hispanorum ve/terana et I Tyriorum et I Sugambrorum veter/ana et I Sugambrorum tironum et II Chalci/denorum et II Mattiacorum et III et VII Galorum et sunt in Moesia Inferiore sub C. Carista/nio Frontone, item dimissis honesta mis/sione, qui quina et vicena plurave stipe/ndia meruerunt et decurioni alae Claudiae / novae, quae est in Moesia Superiore sub Pomponio / Longino.

quorum nomina subscripta su/nt, ipsis liberis posterisque eorum, civitatem / dedit et conubium cum uxoribus, quas tunc / habuissent cum est civitas iis data, aut, si qui / caelibes essent, cum iis, quas postea duxisent, dumtaxat singuli singulas.

pr(idie) nonas Ianuar(ias) / Imp(eratore) Nerva Caesare Aug(usto) III, L(ucio) Verginio Rufo III co(n)s(ulibus). Alae Atectorigianae, cui prae(e)st Ti(berius) Claudius Ti(beri) f(ilius) Postuminus.

gregali / Angusto Artisi f(ilio) Vindelic(o) /et Artisto f(ilio) eius eius / et Assevae fil(iae) eius / et Scariae fil(iae) eius/

Descriptum et recognitum ex tabula aenea,/ quae fixa est Romae.

Tabella II extrinsecus

C(ai) Tuticani Saturnini / L(uci) Terenti Nepotis / Ti(beri) Claudi Proti / C(ai) Domiti Restituti / C(ai) Vetti Agathopi / Ti(beri) Claudi Hermetis / M(arci) Coeli Nymphodoti

Pe anumite porțiuni din cele două *tabellae*, mai ales pe *tabella II*, s-au păstrat urmele de cerneală, diploma fiind scrisă inițial și apoi gravată.

Datele consulare (vezi A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 29), asociate cu indicația *pr(idie) nonas Ianuar(ias)*, permit datarea diplomei: 4 ianuarie 97.

Guvernatorul *C. Caristanius Fronto* este un nume nou în *fasti provinciae Moesiae Inferioris*, fiind urmașul lui Sex. Octavius Fronto (88/89–92), și predecesorul lui Q. Pomponius Rufus (97–100). Acesta a guvernat Moesia Inferior între 93 și 97, simultan cu Cn. Cicatricula Pompeius Longinus în Moesia Superior. Mandatul lor a fost prelungit ca urmare a crizei izbucnite după moartea lui Domitian. De altfel, diplomele militare din anul 97 menționează că auxiliarii fuseseră lăsați la vatră de C. Caristanius Fronto, fiind în acel moment deja sub comanda lui Q. Pomponius Rufus (RMD III 140 = RMD V 338 = AÉ 2005, 1332; RMD V 337; AÉ 2005, 1704 și 1707; AÉ 2009, 1801 – vezi Appendix, p. 138–139, nr. 1–4 și *infra* nr. 2554).

C. Caristanius Fronto (PIR^2 C 423), originar din colonia Caesarea Antiochia (Pisidia), fost cavaler, *adlectus inter tribunicios* de către Vespasian, a fost *consul suffectus* în anul 90, împreună cu Q. Accaeus Rufus, și guvernator al proviciei Lycia et Pamphylia în anul 81.

Prefectul alei Gallorum Atectorigiana, *Ti. Claudius Postuminus*, este pentru prima dată cunoscut în prosopografia milițiilor ecvestre.

2554–2555. Werner Eck, *Diplomfragmente für die Provinzen Moesia Inferior, Germania Superior und Cappadocia unter Domitian und Nerva*, ZPE 226, 2023, p. 175–188.

2554. P. 175–179, nr. 1–5. Toate aceste diplome menționează lăsări la vatră din anul 97 în Moesia Inferior de către C. Caristanius Fronto: nr. 1–4, în timp ce auxiliarii erau deja sub Q. Pomponius Rufus (vezi *supra*, nr. 2553, copii după aceeași constituție imperială din 9 septembrie 97); nr. 5, AÉ 2005, 1707, copiată după o altă constituție imperială, din ianuarie același an (p. 179), pe care o prezentăm în continuare.

Tabella II ?

[Imp(erator) Ne]rva Ca[esar A]ugust[us pontifex maximus,] tribun[ic(ia) pot]estat(e), c[o(n)sul III, p(ater) p(atriae) equi]tibus [et peditib]us, q[ui militant in alis - - - et cohortibus - - - quae appellantur - - -] Flavi[a Gaetulorum et - - -] et I Pa[nnoniorum et - - - et I Lepidiana] civiu[m Romanorum et - - - et I Flavia] Com[magenorum et - - - et II Flavia] Bri[ttonum et - - - et sunt in Moesia Inferiore sub C(aio) Caristanio Frontone, item dimissis honesta missione, qui quina et vicena plurave stipendia meruerunt] quo[rum nomina subscripta sunt, ipsis] lib[eris posterisque eorum civitatem] de[dit et conubium cum uxoribus, quas tunc habuissent, cum est civitas iis data - - -] etc. *[Pr(idie) Nonas Ianuar(ias) / Imp(eratore) Nerva Caesare Aug(usto) III, L(ucio) Verginio Rufo III co(n)s(ulibus).*

- - - , cui prae(e)st / - - -. / - - - / - - - .

C(ai) Tuticani Saturini; / L(uci) Terenti Nepotis; / Ti(beri) Claudi Proti; / C(ai) Domiti Restituti; / C(ai)Vetti Agathopi; / Ti(beri) Claudi Hermetis; / M(arci) Coeli Nymphodoti].

2555. P. 183, nr. 2,1. Reținem discuția despre diploma de la Salsovia, CIL XVI 41 = ISM V 291, care este o copie după o constituție emisă pentru auxiliari din provincia Germania Superior, și nu pentru Moesia Inferior, cum s-a crezut inițial, sau Moesia Superior, cum a fost propus ulterior – tabella II:

[Imp(erator) Nerva Caesar Augustus pontifex maximus, tribunicia potestat(e), co(n) s(ul) III, p(ater) p(atriae)

equitibus et peditibus, qui militant in alis - - - et cohortibus - - -, quae appellantur - - - et Scubulorum et - - -, quae sunt in Germania Superior]e sub Iulio Mar[io Celso, quorum nomina su]bscripta sunt, ipsis [liberis posterisque eoru]m civitatem dedit et [conubium cum uxoribus,] quas tunc habuissent, [cum est civitas iis data, a]ut si qui caelibes essent, [cum iis, quas postea duxi]ssent, dumtaxat sin[guli singulas].

[A(nte) d(iem) VI- - -] Ianuar(ias) [Imp(eratore) Nerva Caes(are) Aug(usto) II]I, L(ucio) Verginio Rufo III co(n)s(ulibus).

[Alae Scubu]lorum, cui prae[est - - -]p[- - -].

[C(ai) Tuticani Saturnini; L(uci) Terenti Nepotis; Ti(beri) Claudi] Pro[ti; C(ai) Domiti] Restituti; [C(ai) Vetti] Agathopi; [Ti(beri) Claudi] Hermetis; [M(arci) Coeli] Nymphodoti.

Constituția a fost emisă în ianuarie 97 (despre consuli: A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 29) pentru unitățile din Germania Superior. Guvernatorul provinciei Germania Superior era în acel moment Ti. Iulius Candidus Marius Celsus.

2556. Fragment de diplomă militară, *tabella I* (şase fragmente care se îmbină), descoperit în Ucraina (districtul Kprostyşivsky, regiunea Jitomir) în anul 2016. Dimensiuni: 7,5 × 8,2 cm. Colecție privată (nemenționată).

Paul Holder, *Some Roman Military Diploma Fragments Found in Ukraine*, în vol.: *Emperor, Army, and Society. Studies in Roman Imperial History for Anthony R. Birley*, edited by Werner Eck, Federico Santangelo, and Konrad Vössing (Antiquitas I, 77), Bonn, 2022, p. 275–288.

Editorul propune următoarea reconstituire pe baza textelor de pe ambele fețe ale diplomei:

[Imp. Caesar, divi Traiani Parthici f., divi Nervae nepos, Traianus Hadrianus Aug(ustus), pontifex maximus, tribunicia potestate IIII, co(n)s(ul) III],

[equitibus et peditibus, qui militaverunt in alis quinque et cohortibus octo, quae appellantur (1) *I Vespasiana Dardanor(um) et* (2) *I Gallor(um) et Pannonior(um) et* (3) *I Flavia Gaetulor(um) et* (4) *Gallor(um) Atectorigiana et* (5) *II Hispanor(um) Aravacor(um) et* (1) *I Sugambrorum veterana et* (2) *I Bracarorum c(ivium) R(omanorum) et* (3) *I Lepidian(a) c(ivium) R(omanorum) et]* (4) *I Fl(avia) Nu[midar(um) et* (5) *II Chalcidenor(um) sagit(tariorum) et* (6) *II Lucensium] et* (7) *II Fl(avia) Brit(tonum) e[t* (8) *II Mattiacorum et sunt in Mo]esia Infer(iore) sub [Ummidio Quadrato, qu]inis et vicenis [pluribusve stipendi]s, item classicis se[nis et vicenis plurib]usve stipendis eme[ritis, dimissis honesta miss]ione, quorum nomin(a) [subscripta sunt, ips]is liberis pos[terisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus, quas tunc habuissen]t, cum est civ[itas iis data, aut, siqui c]aelibes essent, [cum iis, quas postea duxi]ssent, dumtaxat [singuli singulas].*

A. d. XIIII k. Nov(embres) [C. Arminio Gallo, C.] Atilio Serrano co(n)s(ulibus)

cohort(is) II Matti]acorum cui praest [---] Marcianus, [ex pe]dite [---]idis f., Milesio [et ---] fil. eius.

[Descriptum et recogn]itum ex tabula aene(a) [quae fixa est Romae i]n muro post tem[plum divi Aug(usti) ad M]inervam.

Data: 19 octombrie 120.

2557. Diplomă militară (*tabella I*). Dimensiuni neindicate.

Werner Eck – Andreas Pangerl, *Die 12. Kopie einer Konstitution fur die Truppen von Mauretania Tingitana aus dem Jahr153*, ZPE 217, 2021, p. 195–200.

Transcriem numai textul de pe *extrinsecus*, care menționează (r. 27) că posesorul diplomei era originar din Moesia.

Extrinsecus

Imp(erator) Caes(ar) divi Hadrian(i) f(ilius) divi Traiani /
Parthic(i) nep(os) divi Nervae pron(epos) T(itus) Aelius /
Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius pont(ifex) /
max(imus), trib(unicia) pot(estate) XVI, imp(erator) II, co(n)s(ul) IV, p(ater) p(atriae)/
equitib(us) et peditib(us) qui militav(erunt) in alis V /
et coh(ortibus) XI, quae appellant(ur) I Aug(usta) Gallor(um) /
et Gemellian(a) c(ivium) R(omanorum) et <I> Taurian(a) Victrix c(ivium) R(omanorum) /

et III Astur(um) p(ia) f(idelis) c(ivium) R(omanorum) et
I Hamior(um) Syror(um) sag(ittariorum) /
et I Ituraeor(um) c(ivium) R(omanorum) et V Dalmat(arum) et II His-/
panor(um) c(ivium) R(omanorum) et I Astur(um) et Callae(corum)
c(ivium) R(omanorum) et II /
Syror(um) sag(ittariorum) (miliaria) et III Astur(um) c(ivium)
R(omanorum) et II His-/
panor(um) c(ivium) R(omanorum) et Lemavor(um) c(ivium)
R(omanorum) et III Gallor(um) Fe-
lix et IV Gallor(um) c(ivium) R(omanorum) et IV Tungror(um)
vexill(atio)
et sunt in Mauretan(ia) Tingitan(a) sub /
Flavio Flaviano proc(uratore), quinis et vi-/
cen(is), item classicis senis et vicenis /
pluribusve stipend(is) emerit(is) dimissis ho-
nest(a) missione, quor(um) nomin(a) sub-/
scripta sunt, civitat(em) Roman(am), qui eorum /
non haber(ent), dedit et conub(ium) cum uxo-/
rib(us), quas tunc hab(uissent), cum est civit(as) i(i)s /
dat(a), aut cum i(i)s, quas post(ea) duxis(sent), dumtax(at) /
singulis. A(nte) d(iem) VII K(alendas) Nov(embres) /
C(aio) Cattio Marcello, Q(uinto) Petiedio Gallo co(n)s(ulibus)./
Coh(ortis) III Astur(um) c(ivium) R(omanorum), cui prae(e)st /
T(itus) Flavius [--]FL[--] Roma /
[ex] eq[uite / –]OSAE DAIS[--]++S f(ilio) Moes(o).
[Des]cript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aere(a) /
[quae] fixa est Romae in muro post /
[templum] divi Aug(usti) ad Minervam.

Titulatura imperială, numele consulilor (Attilio Degrassi, *I Fasti consolari del Impero Romano*, Roma, 1952, p. 43; Géza Alfoldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977, p. 163) şi indicația din r. 23 permit datarea exactă a diplomei: 26 octombrie 153.

Posesorul diplomei era originar din Moesia; aceeaşi origine avea posesorul diplomei (cu aceeaşi dată) AÉ 2007, 1779. Alte copii după aceeași constituție imperială (RGZM, 34; AÉ 2005, 1726; AÉ 2009, 1834; AÉ 2016, 2014) au ca posesori veterani de origine dacică.

2558. IBIDA (Slava Rusă). Două tăblițe de bronz, extrem de fragmentare, descoperite în anul 2019, pe un drum lateral, la nord de fortificația romană târzie. Dimensiuni: *tabella I*, restaurată: 18,2 × 12,8 × 0,1 cm; *tabella II*, restaurată: 16 × 16 × 0,1 cm.

Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Dorel Paraschiv, *A New Military Diploma from Ibida (Moesia Inferior) (August 14th 99 AD)*, în vol: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 475–487.

Tabella I extrinsecus

IMP CAESAR DIVI NERV
AVGVSTVS GERMAN
MVS TRIBVNIC POT[- - -]
EQ[- - -]IBVS ET PEDITIBV [- - -]
[- - -] ET COHORTI[- - -]
LAN [- - -] I AST[- - -]
I Ṿ[- - -]
NA[- - -]
OR[- - -]
[N]AICA ET [- - -] ET II CHAL
CIDENORVM ET I[- - -]LLORVM ET CLASSI
CI ET SVNT IN MOESI[- - -] ORE SVB Q POM
PONIO RVFO ITEM DIM[- - -] NESTA MISSIONE
QVI QVINA ET VICENA P[- - -]E STIPENDIA
MERVERVNT QVORVM N[- - -] NA SVBSCRIPTA
SVNT IPSIS LIBERIS POSTERI[- - -] EORVM CIVI
TATEM DEDIT ET CONVB[- - -] VXORIBVS
QVAS TVNC HABVISS[- - -]T CIVITAS
•
IIS DATA AVT SIQVI CAELIB[- - -] CVM IIS
QVAS POSTEA DVXISSENT [- - -]TAXAT SINGV
LI SINGVLAS A D X[- - -] SEP[T]EMBR
Q FAB BARBARO A CA[- - -] FAVSTINO COS
COH III GALLORVM [- - -]RAEFVIT
C ATILIVS C F STE SQ̣Ṿ *vel* SC̣Ạ [- - -]ṆVS
PEDITI
NICANORI MENODORI F [- - -] EPHẸ[- - -]
ET ATTICE VERGILI FILIAE VXORI [- - -]
ET CAIO F [- - -]
ET IVLIO F [- - -]
ET PAVLO F [- - -]
DESCRIPTVM ET RECOGNITVM EX TA[- - -]
QVAE FIXA EST ROMAE IN MVRO [- - -]
PLVM DIVI AVG AD MINERVAM

Tabella I intus

IMP CAES DIVI NERVAE TRAIANVS
AV[G]VSTV[S] GERMANICVS PONTIFEX MAXIMVS
TRIB[VNICI]A POTEST•ATE III COS II P P
EQVITIB[VS ET] PEDITIBVS QVI MULITANT IN ALIS
TRIBVS [ET] COHORTIBVS SEPTEM QVAE APPELAN
TVR I A[STVR]VM ET I FLAVIA GAETVLORVM ET I
VESP[ASIANA] DARDANORVM ET I LEPIDIANA C R
[- - -] [E]T I LVSITANORVM CYRENAI[- - -]

[- - -]NVM ET II CHALCIDER[- - -]
[- - -] ET III [ET VII GALLORVM ET CL]ASSICI ET [- - -]
[- - -] ṂOESIA IN[FERI]ORE [- - -]
ITEM DIMIS[- - -]
[- - -]VINA ET VICENA PL[---]
[- - -]VUNT QVORVM NOMINA[- - -]
[- - -]NT IPSIS LIBERIS POSTERISQ[- - -]

Tabella II intus

[- - -]M DEDIT ET CONVBIVM CVM
[- - -] TVNC HABVISSENT CVM E[ST] [- - -]
[- - -]T SIQVI CAELIBES [- - -]
[---]OSTEA DV[---]
[- - -] SIN[– – –]
vacat
NICAN[- - -]I MENODORI F +[- - -]
ATTIC[- - -]ERGILI FIL VXORI EIVS [- - -]
ET GAIO F [- - -]
ET IVLIO F [- - -]
ET PAVLO • F [– – –]
DESCRIPTVM ET RECOGNITVM [- - -]
QVAE FIXA EST ROMAE [- - -]

Tabella II extrinsecus

[- - -]ṂA
[- - -]ṾTICA[- - -]
TI [-]LAV[- - -]
C VAḶ[- - -]

Este vorba despre o nouă copie după una dintre cele trei constituții imperiale din 14 august 99 (CIL XVI 44, 45, AÉ 2014, 1643).

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerv[a Traianus] / Augustus German[icus pontifex maxi]/mus, tribunic(ia) pot[estat(e) III, co(n)s(ul) II, p(ater) p(atriae)] / equitibus et peditibu[s qui militant] / [in alis tribus] et cohortib[us septem quae appel]/lan[tur I] Ast[urum et I Flavia Gaetulorum et] IV[espasiana Dardanorum et I Lepidia]/na [c(ivium) R(omanorum) et I Tyri]orum et I Lusitanorum Cyren]aica et [II Flavia Brittonum] et II Chal/cidenorum et I[II et VII Ga]llorum et classi/ci et sunt in Moes[ia inferi]ore sub Q(uinto) Pom/ponio Rufo item dim[issis hon]esta missione / qui quina et vicena p[lurav]e stipendia / meruerunt quorum n[omi]na subscripta / sunt, ipsis liberis posteri[sque] eorum civi/tatem dedit et conub[ium cum] uxoribus / quas tunc habuiss[ent cum es]t civitas / iis data aut siqui caelib[es essent] cum iis / quas postea duxissent du[mt]ax[a]t singu/li singulas. A(nte) d(iem)] XIX [K(alendas)] Septembr(es) / Q(uinto) Fabio Barbaro A(ulo) Ca[ecilio] Faustino co(n)s(ulibus) / coh(ortis) III Gallorum [cui p]raẹfuit / C(aius) Atilius C(ai) f(ilius) Ste(llatina

tribu) Squ- vel Sca[- - -] / pediti / Nicanori Menodori f(ilio) Ephe[sio] / et Attice Vergili filiae uxori [eius - - -] / et Caio f(ilio) [- - -]/ et Iulio f(ilio) [- - -] / et Paulo f(ilio) [- - -]. / Descriptum et recognitum ex ta[bula aenea] / quae fixa est Romae in muro [post tem]/plum divi Aug(usti) ad Minervam

Tabella I intus:

Imp(erator) Caesar divi Nervae f(lius) Nerva Traianus / Au[gus]tus Germanicus pontifex maximus, / trib[uni]c(ia) potestat(e) III, co(n)s(ul) II, p(ater) p(atriae), / equitib[us et] peditibus qui militant in alis / tribus [e]t cohortibus septem quae appellan/tur I A[stur]um et I Flavia Gaetulorum et I / Vesp[asiana] Dardanorum et I Lepidiana c(ivium) R(omanorum) / [et I Tyriorum e]t I Lusitanorum Cyrenai/[ca et II Flavia Britto]num et II Chalcideno/[rum et III et VII Gallorum et cl]assici et /[sunt in] Moesia in[ferio]re [sub Q(uinto) Pomponio / Rufo] item dimis[sis honesta missione qui / q]uina et vicena pl[urave stipendia meru/erunt quorum nomina subscripta / su]nt, ipsis liberis posterisq[ue eorum]

Tabella II intus:

[civitate]m dedit et conubium cum [uxoribus / quas] tunc habuissent cum e[st civitas / iis data au]t siqui caelibes essent cum iis / quas p]ostea du[xissent dumtaxat singuli / s]in[gulas. A(nte) d(iem) XIX / K(alendas) Septembr(es) Q(uinto) Fabio Barbaro A(ulo) Caecilio Faustino co(n)s(ulibus) coh(ortis) III Gallorum cui praefuit C(aius) Atilius C(ai) f(ilius)] Ste(llatina tribu)[- - -] / pediti / Nican[or]i Menodori f(ilio) [Ephesio] et Attic[ae V]ergili fil(iae) uxori eius [- - -] / et Gaio f(ilio) [- - -] / et Iulio f(ilio) [- - -] / et Paulo f(ilio) [- - -]./ Descriptum et recognitum [ex tabula aenea / quae fixa est Romae [in muro post templum divi Aug(usti) ad Minervam.

Tabella II extrinsecus:

[C(ai) Tuticani Saturnini / L(uci) Nesulnae Proculi / P(ubli) Luci A]ma[ndi / [Sex(ti) Fufici Alexandri] / C(ai) Tutica[ni Heli] / Ti(beri) [Cl]audi [Felicis] / C(ai) Va[leri Eucarpi].

A fost descoperită în timpul cercetărilor arheologice sistematice din anul 2019, în interiorul unui *horreum* din epoca romană timpurie, suprapus parțial de zidul de incintă al fortificației romane târzii. Două copii după aceeași *constitutio* au fost descoperite tot la Slava Rusă (AÉ 2008, 1195; Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Petre Colțeanu, *A New Military Diploma from Ibida (Moesia Inferior)*, Electrum 31, 2024, p. 51–62). Se cunosc, de asemenea, mai multe copii după aceeași *constitutio*: CIL XVI 45, RGZM 8, CEpR XXVI, 1210 = AÉ 2006, 1862, CEpR XXXII, 1599 = AÉ 2012, 1957, CEpR XXXIX, 2167 = AÉ 2019, 2167. Suprinde așadar numărul mare de veterani așezați în jurul Ibidei, doi din *cohors III Gallorum* (Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia inferior*, București, 2010, p. 209–210, nr. 25), care ocupa probabil unul dintre castrele auxiliare din apropiere. În epoca romană timpurie, Ibida va fi fost doar un *vicus* sau poate centrul unui domeniu imperial legat de exploatările miniere de la Altîn Tepe (Florian Matei-Popescu, *Statutul juridic şi teritoriul Histriei în epoca romană*, în vol.: Florina Panait Bîrzescu, Iulian Bîrzescu, Florian Matei-Popescu, Adrian Robu (eds.), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale. Actele colocviului organizat de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" și de Filiala din Iași a Academiei Române (București, 27–28 septembrie 2012)*, București, 2013, p. 225–226).

2559 (= 2431)**.** Două tăblițe de bronz, egale, măsurând fiecare 7,5 × 10 cm. Prima tăbliță prezintă în colțurile de jos două orificii, iar cea de jos două orificii în partea de sus, servind pentru prinderea lor cu câte un inel. Astfel, citirea era continuă, de pe prima tăbliță pe cealaltă.

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Ein privates Entlassungsdokument für einen Soldaten der* ***Classis Moesica*** *und eine* ***subscriptio*** *der Legionslegaten Attius Pudens aus dem Jahr 241 n. Chr.*, ZPE 222, 2022, p. 237–246.

Tabella I:

ATTIVSPVDENS
LEG·LEG·I·ITA·L·GOR
DIAN·AE·AVPAVRE
LIOPYRROMILCL
FL·MOESICGORDIA
NAELIB·DIA·NAE

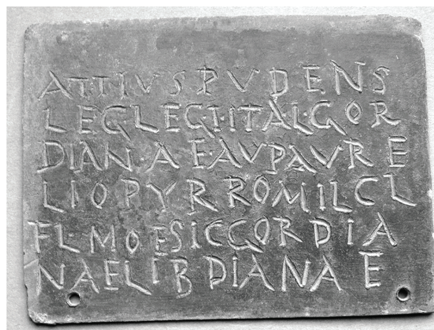
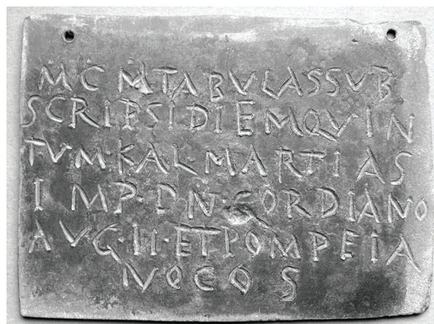

Tabella II :

Ṁ Ċ Ṁ TABVLASSVB
SCRIPSIDIEMQVIN
TVM·KAL·MARTIAS
IMP·DN·GORDIANO
AVG·II·ETPOMPEIA
NO COS

În tabella I, după primele cuvinte: *Attius Pudens, leg(atus) leg(ipnis) I Ital(icae) Gordianae*, editorii remarcă sigla AVP (r. 3), în care recunosc formula *a(gens) v(ice) p(raesidis).*

Prin urmare, Attius Pudens a asigurat temporar guvernământul provinciei Moesia Inferior; în această privință, într-o contribuție recentă (Constantin C. Petolescu, *Attius Pudens, legatus legionis I Italicae Gordianae*, în vol.: Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 483–487) se atrage atenția asupra câtorva inscripții din această provincie, în care numele guvernatorului apare martelat:

1. ISM IV, 98 (= CIL III, 7606), Carsium, stâlp miliar: *Imp(erator) Cae[s(ar)] M(arcus) / Antonius / Gordi[anus] / Pius Fel[ix In]/victus A[ug(ustus) p(ontifex) m(aximus)] /*

trib(unicia) p[ot(estate) p(ater) p(atriae) / pr[oco(n)s(ul) pontes] / et vi[as restituit pe-]/r Ç. P⟦ e- - - - - ⟧ leg(atum) A[ug(usti) / pr(o) pr(aetore)];

2. ISM IV, 99 (= CIL III, 7607) Carsium, stâlp miliar: *[- - - - -tri]/b(unicia) pot(estate) p(ater) p(atriae) pr]/oco(n)s(ul) C. Pe-/ ⟦ - - - - - / - - - - -⟧ / legato / Aug(usti) pr(o) pr(aetore) / m(ilia) p(assuum)*;

3. ISM I, 168 (= AÉ 1964, 277), Histria: *[I]mp(erator) / [Caesar M. Ant]oni[us Gordianus] / [Pius Fe]lix Aug(ustus)] / [pontife]x maximu[s] / [trib(unicia) pot(estate)] co(n)s(ul) [p(ater) p(atriae)] / [mace]llum ve[tustate] / [conl]absum [a fundamentis] / [restit]uit c[urante] / ⟦ C. Pe- - - / - - -⟧, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)]*;

4. CIL III, 14430, Lometz: *Imperatori Caesari / M. Ant(onio) Gordiano / P(io) F(elici) Invicto Aug(usto) p(atri) p(atriae) / pontifici maximo* I^{5} *trib(unicia) potestate co(n)s(uli) / II proconsuli coh(ors) I / Hisp(anorum) Gordiana devo/ta numini maiesta/ti q(ue) eius dedicante /* ^{10} *C⟦- - - - -⟧ , leg(ato) Augusti pro / praetore;*

5. AÉ 1993,1375 (= Maria Bărbulescu Munteanu, Adrian Rădulescu, *Contribuții privind seria guvernatorilor Moesiei Inferioare în secolul III p.Chr.*, Pontica 24, 1991, p. 126–132, nº 2), Tomis, stâlp miliar: *Imp. Caesar / M. Antonius / Gordianus / Pius Felix /* ^{5}*Invictus / Aug(ustus) restitu/it per C. ⟦ - - -⟧ / ⟦ - - - - -⟧ / ⟦ - - - - -⟧ / leg(atum) pr(o) pr(aetore) m(ilia) p(assuum)*.

Totuşi, identitatea acestui personaj lovit de *damnatio memoriae* nu poate fi încă stabilită.

2560. NOVIODVNVM. În cursul cercetărilor arheologice din anii 1999–2000, întreprinse în zona *intra muros*, sector Turnul Mare (stratul medieval) al cetății Noviodunum, a apărut un fragment de monument epigrafic (după editor, un altar), „gros de 30 cm şi lung de 32 cm" (având în față fotografia, presupunem că este vorba de înălțimea şi grosimea pietrei); fragmentul „a păstrat din câmpul inscripției o suprafață de 15,2 × 11,8 cm" (de unde deducem că lățimea feței scrise a altarului era de 11,8 cm). Inscripția cuprinde cinci rânduri, din care numai literele din r. 2–4 sunt bine lizibile.

Victor Henrich Baumann, *Noviodunum. Un document epigrafic din faza pre-municipală*, în vol.: Dorel Bondoc, Călin Timoc, *In honorem Constantin C. Petolescu*, Craiova, 2023, p. 83–97.

După fotografie, inscripția se prezintă astfel:

[- - - - -]
[- - -] DEC·C[- - -]
[- - -] AELI[- - -]
[- - -] MAT[- - -]
[B] M P

Editorul se gândeşte la două soluții:
– *dec(urio) c(ivitatis) [No(viodunensis)* sau *c(anabensium)]* / *Aeli[us] / Mate[us]* / *[b(ene) m(erenti) p(osuit)]*; sau
– *dec(urio) c[ohorttis II]* sau *c[oh(ortis)* / *Aeli[ae]* / *Mat[t(iacorum)* / *[b(ene) m(erenti) p(osuit)]*.

Cea de-a doua soluție i se pare autorului mai verosimilă: „Se pare că auxiliarilor din *cohors II Aelia Mattiacoum* (numele *Aelia*, al cohortei, preluat din titulatura oficială a împăratului Antoninus Pius, ar fi atestat pentru prima dată în acest document) le-a revenit sarcina de a apăra frontiera nord-dunăreană, împreună cu *classici* flotei moesice, într-o perioadă în care armata Moesiei Inferior, chemată în sprijinul trupelor imperiale, lăsase Dobrogea aproape lipsită de apărare. Este posibil ca *decurio cohortis*, al cărui nume, din nefericire, nu s–a păstrat pe fragmentul de *ara*, să fi murit în luptele cu invadatorii costoboci, în anul 170 p.Chr.”.

Nouă ni se pare mai acceptabilă soluția că, în r. 4, ar fi vorba de *cohors II Mattiacorum* (sediul la Dinogetia); în r. 3 era numele unui fost militar al acestei trupe, care, după *honesta missio*, a ales să se stabilească la Noviodunum. Ca alternativă, am propune următoarea reconstituire parțială:

[- - - - - - - - - -]
[- - -] dec(urio) c[ol(legii) - - -]
[et P.] Aeli[us - - - - -]
[vet(eranus) coh(ortis) II] Matt[iacorum]
[- - - - - - - - -]

2561–2562. Adela Bâltâc, Dragoş Hălmagi, *Două inscripții greceşti inedite de la Histria*, Pontica 56, 2023, p. 321–331. Inscripțiile au fost descoperite în timpul cercetărilor arheologice sistematice de la Histria, în sectorul coordonat de Muzeul Național de Istorie a României, situat *extra muros* între Poarta Mare a cetății romane târzii și Turnul Mare.

2561. P. 323–324, nr. 1. Fragment dintr-o stelă de marmură, ruptă în toate părțile, păstrată la Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti, nr. inv. 359003. Dimensiuni: 11 × 14,5 × 11,5 cm; litere: 1 cm.

[- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - - -]ẠỊẸ[- - - - -]
[- - - - -] Λεύκιον ΤΑ[- - - - - -]
[- - - - -]ρεν ἐν τῇ μα[- - - - - -]
[- - - - - -]καταλιπεῖν[- - - - - -]
[- - - - - - - - - -]ο̣υ πατ̣[- - - - - -]
[- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -]

Pentru r. 2, a se vedea eventual insula Leuke: *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*, I, Bucureşti, 1964, p. 770–771 (indici).

2562. P. 324–326, nr. 2. Fragment de calcar, rupt în toate părțile, posibil din ISM I 67, una dintre cele două copii ale dosarului referitor la teritoriul histrian.

- -
[- - - - - - - - - - - - - - - - - -]ΔΙΕ[- - - - - - - - - - - -]
[vac. ἐπιστολὴ Κοδράτ]ου. Κοδρ[ᾶτος Ἰστριανῶν]
[ἄρχουσιν βουλῇ̣ δήμῳ̣ χ]α̣ίρειν·Α[- - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - - - - σκε]υ̣ασθῆν[αι - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - - - - - - -]αι ὑμα̣̃[ς - - - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - - - - - - - - -] *vacat*

După opinia editorilor, ne aflăm în fața unei alte scrisori din dosarul disputelor privind întinderea teritoriului histrian, afişat pe inscripții în diverse locuri din oraş și din teritoriu, cândva în epoca severică. Ar putea fi vorba de o scrisoare a unui alt guvernator al provinciei Moesia Inferior, Ummidius Quadratus (cca 118–122).

2563–2564. Dragoş Hălmagi, *Notes on the Greek Inscriptions*, Pontica 56, 2023, p. 349–356.

2563. TOMIS. P. 349–351, nr. 1. O nouă ediție a inscripției funerare de la Tomis, ISM VI/2, 597, în care este propusă o nouă lectură a ultimelor două rânduri păstrate. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, inv. nr. 4505.

Ἀπολ[λ]ώνιος
Δάδα[*ν* ἀ]νέστη-
σε τὴν [σ]τήλ̣[λ]ην
ἑαυτ[ῷ̣] καὶ *vac*.
[τ]ῇ̣ ἰδί[α̣ σ]υμβίῳ̣
Ζουν[ι]τι Κου- *vac*.
θία τ[οῦ] Οὐι - - -

2564. TOMIS. P. 352–353, nr. 2. O nouă ediție a inscripției funerare târzii, ISM VI/2, 544, cu o nouă propunere de lectură a numelui celui care a ridicat inscripția. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, inv. nr. 43462.

Α ω
† τίτο † λο(ν) †
v. Ἰούλ(ιος) Ἄτζεις βιξιλάρις *vac.*
ὅπου κῖτε ἡ γυνή μου μακα–
ρία *v.* Βονῷ̣σα· v. καὶ Τίτῳ̣ πρόσι–
σιν ἵνα ἡ γῆ ὡριθῇ̣ τὼ μνημῖον

ὑπὲρ τῆς μνημοσύνης αὐτῆς,
ὅτι ἐζ<ήσ>αμεν ὁμοῦ ἔτη κα', ὅτι vac.
- -

R. 3: *vel* Οὐα(λέριος).

Numele acestui *vexillarius* din garnizoana Tomisului va fi fost așadar *Iulius* sau *Valerius* Attius, redat Ἄτζεις. Astfel, inscripția ar putea data mai degrabă din a doua jumătate a secolului al IV-lea, poate spre anul 400, având în vedere prezența crucii, iar nu din a doua jumătate a secolului al V-lea, cum se credea anterior.

2565–2568. Livia Buzoianu, Dragoş Hălmagi, Aurel Mototolea, *Poséidon Hélikonios à Tomis*, în vol.: Livia Buzoianu, Vasilica Lungu, Dragoş Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques. Épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques*, Pontica 56, Supplementum X. Volume dédié à la mémoire de Alexandru Avram, Constanța, 2023, p. 411–430.

2565. P. 412–413, nr. 1, fig. 3. Stelă de marmură cu fronton triunghiular şi acrotere; partea inferioară ruptă. Dimensiuni: 0,40 × 0,34 × 0,08 m. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, inv. nr. 51963.

Μῆνις Κτησίου Ποσει-
δῶνος Ἑλικωνίου ἱερη-
σάμενος ἀνέθηκε χρυ-
σοῦς δέκα

2566. P. 413, nr. 2, fig. 4. Fragment de lespede de marmură. Dimensiuni: 0,37 × 0,35 × 0,075 m. Deasupra inscripției, un spațiu liber înalt de 21 cm (după editori, utilizat pentru o imagine pictată; sau piesa nu a fost terminată). Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, inv. nr. 51964.

Νουμήνιος Μονίμου Ποσει-
δῶνος Ἑλικωνίου ἱερη-
σάμενος ἀνέθηκε χρυσοῦς
δέκα

2567. P. 413–414, nr. 3, fig. 5. Stelă de marmură, cu fronton triunghiular şi acrotere (cea stângă lipseşte), ruptă în partea de jos. Dimensiuni: 0,52 × 0,32 × 0,08 cm. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, inv. 51965.

Ἱέροξ Ξεναινέτου
Ποσειδῶνος Ἑλικω-
νίου ἱερησάμενος
ἀνέθηκε χρυσοῦς
δέκα

2568. P. 414, nr. 4, fig. 6. Stelă de marmură, cu fronton triunghiular (frântă în două; acroperele distruse; colțul inferior stâng lipsă). Dimensiuni: 0,54 × 0,325 × 0,085 m. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, inv. 51966.

Ἡρότιμος Ξεναινέτου
Ποσειδῶνος Ἑλικωνίου
ἱερησάμενος ἀνέθηκε
χρυσοῦς δέκα

Personajele menționate în aceste patru inscripții, preoți ai lui Poseidon, au dăruit, fiecare, câte 10 stateri de aur. În continuare, autorii trec în revistă sursele privind cultul lui Poseidon la Tomis şi în Pontul Stâng.

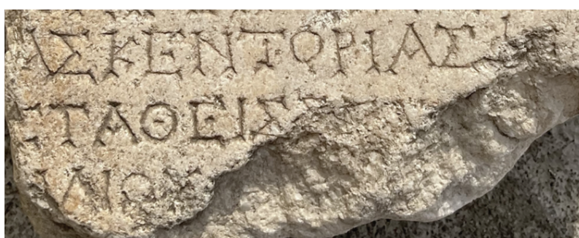
2569. CALLATIS. Fragment de stelă de marmură, rupt în toate părțile, descoperită undeva la Callatis. Dimensiuni: 13 × 18 × 10 cm; litere: 1,4–1,5 cm, iar cele rotunde 0,7 cm. Muzeul de Arheologie Mangalia, inv. nr. 242;
IG X, 3, 3, 1, 15

[Ἀγ]αθῆι [τ]ύχηι· ἐ[πὶ ἱέρεω - - - τοῦ - - -, μηνὸς - - - -]
[ἔδο]ξε τῶι δήμ[ωι, ἐπιμηνιεύοντος - - - - - - τοῦ - - - - -]
[- - -]ος εἶπεν· [ἐπειδὴ - - - - -] Καλλατιανὸς διατρίβων]
[παρὰ τῶ]ι βασι[λεῖ -]
[-]

Este un decret al unei *polis* care folosea dialectul ionic, cel mai probabil Histria, în cinstea unui callatian, prieten sau slujbaș al unui rege necunoscut. Datare: secolul al III-lea a.Chr.

2570. CALLATIS. Decretul în cinstea lui Monianius. Fragmentul din dreapta sus al unei stele de marmură, descoperită undeva la Mangalia. Dimensiuni: 13,5 × 13,5 × 4,5 cm; litere: 0,6–0,8 cm. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București (MNA, inv. L 1069).

ISM III 30 (bibliografia anterioară); IG X, 3, 3, 1, 24 – lecturi noi.

[- - - - - - - - - -] Μ̣ ο ν ι α ν ί ο υ *vac.*
[*vac.* ἐπὶ βασιλέος Ἀ]πόλλωνος Ἀγυέος τὸ
[*e. g.* δεύτερον *vac.* μηνὸς] Πεταγειτνίου νουμη-
[νίαι v. ἔδοξε Καλλα]ṭιανῶν τᾶι βουλᾶι κα[ὶ]
[τῶι δάμωι· οἱ στραταγοὶ καὶ σύṿẹδροι εἶπạ[ν]
[ἐπειδὴ - - - - - - - - - -Μ]ονιάνιος στρατι[ώτης]
[λεγεῶνος δ´ Σκυθικ]ᾶς κεντορίας Φẹ[- - - - - -]
[- - - - - - - - - - κατα]σ̣ταθεὶς σ///[- - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - - - - -]Λ̣ΛΙΟΥ [- - - - - - - - - - -]
[- -]

R. 8: σ̣τ̣α̣τ[ιωνάριος?] – F. Matei-Popescu.

Noile restituiri aparțin lui Alexandru Avram și Dragoș Hălmagi. Este vorba de un soldat din legiunea IV Scythica, din centuria unui anume *Fe[- - -]*, *e. g. Ferox* (a se remarca latinismul), onorat la Callatis pentru servicii aduse orașului la începutul stăpânirii romane în Pontul Stâng.

În penultimul rând, se poate vedea destul de bine secvența ΣΤΑ după verbul καθίστημι (a rândui, a dispune, a instala într-o funcție), care nu poate decât desemna misiunea sau funcția lui Monianius. Din literele păstrate, se poate întregi *stationarius* (vide *infra*). Pe ultimul rând, se păstrează o parte din numele personajului, care l-a trimis pe Monianius la Callatis, poate unul dintre legații imperiali activi în zona de nord a Macedoniei și în Thracia la începutul erei creștine (Florian Matei-Popescu, *The Origins of the Province of Moesia: Romans, Greeks and Thracians*, în T. Castelli, Chr. Müller (eds.), *De Mithridate VI à Arrien de Nicomédie : changements et continuités dans le bassin de la mer Noire entre le Ier s. a.C. et le Ier s. p.C.*, Bordeaux, 2022, p. 121–151, cu bibliografia anterioară) sau poate *legatus legionis IV Scythicae*, unde activa Monianius.

Stationarii sunt soldați așezați în anumite puncte-cheie, *stationes*, având diferite însărcinări militare, polițienești, administrative și chiar fiscale (Maria Federica Petraccia Lucernoni, *Gli* ***stationarii*** *in età imperiale*, Roma, 2001; Christopher J. Fuhrmann, *Policing the Roman Empire: Soldiers, Administration, and Public Order*, Oxford, 2012, p. 202, 211). Unii sunt trimiși în orașele grecești, cum este cazul lui T. Valerius Secundus, *stationarius Ephesi* și *miles cohortis VII praetoriae* (CIL III 6085; CIL III 7135; CIL III 7136; ILS 2051; 2052) sau Aurelius Maximinus, *miles cohortis VII praetoriae*, *stationarius Zmyrnae* (IK 23, 382). Dacă lectura este corectă, am avea de a face cu cea mai timpurie atestare epigrafică a acestui termen din vocabularul militar roman.

Ar fi posibil ca inscripția ISM III 28 = IG X, 3, 3, 1, 22 să fie partea finală a acestui decret: „Fortasse hic cum t. 22 consociandus”.

2571. CALLATIS. Partea din stânga a unei stele de marmură, cu loc de descoperire necunoscut. Ar putea proveni însă de la Callatis (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, MNA, inv. L 916); dimensiuni: 7,5 × 9 × 7,3 cm; litere: 0,9–1,1 cm.

IG X, 3, 3, 1, 31

[- -]
[- - - ΟΙ] [- -]
ΡΙΔΑΣΤΑ̣ [- - - - - - - - - - - - ὅπως οὖν]
καὶ ὁ θίασ[ος φαίνηται - - - - -- - - - - ἐν]
τᾶι τριετη[ρίδι - - - - - - - - - - - - - - - - -]
ξ[– –] καὶ [- -]
[- -]

Ar putea fi vorba de un decret al thiasului dionisiac de la Callatis (ISM III 44, 45 = IG X, 3, 3, 1, 32–33). Datare: secolele II–I a.Chr.

2572. CALLATIS. Stelă de calcar, ruptă în trei bucăți, descoperită nu se știe unde, dar atribuită Callatidei, având în vedere magistratul eponim, acum la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" (MNA, fără nr. inv.). Dimensiuni: 71 × 34–38 × 9–15 cm; litere: 1,5–2,2 cm, ornate cu *apices*.
IG X, 3, 3, 1, 40 (lectură A. Avram, D. Hălmagi).

Ἐπὶ βας‹ι›λέος Νουμηνίου,
μηνὸς Ἀρτεμιτίου τρι-
ακάδι, πραισιμνῶν-
τος εἰσαγωγέων Σί-
μου τοῦ Σίμου· οἱ εἰσα-
[γ]ω̣γεῖς ἐνεγραψαν
τοὺς κακούργους Ὄλ-
βιον Χαρίτωνος, Γέρον-
τα Γέροντος, ὅτι φυγὰ
καὶ θάνατος αὐτῶν κα-
τεγνώσθη διὰ τὸ παρα-
δοθῆμεν εἰς τὸ δικαστή-
ριον ἐπὶ [θαν]άτωι καὶ
ὑπεξ[ι]στάμεν. *vac.*

Decizie a colegiului de acuzatori publici (*eisagogeis*; despre aceștia, vezi și ISM III 39 = IG X, 3, 3, 1, 41) de a-i înscrie pe răufăcătorii Olbios, fiul lui Chariton, și Geron, fiul lui Geron, care fuseseră deja condamnați la moarte și trimiși în exil, dar care fugiseră, după ce aflaseră că acuzatorii au înaintat cazul la tribunalul orașului (*dikasterion*), cu propunerea de pedeapsă capitală. Datare: secolul al III-lea a.Chr. A se vedea și traducerea în limba germană, propusă de Klaus Halloff (http://telota.bbaw.de/ig/digitale-edition/inschrift/IG%20X%203,%203,%2040): „Unter dem basileus Noumenios, im Monat Artemitios, am dreißigsten; den Vorsitz der öffentlichen Ankläger hatte Simos S.d. Simos. Die öffentlichen Ankläger haben verklagt als Übeltäter Olbios S.d. Chariton (und) Geron S.d. Geron, weil Verbannung und Tod über sie verhängt worden sind wegen der Übergabe (des Falles) an den Gerichtshof (mit Antrag) auf Todesstrafe und des Verschwindens (der Deliquenten)".

2573. CALLATIS. Arhitravă de calcar, ruptă în mai multe bucăți, păstrate la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București (MNA, L 373–374), Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța (nr. inv. 1454) și Muzeul de Arheologie din Mangalia

(nr. inv. 476–478 și un fragment fără număr de inventar). Au fost descoperite la Mangalia, Fântâna Mare (Bașpunar), Valea Seacă, Straja și Constanța.

Anumite fragmente au fost publicate anterior ISM III 61 și 101; ISM II 55 și 88; Dragoș Hălmagi, *Notes on Greek Inscriptions (II)*, Pontica 53, 2020, p. 435, nr. 7. Adunate acum în IG X, 3, 3, 1, 75.

[Θε]οῖς π[ατρίοις καὶ Αὐτοκράτο]ρι [Καίσαρι Τίτῳ Αἰλίῳ] Ἁδριανῷ Εὐσεβεῖ Σε[βαστῷ, ἀρχιερεῖ μεγίστ]ῷ καὶ [Μάρκῳ Αὐρηλ]ίῳ Κ[αί]σαρι καὶ Λουκίῳ Α[ἰ]λίῳ Κ‹ο›μόδῳ καὶ [- - -]

[- - - - -] Κοΐντου Φ]ουφικίου Κορ[νούτου πρεσβευτοῦ Σεβαστ]οῦ ἡ[γεμονεύοντος τῆς ἐπαρχείας]

Τὶτος Φλ]αο[ύι]ος Ἡρακλε[ίδου υἱ]ὸς Θεόδω[ρος ἐκ διαθήκης τοῦ] πάππο[υ ἀυτοῦ Τίτ]ου Φ[λ]αουίου Δ̣ημη[τρίου]\

[ἐκ τῶν ἰδ]ίων τ[ὸν ναὸν κατεσκεύασ]εν ἀγοράσας κα[ὶ καθιερώσας τ]ὸν τόπον. *hedera*

Inscripția menționează construcția și ornarea unui templu la Callatis, închinat cel mai probabil unor *Dii patrii* de către un everget local, T. Flavius Theodoros, fiul lui Herakleidos, ca urmare a testamentului bunicului său, T. Flavius Demetrios, în timp ce Q. Fuficius Cornutus (PIR^2 F 497) era guvernatorul provinciei Moesia Inferior, între 152–154.

2574. CALLATIS. Masă sacră de marmură albă, descoperită undeva la Mangalia; dimensiuni 15 × 48 × 128,5 cm; litere 1,6–1,9 cm, cele rotunde mai mici, 0,8 cm. Mai târziu, sus pe lateral a fost gravată inscripția ISM III 148 = IG X, 3, 3, 1, 195.

IG X, 3, 3, 1, 86.

Κόσσινα Δίωνος
ἱερατεύσασα Ἀρτέμιτι
Ὀρθωσίαι.

Epiclesa Artemidei derivă de la muntele Orthosium sau Orthium din Arcadia. Cultul a fost popular la Sparta, dar și în Kerameikos, la Athena și pe coasta Byzantium, de unde probabil a ajuns și la Callatis. Datare: a doua jumătate a secolului al III-lea a.Chr.

2575. CALLATIS. Bază fragmentară de statuie de marmură a lui Herakles, descoperită în zidul de incintă, la colțul NV. Dimensiuni: 17,5 × 17,5–26 × 39 cm; litere: 3,2–5 cm. Muzeul de Arheologie Mangalia (fără nr. inv.)

Alexandru Avram, Mihai Ionescu, *Three new inscriptions from Callatis of the Roman period*, în David Braund, Angelos Chaniotis, Elias Petropoulos (eds.), *The Black Sea Region in the Context of the Roman Empire. International Symposium dedicated to the Memory of Victor. I Sarianidi (Athens 5–8 May 2016)*, Atena, 2022, p. 383–385, nr. 1; IG X, 3, 3, 1, 91.

[- - - -] Μαίδατα [- - - - - - - - - -]
[- - -Σ]ώστρατος [- - - - - - - - - -]
[- - - -] Ἡρακλῆ ἀ[νέθηκαν - - -]

Maidatas este un nume de origine persană. Datare: secolul I p.Chr.

2576. CALLATIS. Stelă funerară de marmură, ruptă la dreapta, descoperită undeva la Mangalia. Dimensiuni: 19 × 11 × 16,5; litere: 1 cm. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, inv. nr. 95).

AÉ 1994, 1533 = ISM III 95: considerată a fi fost o dedicație către Cosconius Gentianus (PIR[2] C 1526), guvernatorul Moesiei inferior în anii 193–197.

IG X, 3, 3, 1, 106 (lectură nouă: K. Hallof, D. Hălmagi).

[Α]ὐρ(ήλιος) ΕΙ̣ [- - -Δι]-
[ο]γενιανοῦ, γε[ωμέ]-
τρης τῆς ἐπαρχ[είας καὶ]
ἀρχιτέκτων ἐκ τῶν [ἰδί]-
ων ἅμα τοῖς ΔΡ̣[- - - - -]

Avem, așadar, de a face cu stela funerară a unui *geometra provinciae (Moesiae inferioris)* și al colegiului arhitecților din oraș. Provincia Moesia Inferior era cunoscută pentru numărul și calitatea topografilor (a se vedea, în schimbul de scrisori între Pliniu cel Tânăr și Traian, mențiunea unei solicitări a împăratului către guvernatorul Moesiei Inferior, P. Calpurnius Macer, să-i trimită un *librator* lui Plinius – X, 61, 5: *Ego interim Calpurnio Macro clarissimo viro auctore te scripsi, ut libratorem quam maxime idoneum mitteret*; X, 62: *Calpurnium Macer credo facturum, ut te libratore instruat, neque provinciae istae his artificibus carent*). Având în vedere numele personajului, inscripția datează după anul 212 p.Chr.

2577. CALLATIS. Fragment de arhitravă de calcar, rupt la stânga și în partea de jos, descoperit, în anul 2010, pe insula din fața portului Mangalia și păstrată acum la Muzeul de Arheologie Mangalia. Dimensiuni: 18 × 122 × 54 cm, păstrând marginile de sus și din dreapta; litere: 3,8–4,2 cm. Alexandru Avram, Mihai Ionescu, *Nouvelles inscriptions de Callatis*, în A. Robu, I. Bîrzescu (eds.), *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire. Actes du colloque de Mangalia (8–12 juillet 2012)*, Paris, 2016, p. 451–454, nr. 1; AÉ 2016, 1366bis = SEG LXIII 531; IG X, 3, 3, 1, 109.

ὁ δᾶμος
[- - - - -]ν καὶ τὸ γυμνάσιον Καίσαρι Σεβαστῶι

R. 2 (începutul): [τὰν βασιλικὰ]ν vel [τὰν στοὰ]ν – Avram, Ionescu.

Gimnaziul din Callatis a fost dedicat, împreună cu o altă construcție, probabil o *basilica*, lui Augustus, fiind în viață; sau, după cum este considerat în IG, a fost construit un spațiu destinat cultului imperial în interiorul gimnaziului: „Civitas Callatianorum sine dubio gymnasium iam habebat, sed nunc eodem loco spatium cultui Augusti consecratum disponitur".

2578. CALLATIS. Stelă funerară de calcar, ruptă în partea de jos, descoperită, în anul 2015, la Mangalia, pe str. Oituz, reutilizată în necropola târzie a orașului. Dimensiuni: 45 × 67 × 24 cm; litere: 4–4,5 cm. Muzeul de Arheologie Mangalia, nr. inv. 3855.

Alexandru Avram, Mihai Ionescu, *Three new inscriptions from Callatis of the Roman period*, în David Braund, Angelos Chaniotis, Elias Petropoulos (eds.), *The Black Sea Region in the Context of the Roman Empire. International Symposium dedicated to the Memory of Victor. I Sarianidi (Athens 5–8 May 2016)*, Atena, 2022, p. 385–387, nr. 2; IG X, 3, 3, 1, 167.

Θεοῖς Καταχθονίοις·
Οὔλπιος Παῦλος οὐε-
τρανὸς γένει Δεβελτηνὸς
στρατευσάμενος ἔτησι κε´,
ζ̣ῃ̣σ̣α̣ς ἔτη -, ἐ̣νθάδ[ε]
[- - - - - - - - - - - - - -]

Un veteran al armatei romane, originar de la Deultum, (M.) Ulpius Paulus, care s-a așezat la Callatis după terminarea serviciului militar. Este foarte probabil că provenea din teritoriul coloniei Flavia Pax Deultensium; fiind recrutat într-o trupă auxiliară în Moesia Inferior, a primit cetățenia romană după terminarea serviciului militar. Datare: jumătatea secolului al II-lea p.Chr.

2579. CALLATIS. Stelă de calcar, ruptă în două, descoperită la Mangalia în anul 2015, în perimetrul orașului antic. Dimensiuni: 173 × 64 × 13,5 cm, ornată cu trei acrotere; litere: 3,5–4 cm.

Alexandru Avram, Mihai Ionescu, *Three new inscriptions from Callatis of the Roman period*, în David Braund, Angelos Chaniotis, Elias Petropoulos (eds.), *The Black Sea Region in the Context of the Roman Empire. International Symposium dedicated to the Memory of Victor. I Sarianidi (Athens 5–8 May 2016)*, Atena, 2022, p. 387–388, nr. 3; IG X, 3, 3, 1, 192 (lectură: A. Avram, D. Hălmagi și K. Hallof).

Σωφροσύνης ἀ[ρ]ετὴν
ἐνδιξαμένη θάνες ᾧ̣-
κα *vac.* / σὺν τέκνῳ̣ φιλίῳ̣
μινυνθαδίῳ̣ γεγαῶ-
[τι / π]αιδία̣ [ἐ]κλιφθέν-
[τα. . .] ΒΓ[. .]κῆδος ἔχ-
[ουσι / .] ΟΥ[. . . .] ἔναιε
[- - - - - - - - - - - -ΨΑ[. .]Λ̣
[- - - - - - - - - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - - - - - - - - - -]
Δ[-]Α[- - - - - - - - - - - - - -]
ΤΑΤΗΤ[.]ΕΣΕΠΟ[- - - - -]
Ν[.]ΓΑ πᾶσιν ΤΙ[- - - -Ὀκ–]
ταουιανὴ ἐ̣π[όησε].
Χαῖρ[ε].

Distih elegiac pe o stelă ridicată de Octaviana în secolele III–V p.Chr.

2580. CALLATIS. Stelă de calcar, ruptă în partea de jos, descoperită în urma săpăturilor arheologice din necropola de vest a orașului. Dimensiuni: 115 × 55 × 20 cm; litere neglijent scrise: 24 cm. Muzeul de Arheologie Mangalia, inv. nr. 2756.

Alexandru Avram, Mihai Ionescu, *Nouvelles inscriptions de Callatis*, în A. Robu, I. Bîrzescu (eds.), *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire. Actes du colloque de Mangalia (8–12 juillet 2012)*, Paris, 2016, p. 456–457, nr. 3; SEG LXVI 84; IG X, 3, 3, 1, 196.

Δύο μὲν τύνβοι·
Μακα- *vac.* καὶ Νεί-
ρίων ἐ[ν]- *vac.* κη.
θάδε κῖ-
ται·
χερε παροδῖτα.
vacat.

Stelă funerară a soților Makarion și Neike, amândoi purtând nume creștine, datând din secolul al IV-lea. Stela menționează existența a două morminte.

2581. CALLATIS. Stelă de marmură, descoperită în condiții necunoscute la Mangalia, ruptă în două bucăți. Dimensiuni: 115 × 27,7 × 18,8 cm; litere: 3,4–4 cm. Muzeul de Arheologie Mangalia, inv. nr. 216.

Alexandru Avram, Mihai Ionescu, *Nouvelles inscriptions de Callatis*, în A. Robu, I. Bîrzescu (eds.), *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire. Actes du colloque de Mangalia (8–12 juillet 2012)*, Paris, 2016, p. 457–469, nr. 4; IG X, 3, 3, 1, 216.

Χαῖρε πα-
ροδεῖτα· Ἀ-
δέλφι(ο)ς ἐν-
θάδε κεῖμẹ,
τῷ γένι μέν
Γαλάτης, ἐ-
τῶν εἰκοσι-
πέντε. τέ-
θ›νηκ’ ἀβού-
λως, ἀνεν-
τόλοι‹ς› δὲ πά-
ρειμι· *vac.*
ἄλλος τετ-
ρύφηκε, φί-
λε, καμάτο-
υς γονέων
μου. *vac.* Νόν-
να τὸ μνη-

μόσυνον ὀ-
λίγου χρόνου
ΛΡΟΣ

Stela funerară a lui Adelphios, originar din Galatia, mort la 25 de ani la Callatis, cândva spre sfârșitul secolului al III-lea sau în prima jumătate a secolului al IV-lea. După interpretarea lui Denis Feissel, ar fi vorba de o persoană de religie iudaică, având în vedere r. 9–12, pe care le traduce: „je me trouve parmis des gens qui ignorent les Commandements"; ἔντολοι ar fi cele 10 porunci; traducerea din IG: „mortuus sum inconsulte, et adsum eis, qui sunt sine mandatis". Este vorba de un *Iudaeus* care a trăit la Callatis și a fost îngropat printre păgâni sau creștini iudei.

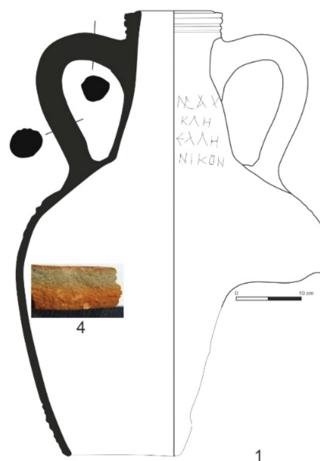
2582. Natalia Mateevici, Petre Colțeanu, *A New Lot of Greek Amphoric Stamps from Medgidia Elenistic 1 Site, Constanța County*, SAA 29, 1, 2023, p. 21–45.

Autorii publică un lot de 67 de ștampile amforice, provenind din șase centre de producție: Thasos, Cnidos, Rhodos, Heracleea Pontica, Sinope (37 de ștampile) și Chersones. Cronologic, acestea se încadrează între prima jumătate a secolului al IV-lea și mijlocul secolului al III-lea a.Chr. Ștampilele au fost descoperite în urma cercetărilor arheologice preventive din anul 2022, pe locul unei extinderi a carierei de piatră utilizate de fabrica de ciment, spre limitele localității Poarta Albă.

2583. Ana Honcu, Paul Ciobotaru, *A Greek* ***graffito*** *Discovered in the Sântâna de Mureș–Chernyakov Settlement from Negrilești, Galați County*, SAA 29, 1, 2023, p. 123–139.

Graffito executat *post cocturam* pe gâtul unei amfore de tip Zeest 80, descoperită, în anul 2007, în timpul cercetărilor arheologice din situl menționat, într-o groapă menajeră, împreună cu patru vase de stocat și o altă amforă:

NAY
ΚΛΗ
ΕΛΛΗ
ΝΙΚΟΝ

Sunt prezentate mai multe posibilități de întregire, dintre acestea două sunt mai probabile:

– ναύ/κλη(ρον) Ἑλλη/νικὸν – în cazul acuzativ: de la *sau* pentru armatorul Hellenikos; sau

– ναυ/κλή(ρον) Ἑλλη/νικὸν – navă de transport grecească, unde *hellenikon* este un adjectiv – mai puțin probabil însă, chiar dacă amforele de tip Zeest 80 provin din zona Mării Egee, unul dintre centre fiind Cyzic.

Amforele de acest tip datează de la mijlocul secolului al III-lea și continuă și în prima parte a secolului al IV-lea. Având în vedere dimensiunile, transportau, cel mai probabil, ulei. Graffito a fost executat poate undeva pe limesul provinciei Scythia, indicând că este un transport pe un vas grecesc, dar, având în vedere dificultățile de lectură, această interpretare nu este sigură.

*

2584. Sirra/Serrhae (mod. Serres). Lespede de marmură, cu inscripție greacă. Dimensiuni actuale: 71 × 52 × 16 cm. Înălțimea literelor: 3,2–3,7 cm. Muzeul arheologic din Seres, Grecia.

Efthymos Rizos, *Two Roman Epigraphic Finds from the Strymon Plain*, ZPE 221, 2022, p. 129–134.

[- - - - - - - - - - - - -] σίδω[ρος ἀρχιερεὺς τοῦ]
[κοινοῦ Μακεδ]όνων Κλ(αύδιον) Π[- - - - - -]
[- - - - - - - - - -]ν Κρῖσπον χιλ[ίαρχον σπείρης]
[α΄ Ἱσπανῶν] Φλαουΐας πιστῆς [εὐσεβοῦς ἐν]
[Γερμανίᾳ, χιλί]αρχον σπείρης β΄ Φλαο[υΐας]
[Κομμαγη]νῶν ἐν Μοισίᾳ, χιλίαρχον
[σπείρης] β΄, χιλιάνδρου τοξοτῶν Σύρων
[πολ]ειτῶν Ῥωμαίων ἐν Μαυριττανίᾳ
[Τιγγ]ιττανῇ, ἔπαρχον εἴλης πρώτης Θρᾳκ[ῶν]
[Μ]αυριττανῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ π[ρὸς]
[Α]ἴγυπτον, εὐεργέτην τειμῆς χ[άριν]

Dedicantul inscripției, Isidoros, era ἀρχιερεὺς / ἀγωνοθέτης τοῦ κοινοῦ Μακεδόνων. Cel onorat, *Claudius P[- - -] Crispus*, cavaler roman, a parcurs milițiile ecvestre (cu repetări), spre sfârşitul secolului I, având în vedere provinciile unde staționau unele unități militare, despre care ştim că apoi au fost transferate în alte provincii:

– *tribunus cohortis I Hispanorum Flaviae piae fidelis in Germania* (Inferior)
– *tribunus cohortis II Flaviae Commagenorum in Moesia* (Superior)
– *tribunus cohortis bis*
– *tribunus Syrorum sagittariorum civium Romanorum in Mauretania Tingitana*
– *praefectus alae primae Thracum Mauretanica in Alexandria ex Aegypto*

2585. SIMITTHUS. Altar de calcar, descoperit în locul denumit Sidi Asem, la circa 1,5 km depărtare de Simitthus. Dimensiuni: 175 × 68,5 × 68 cm. Litere înalte de 4–6 cm; ligaruri: r. 3 TI, 4 LI (PVBLICO), 9 IN.

Moheddine Chaouali, *Le chevalier* ***C. Sallustius Forensis Sextilianus*** *: sa carrière et son retour à Simitthus accompagné de sa famille*, Carthagine. Studi e Ricerche 7, 2022, p. 1–20.

D M S
C SALLVSTIVS C FIL
QVIR FORENSIS SEXTI
LIANVS EQVO PVBLICO
ET IN QVINQVE DECV
RIAS ADLECTVS PRAE
FECTVS COH I DELMA
TARVM TRIB MIL LEG I
ITALICAE PRAEFECTVS IN
IVDEAM AD CVRAM FABR
ICAE NAVIVM VIX ANNIS
XXXXIIII

D(is) M(anibus) s(acrum), / C(aius) Sallustius, C(aii) fil(ius), / Quir(ina tribu), Forensis Sexti/lianus, equo publico, / et in quinque decu/rias adlectus, prae/fectus coh(ortis) I Delma/tarum, trib(unus) mil(itum) leg(ionis) I / Italicae, praefectus in / Iudeam ad curam fabricae nauium, uix(it) annis / XXXXIIII

După scriere, autorul datează acest epitaf în secolul al II-lea p.Chr. De asemenea, remarcă forma *Iudaea*; dar, după înfrângerea răscoalei conduse de Bar Kochba, pe timpul împăratului Hadrian, provincia a fost denumită *Syria Palaestina*. Prin urmare, inscripția datează din primele decenii ale secolului al II-lea.

Totodată, autorul remarcă prezenţa la Simitthus a altor trei purtători ai gentiliciului Sallustius; doi dintre aceştia erau sigur frați:

CIL VIII, 14667 (= IDRE II, 432): *D(is) M(anibus) s(acrum) / [- - -] Sallustius C(aii) f(ilius) Q(uirina tribu) For/[tun]atianus Sexti]lianus Costob/[oci]o quod inter Cos/[toboci(ios) n]utritus sit c[- - - / - - - m* vel *p]ater eius f[(ecit) - - -]*[1].

CIL VIII, 25679 (= IDRE II, 433): *D(is) M(anibus) s(acrum) / C(aius) Sallustius / Forensis / Dignianus / Costobius ui/xit annis X*.

Aceste inscripții au fost puse în legătură cu tribul traco-dacic al costobocilor (vezi discuția în comentariul inscripției IDRE II, 433): după Anton von Premerstein, aceşti copii ar fi fost capturați de costoboci în cursul unei năvăliri a acestora în Imperiu, când ar fi ajuns până în Africa de Nord – părere respinsă ca incredibilă de cercetarea istorică. După Jerzy Kolendo (ActaMN 15, 1978, p. 125–130), copilul a fost capturat într-o provincie de la Dunărea de jos, unde tatăl său lucra într-o carieră.

Noua inscripție de la Simitthus, care prezintă cariera lui Caius Sallustius Forensis Sextilianus, permite editorului să găsească o explicație mai convingătoare a acestei situații: cei doi copii erau fiii acestuia. Despre împrejurările în care au ajuns în ținutul costobocilor, explicația ar fi următoarea (p. 14–15)

„Ensuite, pour l'histoire des Costoboques : l'épitaphe de C. Sallustius Forensis Sextilianus remonte au règne d'Hadrien ou aux premières années du règne d'Antonin le

[1] Moheddine Chaouali propunea, pe bună dreptate, întregirea primului cognomen al personajului: *For[en]sis*.

Pieux. L'attestation de *Costobocius* sur les épitaphes des deux fils remonte elle aussi à cette même période, et par conséquent, la documentation épigraphique fait remonter les Costoboques à une époque plus ancienne que celle déjà relatée par les sources littéraires. Pendant son déplacement en Mésie comme tribun de la *legio I Italica* basée à *Nouae*, le fils aîné de C. Sallustius Forensis Sextilianus était élevé chez les Costoboques alors que le benjamin portait l'*agnomen* Costobius. À mon avis, ceci témoigne des liens spéciaux entre cette tribu et la famille de C. Sallustius Forensis Sextilianus en contredisant l'image véhiculée par les auteurs anciens qui font connaître une tribu hostile et répulsive. D'ailleurs, certains faits historiques et archéologiques permettent de nuancer les topos littéraires tels que les échanges commerciaux et diplomatiques entre Rome et cette tribu depuis les règnes d'Hadrien et d'Antonin le Pieux au plus tôt et le traitement d'*amicitia* dont bénéficiaient les membres de la famille d'un *rex Coisstobocensis* comme en témoigne ce texte découvert à Rome : *CIL* VI, 1801 (=*ILS,* 1801) : *D(is) M(anibus) / Ziai / Tiati fil(iae) / Dacae uxori / Piepori regis / Co{i}s{s}tobocensis / Natoporus et / Drilgisa auiae / cariss(imae) b(ene) m(erenti) fecer(unt)*".

Mai probabil este că cei doi copii, rămaşi în Moesia Inferior, în timp ce tatăl lor se afla în misiune în *Iudaea* (pe timpul lui Hadrian), au fost capturați la sud de Dunăre de o razie barbară; ei au fost eliberați (răscumpărați) după ce Sallustius Forensis Sextilianus s-a întors la terminarea misiunii în Orient.

2586. Fritz Mithof, Florian Matei-Popescu, *Gab es im Jahr 283 n. Chr. zwei dakische Provinzen südlich der Donau? Zur Lesung und Deutung der Inschrift AE 1912, 200 = ILBulg 188*, în vol: *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, edited by Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba and Ioan Piso, Wiesbaden, 2023 (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), p. 553–565.

Autorii propun o nouă lectură a textului unei tabele de bronz fragmentare (lipsește partea inferioară – dimensiuni: 14 × 10,3 × 0,5 cm; litere: 1 cm), descoperită în mănăstirea *Sedemte Prestola* (Șapte Altare), de la nord de Sofia, provenind de undeva din satul Bov, păstrată azi la Institutul Național de Arheologie cu Muzeu, Sofia (nr. inv. 4978). Publicată prima dată de Bogdan Filov, inscripția părea a înregistra momentul trasării frontierei dintre provinciile Dacia Ripensis și Mediterranea în vremea lui Carus și Carinus. Astfel, Dacia fondată de Aurelian la sudul Dunării ar fi fost, încă din acel moment, împărțită în două provincii. Noua lectură exclude această posibilitate (lectura a fost deja preluată și în EDCS–1130–1340). Redăm alăturat lecturile comparative:

Filow 1912 = AE 1912, 200	ILBulg 188 (Gerov)	Mitthof/Matei-Popescu
CAROETCARINO	CAROETCARINO	CAROETCARINO
AVGGGAIANVS	VAVGGAIANVS	[[VVCC]]GAIANVS
PRESESFINEM	PRESESFINEM	PRESESFINEM
POSVITNTERDV	POSVIINTERDV	POSVI+NTERDV
[+++]ACIASDILA	[+++]ACIASDILA	[++]+AC+ASDI+A

Filow 1912 = AE 1912, 200	ILBulg 188 (Gerov)	Mitthof / Matei-Popescu
Caro et Carino	*Caro et Carino*	*Caro et Carino*
Augg(ustis)	*v(ictoribus?) Aug(ustis)*	*[[v(iris) c(larissimis)]]*
Gaianus	*Gaianus*	*Gaianus*
pr(a)eses finem	*pr(a)eses finem*	*pr(a)eses finem*
posuit (i)nter du[as]	*posui inter du-*	*posui inter du-*
[D]acias dila-	*[as D]acias dila-*	*[as] facțas diḷa-*
[psum ---]	*[psum ---]*	*[---]*
	- - - - - -	- - - - - -

Așadar, tabella datează din anul 283 (ianuarie – august/septembrie), întrucât autorii consideră că este menționat consulatul celor doi împărați și nu are legătură cu trasarea frontierei dintre două provincii Dacia. Lectura ultimelor două rânduri ar putea lua în considerare o lărgire a unor proprietăți funciare și trasarea unei noi linii de demarcație între ele: *inter du/[as] facțas dila[tationes? - - -]*.

SESIUNEA ANUALĂ DE COMUNICĂRI ȘTIINȚIFICE A INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

În anul 2024, sesiunea anuală de comunicări științifice „Metodă, teorie și practică în arheologia contemporană" a revenit la perioada sa deja tradițională de desfășurare, mai precis ultimele zile ale lunii martie (27−29 martie). Manifestarea a fost organizată de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" în colaborare cu Biblioteca Academiei Române – Cabinetul Numismatic și Muzeul Municipiului București. Tematica foarte variată a atras an de an interesul specialiștilor, fapt dovedit de numărul comunicărilor – 122 (dintre care au fost susținute 117)[1], grupate în 32 de secțiuni (una plenară, una de generalități, 12 de pre- și protoistorie, opt referitoare la epocile greacă și romană și zece dedicate epocii migrațiilor și Evului Mediu). La fel ca anul trecut, lucrările sesiunii s-au desfășurat concomitent, în patru spații: amfiteatrul „Ion Heliade Rădulescu" al Bibliotecii Academiei Române, sala de expoziții a Cabinetului Numismatic al Academiei Române și Casa Filipescu-Cesianu și Casa Severeanu ale Muzeului Municipiului București. Autorii comunicărilor au fost nu numai din țară (din Alba Iulia, Alexandria, Arad, Baia Mare, București, Buzău, Caransebeș, Călărași, Cluj-Napoca, Constanța, Deva, Galați, Iași, Oltenița, Piatra Neamț, Pitești, Ploiești, Satu Mare, Sfântu Gheorghe, Sibiu, Sighișoara, Slobozia, Suceava, Târgoviște, Târgu Mureș, Târgu Neamț, Timișoara, Tulcea, Turda), ci și din Austria (Viena), Franța (Paris), Germania (Berlin, Frankfurt/Main), Italia (Ferrara), Marea Britanie (Edinburgh, Sheffield), Polonia (Poznań, Varșovia), Republica Moldova (Chișinău), Statele Unite ale Americii (Athens GA, Austin TX, Superior WI), Țările de Jos (Leiden) și Ungaria (Budapesta, Debrecen).

Abordările problemelor referitoare la demersul arheologic, devenite constante în cadrul sesiunilor anuale de comunicări științifice organizate de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", nu au lipsit nici la sesiunea din acest an, când a fost pus cu mult curaj în discuție un subiect delicat – acela al relațiilor dintre cercetători, care influențează nu doar în sens pozitiv, ci, din păcate, uneori și negativ demersul de dobândire a cunoașterii arheologice. Deveniți deja de mulți ani colaboratori constanți ai arheologilor, specialiștii de la Laboratorul RoAMS al IFIN-HH și-au sintetizat anul acesta rezultatele și învățămintele experienței de peste zece ani de datare radiocarbon a materialului osteologic, în încercarea, extrem de utilă și binevenită, de a îmbunătăți interacțiunea cu disciplina arheologiei.

[1] Rezumatele comunicărilor înscrise în program, dar care nu au fost susținute, au titlurile încadrate între paranteze drepte.

Spectrul tematic adus în discuție de cele 43 de comunicări de pre- și protoistorie (dintre care au fost susținute 40) a fost, și anul acesta, unul extrem de variat, nu numai în sensul cronologic, acoperind practic toate epocile, ci și ca subiecte abordate. Indiferent că a avut în vedere fie un anumit sit, o așezare, cetate sau necropolă (Pietrele[2], Gumelnița, Cuina Turcului, Hoisești – *La Curmătură*, Hărău – *Pe Șag*, Homorod – *Pe Poduri*, Sălnița, Sâncrai, Saharna – *La Revechin* și *Țiglău*, Climăuții de Jos – *Pe Holm*, Horodca Mică, Vânători – *La Jolică*, Ferigile, Trestieni, Popești, Pietroasa Mică – *Gruiu Dării*, Cârlomănești, Grădiștea de Munte, Luncani – *Piatra Roșie*, Cugir), fie o micro-zonă (valea Bistriței, a râului Ialpug, bazinul superior al Prutului, bazinul Nistrului de mijloc, cel al râului Ciorna) sau macro-zonă (spațiul est-carpatic), niciuna dintre comunicări nu s-a mulțumit să fie doar o simplă prezentare a unor date obținute în urma săpăturilor. Și anul acesta, comunicările au ilustrat pe deplin permanenta încercare de a transforma acumularea de date din teren într-un demers complex, cu valențe de înțelegere și integrare a multiplelor relații – cu peisajul, cu resursele economice, cu așezările învecinate, dintre oamenii care locuiau sau se îngropau într-un anumit loc. Discuția asupra anumitor piese (precum industria materiilor dure animale, piesele litice arse, „pietrele de șlefuit ceramica”, statuetele antropomorfe din cultura Starčevo–Criș, cele șapte topoare de metal recent descoperite în jud. Hunedoara, fibulele de tip Beltz J sau cele de schemă „tracică”, cana-*modiolus* cu reprezentări figurative), metode de producere a ceramicii (folosirea ceramicii pisate ca ingredient) și a pieselor de metal (tiparele din piatră pentru turnarea pieselor de cupru sau bronz) sau de construcție a zidurilor cetăților dacice a depășit, la rândul ei, simpla descriere sau încadrare tipologică, devenind o modalitate de a investiga folosirea sau transferul de cunoștințe tehnologice, semnificația de modă sau simbolică. Studiile de arheobotanică sau de arheozoologie, dedicate unui anumit sit (Luncavița – *Cetățuia*, Alexandria – *Limonagiul*, Hurezani) sau unei micro-zone (valea Mostiștei) au devenit demersuri din ce în ce mai frecvente, prilejuri de analiză a modului de folosire a anumitor resurse naturale sau animale și de definire a caracteristicilor paleoeconomiei unei comunități sau culturi.

Numărul comunicărilor care au abordat tematici referitoare la epoca greacă și epoca romană, atât în Imperiu, cât și în *Barbaricum*, a crescut în raport cu anii trecuți – 35 (dintre care au fost susținute 34). Pe lângă creșterea numărului comunicărilor, trebuie subliniat un alt aspect, la fel de important, acela al numărului mare de situri analizate și al diversității aspectelor supuse analizei: Histria (cu prezentări despre piese – ceramica atică cu figuri negre, suporturile de masă cu decor animalier, monedele de argint emise în perioada elenistică, opaițele din Sectorul *Sud*, platoul ceramic cu reprezentări antropomorfe din Sectorul *Basilica cu criptă* sau lotul de piese descoperite în anii 1927–1960 aflat în depozitele Muzeului Național de Antichități; rezultate ale cercetărilor din anumite sectoare – *Poarta Mare – Turnul*

[2] ***Pietrele at the Lower Danube. The Copper Age Tell Settlement*** – Svend Hansen (DAI Berlin), Meda Toderaș, Radu Băjenaru (IAB), Jürgen Wunderlich (Institut für Physische Geographie, Goethe-Universität, Frankfurt am Main).

Mare sau *Platou*), Tomis (cu discuții asupra staterilor de aur de tip Lysimach, a marmurelor colorate din Edificiul roman cu mozaic sau a mormintelor din epoca romană timpurie recent descoperite în urma unor săpături de salvare), Medgidia (amforele de tip Erythrea), Tropaeum Traiani (prezentarea rezultatelor din sectoarele A și C în campania 2023), Troesmis (discuția asupra rezultatelor prospecțiunilor geofizice și geoarheologice), Dinogetia (ceramica romană de servit), Tibiscum (un studiu statistic asupra ceramicii și o discuție asupra unui fragment de diplomă militară nou descoperit), Apulum (un lot de material tegular ștampilat din castrul legiunii XIII Gemina), Napoca (*terra sigillata* de import), Sutor (cercetările din zona porții de nord), Cumidava (rezultatele noilor investigații magnetometrice), Albota (cercetarea magnetometrică și arheologică a valului de pământ), Iasos (opaițele decorate cu gladiatori din groapa votivă B). Chiar dacă nu au avut un context clar de descoperire, cele două fragmente dintr-un sarcofag egiptean, păstrate în colecțiile Muzeului Național de Antichități și ale Muzeului Patriarhiei din Alexandria și setul de brățări de aur din perioada romană târzie, aflat actualmente în colecțiile Muzeului Național de Istorie a României, au fost supuse unei minuțioase analize epigrafice și tipologice, prilej de reflecție asupra stilurilor, tehnologiilor și mentalităților. Analizele epigrafice asupra unei inscripții din teritoriul orașului Singidunum și a stâlpilor miliari de la Dunărea de Jos și numismatice asupra unui tezaur de denari romani republicani de la Săseni pe Vale au adus date cu implicații semnificative asupra fenomenului economic al pătrunderii monedei romane în mediul dacic și al istoriei provinciilor romane. Corelarea descoperirilor arheologice cu datele oferite de sursele scrise a constituit un prilej de pasionante dezbateri asupra distrugerii zonei sacre de la Histria sau asupra localizării bastarnilor. Cele patru comunicări tratând subiecte referitoare la epoca romană în *Barbaricum* (așezările culturii Przeworsk din nord-vestul României, rezultatele săpăturilor pe coridorul Variantei ocolitoare Arad nord-est, datarea necropolei de la Petrești și discuția asupra tipurilor de descoperiri din sudul Moldovei și nord-estul Munteniei) au constituit tot atâtea prilejuri de discuție, nu numai asupra caracteristicilor unui anumit tip de descoperiri, ci și asupra evoluției unei micro-zone și, nu în ultimul rând, asupra învățămintelor deja consacratei implicări a arheologiei în marile proiecte economice și logistice actuale.

Numărul comunicărilor cu teme legate de perioada migrațiilor sau a Evului Mediu aproape că l-a egalat pe cel al comunicărilor de pre- și protoistorie – 42 (dintre care au fost susținute 41). Subiectele alese pentru comunicări reflectă nu numai varietatea tipurilor de vestigii, ci și a metodelor de analiză. Datele noi aduse de, uneori, foarte îndelungatele cercetări asupra așezărilor medievale (Oltina – *Capul dealului*, Igriș – așezarea anterioară abației cisterciene și Cernica), cetăților (Chilia, Făgăraș, Deva, Saschiz, Sighișoara, Ineu), centrelor urbane (Caransebeș, Curtea Domnească din Târgoviște, Câmpulung Muscel, București – curtea Palatului Nifon, Centrul istoric și zona pe care a fost construit Hotelul Caracaș/Victoria), monumentelor de cult (Mănăstirea Arbore, biserica din Dochia – *Vălenii Doamnei*, Biserica Reformată din Turda, sediul Mitropoliei Brăilei din Vărsătura, biserica

„Sfântul Atanasie" de la Niculițel, necropola Bisericii Evanghelice din Ighișu Nou) și valurilor de pământ (Valurile lui Traian din Basarabia) și de piatră (valul din Dobrogea) sunt o dovadă a perseverenței, răbdării și efortului arheologilor, depus adeseori în condiții grele și sub presiunea timpului nu întotdeauna generos, mai ales în cazul siturilor suprapuse de locuiri contemporane. Pe lângă metode de analiză interdisciplinară deja tradiționale, precum analiza antropologică (cu exemplul mormintelor turanice de la Săveni – *La Movile* și Valea Mare, al necropolei din secolele XIV–XV de la Buftea – *La Cârna/Mănești*, al necropolei medievale de la Alexandria, al cimitirului din perioada modernă de la Iepurești) și datările ^{14}C (folosite pentru a rafina cronologia nu numai a unor situri, precum biserica fortificată de la Cisnădie, cetatea Saschiz sau complexe de locuire din zona București și complexe funerare de incinerație de la Păuca – *Biserica Ungurească*, ci și a unei întregi perioade), noi metode încep să fie folosite tot mai des, fie aplicate pe un exemplu singular (un mormânt din secolul al X-lea de la Cluj-Napoca – *Strada Plugarilor*), fie pe grupuri de morminte (studiul asupra dietei și mobilității a 36 de indivizi din morminte de la *Noviodunum*–Isaccea, de la sfârșitul secolului al XI-lea și mijlocul secolului al XIII-lea), fie pe cimitire (analiza arheologică pluridisciplinară asupra necropolei musulmane încadrate în secolele XVIII–XIX de la Constanța). Nu numai analiza mormintelor beneficiază de acest efort inovator, ci și aceea a unor obiecte, dovadă fiind analiza compozițională a fragmentelor de vitralii medievale din Transilvania. Fenomene economice, precum baterea de monede (cu exemplul plăcii de plumb folosite pentru încercarea tiparelor monetare otomane, găsită la Timișoara, al descoperirilor monetare ale Imperiului Trapezuntului din cursul secolelor XIII–XV, al talerilor din tezaurul de la Cosâmbești), tehnologice, precum producția de ceramică (cu exemplul de caz al ceramicii otomane din Banat și Crișana) și de bijuterii (unealta descoperită lângă satul Buzduganii de Jos) sau de modă (inelele din cimitirele medievale de la Buftea – *La Cârna/Mănești*) au depășit, la rândul lor, simplele prezentări, transformându-se în investigații ample asupra relațiilor de schimb, sociale și de putere din anumite zone. Un exemplu, din păcate nu foarte fericit, acela al restaurării incintei I a Cetății Deva, a adus din nou în discuție coordonatele relației dintre arheologul care a cercetat un anumit monument și proiectantul care și-a asumat reconstruirea lui, fără a ține cont de avizul specialistului.

Sesiunea „Metodă, teorie și practică" s-a constituit, astfel, nu numai într-un eveniment științific de amploare, ci și într-o adevărată radiografie a modului în care se gândește și se practică arheologia astăzi și, deloc în ultimul rând, se implică activ în societate.

Liana Oța*

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: loredanaota@yahoo.com.

REZUMATE

Probleme de interes general

Relaţiile dintre cercetători şi progresul cunoaşterii arheologice – Gheorghe Alexandru Niculescu (IAB)

Calitatea cercetării este frecvent văzută ca rezultat al unor calităţi individuale, fără legătură cu felul în care cercetătorii interacţionează cu colegii lor şi cu ce scriu ei, deşi, fără aceste interacţiuni, cercetarea este imposibilă. Opinia dominantă la noi, exprimată în texte normative de inspiraţie deontologică, este că relaţiile dintre cercetători sunt relevante doar în situaţii limită, de exemplu, atunci când se comit infracţiuni precum plagiatul. Diferenţele dintre colectivele de cercetare, vizibile în calitatea rezultatelor, nu ţin însă doar de aptitudinile cercetătorilor, ci şi de atitudinile lor faţă de colegii apropiaţi, cu care se află în contact stabil, şi faţă de cei îndepărtaţi, care le sunt cunoscuţi doar prin ceea ce au scris.

Datarea radiocarbon a materialului osteologic. Zece ani de experienţă la Laboratorul RoAMS – Corina Anca Simion, Oana Gâza, Gabriela Odilia Sava, Mirela Claudia Mihon, Andreea Dima (IFIN-HH), Oana Daniela Calancea (IFIN-HH/ doctorand IAB), Cristian Dumitru Mănăilescu, Alexandru Răzvan Petre, Maria Valentina Ilie, Doru Gheorghe Păceşilă (IFIN-HH)

Laboratorul RoAMS din Departamentul de Fizică Nucleară Aplicată de la IFIN-HH Măgurele are o experienţă de peste zece ani de datare radiocarbon (^{14}C) a materialului osteologic, peste 90% dintre probe provenind de pe întreg teritoriul României. Numărul din ce în ce mai mare de solicitări de datare, aproape 900 de probe pentru anul 2024, dintre care majoritatea oase, reprezintă o provocare continuă. Limitările privind obţinerea unui rezultat de încredere sunt date de starea de conservare şi cantitatea de material databil, pe de o parte, dar şi de performanţele tehnice ale principalelor echipamente, sistemul de grafitizare şi acceleratorul de particule, pe de altă parte. Interacţiunea cu arheologul devine importantă pentru a optimiza atât ritmul de furnizare a datelor radiocarbon, cât, mai ales, pentru a găsi soluţii în cazul oaselor, care devin problematice din punct de vedere al procesului de datare. Identificarea aspectelor tari şi a celor slabe şi alinierea lor la ultimele cerinţe pe plan internaţional fac parte din strategia managerială, laboratorul fiind recunoscut drept laborator care lucrează în regim de asigurare a calităţii pe plan naţional, dar şi pe plan internaţional, fiind vizat de organizaţia Radiocarbon care reglementează aceste analize. Rezultatele preliminarii ale ultimului exerciţiu de intercomparare radiocarbon GIRI, dar şi unele aspecte-cheie care merită a fi cunoscute de către arheolog, anterior selecţei lotului de probe, au fost, de asemenea, prezentate.

Arheologia epocii pre- și protoistorice

Mobilitatea populațiilor de vânători-culegători în Paleolitic pe valea Bistriței – Marin Cârciumaru, Florin-Ionuț Lupu, Marian Leu (MEOTP Târgoviște), Adrian Nicolae (HotNews Media Company), Emilia Elena Colan (Colegiul Național „Constantin Carabella” din Târgoviște)

Valea Bistriței este, cu certitudine, regiunea cea mai intens locuită din România în Paleoliticul superior. Pe lângă abundența așezărilor, este important inventarul din fiecare zonă, varietatea sa și impactul cultural. La Piatra-Neamț – *Poiana Cireșului* s-au descoperit cele mai multe obiecte simbolice și de artă mobilieră din întreg Paleoliticul românesc, iar în așezarea de la Piatra-Neamț 1, într-un nivel Epigravetian, s-a descoperit singura statuetă din gresie de tip Venus din România. Densitatea și calitatea culturală a siturilor presupun și o dinamică deosebită a grupurilor de vânători-culegători de-a lungul acestei văi. Datările ^{14}C și, în parte, studiul faunei fosile au permis câteva prime considerații asupra mobilității comunităților care s-au succedat în ultimii 40 000 de ani, cu o remarcabilă constanță în tot acest timp.

Folosirea pieselor litice arse în studierea focului în Paleolitic: o perspectivă monodisciplinară – Adrian Doboș, Alexandru Ciornei (IAB), Wei Chu (U Leiden), Cristina Cordoș (IAI)

Controlul asupra focului a reprezentat un element-cheie în evoluția omului de-a lungul Pleistocenului. Cunoștințele despre foc rămân însă fragmentare, în principal ca urmare a factorilor postdepoziționali, care afectează siturile paleolitice.

Această contribuție prezintă rezultatele unui proiect de arheologie experimentală, în care piesele litice arse au fost folosite ca sursă de informații pentru focurile care le-au afectat. Mai precis, autorii au studiat schimbările fizice care apar la diferite temperaturi și durata arderilor și au identificat modificări specifice, care pot fi corelate cu particularitățile focurilor.

Au fost folosite silicolite, cu aceleași proprietăți cu ale celor din care au fost cioplite uneltele paleolitice și s-a reprodus expunerea la diferite temperaturi și intervale de timp. Au fost examinate și cuantificate schimbările de culoare, suprafață și densitate și s-a descoperit că unele modificări sunt legate de temperaturi mari, iar altele de temperaturi joase. Rezultatele au fost folosite pentru materialul litic ars, din două situri paleolitice, Româneşti – *Dumbrăvița* și Bistricioara – *Lutărie 3*, cu niveluri care acoperă intervalul proto-Aurignacian – Epigravettian.

Rezultatele indică zone de combustie intensă în nivelul proto-Aurignacian de la Românești; acestea au putut fi identificate, desigur, doar prin analizarea materialului litic ars, deoarece resturile de cărbune și cenușa nu s-au păstrat. La Bistricioara – *Lutărie 3*, în ciuda conservării unor vetre, folosirea focului nu a fost la fel de intensă ca în situl de la Românești.

Cercetarea a fost finanțată prin Grantul UEFISCDI TE 99/2022.

Cronologia absolută a adăpostului sub stâncă de la Cuina Turcului, jud. Mehedinți – Adina Boroneanț (IAB), Corina Anca Simion, Oana Daniela Calancea, Cristian Dumitru Mănăilescu, Alexandru Răzvan Petre, Maria Valentina Ilie (IFIN-HH), Clive Bonsall (U Edinburgh)

Cuina Turcului (jud. Mehedinți) este unul dintre siturile arheologice cercetate cu ocazia construcției barajului și hidrocentralei de la Porțile de Fier I, fiind apoi acoperit de apele Dunării. Cronologia relativă a sitului, bazată pe elemente de stratigrafie și tipologie litică și ceramică, indică locuiri din perioada mezoliticului mjlociu (două niveluri), neoliticului timpuriu (trei niveluri, cultura Starčevo–Criș), bronzului timpuriu (cultura Coțofeni), Hallstatt-ului timpuriu și, sporadic, epocilor Latène, romane târzii, medievale timpurii și târzii. Subiectul prezentării l-a constituit o serie recentă de date ^{14}C, cu referire la locuirile pre- și protoistorice.

Industria materiilor dure animale din nivelurile mezolitice și neolitice de la Cuina Turcului, jud. Mehedinți – Monica Mărgărit (U „Valahia" Târgoviște), Adina Boroneanț (IAB), Clive Bonsall (U Edinburgh)

Autorii și-au propus să analizeze piesele confecționate din materii dure animale, provenind din nivelurile atribuite mezoliticului timpuriu și neoliticului timpuriu din cadrul așezării de la Cuina Turcului (jud. Mehedinți), acestea fiind comparate din perspectiva contextului, tipologiei, tehnologiei și uzurii. Pentru mezolitic, la nivelul materiilor prime, a fost exploatat, în special, osul și, într-o mai mică măsură, cornul, în timp ce dintele și cochilia au fost folosite exclusiv pentru confecționarea podoabelor. Acestei etape cronologice îi sunt specifice artefactele confecționate din os și corn, incizate cu motive geometrice complexe, compuse în special din combinații de linii duble. Se adaugă un set însemnat de podoabe din cochilii perforate de *Lithoglyphus*, *Tritia*, *Theodoxus danubialis*, *Antalis sp.*, dinți perforați de *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, *Canis familiaris* sau *Castor fiber*, din os și corn etc. Pentru restul ansamblului, este caracteristică o fragmentaritate ridicată, care nu permite, în numeroase cazuri, stabilirea categoriei tipologice, dar oferă informații de natură tehnologică. Aparent, predomină vârfurile confecționate din os pe suport plat, cu un fasonaj riguros al laturilor, care a eliminat mare parte din urmele etapei de debitaj. Au putut fi identificate totuși urme ale procedeelor de percuție și *rainurage*. În neolitic, sunt utilizate aceleași patru tipuri de materii prime. Cele mai numeroase sunt vârfurile din os, confecționate printr-o metodă de bipartiție specifică neoliticului timpuriu – abraziunea bifacială sau prin *quadri*-partiție, care a implicat o combinație între *rainurage* și percuție indirectă. Moda podoabelor continuă și în neolitic, chiar dacă numărul lor se restrânge. Se folosesc în continuare cochiliile de *Lithoglyphus sp.*, *Theodoxus danubialis* sau *Antalis sp.*, dar apar și cele de *Columbella sp*. O altă noutate, la nivelul podoabelor, o constituie micile mărgele cilindrice din os, care vor deveni o prezență constantă de-a lungul neoliticului. În schimb, dispar piesele decorate cu motive geometrice.

Considerații privind plastica antropomorfă starčeviană din nord-vestul României – Cristian Virag (MJ Satu Mare)

Neolitizarea zonei avută în vedere se produce la nivelul culturii Starčevo–Criş IIIB–IVA, realizându-se, prin pătrunderea în zona Careiului, a purtătorilor culturii Criş dinspre Sălaj, prin Valea Beretăului, Valea Ierului şi, poate, prin culoarul Crasnei. Cele mai importante descoperiri de tip Starčevo–Criş provin din siturile arheologice Tăşnad – *Sere*, Homorodu de Sus – *Ograda Borzului* și Călineşti Oaş – *Dâmbul Sfântei Mării*.

Un rol deosebit în privința evaluării sistemelor religioase este deținut de descoperirile de statuete antropomorfe și zoomorfe, altăraşe, pintadere etc., considerate ca fiind manifestări ale unui cult legat de pământ, ca dătător de viață, fapt firesc, având în vedere caracterul pregnant agricol al comunităților neolitice. În general, pentru această perioadă sunt caracteristice statuetele feminine la care s-au redat, cu precădere, atributele fizionomice: sâni, șolduri proeminente, care marchează feminitatea, dar și fecunditatea (un număr impresionant de astfel de statuete a fost descoperit la Tăşnad – *Sere* şi Homorodu de Sus – *Ograda Borzului*).

De la Tășnad – *Sere* provin 105 idoli antropomorfi, majoritatea fragmentari, încadrabili tipurilor steatopigic, prismatic și cilindric.

[***Cultura Precucuteni în Muntenia: noi repere spațiale și temporale*** – Daniel Garvăn (MJ Buzău), Alin Frînculeasa (MJIA Prahova)]

Relațiile dintre comunitățile Precucuteni și cele Gumelnița/Stoicani–Aldeni au constituit teme de discuție între arheologi, din momentul definirii acestor grupe culturale. Legăturile dintre acestea s-au stabilit pe baza unui număr mic de elemente (în special fragmente ceramice), insuficiente pentru dezvoltarea unei discuții mai largi, ceea ce a condus la stagnarea și perpetuarea concluziilor, fie ele chiar și preliminare, enunțate de la mijlocul secolului al XX-lea. Săpăturile arheologice din ultimii ani, din nord-estul Munteniei și sudul Moldovei, au scos în evidență existența unor așezări Precucuteni dincolo de arealul cunoscut, fiind surprins raportul stratigrafic dintre acestea și așezările Gumelnița, dar și raportul cronologic cu așezările atribuite aspectului cultural Stoicani–Aldeni. Alte descoperiri din același spațiu geografic provin în urma unor cercetări de suprafață sau din reevaluarea unor loturi mai vechi de materiale arheologice, aflate în depozitele unor instituții. De asemenea, au fost semnalate materiale precucuteniene („importuri") în așezări din sudul Munteniei. Prin urmare, spre sfârșitul primei jumătăți a mileniului V a.Chr., noile descoperiri, adăugate celor deja cunoscute, încep să nuanțeze noi sau vechi realități arheologice. Dinamica acestor descoperiri indică limitele arealului ocupat de comunitățile precucuteniene în etapa de maximă expansiune, dar și căile de pătrundere și relaționare cu mediul cultural nord-dunărean. Elementele de cronologie relativă și absolută contribuie la plasarea în timp a acestor comunități, dar și la identificarea unor contacte cu populațiile locale și din zonele învecinate.

Gumelnița: de la Neolitic la Paleolitic (2017−2023) – Cătălin Lazăr (DAS-ICUB), Adrian Bălăşescu (IAB), Theodor Zavalaş (Direcția de Cultură Oltenița), Dan Pîrvulescu (MMB), Valentin Parnic (MDJ Călărași), Vasile Opriș (DAS-ICUB/MMB), Theodor Ignat (MMB), Cristina Covătaru, Bogdan Manea (DAS-ICUB), Valentin Radu (DAS-ICUB/MNIR), Carol Căpiță (DAS-ICUB/FIB), Mihaela Golea, Gabriel Vasile (IAB), Andreea Toma, Adrian Șerbănescu, Gabriel Popescu (DAS-ICUB), Mihai Florea, Constantin Haită, Mădălina Dimache (MNIR), Cristian Roth (DAS-ICUB), Adelina-Elena Darie, Vlad Ioan Bîndea (MMB), Alfred Vespremeanu-Stroe (DAS-ICUB/FG Bucureşti), Ana García-Vázquez, Petra Coman, Aurélien Tafani, Marian Voicu (DAS-ICUB), Silviu Cristache, Olga Androne, Cosmin Moise (Direcția de Cultură Oltenița), Laurențiu Țuțuianu (DAS-ICUB/FG Bucureşti), Mihaela Iacob (masterand FIB/DAS-ICUB), George Gănescu (DAS-ICUB)

Aşezarea de tip *tell* de la Măgura Gumelnița este reprezentativă pentru civilizația eneolitică Kodjadermen–Gumelnița–Karanovo VI (KGK VI) și se distinge ca fiind, probabil, cea mai mare de acest fel din nordul Dunării. Importanța sa istorică și culturală este legată de începuturile disciplinei arheologice în România, primele cercetări de teren sistematice, efectuate de către Vladimir Dumitrescu, datând din anul 1925. Aceste analize timpurii au contribuit esențial la definirea culturii Gumelnița, a cărei complexitate și diversitate au fost evidențiate prin descoperiri spectaculoase de-a lungul a nouă decenii de investigații. Situl este cunoscut, în special, pentru așezarea sa de tip *tell*, dar în proximitate există și alte situri aparținând altor perioade, întinse de la Neolitic la Epoca Bronzului și, mai nou, începând din anul 2022, Paleoliticului.

În ciuda bogăției artefactelor și a complexității sitului, lucrările scrise despre Gumelnița sunt relativ puține. În acest context, în anul 2017, a fost reluată cercetarea sitului printr-un proiect interdisciplinar, condus de un consorțiu interinstituțional, cu participarea specialiștilor din mai multe instituții românești. Scopul acestui demers a fost evaluarea potențialului arheologic prin sondaje de teren, foraje, prospecțiuni geofizice și colectarea de probe pentru analize de laborator, în vederea reconstituirii caracteristicilor paleoambientale și antropice care au modelat habitatul preistoric.

Cercetările de teren, desfășurate în anii 2017–2023, au condus la o serie de rezultate spectaculoase, iar lucrarea a avut ca scop prezentarea lor. Au fost luate în considerare rezultatele de teren (UAV, ERT, GPR etc.), dar și cele de laborator ($\delta^{13}C$, $\delta^{15}N$, $\delta^{18}O$, $^{87}Sr/^{86}Sr$ etc.), care oferă perspective noi privind originea, mobilitatea și stilul de viață al comunităților KGK VI.

Comunicarea și-a propus să onoreze memoria distinsei doamne Silvia Marinescu-Bîlcu (1935−2023), eminentă figură în domeniul arheologiei românești, care a servit drept mentor și consilier științific pentru echipa de cercetare de la Gumelnița.

Peștele și pescuitul. Gestionarea resurselor acvatice de către comunitatea de la Luncavița, punctul Cetățuia (cultura Gumelnița) – Valentin Radu (DAS-ICUB/MNIR), Cristian Micu, Florian Mihail (ICEM-GS)

Recent, au fost publicate date stratigrafice și de încadrare cronologică ale ultimelor niveluri atribuite culturii Gumelnița din așezarea de tip *tell* de la Luncavița,

punctul *Cetățuia*. Beneficiind de aceste informații, autorii s-au concentrat pe analiza resturilor de pește, fără a omite pe cele ale altor animale legate de mediul acvatic (moluște și reptile). Au fost studiate, în special, resturile prelevate din suprafețele considerate ca fiind zone de deșeuri menajere. Această selecție, bazată pe o încadrare sigură din punct de vedere stratigrafic, dar și cronologic, a permis realizarea, pe lângă comparații, a unei imagini de ansamblu a consumului de pește din perioada de sfârșit de locuire a sitului. Astfel, speciile identificate sunt prezente în Dunăre și zonele inundabile – sturioni, crap, somn, știucă și șalău, plătică, avat, lin, babușcă și roșioară. Pescuitul se realiza pe Dunăre și brațele sale, mai ales în perioada estivală. O parte din pește era adus întreg și preparat pentru consum. Cantitățile aproximate pentru zonele cercetate sunt de circa cinci tone, aportul somnului fiind majoritar. Exploatarea resurselor acvatice reprezenta pentru locuitorii de la Luncavița – *Cetățuia* o activitate importantă, care oferea, cel puțin pentru perioada estivală, o sursă de proteină complementară celor obținute din vânat sau prin creșterea animalelor.

Prezentarea a fost realizată în cadrul misiunii CNRS « Archéologie du Delta du Danube », via International Research Project (IRP) GOCHE.

Alexandria – punctul Limonagiul. Noi date despre paleoeconomia culturii Gumelniţa (faza A1) – David-Alexandru Baciu (doctorand IAB), Pavel Mirea, Ion Torcică (MJ Teleorman), Adrian Bălăşescu (IAB)

Materialul arheozoologic cercetat provine din săpăturile realizate în situl eneolitic (cultura Gumelnița, faza A1) din aşezarea de la Alexandria, punctul *Limonagiul* (jud. Teleorman). Fauna a fost recoltată cu ocazia cercetărilor arheologice desfăşurate încă din anul 2019, acest studiu fiind unul important, deoarece aduce elemente inedite despre locuirea din perioada eneoliticului timpuriu în zona bazinului râului Vedea.

Eșantionul studiat este relativ bine reprezentat din punct de vedere osteologic, cu aproximativ 3 000 de resturi analizate, dintre care peste 1 000 de resturi identificate taxonomic. Pe lângă speciile de mamifere, au fost descoperite şi resturi de scoici. Mamiferele predomină, iar dintre acestea, animalele domestice reprezintă aproximativ 98%. Vânatul este slab reprezentat ca număr și ca specii, cu doar cinci taxoni determinați (cerb, căprior, cal sălbatic, iepure de câmp şi vulpe).

Studiul resturilor dentare a permis reconstituirea curbelor de abataj ale principalelor specii de animale domestice (vite, ovicaprine și porcine), astfel că se pot vizualiza rațiunile pentru care aceste animale erau exploatate.

Acest eşantion este foarte important din punct de vedere arheozoologic, ţinând cont de faptul că pe teritoriul României au fost analizate foarte puţine loturi din faza Gumelniţa A1. Astfel, putem avea o înţelegere mai amplă a evoluţiei paleoeconomiei animaliere din sud-estul României.

Arheozoologia Văii Mostiștei în perioada eneolitică (5 000–3 500 cal BC) – Adrian Bălășescu (IAB), Valentin Radu (DAS-ICUB/MNIR)

De-a lungul timpului, pe Valea Mostiştei au fost studiate din punct de vedere arheozoologic câteva situri (șase) care au furnizat mai multe eșantioane faunistice (10)

din diferite culturi eneolitice: Boian, Gumelnița și Cernavoda III. Cea mai mare parte din faună, care însumează peste 14 500 de resturi, provine din nivelurile Gumelnița (64,9%), restul fiind atribuit celorlalte culturi: Boian (27%) și Cernavoda III (8,1%). Scopul prezentării a fost acela de a surprinde evoluția paleoeconomiei animaliere pe Valea Mostiștei în intervalul de timp 5 000–3 500 cal BC.

Cele mai multe resturi faunistice aparțin mamiferelor (89,5%), acestea fiind urmate de moluște (9,2%), restul taxonilor animalieri (pești, amfibieni, reptile și păsări) fiind slab reprezentat (1,3%).

Prezența mamiferelor domestice într-un procentaj mare arată că activitatea de creștere a animalelor joacă un rol important pentru aceste comunități. Dintre animalele domestice, bovinele predomină încă din primele faze ale eneoliticului în majoritatea siturilor, transformări evidente observându-se doar spre finalul perioadei, când importanța ovicaprinelor crește, mai ales în siturile de la Sultana – *Malu Roșu* (cultura Gumelnița A2) și Sultana – *Ghețărie* (cultura Cernavodă III).

Creșterea importanței porcinelor, de la 3% la 13,5%, a fost surprinsă de-a lungul secvenței crono-culturale în *tell*-ul de la Vlădiceasca, ceea ce sugerează sedentarizarea acestor comunități. Vânătoarea are o importanță redusă, cu toate că, în unele situri gumelnițene, aceasta poate atinge și valori de 15–30%.

Alte activități de procurare a hranei, precum culesul moluștelor, pescuitul sau vânarea păsărilor, sunt slab reprezentate. Aceste rezultate par a fi datorate metodei de prelevare a faunei, care în general a fost cea directă. Totuși, prin prisma materialului de la Sultana – *Malu Roșu*, care a fost obținut prin cernerea sedimentului, se observă aceeași carență în ceea ce privește resturile peștilor și ale păsărilor. Singurele care par să fi prezentat un interes constant sunt bivalvele, care, probabil, aduceau un plus de proteină animală în perioada estivală.

Fenomenul utilizării ceramicii pisate ca degresant în perioada eneolitică din sudul României – Vasile Opriș (DAS-ICUB/MMB)

Ceramica degresată cu materie organică este considerată ca fiind caracteristică pentru ansamblurile timpurii de ceramică din majoritatea părților din sud-estul Europei, inclusiv din sudul României, iar studiile recente au îmbunătățit foarte mult cercetarea acestei tradiții. Ceramica pisată nu a apărut ca degresant folosit intenționat în neoliticul timpuriu din zona bazinului Dunării Mijlocii și de Jos sau în culturile contemporane și adiacente din estul Adriaticii. În a doua jumătate a mileniului VI a.Chr., între Dunăre și Carpați, a fost creată o zonă-tampon, în care inovațiile s-au răspândit prin contact și schimb, urmând mai multe căi de comunicație: de la sud la nord, de la vest la est și de la nord la sud. Pe baza informațiilor publicate limitate, se pare că ceramica degresată cu ceramică pisată a început să fie folosită în regiune la sfârșitul acestei perioade, în jurul anilor 5 200/5 000 a.Chr. Cu toate acestea, se cunosc puține date despre originea, răspândirea și intensitatea acestei practici tehnologice.

Scopul prezentării a fost acela de a urmări și explica apariția și distribuția ceramicii pisate ca degresant în timpul mileniului V a.Chr. în sudul României, urmărind obiective specifice, precum (i.) cunoașterea intensității cu care a fost utilizat

de diverse comunități Boian – Gumelnița; (ii.) detectarea modelului de răspândire în intervalul de timp și zona geografică selectate; (iii.) observarea și explicarea variabilității. Informațiile din literatură au fost îmbinate cu noi rezultate obținute în urma analizelor macroscopice și arheometrice asupra ansamblurilor de ceramică din siturile eneolitice timpurii și mijlocii din sudul României.

Cercetarea este susținută de o bursă oferită de Institutul de Cercetare al Universității din București (ICUB), în cadrul proiectului „The rise and fall of the grog-tempered pottery in the Southern Romania during the Chalcolithic period (5th millennium BCE)”.

Obiecte „banale”? Introducere la o arheologie a „pietrelor de șlefuit ceramica” în eneoliticul din sudul României – Radu-Alexadru Dragoman (IAB), Bogdan Manea (DAS-ICUB)

În cadrul cercetării neo-eneoliticului din România, una dintre cele mai trecute cu vederea categorii de cultură materială o reprezintă așa-numitele „pietre de șlefuit ceramica”. Mai mult decât atât, în rarele cazuri în care aceste obiecte s-au bucurat totuși de atenție din partea arheologilor, ele au fost reduse la simpla lor funcționalitate, după cum indică și termenul utilizat în literatura de specialitate. Comunicarea a adoptat o altă linie de abordare. Prima parte a prezentării a discutat caracterul profund problematic al percepției și interpretării dominante a „pietrelor de șlefuit ceramica” în practica arheologică din România. În cea de a doua parte a comunicării, pornind de la studiul de caz al unui context arheologic „închis”, autorii și-au propus să aducă în prim-plan această categorie de obiecte, până acum aproape cu totul ignorată, și să susțină noi direcții de cercetare.

Un peisaj arheologic, o așezare preistorică, mai multe locuințe și un context în cercetare. Hoisești – La Curmătură, comuna Mărgineni, jud. Neamț – Neculai Bolohan (UAIC Iași), Ana Drob (ICI-DSESN-CCA, UAIC Iași), Bogdan-Ștefan Novac (UAIC Iași)

Valorificarea științifică a diferitelor monumente arheologice din depresiunea Cracău – Bistrița oferă posibilitatea completării și diversificării înțelesurilor privind istoria străveche. Zone aparent necunoscute capătă substanțialitate arheologică și deschid orizonturi noi de investigare. Prin cercetări de suprafață în proximitatea sitului investigat, extindem imaginea rețelei de comunicare între comunități; continuarea cercetării așezării ne oferă argumente pentru identificarea vecinătăților de locuire; detaliile arhitecturale și cele privind instalațiile casnice argumentează îndeletnicirile unei comunități eneolitice, iar materialitatea fragmentară capătă forme din ce în ce mai consistente.

În acest context, o lungă istorie a cercetării perioadei eneolitice va beneficia de augmentarea obiectivelor specifice și de posibilitatea diversificării rezultatelor cercetării.

Așezări eneolitice în medii culturale vecine: modele autohtone și de import – Eugen Mistreanu (MNIM Chișinău)

Comunicarea s-a axat pe înțelegerea relațiilor dintre așezările din aceeași perioadă de timp, dar din medii culturale diferite. Au fost analizate așezările culturilor Precucuteni–Cucuteni A și Gumelnița, împreună cu aspectul cultural Bolgrad–Aldeni din zona de contact a acestora, care s-au dezvoltat la mijlocul mileniului V a.Chr. Au fost evidențiate tendințele generale de amplasare a unei noi comunități, unde similitudinile geografice, de relief, ies în evidență: amplasarea pe cursul unor ape, a unor văi și terase ale acestora sau în preajma unor izvoare, lângă o sursă de apă, fiind printre primele criterii caracteristice ambelor culturi. Pentru o dezvoltare progresivă, necesitatea existenței materiilor prime în apropiere este, de asemenea, vitală. Apariția așezărilor analizate are loc în plin proces de dezvoltare a agriculturii, într-o perioadă când apare surplusul de alimente, iar odată cu acesta se dezvoltă relațiile sociale și economice, care conduc la transformarea unui model de așezare civilă într-unul care necesită protecție, fie față de alți semeni hominizi sau necuvântătoare sălbatice, fie în fața cataclismelor naturale (inundații etc.).

Pentru spațiul est-carpatic sunt caracteristice două mari complexe culturale care, la un moment dat, se dezvoltă în paralel, lărgindu-și arealul. Pentru cultura Precucuteni–Cucuteni A sunt dovezi pentru o continuitate, transmitere și păstrare a „regulilor” de construcție și arhitectonice ale unui sat preistoric. Pentru mediul Bolgrad–Aldeni se observă un import de tehnologie și un model aplicat în construcția unor așezări noi pe un teritoriu nepopulat anterior. Datorită metodelor invazive, în special magnetometrice, de studiere a așezărilor preistorice, în prezent există un grup de situri care dispune de o hartă magnetometrică. Drept rezultat, se pot observa unele tendințe în construcția așezărilor și se pot formula clar niște etape și reguli de înființare a unei așezări.

Rezumatul și comunicarea sunt realizate în cadrul programului instituțional de cercetare (2024–2027) „Patrimoniul istorico-arheologic muzeal: sistematizare și valorificare științifico-culturală” (Codul:180101).

Două situri eneolitice din interfluviul Prut – Nistru. Între asemănare și diferență – Ghenadie Sîrbu (USM Chișinău)

În perioada eneolitică, silvostepa spațiului est-carpatic a fost ocupată de comunități purtătoare ale tradițiilor specifice culturii Cucuteni–Tripolie, cultură cu un bogat ansamblu de vestigii și complexe. Bineînțeles, cartea de vizită a acestei culturi o reprezintă plastica antropomorfă, ceramica bogat pictată și, nu în ultimul rând, așezările, cu o variată structură internă și resturile de locuință păstrate sub formă de platforme de lut. Pe parcursul celor trei etape de evoluție, arhitectura locuințelor a variat, iar starea lor de conservare a depins, în cele mai multe cazuri, de topografia locului ales pentru amplasarea sitului. Drept temă de lucru pentru comunicare au servit datele acumulate în urma cercetărilor arheologice întreprinse în două situri eneolitice din bazinul superior al râului Prut (Trinca – *La Șanț* și Gordinești II – *Stânca*

goală). Aceste două situri se aseamănă prin poziția topografică, fiind amplasate pe un promontoriu calcaros cu maluri abrupte, formă de relief mai rar utilizată de comunitățile cucuteniene. De asemenea, și arhitectura locuințelor este practic similară. Diferența o reprezintă ceramica și intervalul cronologic de evoluție a acestor două așezări. Primul sit datează din faza Cucuteni B2 – Tripolie C1, iar cel de-al doilea corespunde siturilor de tip Horodiștea–Gordinești, de la sfârșitul mileniului IV a.Chr. (sau Tripolie CII târziu, în literatura de limbă rusă). Datele analizate au servit drept model pentru reinterpretarea transformărilor socio-culturale derulate pe parcursul evoluției culturii Cucuteni–Tripolie pe întreg spațiul cuprins între periferia estică a Munților Carpați și malul stâng al râului Nipru.

[***Descoperiri neo-eneolitice recente în zona pericarpatică a Moldovei*** – Vasile Diaconu (MIE Târgu Neamț/CMN Neamț)]

Investigațiile geofizice, sondajele arheologice și săpăturile sistematice efectuate în ultimii ani în zona subcarpatică au permis obținerea unor informații complexe referitoare la comunitățile neolitice și eneolitice care au locuit în acest spațiu. Au fost prezentate rezultatele obținute în cadrul cercetărilor din două situri pluristratificate, aflate în partea de nord-est a județului Neamț, unde au fost descoperite importante urme de locuire atribuite culturilor Ceramicii liniare și Precucuteni. În ambele situri au fost realizate și investigații geo-fizice, care au oferit o imagine de ansamblu asupra structurii interne a așezărilor, majoritatea datelor fiind confirmate apoi prin investigațiile intruzive.

În situl de la Topolița, unde s-au realizat săpături sistematice începând cu anul 2019, au fost cercetate până în prezent șase locuințe ale culturii Precucuteni, dar și câteva complexe ale Ceramicii liniare, care au furnizat informații științifice valoroase.

În situl de la Plăieșu, aflat pe malul drept al râului Moldova, au fost realizate doar două sondaje, dar care au confirmat o parte din datele geofizice.

Cercetările arheologice preventive din anul 2022 de la Hărău – Pe Șag, km 60+060 al DJ 107A, com. Hărău, jud. Hunedoara – Ioan Alexandru Bărbat (U „1 Decembrie 1918" Alba Iulia/Institutul de Arheologie Sistemică „Iuliu Paul"), Ioana Lucia Barbu, Antoniu Tudor Marc, Costin-Daniel Țuțuianu, Marius Gheorghe Barbu (MCDR Deva)

Cu ocazia desfășurării proiectului de reabilitare a drumului județean 107A (jud. Hunedoara), arteră de circulație aflată la nordul văii Mureșului, între localitățile Bârsău și Homorod, în intervalul 18 mai – 2 decembrie 2022, au fost întreprinse cercetări preventive în nouă situri arheologice, în zonele de acostament ale tronsonului rutier menționat. La Hărău, localitate aflată spre capătul de vest al șoselei 107A, în punctul *Pe Șag*, au fost identificate și săpate, parțial sau integral, 13 complexe arheologice în Sp. I, pe o suprafață de 49,39 mp. Principalele complexe cercetate sunt următoarele: un bordei și o locuință parțial adâncită, o depunere, gropi de împrumut sau cu rol menajer, un șanț de apărare (?) și un mormânt de inhumație. Pe baza materialului

arheologic, îndeosebi a ceramicii și a unor piese cu caracter special, realizate din materii dure animale, complexele menționate pot fi atribuite neoliticului mijlociu, eneoliticului timpuriu, bronzului mijlociu și perioadei postromane.

[***Depunerile din epoca bronzului de la Pietroasa Mică – Gruiu Dării. Date de cronologie absolută*** – Roxana Munteanu (MJ Buzău)]

În situl pluristratificat de la Pietroasa Mică – *Gruiu Dării* (jud. Buzău) se găsesc niveluri consistente aparţinând epocii bronzului. Succesiunea stratigrafică şi caracteristicile materialului ceramic arată că depunerea antropică datând din această epocă se plasează într-un interval cronologic larg, care corespunde unor secvenţe ocupaţionale de pe parcursul perioadelor timpurie şi mijlocie ale epocii menţionate. Numeroase complexe cercetate – gropi, construcţii uşoare, structuri incendiate din paiantă – documentează în mod corespunzător această locuire. În cursul săpăturilor, desfăşurate în perioada 2014–2021, pe latura de nord a platoului principal, au fost cercetate contexte arheologice, din care s-au prelevat mai multe probe osteologice pentru analize radiocarbon, iar datele obținute au fost încadrate în mileniile III–II a.Chr.

Tipare de piatră din epoca bronzului de la Sărata Monteoru – Anca-Diana Popescu (IAB), Constantin Haită (MNIR)

În cursul vechilor săpături arheologice efectuate pe *Cetăţuia* de la Sărata Monteoru, cu circa 70 de ani în urmă, au fost descoperite, în nivelurile aparţinând epocii bronzului, cinci valve de piatră (două dintre ele fiind componente ale aceleiaşi piese) pentru turnarea unor obiecte de cupru/bronz. În literatura de specialitate, au fost menţionate două dintre valve. Cu acest prilej, au fost prezentate şi rediscutate toate tiparele descoperite la Sărata Monteoru şi informaţiile păstrate privind nivelurile arheologice din care acestea provin. Au fost identificate tipurile de obiecte care se puteau obţine din respectivele tipare, fiind urmărite analogiile şi răspândirea acestora în spaţiu. În final, au fost exprimate câteva idei privind cunoştinţele tehnologice şi abilităţile meşterilor care au prelucrat metalul la Sărata Monteoru în epoca bronzului.

Topoare preistorice din metal, recent intrate în colecția arheologică a MCDR Deva – Nicolae Cătălin Rișcuța (MCDR Deva), Cristina Rișcuța (Direcția Județeană pentru Cultură Hunedoara)

Prezentarea a avut ca temă șapte topoare preistorice din metal, respectiv din cupru, bronz și fier. Piesele au fost descoperite de căutătorii de comori, cu detectoarele de metal, pe teritoriul unor localități din jud. Hunedoara. Artefactele au fost predate Direcției Județene pentru Cultură Hunedoara, de unde au intrat în patrimoniul MCDR Deva. Descrierea și încadrarea tipologico-stilistică a pieselor, precum și atribuirea lor cronologică au fost subiectele abordate în comunicare.

Analiza arheobotanică a unor complexe din situl arheologic Hurezani, jud. Gorj – Mihaela Iacob (masterand FIB/DAS-ICUB), Mihaela Golea (IAB)

În urma săpăturilor arheologice din anul 2021, au fost identificate și cercetate mai multe complexe arheologice. Pentru o analiză mai amănunțită, aceste complexe au beneficiat și de procesare de sediment, în urma căreia a fost identificat material botanic. Prin determinarea taxonomică a fragmentelor de cărbune, a semințelor și fructelor, s-a putut identifica o varietate de specii domestice și sălbatice. Frecvența fragmentelor de cărbune este mai mare față de cea a semințelor și fructelor. Acest aspect a îndrumat către o interpetare paleoeconomică și paleoetnobotanică. Taxonii rezultați în urma analizei carpologice au adus informații în plus pentru aceste două interpretări.

Cercetări arheologice și interdisciplinare în așezări din perioada târzie a epocii bronzului în valea râului Ialpug din stepa Bugeacului – Eugen Sava (MNIM Chișinău), Elke Kaiser (Institut für Prähistorische Archäologie, FU Berlin), Mariana Sîrbu, Eugen Mistreanu, Livia Ermurachi, Valeriu Bubulici (MNIM Chișinău)

Pe parcursul a cinci ani (2003, 2005–2008), conform unui proiect de cercetare moldoveano-german, în așezarea culturii Noua, amplasată în partea de nord a spațiului pruto-nistrean, au fost efectuate săpături arheologice în patru „cenușare" şi în spațiul adiacent, în care au fost depistate construcții adâncite în sol și terestre, gropi menajere, dar și diverse materiale arheologice – fragmente ceramice, piese din os, piatră, lut ars şi bronz – tipice culturii Noua. Ca urmare a cercetărilor efectuate și a analizei complexe a materialelor arheologice, cu aplicarea metodelor interdisciplinare şi etnoarheologice, s-a stabilit că purtătorii culturii Noua practicau păstoritul sezonier, iar agricultura avea un rol secundar.

Având în vedere că investigații analoage nu au fost efectuate și în așezările culturii Sabatinovka, a fost elaborat un nou proiect de cercetări complexe, implementat de o echipă moldoveano-germană (MNIM Chișinău și Institutul de Arheologie Preistorică, FU Berlin), cu scopul cercetării aşezărilor culturii Sabatinovka, amplasate în văile râului Ialpug şi ale afluenților acestuia din stepa Bugeacului. Astfel, în anii 2016–2019, au fost efectuate cercetări perieghetice, sondaje arheologice (Cazaclia II și Taraclia – *Gaidabul*), cercetări arheologice de amploare și studii interdisciplinare – prospecțiuni geografice, geologice, topografice, magnetometrice, paleobotanice, paleozoologice, antropologice și datări ^{14}C (Taraclia – *Gaidabul*).

În așezarea Taraclia – *Gaidabul* a fost cercetată o suprafață de circa 696 mp, în care a fost depistat conturul unui „cenușar", în limitele căruia, dar și în spațiile adiacente, s-au descoperit opt construcții/locuințe adâncite în sol, nouă structuri de piatră, 37 de gropi menajere și numeroase artefacte din os, lut ars, bronz, fragmente de ceramică din epoca bronzului târziu, atribuite culturii Sabatinovka. În suprafața excavată au fost descoperite artefacte etnografice și trei morminte sarmatice.

În urma cercetărilor efectuate, s-a stabilit prezența elementelor comune în poziția topografică a așezărilor Noua–Sabatinovka, planificarea internă a „cenușarelor", tipul

de locuinţe și construcţii gospodărești. Cronologia absolută a culturii Noua, care ocupă zona de silvostepă şi stepa Bălţului, coincide cu cronologia absolută a culturii Sabatinovka, răspândită în zona stepei Bugeacului, ambele fiind parte componentă a complexului cultural Noua–Sabatinovka–Coslogeni.

Cercetările arheologice preventive din anul 2022 de la Homorod – Pe Poduri, km 31+350 – 31+500 ai DJ 107A, or. Geoagiu, jud. Hunedoara – Ioan Alexandru Bărbat (U „1 Decembrie 1918” Alba Iulia/Institutul de Arheologie Sistemică „Iuliu Paul”), Ioana Lucia Barbu, Antoniu Tudor Marc, Costin-Daniel Țuțuianu, Marius Gheorghe Barbu (MCDR Deva)

Cu ocazia desfăşurării proiectului de reabilitare a drumului județean 107A (jud. Hunedoara), arteră de circulație aflată la nordul văii Mureșului, între localitățile Bârsău și Homorod, în intervalul 18 mai – 2 decembrie 2022, au fost întreprinse cercetări preventive în nouă situri arheologice, în zonele de acostament ale tronsonului rutier menționat. La Homorod, localitate aflată spre capătul de est al șoselei 107A, în punctul *Pe Poduri* au fost identificate și săpate parțial sau integral 58 de complexe arheologice, în Sp. I și Sp. II, pe o suprafață de 545,86 mp. Majoritatea complexelor cercetate sunt reprezentate prin gropi de împrumut, gropi menajere și gropi pentru stocarea proviziilor, sau sub forma unor depuneri de materiale ceramice. Mult mai rar, au fost întâlnite vetre sau cuptoare, dar și alte categorii de complexe, cum ar fi un șanț pentru împrejmuire și unele structuri de suprafață, cele din urmă documentate prin gropile de stâlp. Pe baza materialului arheologic, îndeosebi a ceramicii și a unor piese cu caracter special din lut ars, materii dure animale și bronz, complexele menționate pot fi atribuite epocii bronzului (mijlociu și târziu) și primei epoci a fierului.

Cercetările arheologice de la Sălnița, com. Vima Mică, jud. Maramureș – Dan Pop (MJIA Maramureş)

În comunicare au fost prezentate rezultatele cercetărilor arheologice efectuate de MJIA Maramureș în colaborare cu Asociația Clubul de Speologie Montană din Baia Mare și Facultatea de Biologie și Geologie din UBB Cluj, în perioada 2019–2023, în localitatea Sălnița, com. Vima Mică, jud. Maramureş.

Primele cercetări arheologice la Sălnița au fost întreprinse de arheologul clujean István Ferenczi, la finalul anilor ʼ60 ai secolului trecut, în cadrul unui amplu proiect de identificare și cartare a turnurilor de pază și de semnalizare romane din zona Someșului Mare. Cu prilejul perieghezelor pe şaua de legătură dintre Custura Cetăţelei și Cetățea, acesta a descoperit câteva fragmente ceramice mărunte, cu pietricele de cuarț în compoziție, pe care le-a considerat ca fiind preistorice.

În cursul anului 2013, membrii Clubului de Speologie Montană Baia Mare, împreună cu arheologul Carol Kacsó, cercetează locul numit *Custura Cetățelei*, în vederea verificării informaţiei cu privire la existenţa unui zid realizat din blocuri de piatră. Cercetările întreprinse au relevat existența zidului, acesta fiind documentat arheologic (fotografii, desene și planuri), datarea lui fiind plasată, cu probabilitate,

în secolele de mijloc ale mileniului II p.Chr. Totodată, au fost făcute și câteva observații privind structura celor trei porțiuni de zid vizibile atunci. În cursul acestor cercetări, nu au fost descoperite alte tipuri de vestigii arheologice (ceramică, obiecte de metal etc.).

În anul 2018, cu prilejul unor noi cercetări arheologice de suprafață în zonă, Marius Ardeleanu a descoperit, pe pantele nord-estică, estică și sud-vestică ale *Custurii*, numeroase artefacte: fragmente ceramice din epoca târzie a bronzului (a doua jumătate a mileniului II a.Chr.), respectiv perioada medievală (secolele XIII–XIV).

Pornind de la informațiile menționate mai sus, muzeul băimărean a întreprins, în perioada 2019–2023, săpături arheologice pe dealul Custura Cetățelei (campaniile 2019–2020), peștera Șura Dracului (campaniile 2021–2022), peștera Gaura din Cetățeaua de la Vima Mică (2022), ambele situate în arealul Custurii Cetățelei, precum și pe șeaua de legătură dintre punctele *Cetățea* și *Custura Cetățelei* (2023).

Artefactele descoperite aparțin eneoliticului final/epocii timpurii a bronzului (cultura Coțofeni, 3 500–2 500 a.Chr.), epocii târzii a bronzului (cultura Suciu de Sus, a doua jumătate a mileniului II a.Chr.), perioadei medievale (secolele XIII–XIV), precum și secolelor XVII–XVIII. Zidul de incintă ridicat în Evul Mediu a fost documentat pe întreaga porțiune păstrată, constatându-se că, în mai multe locuri, pietrele fasonate erau legate între ele cu mortar.

Un eveniment Miyake în necropola scitică de la Sâncrai – Dâlma lui Candin – Marian-Bogdan Condurăţeanu, Mihai Gligor (U „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia), Gabriel-Dan Balteş (MNUAI)

Cercetarea necropolei de la Sâncrai, din anul 2016, a avut drept rezultat descoperirea a 95 de complexe, aparţinând primei vârste a fierului, denumită Hallstatt. În vederea stabilirii cronologiei absolute a necropolei, au fost prelevate, pentru analiza radiocarbon, șapte probe. Dintre acestea, patru datări au fost realizate pe oase umane provenite din morminte de inhumație, iar alte trei probe au ca provenienţă material faunistic, una dintr-un loc destinat îngropării unui cal (M. 26) și două constituind o ofrandă de carne, respectiv provenind din scheletul unui câine (M. 91). Acestea au fost utilizate pentru a construi un model temporal probabilistic al contextelor funerare.

Atrage atenţia intervalul temporal extrem de larg, în care se încadrează limitele extreme ale probelor din M. 25 (aprox. 257,9 ani, cu 68,3% probabilitate modelată), M. 68 (aprox. 211,8 ani, cu 68,3% probabilitate modelată) şi M. 53 (aprox. 217,5 ani, cu 68,3% probabilitate modelată). Suprapunerea datelor ^{14}C modelate pe curba IntCal20 arată influenţa asupra acestora a unui palier temporal, care începe în 750 BC şi continuă până în 400 BC, denumit în literatură „platoul Hallstatt”.

O cauză probabilă a acestui platou este evenimentul Miyake din 663 BCE (aprox. 2 610 BP), când concentraţia de ^{14}C din atmosferă a suferit o creştere de 10‰ timp de 3–4 ani. Comunicarea și-a propus discutarea din această perspectivă a datelor radiocarbon din necropola de la Sâncrai (jud. Alba).

Poziția cronologică radiocarbon a necropolei din prima epocă a fierului de la Ferigile – Dragoș Măndescu (MJ Argeș)

Necropola de la Ferigile (alcătuită din 149 de mici tumuli conținând morminte de incinerație) a fost cercetată integral, în perioada 1956–1962, de către Alexandru Vulpe. Odată cu publicarea monografică din anul 1967, această necropolă avea să devină situl definitoriu pentru perioada târzie a primei epoci a fierului la sud de Carpați. Succesiunea fazelor cimitirului, cronologia relativă și cea absolută a mormintelor au prilejuit dezbateri și rafinări de-a lungul timpului. La șase decenii de la încheierea săpăturilor de la Ferigile, în perioada 2020–2023, un set de cinci probe de lemn ars din mormintele de incinerație au fost datate prin metoda radiocarbon. În selectarea probelor s-a urmărit ca toate orizonturile necropolei să fie reprezentate. Chiar dacă datele absolute obținute în urma calibrării sunt influențate de „platoul hallstattian”, acestea rămân de interes nu numai prin prisma raportării la cronologia internă a necropolei, cât, mai ales, din perspectiva unui demers integrator, de racordare la o coloană radiocarbon mai amplă, tot mai mult mobilată în ultimii ani cu date obținute din diverse situri și descoperiri aparținând atât grupului Ferigile, cât și grupurilor culturale învecinate.

Cercetările arheologice de la Vânători – La Jolică, jud. Galați (2017–2019, 2022–2023). Un bilanț la sfârșitul proiectului – Sorin-Cristian Ailincăi (ICEM-GS), Adrian Adamescu, Tudor Mandache (MI Galați), Corina Anca Simion, Dragoș Mirea, Cristian Dumitru Mănăilescu, Alexandru Răzvan Petre (IFIN-HH), Adrian Bălășescu (IAB), Florian Mihail (ICEM-GS)

Situl arheologic de la Vânători – *La Jolică* se află la aproximativ 8 km nord față de orașul Galați, pe malul vestic al Lacului Brateș. Cunoscut încă din anii ’70, situl a fost invocat de multe ori pentru argumentarea unor modele cronologice ale perioadei timpurii a Epocii Fierului la Dunărea de Jos.

În ciuda faptului că s-a putut studia materialul descoperit, lipsa unor informații referitoare la asocierile dintre materiale, contexte și locul exact al suprafețelor cercetate arheologic a lăsat multe întrebări fără răspuns. Din acest motiv, din anul 2017 a fost demarat un nou proiect de cercetare finanțat de Ministerul Culturii, prin Programul Național de Finanțare a Cercetării Arheologice Sistematice (2017–2019, 2022–2023), prin intermediul căruia autorii au reușit să investigheze suprafețe mari din sit, datele obținute fiind foarte interesante și diverse. Acestea au evidențiat existența unor comunități umane aflate în strânsă legătură cu lumea nord-pontică, dar și cu Dunărea de Jos. Cele mai timpurii urme de locuire aparțin culturii Foltești (mileniul IV a.Chr.), o altă etapă de locuire se leagă probabil de cultura Noua (secolele XV–XIV a.Chr.), în vreme ce cele mai consistente vestigii pot fi atribuite unor comunități cu puternice influențe nord-pontice, specifice culturilor Hansca–Holercani și Belozirka (secolele XI–IX a.Chr.).

Este foarte dificil să reconstituim imaginea acestui sit la un anumit moment. Vestigiile de aici pot reprezenta dovada prezenței, chiar și sezonieră, a unor grupuri

de crescători de animale (mai ales bovine și ovicaprine). Aceste comunități, cel puțin din punctul de vedere al olăritului și al unor obiecte din metal, par să fi fost mai mult conectate la tradițiile din stânga Prutului.

Terra incognita*? Bazinul Nistrului de Mijloc în epoca fierului: de la primele mențiuni până în anii ’40 ai secolului al XX-lea* – Dumitru Condrea, Mihail Băț (USM Chișinău)

Bazinul Nistrului de Mijloc este o importantă regiune cu vestigii arheologice din epoca fierului, fiind cunoscut, în mod special, grație cercetărilor care au urmat celei de-a doua conflagrații mondiale. Explorarea materialelor de arhivă și a resurselor istoriografice vechi dovedește faptul că spațiul abordat și antichitățile din zonă s-au aflat în vizorul celor responsabili cu administrarea teritoriului. Prin urmare, unul dintre meritele esențiale ale „cercetărilor” timpurii este legat de întocmirea primelor repertorii și hărți arheologice. Astfel de lucrări au fost realizate încă din perioada țaristă: două pentru gubernia Podolia, iar alte două pentru gubernia Basarabia. Dacă repertoriile pentru Podolia au văzut lumina tiparului, în ceea ce privește informațiile referitoare la spațiul dintre Prut și Nistru, acestea au fost publicate lacunar. Un izvor remarcabil pentru localizarea siturilor arheologice din zona de studiu sunt hărțile vechi (cum ar fi harta topografică rusă de trei verste, începând din anul 1856). De asemenea, anchetele organizate de oficialități, actele de hotărnicie medievale și moderne timpurii, prin toponimele și reperele topografice înregistrate, transformă peisajul rural într-un adevărat tablou arheologic, după care se ghidau locuitorii satelor în viața lor de zi cu zi. Toate aceste surse constituie primele mențiuni scrise ale unor situri din epoca fierului, cum ar fi Rașcov de pe promontoriul *Chievca*, Glinjeni – *La Șanț*, Mateuți – *La Șanțuri* etc. Ca urmare a „resetării” din primii ani de după război, informațiile anterioare au rămas în mare parte necunoscute. La fel de ignorate au rămas și informațiile lui M. Karacikivskii privind reperarea fortificației Saharna – *La Revechin* și cele ale lui G. Madan despre consemnarea fortificației de la Dobrușa, nemaivorbind de descoperirile arheologice întâmplătoare, precum cele realizate în timpul lucrărilor agricole în spațiul necropolei de la Molochișul Mare. Este evident faptul că avântul și succesul campaniilor de cercetare postbelice se datorează și acestor eforturi de documentare prealabilă, la care se referă comunicarea.

Prima epocă a fierului în bazinul râului Ciorna, Republica Moldova – Aurel Zanoci (USM Chișinău)

Bazinul râului Ciorna a oferit condiții prielnice de trai din cele mai vechi timpuri. Acest spațiu a fost preferat mai ales de comunitățile sedentare din epoca eneolitică și din cea a fierului.

Primele cercetări arheologice de suprafață au fost realizate, în anii 1953–1954, de către Vsevolod Marchevici, iar în baza lor a fost întocmit un repertoriu al siturilor. În anii care au urmat, doar puține dintre ele (Șoldănești, Glinjeni, Mateuți etc.) au fost investigate prin săpături arheologice, informațiile despre majoritatea siturilor

rămânând la nivelul anilor ’50 ai secolului trecut. Cu scopul de a actualiza harta arheologică a bazinului Ciornei, echipa de arheologi de la USM Chișinău a întreprins în anii 2016 și în perioada 2021–2023 un șir de periegheze și sondaje în așezările din epoca fierului din această regiune. Ca urmare, deopotrivă cu cele semnalate de către V. Marchevici, au fost descoperite situri noi, iar pentru unele dintre ele a fost corectată încadrarea cultural-cronologică. Un deosebit interes prezintă siturile din prima epocă a fierului, atribuite culturilor Saharna (17 așezări și trei necropole) și Basarabi–Șoldănești (patru așezări și două necropole). Acestea sunt înșiruite pe ambele maluri ale râului, pe o distanță de circa 20 km, începând cu localitatea Olișcani și până la vărsarea Ciornei în fluviul Nistru. Așezările, de regulă, formează „aglomerări” (2–4 așezări), în cadrul cărora, în unele cazuri (Mihuleni, Mateuți, Șoldănești), sunt semnalate necropole.

Revenirea la Țiglău: noi date despre epoca fierului din bazinul Nistrului de Mijloc – Mihail Băț (USM Chișinău)

Situl de la Saharna – *Țiglău* este un loc de referință pentru cei preocupați de procesele culturale din mileniul I a.Chr., în mod special de cele ale perioadei primei epoci a fierului. Cunoscut încă din anii ’50 ai secolului trecut, situl a oferit, prin săpăturile efectuate de-a lungul timpului, date importante despre habitatul și comportamentul funerar ale comunităților culturii Saharna. Recent, situl a fost cercetat din nou, ca urmare a descoperirii unei aglomerări din pietre și oase umane dispersate la periferia de est a așezării. Cercetările care au urmat au dus la evidențierea unui nou tip de ocupare a sitului, necunoscut până atunci în acest loc. Astfel, la marginea de sud-est a așezării s-a descoperit o incintă de formă quasi-circulară. Existența sistemului defensiv a fost confirmată de prezența în săpătură a vestigiilor unui „zid”, edificat din două șiruri din bârne, cu emplecton din lemn și pământ. Pe parcursul campaniilor recente, au fost supuse investigării peste 60 de amenajări de habitat, cu un bogat material arheologic. Totodată, cercetarea preventivă și de salvare a sitului a mai surprins atât alte amenajări funerare, cât și fenomenul gropilor cu oseminte umane, comportament cunoscut și în cazul altor monumente aparținând perioadei hallstattiene. Noile descoperiri au oferit ocazia de a rafina succesiunea grupurilor culturale caracteristice primei epoci a fierului din regiune. Astfel, în cadrul prezentării, o atenție specială a fost acordată rezultatelor datării radiocarbon, realizată pe baza probelor prelevate din acest sit.

Investigațiile arheologice în situl din epoca fierului Climăuții de Jos VIII – Pe Holm, raionul Șoldănești, Republica Moldova – Andrei Corobcean (USM Chișinău)

Situl Climăuții de Jos VIII – *Pe Holm* este situat în bazinul Nistrului Mijlociu, pe un promontoriu stâncos, cu malurile abrupte din trei părți, de pe partea dreaptă a defileului din valea râulețului Cușmirca, fiind întărit printr-un sistem defensiv alcătuit dintr-un val de pământ și un șanț adiacent. Suprafața estimată a așezării este de circa 2,6 ha. În partea de nord-vest, a mai fost sesizat un al doilea val de

pământ, care înscrie o incintă de dimensiuni mici. Săpăturile și cercetările de suprafață au constatat o consistență diferită a stratului cultural: zona centrală a sitului este mai săracă, atingând o grosime de până la 60 cm, și cea nord-vestică mai bogată, ajungând la o grosime de până la 1 m. Doar în cea din urmă, deocamdată, au fost descoperite complexe arheologice reprezentate de gropi. Dintre vestigii, predomină cele atribuite culturii getice din secolele IV–III a.Chr. Relevant, în sensul stabilirii acestui orizont cronologic, este un fragment de amforă, care păstrează o ștampilă englifică de Heracleea Pontica, din prima jumătate a secolului al IV-lea a.Chr. Situl completează aglomerația așezărilor fortificate getice din regiunea Nistrului Mijlociu, alături de cele din microzona Saharna etc. Într-un număr redus, au fost descoperite și vestigii care aparțin altor epoci – eneolitică și medievală, fapt care demonstrează suprapunerea mai multor orizonturi cultural-cronologice.

Cu privire la structura internă și comunitară a așezării getice Saharna – La Revechin – Alexandru Levinschi (MNIM Chișinău)

Așezarea fortificată Saharna – *La Revechin* (Rezina) face parte din tipul de așezări cu sistem defensiv cu plan în formă de „semicerc”, fiind amplasată pe muchia înaltă și abruptă din dreapta văii Nistrului. Incinta așezării era protejată de un zid de circa 90 m lungime, orientat NE–SV. În anii 1998–2002, a fost dezvelită circa o pătrime din suprafața așezării și a fost cercetat sistemul defensiv.

Zidul incintei așezării are circa 3,3 m grosime, fiind construit din două (trei) șiruri de pari de lemn, așezați în poziție verticală, spațiul dintre ei fiind căptușit cu solul scos din șanțul săpat în față, lat de circa 8 m. Înălțimea reconstituită a zidului este de circa 6 m, iar adâncimea șanțului de 5,5 m sub nivelul antic. Importurile grecești din incintă marchează perioada de funcționare a așezării între sfârșitul secolului al VI-lea și al treilea sfert al secolului al IV-lea a.Chr.

Pe toată perioada celor două secole, incinta a fost intens populată, pentru trai fiind utilizate locuințele de suprafață, alipite peretelui intern al zidului. În spațiul liber erau amenajate bucătării de vară și complexe de uz gospodăresc adâncite în sol. Odată cu creșterea numărului de locuitori, spațiul ocupat de anexele gospodărești adâncite în sol a fost nivelat și au fost construite noi locuințe de suprafață și ateliere meșteșugărești. Cu timpul, locuitorii, prea numeroși pentru perimetrul delimitat, au început să-și construiască locuințe în afara zidului de incintă, la circa 20 m distanță de șanț.

Această dinamică de dezvoltare a comunității exclude prezența în incintă a unor spații special amenajate pentru întreținerea animalelor. Este logic să presupunem că aceste construcții erau amenajate undeva în afara localității. Dintre „așezările deschise” din împrejurimi, conform observațiilor și materialelor culese, rolului de stână i-ar corespunde micul sit *Valea Furnicar*, documentat la 500 m spre SE, iar drept ocol pentru vite situl *Pădure*, la 300 m vest de stână. Necropola era, probabil, la vest de așezare.

Înapoi spre Horodca Mică: repere cronologice privind etapele de edificare a fortificației – Octavian Munteanu (UPS Chișinău)

Revenirea periodică la subiectul fortificațiilor getice din spațiul est-carpatic a devenit o constantă în istoriografia ultimelor decenii. Aspectele care captează atenția cercetătorilor au un spectru destul de larg, pornind de la peisaj și până la cele mai mici detalii de organizare a spațiului. Raliindu-se tendințelor, autorul s-a raportat la succesiunea de fortificare a spațiului din cadrul sitului Horodca Mică. Din start trebuie să amintim că ordonarea cronologică a descoperirilor din epoca fierului de la Horodca Mică a fost subiectul unui recent studiu. S-a reușit atunci crearea unui model bazat pe dispunerea secvențială a contextelor din care au fost prelevate probele ^{14}C, corelând datele acestora cu informațiile arheologice disponibile. În cazul nostru, modelarea bayesiană a presupus combinarea datelor radiocarbon cu rezultatele sistematizării importurilor grecești şi cu observațiile stratigrafice, deopotrivă pentru sistemul defensiv și pentru incinta fortificației. Plana însă întrebarea privind reperele cronologice pentru fiecare dintre fazele de edificare a fortificației propriu-zise, amintind că o mai veche analiză a făcut posibilă delimitarea a patru etape de construcție și reconstrucție. În mod special, provocarea era determinată de datarea fazei finale, pentru care nu a existat niciun reper cronologic. Noile date ^{14}C, obținute pe probe din straturile superioare ale sistemului defensiv, aduc precizări importante, care constituie subiectul comunicării. Analiza radiocarbon a fost realizată în laboratorul universității „Adam Mickiewicz” din Poznań, de către prof. dr. hab. Tomasz Goslar, cu contribuția colegilor Andrzej Michałowski și Nicolae Batog de la aceeași universitate, cărora le aducem mulțumiri și pe această cale.

Note cu privire la fibulele de tip Beltz J din Europa de Est și Sud-Est – Vasile Iarmulschi (FU Berlin/MNIM Chișinău)

Recentele investigații arheologice realizate de colegii din România au permis identificarea în situl Mihoveni – *Cahla Morii* a două morminte de incinerație atribuite culturii Poienești–Lucașeuca. În M. 2/2017, pe lângă alte materiale arheologice, a fost descoperită o fibulă de tip Beltz J, iar autorii cercetărilor au pus în discuție câteva aspecte, referitoare în special la originea și cronologia fibulelor de tip Beltz J din Europa de est și sud-est.

La periferia unei mode: fibulele de schemă „tracică” din zona de silvostepă a spațiului pruto-nistrean – Sergiu Serbinov (USM Chișinău/ANA Chișinău), Mihail Băț (USM Chișinău)

Răspândite cu predilecție în spațiul carpato-balcanic, fibulele de schemă „tracică” (supranumite și „fibule cu resort lateral și picior ridicat”) sunt prezente și în contexte ale celei de-a doua epoci a fierului din spațiul pruto-nistrean. Până în acest moment, prezența acestui tip de artefacte este confirmată de descoperirile cunoscute de la Hansca (2 ex.), Butuceni (1 ex.), Mașcăuți – *Poiana Ciucului* (1 ex.), Stolniceni – *Cetate* (2 ex.), Ciorna (1 ex.). Intervalul cronologic acoperit de aceste descoperiri

cuprinde perioada secolului al IV-lea și prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr. În ceea ce privește contextul descoperirii pieselor, confecționate exclusiv din bronz, au fost atestate în cuprinsul siturilor de habitat sau în proximitatea acestora. O situație insolită este atestată în incinta de la Stolniceni – *Cetate*, de unde provin cel puțin două fibule din bronz, recuperate în timpul cercetării mantalei tumulului IV. Conform informațiilor disponibile, piesele nu sunt asociate unor contexte funerare, provenind, prin urmare, din stratul de cultură al așezării și fiind antrenate ulterior în procesul de amenajare a tumulului din zona centrală a incintei. Această situație, atestată în zona de silvostepă a spațiului pruto-nistrean, contrastează cu cea documentată în regiunea de stepă, unde majoritatea pieselor provine din contexte funerare.

Necropola din prima parte a celei de-a doua epoci a fierului de la Trestieni, jud. Prahova – Vlad-Ștefan Cărăbiși, Meda Toderaș, Andrei Măgureanu (IAB)

În urma lucrărilor de infrastructură de pe Autostrada 7 (Ploiești – Buzău), pe traseul acesteia a fost cercetată o necropolă aparținând primei părți a celei de-a doua epoci a fierului (secolele V–III a.Chr.). Necropola cuprinde atât morminte de inhumație, cât și de incinerație în urnă sau în groapă. Scopul comunicării a fost acela de a prezenta principalele rezultate ale cercetării arheologice și unele observații preliminare, materialul arheologic fiind încă în curs de prelucrare.

Dava de la Popești, jud. Giurgiu: Cercetările din anul 2023 și câteva observații privind procesul de formare a sitului – Nona Palincaş (IAB), Liviu Mihail Iancu (ISACCL), Corina Anca Simion, Cristian Dumitru Mănăilescu, Maria Valentina Ilie, Alexandru Răzvan Petre, Mihai Straticiuc, Dragoş Mirea, Decebal Iancu (IFIN-HH), Constantin Haită (MNIR)

Comunicarea s-a bazat în primul rând pe cercetările din anul 2023, cu accent pe datele culese în regim de săpătură sistematică, în patru arii separate din sit, toate aflate în cuprinsul actualului cimitir al satului Popești, în funcțiune de peste 350 de ani, făcând parte din ceea ce s-a numit Sectorul/Așezarea B a davei getice.

Săpături în Sectorul B – atât în aria cimitirului, cât și în afara acesteia – s-au făcut și în anii 1960–1970. S-a conchis atunci că această zonă a fost folosită doar ocazional, ca loc de refugiu pentru populația din zonă, deoarece, sub aspect arhitectonic – câteva bordeie și locuințe de suprafață –, suprafața era mult mai modestă decât Sectorul/Așezarea A, numită și acropola davei, unde resturile de construcții erau mai apropiate unele de altele, cu refaceri repetate, și s-a găsit și ceea ce s-a considerat a fi un palat. Săpăturile preventive din anii 2019–2022 au infirmat această concluzie, prin identificarea în Sectorul B, în aria cimitirului, a resturilor unei construcții care trebuie să fi fost de dimensiuni foarte mari, având caracter public și patru etape de refacere, locuri utilizate pentru ritual, precum și urme ale prezenței directe a unor meșteșugari greci. În anul 2023, au fost recuperate informații care completează observațiile făcute în ultimii cinci ani de campanii arheologice.

Comunicarea a vizat: 1) noutățile aduse de săpăturile din anul 2023 în privința arhitecturii și organizării spațiale a sitului; 2) motivele pentru care autorii vechilor cercetări nu au reușit să înțeleagă corect caracterul resturilor arhitectonice din Sectorul B; 3) importanța studierii proceselor de formare a sitului – un domeniu practic absent în arheologia românească; 4) măsurile de protecție a sitului, care ar trebui luate în lumina observațiilor făcute cu ocazia campaniei 2023.

Observații privind un modiolus cu reprezentări figurative descoperit în cetatea dacică de la Pietroasa Mică – Gruiu Dării, jud. Buzău – Valeriu Sîrbu (IAB), Sebastian Matei (MJ Buzău)

În anul 2023, într-o groapă de formă circulară (Complexul 273), sub un „capac” de bolovani de calcar, unii de mari dimensiuni, au fost descoperite mai multe vase întregi sau întregibile: o cană de tip *modiolus*, cu figuri antropomorfe aplicate, un *krater* întreg, modelat la roată, două borcane, modelate cu mâna, întregibile, un castron cenușiu, modelat la roată și o ceașcă-opaiț de mari dimensiuni, ambele parțial întregibile, fragmente de amfore elenistice și o oglindă circulară din bronz etc. De asemenea, în săpăturile din anii anteriori, în aceeași groapă s-au mai descoperit alte vase întregibile, îndeosebi folosite pentru băut.

Desigur, piesa cea mai interesantă este cana de tip *modiolus*, pe care au fost aplicate în relief, circular, cinci personaje, trei feminine și două masculine: unele cântă la instrumente muzicale, unul efectuează o libație, altul aduce ofrande pe o tavă, plus un satir; la baza toartei este aplicat un cap uman cu o barbă impresionantă. Prin analiza contextului și a tipului de vas, piesa se încadrează în a doua jumătate a secolului I a.Chr.

Cănile de tip *modiolus*, îndeosebi din ceramică, sunt rarisime în cadrul descoperirilor arheologice, iar piesa din cetatea de la *Gruiu Dării* este prima găsită la geto-dacii de la nordul Dunării. Pe lângă valoarea intrinsecă, interesul ei deosebit este dat și de faptul că este unul dintre foarte rarele cazuri în care a fost descoperită prin cercetări sistematice, într-un context cultural și cronologic cert.

Analiza contextului arheologic, asocierea cu alte categorii de artefacte din groapă și reprezentările figurative de pe *modiolus* sugerează desfășurarea unor acte rituale, probabil dedicate lui Dionysos, în cetatea dacică de la Pietroasa Mică – *Gruiu Dării*.

Edificii cu aliniamente de stâlpi descoperite la Cârlomănești – Cetățuia – Despina Măgureanu (IAB), Sebastian Matei (MJ Buzău)

Unul dintre obiectivele campaniei din anul 2023 a fost epuizarea unei suprafețe situate în partea de S a platoului *Cetățuia*.

În ciuda dimensiunilor restrânse ale zonei investigate, stratigrafia înregistrată aici s-a dovedit neașteptat de complexă. Au fost identificate patru niveluri de amenajare a spațiului din această parte a așezării. Pe lângă resturile a două construcții

de suprafață de mari dimensiuni cercetate anterior, au fost identificate și analizate două șiruri paralele alcătuite din câte patru gropi.

Dimensiunile apropiate ale gropilor, umplutura asemănătoare și dispunerea lor la distanțe egale permit formularea ipotezei că acestea reprezintă substrucția unei construcții cu aliniamente de stâlpi. De altfel, șase dintre gropile cercetate păstrau în partea centrală urma trunchiurilor descompuse. Cele două aliniamente de stâlpi/ coloane din lemn au aparținut, foarte probabil, unui edificiu, de mari dimensiuni, surprins deocamdată parțial.

Nu este prima descoperire de acest fel cunoscută în așezarea de la Cârlomănești. Un edificiu cu planimetrie asemănătoare (cu cinci aliniamente a câte cinci gropi) a fost cercetat în anii 1972–1973.

Revenind la situația actuală, o posibilă încadrare cronologică este indicată de relația stratigrafică directă dintre urmele celor trei clădiri și una dintre gropile cercetate aici. În umplutura acesteia s-au găsit numeroase fragmente ceramice. Între acestea, se aflau multe fragmente de amfore de tip Pseudo-Cos, asociate cu un ulcior cenușiu întreg, un fragment de bol cu decor în relief și un fragment de vas elenistic acoperit cu firnis roșu, decorat cu motive vegetale pictate. Aceste materiale se încadrează în prima jumătate a secolului I a.Chr, deci construcțiile în cauză nu au funcționat mai târziu de mijlocul secolului I a.Chr.

Zidurile cetăților dacice din Munții Orăștiei – Răzvan Mateescu (MNIT)

Zidurile cu paramente din blocuri de calcar de la Grădiştea de Munte – *Sarmizegetusa Regia* şi din perimetrul celorlalte cetăţi dacice din Munţii Orăştiei au atras atenţia încă din secolul al XIX-lea, când au fost descrise sumar şi au fost formulate primele ipoteze cu privire la tehnica de construcţie.

Ulterior, în cursul a numeroase campanii de cercetări arheologice, au fost dezvelite atât zidurile aferente fortificaţiilor, cât şi zidurile monumentale de susţinere a teraselor.

În ultimii ani, au fost exprimate diferite opinii cu privire la particularităţile constructive ale acestor ziduri, la cronologia lor, la cariera din care a provenit calcarul folosit pentru ridicarea lor şi, mai rar, la posibilele măsuri de conservare şi de restaurare.

Într-o primă parte, comunicarea şi-a propus să treacă în revistă construcţiile cu ziduri din blocuri de calcar din aria menţionată, iar în a doua parte să aducă în discuţie datele arheologice şi sursele scrise antice, esenţiale pentru înţelegerea acestui tip de zidărie.

Cercetări recente în cetatea dacică de la Luncani – Piatra Roșie – Cătălin Cristescu (MCDR Deva), Despina Măgureanu (IAB), Daniel Cioată (MJ Mureş), Nica Ciubotaru (UBB Cluj)

Cetatea de la Luncani – *Piatra Roșie* este una dintre cele șase fortificații din piatră de talie care compun ansamblul Cetăților dacice din Munții Orăștiei, înscrise în anul 1999 pe Lista Patrimoniului Mondial UNESCO. Ruinele sale erau cunoscute de

cărturarii secolului al XIX-lea, dar primele cercetări arheologice sistematice au avut loc în anul 1949, sub îndrumarea profesorului Constantin Daicoviciu. Cu acel prilej, au fost identificate și documentate cele două incinte (prima construită în tehnică elenistică, din blocuri fasonate de calcar de la Măgura Călanului, a doua ridicată cu piatră locală, pământ și blocuri de calcar reutilizate), precum și o serie de structuri și construcții monumentale, aflate pe platoul superior și pe terasele inferioare: un drum pavat, patru turnuri cu elevație din calcar și cărămizi, patru clădiri cu plan complex, dintre care două cu încăperi absidate. După câteva secțiuni realizate în anii 2000, cercetarea arheologică a fost reluată în anul 2021 (continuată în anii 2022 și 2023, fiind preconizată și pentru perioada următoare), obiectivele sale fiind reprezentate de obținerea unor informații suplimentare legate de planimetria unora dintre edificiile menționate, mai precis clădirea absidată de pe Terasa I (imediat sub platoul superior) și clădirea *k – o* (în partea nord-vestică a platoului superior). Rezultatele campaniilor recente sunt importante, aducând informații esențiale cu privire la planul celor două edificii, funcționalitatea lor, precum și lucrările de anvergură pentru amenajarea terenului.

Cetatea de la Cugir în contextul „creșterii puterii dacilor” din sud-vestul Transilvaniei în perioada La Tène D1 – Aurel Rustoiu (IAIAC), Adrian Cătălin Căsălean (MCDR Deva)

Cetatea dacică de la Cugir este cunoscută încă din secolul al XIX-lea, datorită unor descoperiri monetare din preajma sa. Un alt depozit monetar a fost găsit în anul 1955. Săpături sistematice de amploare s-au desfășurat în anii 1977–1991, fiind conduse de I.H. Crișan, secondat de F. Medeleț și I. Andrițoiu. Arhiva acestor săpături, rămase inedite, a fost publicată de curând. Ca urmare, în anul 2023 au fost reluate cercetările arheologice în cetatea de la Cugir, fiind sondat valul de pământ de pe platoul superior. În afară de structurile arheologice identificate, au fost prelevate probe de lemn din palisadă, precum și probe pentru analize paleobotanice și polinice. În sfârșit, o serie de probe de lemn au fost destinate analizelor ^{14}C. Toate acestea aduc precizări noi cu privire la o serie de detalii de cronologie, de reconstituire a peisajului etc. Scopul comunicării a fost acela de a evalua informațiile vechi, recuperate din arhiva de șantier, și de a aduce o serie de completări sau modificări la scenariul anterior de evoluție a acestei cetăți dacice. Autorii au analizat și modul, și data la care se ridică primele cetăți din sud-vestul Transilvaniei, când are loc geneza centrului de putere din zona menționată.

Arheologia și numismatica epocii clasice (greco-romane)

Ceramica atică cu figuri negre din zona sacră de la Histria. Considerații despre cronologie, forme și funcție – Iulian Bîrzescu (IAB)

Descoperirile de ceramică atică pictată de la Histria au condus, de-a lungul timpului, la relativ numeroase contribuții, mai ales că acestea au reprezentat și cele mai precise elemente de datare pentru primele trei secole ale cetății. Atenția a fost

acordată, în primul rând, identificării diverșilor pictori și ateliere, astfel încât să poată fi plasate cronologic cât mai precis atât contextele din care provin, cât și celelalte descoperiri asociate. Pentru perioada arhaică, descoperiri de ceramică atică cu figuri negre au fost făcute în contexte domestice, necropola tumulară, teritoriu și sanctuar, în acest din urmă caz vasele ateniene făcându-și apariția, cel mai devreme, către anii 620–610 a.Chr.

Plecând de la câteva studii de caz din sanctuar, în comunicare au fost discutate și alte aspecte privitoare la utilizarea acestei ceramici: parte a veselei de cult, ofrande, suport pentru dedicații, mese comune etc. Descoperiri din alte sanctuare ioniene, în primul rând din metropolă, au fost aduse în discuție pentru a avea o mai bună imagine a descoperirilor de la Histria.

Două loturi de monede de argint emise la Istros în perioada elenistică – Mihai Dima (BNR)

Autorul prezintă două loturi de monede de argint emise la Istros, oferite spre vânzare în mediul online, în perioada octombrie 2023 – februarie 2024. Cele două loturi au structuri asemănătoare, fiind dispersate, cel mai probabil, dintr-un tezaur cu loc de descoperire necunoscut. Toate monedele aparțin grupei IV de emisiuni de tip clasic a acestui oraș, datată ultimele decenii ale secolului al IV-lea − prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr. Având în vedere gradul avansat de uzură prezentat de toate piesele, se poate presupune că tezaurul (tezaurele?) din care provin datează din a doua jumătate a secolului al III-lea a.Chr.

Noi amfore de Erythrea descoperite în România (Medgidia Elenistic 1) – Natalia Mateevici (MNIM Chișinău), Petre Colțeanu (MINAC)

Pe parcursul dezvoltării și aprofundării cercetărilor în amforologie, apar multiple și noi informații referitoare la identificarea unor noi centre producătoare și exportatoare grecești, necunoscute altădată și trecute la categoria „centre neidentificate". Mult timp, amforele de Erythrea erau atribuite altor centre grecești sau considerate drept „centre necunoscute".

Despre prezența la Erythrea, oraș antic grecesc de pe litoralul Asiei Mici, a unei producții proprii vinicole și de ambalaj vinicol existau până recent prea puține informații, folosindu-se preponderent sursele scrise ale autorilor antici. La sfârșitul anilor ̕90 ai secolului al XX-lea, G. Jöhrens a presupus prezența la Erythrea a unei producții amforice proprii, atribuindu-i patru ștampile pe toarte amforice, acestea fiind în relief, având plasate în centrul unui cadran circular trei litere – ERY, interpretate, pe bună dreptate, ca numele abreviat al orașului. Mai târziu, în timpul cercetării epavei unei corăbii comerciale grecești, lângă litoralul turcesc, la Tektaș Burnu, în urma descoperirii umpluturii acestui vas comercial, pe lângă câteva zeci de amfore de Mende și Chios, au fost evidențiate și 195 de amfore pithoide „pseudo-samiene", produse într-un centru necunoscut, atribuit mai târziu Erythreei. D. Carlson și M. Lawal au propus clasificarea tipologică și cronologică a amforelor acestui *polis*

din secolul al V-lea a.Chr. până la începutul secolului al II-lea a.Chr., mai târziu fiind aduse și unele rectificări cronologice de S. Monachov, care a prezentat cinci tipuri amforice.

În urma săpăturilor efectuate de Petre Colțeanu, în vara anului 2023, în așezarea Medgidia *Elenistic 1*, au fost selectate trei fragmente de buze și un picior, toate având aceleași caracteristici ale pastei, atribuite unei producții de Erythrea. Toate exemplarele aparțin tipului III–B, datând de la sfârșitul secolui al IV-lea – începutul secolului al III-lea a.Chr. Fragmentele amforelor de Erythrea de la Medgidia *Elenistic 1* reprezintă prima prezență a ambalajului amforic al acestui centru de pe litoralul Asiei Mici într-o așezare „barbară” din spațiul românesc dobrogean. Toate cele patru exemplare provin de la vase diferite, ceea ce poate indica faptul că vinul adus din Erythrea ar fi putut avea, în perioada dată, piață de desfacere în mediul „barbar” al acestui teritoriu.

Corelarea rezultatelor analizelor XRF și a criteriilor specifice de încadrare cronologică a unor stateri de tip Lysimach din Tomis și Tyras din colecția Academiei Române – Emanuel Petac (CNBAR)

Comunicarea s-a situat în prelungirea unor investigații mai ample privind cronologia și contextul emisiunilor de stateri vest și nord pontici de tip Alexandru cel Mare, respectiv Lysimach. Cele două exemplare propuse spre dezbatere se încadrează în seria emisiunilor de tip Lysimach, având trident în exergă și sigla cetății pe tron (TO, respectiv TY), ceea ce-i plasează oricum după anul 200 a.Chr. Momentele emiterii celor două piese (având numerele de inventar AV.A.153 și AV.A.155, ambele prezentând pe revers monograme complexe) sunt diferite, greutatea lor, de 8,20 g pentru piesa tomitană, respectiv 8,50 g pentru cea din Tyras, punând în evidență apropierea de caracteristica epocii mithridatice pentru staterul tomitan și de standardele secolului al III-lea a.Chr. pentru staterul din Tyras. Rezultatele analizelor XRF confirmă aceste date preliminare, exemplarul tomitan, cu cele 96,7 procente aur, aliniindu-se mai largului eșantion de stateri mithridatici ai cetății, fiind de situat, cel mai probabil, la finele secolului al II-lea a.Chr., în jurul anului 100 a.Chr., în vreme ce exemplarul din Tyras, cu 98,2% aur, este mult mai apropiat de evoluțiile din a doua jumătate a celui de-al III-lea veac a.Chr.

Din nou despre distrugerea „zonei sacre” a Histriei. Câteva note arheologice și epigrafice – Dragoș Hălmagi (IAB)

Discuțiile privind data și circumstanțele distrugerii templelor elenistice din așa-numita „zonă sacră” a Histriei au stârnit numeroase controverse de-a lungul timpului, fiind purtate în jurul a două straturi de arsură care au afectat zidurile monumentelor.

Cele două presupuse incendii nu au fost confirmate în săpăturile din alte sectoare ale cetății și nu conțin urmele unui conflict armat, proiectile de praștie sau vârfuri de sulițe și săgeți, așa cum au fost surprinse arheologic în alte orașe grecești antice care au fost asediate și distruse. În plus, este puțin probabil ca fragmentele de

amforă cu ștampile, descoperite aici, să provină de la vase sparte în acest loc și astfel ar oferi doar un *terminus post quem* pentru operațiuni de umplere și de nivelare în cursul procesului de recuperare și reamenajare a zonei.

Un argument crucial a fost articulat prin decretul onorific pentru Aristagoras, fiul lui Apatourios, interpretat ca mărturie pentru un devastator atac armat pus pe seama regelui barbar Byrebistas, în urma căruia zidurile au fost reparate și locuitorii răscumpărați din robie. Între timp, dosarul epigrafic al acestei epoci tulburi s-a îmbogățit cu o inscripție remarcabilă, care deplânge starea cetății asediate de barbari și laudă intervenția salvatoare a lui Quintus Iulius Vestalis din anul 15 p.Chr. Reparațiile la zidul cetății sunt amintite și într-o scrisoare a lui Augustus către histrieni, publicată de Vasile Pârvan și completată cu un fragment descoperit în anul 1929 de Marcelle și Scarlat Lambrino. Așa cum s-a arătat deja, formele literelor și limba folosită în decretul lui Aristagoras își găsesc cele mai apropiate analogii în inscripțiile din perioada augustană și, astfel, circumstanțele dramatice descrise aici au avut loc spre finele secolului I a.Chr. sau chiar în primii ani ai secolului următor.

Histria. Sectorul Poarta Mare – Turnul Mare, cercetări recente – Paul Damian, Adela Bâltâc, Eugen Paraschiv-Grigore (MNIR), Virgil Apostol (IAB), Ioana Paraschiv-Grigore (CNAIR București), Mihai Dima (BNR)

Cercetările arheologice din sectorul *Poarta Mare – Turnul Mare*, aflat în exteriorul cetății târzii, s-au desfășurat, cu mai multe întreruperi, în perioada 2000–2023. Acestea au scos în evidență complexe arheologice diverse din structura Histriei romane, fiind cercetate edificii și complexe arheologice încadrate din epoca elenistică târzie (nivelul G8) până la ultimul nivel roman timpuriu (IC). Printre acestea, pot fi enumerate: o porțiune dintr-o stradă de factură elenistică (artera *b*), un nou traseu de stradă (necunoscut în planimetria generală a Histriei), trei edificii de mari dimensiuni adosate acestora, canale de colectare a apei menajere sau conducte de apă potabilă și alte complexe.

Dat fiind faptul că investigația în zona extramurană a fost finalizată, în ultimele trei campanii cercetarea a fost concentrată în zona intramurană, în aceleași repere topografice, pentru a obține cât mai multe informații despre planimetria zonei și implicit despre Histria în epoca Principatului. Datorită zonei în care ne aflăm, datele obținute sunt legate mai ales de planimetria și complexele epocii romane târzii, dar s-a reușit identificarea traseelor celor două artere stradale timpurii și, pe alocuri, a unor porțiuni din traseul arterei *e* spre sud. Alte elemente ale celor trei edificii au fost descoperite, astfel încât au fost completate datele planimetrice obținute în zona extramurană.

Comunicarea a rezumat toate aceste cercetări, punând accentul pe descoperirile recente din zona intramurană.

Histria Multiscalar Archaeological Project: descoperiri efectuate în campania arheologică 2023 și rezultate preliminare ale datărilor ^{14}C – Adam Rabinowitz (U Texas), Liviu Mihail Iancu (ISACCL), Katherine Reinberger (University of

Georgia), cu contribuții de Elijah Fleming (University of Wisconsin-Superior), Patricia Neuhoff-Malorzo (SWCA Environmental Consultants), Cole Smith (U Texas), Thibaut Castelli (UMR 7041 Archéologies et Sciences de l'Antiquité, Université Paris-Nanterre)

Cercetările arheologice desfășurate pe Platoul cetății Histria, sub coordonarea U Texas și a IAB, reunite sub denumirea generică „Histria Multiscalar Archaeological Project” (HMAP) și demarate în anul 2018, au continuat în vara anului 2023, cu același obiectiv principal de a contribui la mai buna înțelegere a proceselor demografice de lungă durată și a interacțiunilor dintre om și mediu, care au caracterizat această comunitate umană de la gurile Dunării, folosind, pe lângă metodele și tehnicile uzuale în arheologia clasică, o abordare multidisciplinară, incluzând instrumente variate, precum datări ^{14}C, analize de izotopi de stronțiu, oxigen, carbon și azot, analize ale ADN-ului antic uman și bacterian etc.

Campania din anul 2023 a atins obiective importante, precum finalizarea cercetării în teren a mormintelor din epoca romană, identificate în secțiunea Kiln Trench (KT), punerea în evidență și studierea unui important strat cenușos, care oferă un *terminus ante quem* în secolul al IV-lea a.Chr. pentru cuptorul de olărit descoperit în KT, mai buna înțelegere a complexului artizanal organizat în jurul cuptorului și a proceselor ulterioare suferite de acesta sub influența factorilor umani și naturali. De asemenea, importantul drum din secțiunea Road Trench (RT) a putut fi secționat transversal, astfel încât stratigrafia și parțial cronologia sa, încadrată între sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. și cel puțin secolul al IV-lea p.Chr., au putut fi clarificate într-o măsură mai mare decât până acum. Nu în ultimul rând, extinderea cercetărilor magnetometrice pe o suprafață suplimentară de 1,2 ha, în vederea obținerii unui segment median est-vest cât mai important pe platoul cetății, a contribuit la confirmarea rezultatelor obținute anterior, privind capacitatea acestei metode de a oferi indicii importante, pentru această zonă, despre trama stradală și răspândirea spațială a instalațiilor artizanale cu mari arderi de combustibil, precum cuptoarele de olărit.

A doua parte a comunicării a fost constituită de prezentarea și discutarea rezultatelor preliminare ale datărilor ^{14}C efectuate pe 27 de eșantioane prelevate de la oase umane și 21 de eșantioane prelevate de la oase animale descoperite în KT, rafinate prin folosirea inferențelor bayesiene, în ceea ce se constituie drept primul studiu sistematic ^{14}C în necropolele histriene.

Suporturi de masă cu decor animalier de la Histria – Florina Panait-Bîrzescu (IAB)

Mobilierul din piatră ocupă un loc marginal în literatură, în puține cazuri, cum este cel al Histriei, fiind abordat la capitolul *varia* în volumele de sculptură și de arhitectură. Comunicarea a prezentat câteva observații asupra unor descoperiri vechi și noi de suporturi de mese și banchete din marmură și calcar, care aparțin tipului în formă de lespede decorată pe latura îngustă cu picior animal, în cele mai multe cazuri picior de leu. Pe lângă numărul relativ mare de fragmente de suporturi de acest tip,

săpăturile de la Histria oferă și câteva contexte arheologice relevante pentru analiza stilistică și pentru problematica funcționalității acestora.

Importuri de lămpi la Histria. Studiu de caz: opaițele din Sectorul Sud – Ionuț Bocan (MNIR), Mircea Dabîca (IAB)

Cercetările arheologice efectuate la Histria, în *Sectorul Sud*, au adus la lumină o importantă cantitate de opaițe. Astfel, se conturează o imagine complexă asupra legăturilor comerciale ale cetății, atât în perioada romană, cât și în secolele V–VII p.Chr., prin clarificarea anumitor detalii ale exporturilor unor piese confecționate în centre de producție consacrate. Au fost incluse în acest studiu 25 de opaițe, provenite din cercetările arheologice realizate în sectorul mai sus menționat în perioada 2002–2022. În urma unor minuțioase examinări vizuale asupra aspectului pastei, coroborate de modalitatea de finisare, prezența anumitor tipuri de decor, unele imperfecțiuni sesizate în execuția pieselor și cele mai apropiate analogii, se individualizează patru grupuri de lămpi provenite din următoarele zone: Atena, Corint, Asia Minor și Africa de Nord. Din punct de vedere cronologic, piesele confecționate în atelierele atice și corinthice se încadrează în intervalul cuprins între sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea p.Chr., în timp ce opaițele provenite din Asia Minor și cele nord-africane sunt datate în secolele IV–VI p.Chr.

O reprezentare antropomorfă din epoca romană târzie de la Histria – Iulia Iliescu (FIB), Irina Achim (IAB)

În prezentare a fost adusă în prim plan o piesă ceramică descoperită în anul 2023 la Histria, în Sectorul *Basilica cu criptă*, într-o secțiune aflată în vecinătatea monumentului creștin, piesă care provine dintr-un context datat secolul al VI-lea p.Chr. Artefactul fragmentar aparține, cel mai probabil, unui platou de mari dimensiuni și se remarcă prin decorația păstrată, constând într-o reprezentare antropomorfă și un *graffito* parțial păstrate. Autoarele au propus o analiză contextuală, tipologică și stilistică a acestui fragment, care vizează nu doar reconstituirea aspectelor tehnologice și funcționale ale piesei ceramice, ci și discutarea contextului arheologic care a livrat-o.

Descoperiri vechi, noi abordări. Revalorificarea unui lot de obiecte arheologice de la Histria – Irina Achim, Dragoș Hălmagi (IAB), Iulia Iliescu (FIB)

Cu ocazia reorganizării depozitelor IAB, a fost regăsit un lot eterogen de obiecte arheologice, conținând piese de la Histria, publicate și nepublicate, descoperite între anii 1927 și 1960 în diverse sectoare ale cetății (în săpăturile soților Marcelle și Scarlat Lambrino și, după anul 1949, în sectoarele *Templu*, *Domus*, *Cetate* și *Basilica extra muros*). Obiectele datează cu precădere din perioada romană, romană târzie și proto-bizantină, dar între ele se numără și câteva fragmente ceramice cu *graffiti* din epoca greacă. Cea mai bine reprezentată categorie este ceramica (veselă de masă, opaițe, capace, fragmente de amforă cu *dipinti* și *graffiti* și alte obiecte din lut), însă lotul include și câteva fragmente din mese de marmură, un fragment de sticlă cu inscripție,

diverse obiecte de os și de lemn cu reprezentări sau înscrisuri creștine, monede și alte obiecte de metal (fibule, aplice, chei, fragmente de candelabru). O bună parte din piese au marcaje sau etichete cu indicații, ceea ce permite repunerea unor descoperiri în context, chiar și în situația în care piesele au fost deja publicate, dar și rafinarea unor tipologii și cronologii. Au fost prezentate principalele categorii de obiecte, precum și unele piese singulare, cu accent pe elementele distinctive și de noutate.

Bastarnii la gurile Dunării? O încercare de Quellenforschung și consecințele sale – Dragoș Hălmagi (IAB)

O notiță despre traci și bastarni dintr-un periplu al Pontului Euxin compus în secolul al VI-lea a.Chr. a căpătat o nouă faimă după ce a fost atribuită lui Pseudo-Skymnos. Odată cu publicarea săpăturilor de la Poienești, argumentele istorice au fost dublate de interpretări arheologice și imaginea bastarnilor ca populație nou venită în apropierea gurilor Dunării a devenit de necontestat.

Dubiile formulate de Karl Müller și Didier Marcotte au rămas fără răspuns și ele sugerează că notița despre bastarni a fost extrasă dintr-o altă istorisire, cunoscută din mai multe surse literare: aventurile mercenarilor refuzați de Perseus, ultimul rege al Macedoniei. Din punct de vedere istoriografic, se pot distinge trei tipuri de bastarni: istorici, geografici și enciclopedici și această clasificare surprinde o migrație a acestora în percepția autorilor antici, odată cu expansiunea Romei și popularea hărților cu noi informații.

În aceste condiții, locul de baștină al războinicilor bastarni care și-au oferit serviciul macedonenilor este de căutat altundeva. Comunicarea a cercetat o posibilă origine în sud-estul Câmpiei Pannonice, care în această epocă (LT C2) este dominat de grupul Belgrad. Deși a fost atribuit în mod tradițional scordiscilor, Vladimir Mihajlović și Ivan Drnić au arătat că numele acestora nu apare în surse înainte de a doua jumătate a secolului al II-lea a.Chr., după formarea provinciei romane Macedonia și în același timp cu tranziția C2/D1 în societățile La Tène, când au loc schimbări culturale și sociale importante. În cadrul acestei ipoteze, spre deosebire de alți barbari din Illyricum, Pannonia și Moesia, bastarnii rămân în imaginarul roman poate datorită poziției lor de inamici neînvinși în timpul ultimului război macedonean, numele lor fiind apoi folosit în propaganda imperială pentru a marca victoriile unor împărați și legați imperiali. Teritoriul lor de odinioară devenind roman, bastarnii sunt repoziționați în Sciția, dincolo de orizonturile noilor frontiere ale imperiului.

Tezaurul de denari romani republicani descoperit la Săsenii pe Vale, jud. Buzău – Theodor Isvoranu (IAB), Sebastian Matei (MJ Buzău)

Autorii prezintă un tezaur alcătuit din 20 de denari romani din perioada Republicii, descoperit în anul 2022 la marginea unei păduri situate la vest de satul Săsenii pe Vale, com. Vernești, jud. Buzău, la adâncimi de 10–30 cm. Monedele, în general nu foarte uzate, poartă, în cea mai mare parte, urme de ardere. Emisiunile se încadrează în intervalul cronologic 154–80 a.Chr., denarii din cel de-al doilea

deceniu al secolului I a.Chr. reprezentând 50%. Singura piesă fragmentară este o imitație având ca prototip o emisiune din anul 90 a.Chr., reprezentată în tezaur și de un exemplar veritabil. Micul tezaur „de pungă" documentează perioada dictaturii lui L. Cornelius Sulla la Roma și, după toate probabilitățile, se integrează marelui „val" de pătrundere a denarilor republicani la nord de Dunăre, aproximativ în anii 75–65 a.Chr.

Rezultatele cercetărilor arheologice desfășurate în campania 2023 pe șantierul Tropaeum Traiani (Adamclisi) – Adriana Bobicescu (Panaite) (IAB), Gabriel Talmațchi (MINAC)

Cercetările arheologice întreprinse în situl Tropaeum Traiani (Adamclisi) în campania 2023 s-au desfășurat în două sectoare: Sectorul A și Sectorul C.

În sectorul A sunt în curs de cercetare de mai mulți ani două zone: prima, imediat la N de Basilica A – unde se verifică ipoteza existenţei unor anexe ale Basilicii A, iar cea de-a doua pe strada AV 1 şi construcţiile adiacente – pentru verificarea traseului străzii şi a tramei stradale în ultima fază de funcţionare a cetăţii. Scopul final este acela de a dezveli şi cerceta în întregime *insula* cuprinsă între străzile *decumanus*, *cardo*, AV 1 și ABV IV.

În zona străzilor au fost cercetate edificiile A 8 și A 12, precum și căile de acces secundare dintre acestea, la care se adaugă elemente de stratigrafie și organizare a spațiului locuit.

La N de basilica A, a continuat cercetarea edificiului A 15 și a început cercetarea altuia nou, identificat în secțiunile nou trasate.

În sectorul C (cartier de sud), campania 2023 a încercat să răspundă mai multor deziderate, și anume: identificarea de noi date privind planimetria acestui cartier, cunoașterea situației constructive existente între latura de sud a basilicii *forensis* și cea de nord a edificiului de tip *domus*, descoperit la jumătatea primului deceniu al acestui secol. Activitățile propriu-zise desfășurate au constat în finalizarea cercetării unor complexe descoperite anterior la *domus*, continuarea cercetării unei secțiuni aflate la sud de edificiul amintit (S 31) și deschiderea a două noi secțiuni orientate est-vest, aflate la nord de același edificiu (S 29 și S 30). Concret, au fost descoperite, pe de o parte, latura de sud a unei noi clădiri poziționate între edificiul de tip *domus* și *basilica forensis* (anexă?) și două complexe specifice epocii medievale timpurii.

Troesmis 2023 – Recent geophysical prospection and geoarchaeological research – Christian Gugl (ÖAW-ÖAI), Cristina-Georgeta Alexandrescu (IAB), Mario Wallner, Klaus Löcker (GeoSphere Austria, Viena), Franziska Reiner (ÖAW-ÖAI), Hannes Schiel, Ralf Totschnig, Alois Hinterleitner (GeoSphere Austria, Viena)

In the archaeological investigations at Troesmis, which have been ongoing since 2010, archaeological prospection methods played a decisive role from the very beginning. The evaluation of available remote sensing data as well as large-scale geomagnetic measurements provided initial insights into the extent and structure

of the Roman-Byzantine settlement of the 2nd–12th/13th centuries. The geomagnetic measurements, which were carried out with a hand-guided system from the University of Innsbruck until 2017, also made it possible to locate the camp of *legio V Macedonica*. In 2023, GeoSphere Austria, in cooperation with the Austrian Archaeological Institute and the “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology, was able to survey the majority of the fortress as well as large parts of the camp suburbs using a high-resolution, motorized radar system (Mira HDR). Numerous buildings within the legionary camp as well as in the centre of the camp suburbs could be identified. The new measurements also show how the Middle Byzantine settlement overlapped or disturbed the older Roman structures. Complementary geoarchaeological coring provided initial information on the subsurface structure, especially on the thickness of the archaeological layers and their recent covering. In connection with the distribution of selected artefacts categories, such as marble cladding and pottery finds, the new investigations also yielded new clues to the location of the Roman *municipium*, previously known only through the epigraphic evidence, including the two large bronze tablets from the city’s law.

Considerații asupra ceramicii romane de servit de la Dinogetia – Alina Oana Streinu (MMB)

Ceramica fină de servit de la Dinogetia include un bogat repertoriu de forme din diferite centre de producție. Pentru perioada romană timpurie, secolele I–III p.Chr., întâlnim o varietate remarcabilă de produse pontice decorate cu barbotină și slip, dar și importuri microasiatice, mai ales produse ale atelierelor din zona pergameniană. O categorie cu o pondere consistentă este cea a farfuriilor cu slip roșu, decorate cu ruleta, considerate produse pontice, care continuă să fie folosite până în secolul al IV-lea p.Chr. Din perioada Antichității târzii, cele mai numeroase sunt importurile microasiatice (LRCW și Candarlı) și vasele africane. Repertoriul acestor forme arată o economie dinamică, cu numeroase importuri, atât în perioada romană timpurie, cât și în Antichitatea târzie, dar și existența unei producții locale de forme comune de ceramică de servit și imitații ale tipurilor importate. Studiul ceramicii de servit permite elaborarea unor considerații privind relațiile economice ale centrului danubian și evoluția acestora pe parcursul epocii romane, în corelație cu evenimentele sociale și economice care au marcat Imperiul și, în special, provinciile Moesia Inferior și Scythia Minor.

Cercetări arheologice preventive în necropola de vest a Tomis-ului – Ștefan Georgescu, Ana Hamat, Cătălin Nopcea, Radu Petcu, Constantin Băjenaru, Ștefan Palamiuc (MINAC), Bianca Profiran (doctorandă Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca)

Prezentarea s-a referit la cercetările arheologice efectuate în anul 2023 de colectivul MINAC, în necropola de vest a Tomis-ului. Este vorba despre cercetări preventive executate, în principal, în două puncte: la Spitalul Municipal de Boli

Infecțioase și pe proprietatea de pe Strada Labirint, la nr. 2. În total, au fost excavate și cercetate peste 45 de morminte, cu un inventar funerar bogat și încadrate cronologic în primele trei secole ale erei noastre.

Edificiul roman cu mozaic din Constanța: studii preliminare asupra decorațiunilor din marmură – marmurele colorate – Cristina-Georgeta Alexandrescu (IAB), Irina Sodoleanu (MINAC)

Cercetările arheologice desfășurate în anii 1959–1966 la Edificiul cu mozaic de la Constanța au fost valorificate doar în foarte mică măsură și nu într-un mod sistematic. Reluarea investigațiilor asupra edificiului a început cu consultarea materialului din arhiva instituțiilor implicate (MINAC, INP), ceea ce a creat condițiile obținerii de noi informații și identificării locului sau chiar a contextului descoperirii unora dintre categoriile de materiale arheologice. Placajul cu marmură al pereților marii săli cu mozaic, făcut cunoscut până acum numai prin fotografii și succinte mențiuni și ilustrări în ghiduri și studii tehnice, constituie prima categorie de material care face obiectul unui proiect de colaborare inițiat în anul 2019. Acesta și-a propus investigarea pieselor, a materialelor utilizate și, în măsura posibilităților, recontextualizarea acestora. Scopul este stabilirea provenienței materialelor, a apartenenței la una dintre etapele de funcționare a edificiului, a relației cu cronologia propusă pentru acesta. Ca prime etape în acest demers, au fost reperate locurile de păstrare a materialelor arheologice de interes și au fost identificate în materialul de arhivă (carnete de șantier, planuri, desene, fotografii) mențiuni despre placajul cu marmură. A urmat apoi, firesc, selectarea unor exemplare relevante de placaj din depozitele MINAC, în vederea stabilirii provenienței și terminologiei marmurelor, prelevării de probe și analizei acestora prin metode petrografice și geo-chimice. Într-o primă fază, datorită complexității investigațiilor interdisciplinare necesare, s-au studiat așa-numitele marmure albe. În cea de-a doua fază, s-au studiat marmurele colorate, un grup de materiale complet neinvestigat până acum, în ciuda rarității sale în această regiune a provinciei Moesia Inferior/Scythia. Rezultatele acestei etape au făcut obiectul comunicării.

Drumurile romane la Dunărea de Jos și miliarul dedicație – Adriana Bobicescu (Panaite) (IAB)

În mod tradițional, stâlpii miliari sunt considerați cele mai clare dovezi ale construcției și reparației drumurilor romane pe tot cuprinsul Imperiului. Există însă și alte interpretări, potrivit cărora inscripțiile de pe unele borne antice reprezintă doar expresia loialității autorităților locale față de împărat, miliarii pierzându-și, în epoca Antichității târzii, funcția de bază, mai exact aceea de a indica distanța între două localități și de a-l ajuta pe călător să se orienteze în spațiu. Este vorba, mai ales, despre miliarii datați a doua jumătate a secolului al III-lea și începutul celui următor. În comunicare au fost analizate informațiile din sursele scrise și epigrafice avute la

dispoziție, pentru a vedea în ce măsură această interpretare este valabilă sau nu pentru zona Dunării de Jos.

Cercetări arheologice și interdisciplinare pe traseul Troianului, com. Albota, jud. Argeș – Florian Matei-Popescu (IAB), Ion Dumitrescu (MJ Argeș), Andrei Heroiu, Laurențiu Isăilă (S.C. Vanderly SRL), Alexandru Popa (MNCR Sfântu Gheorghe)

Valul de pământ roman de la Albota, denumit popular „Troian”, deși cunoscut încă de la începutul secolului al XX-lea, când a fost descris şi parcurs la pas de Pamfil Polonic, spre deosebire de alte sectoare de pe *Limes Transalutanus*, nu s-a bucurat de o atenție deosebită, singurele observații fiind legate de traseul său și de starea de conservare a monumentului.

Cercetările magnetometrice și arheologice, efectuate în anii 2022 și 2023, au fost determinate de demararea proiectului de construire a Drumului Expres Craiova – Pitești (DEx.12). Conform proiectului, traseul drumului intersecta valul de pământ în localitea Albota, la km 5+940–6+170. În faza de diagnostic, sectorul de val afectat de proiectul de infrastructură a făcut obiectul unor investigații magnetometrice. Acestea au pus în evidență o serie de anomalii, constituind, probabil, gropi de stâlpi, precum și câteva de dimensiuni mai mari, putând fi urme ale resturilor de la lipitura arsă de lut.

Cercetările arheologice preventive s-au desfășurat în perioada 16 octombrie – 23 noiembrie 2023. În total, au fost executate 20 de suprafețe cu lățimea de 3–4 m și lungimi variind între 17 și 42 m. Prin intermediul lor, a fost secționat valul cu structurile sale adiacente (posibila bermă și șanțul, iar în spatele valului a fost identificată o zonă nivelată). Valul este slab conservat, doar în S 7 păstrându-se mai bine, având o înălțime de 0,70 m. În structura valului, dar și în pământul virgin, au fost observate gropi de stâlpi, bârne de lemn dispuse în rețea (bârnele au o lățime de 0,25–0,30 m și unele dintre acestea ating lungimea de 2,10 m). De asemenea, în față, valul pare a avea un mic șanț, săpat în forma literei „V”, cu deschiderea de maximum 2,20 m, iar între șanț și val s-a păstrat și o bermă lată de 1,50 m până la 3,00 m. În șanț, pe marginea lui exterioară, dar și în el au fost observate gropi de stâlpi, posibil de la o palisadă.

Studiu statistic asupra ceramicii descoperite la Tibiscum, municipiul Caransebeș, sat Jupa, jud. Caraș-Severin în campania 2023 – Adrian Ardeț (Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu”, Academia Română, Filiala Timișoara/MJERG Caransebeș), Lucia Carmen Ardeț (Colegiul Național „Traian Doda”, Caransebeș), Iulian Leonti (MJERG Caransebeș), Livio Zerbini (U Ferrara)

În campania anului 2023, au fost continuate cercetările la Edificiul XV, aflat în așezarea civilă, unde a fost deschisă o suprafață de 6 × 3 m, aflată lângă zidul de nord-vest al construcției.

Din punct de vedere stratigrafic, au fost descoperite trei faze de lemn și una de piatră.

Faza a II-a de lemn, aflată la circa -1,70 m, reprezintă momentul în care sunt construite locuințe din lut cu pereți din chirpici și acoperiți cu țiglă. S-a reușit

identificarea pereților căzuți (*in situ*) peste podeaua arsă din scândură de brad. Acest nivel este acoperit de un strat de amenajare de circa 0,50 m, format din dărâmătura pereților din chirpici și foarte multe țigle. Acest nivel corespunde perioadei Traian – Hadrian, când au fost construite locuințe care au adăpostit primii coloniști.

Descoperirile constau într-un număr mare de obiecte militare (fibule, catarame, întăritoare pentru arc etc.), dar de pe acest nivel provin foarte multe vase din lut, lucrate pe loc, păstrând tradiția dacică, cu ornamente realizate prin incizii în pasta moale sau având brâul alveolar, dar și cești dacice. Alături de aceste artefacte, au fost descoperite și vase din lut, reprezentând ceramică romană provincială, dar și de lux.

Din punct de vedere cronologic, acest nivel poate data din perioada Traian – Hadrian, bazându-ne pe descoperirea unei diplome militare datând din anul 123 p.Chr.

Un fragment dintr-o diplomă militară descoperită la Tibiscum, jud. Caraș-Severin – Florian Matei-Popescu (IAB), Adrian Ardeț (Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu”, Academia Română, Filiala Timișoara/MJERG Caransebeș)

În timpul cercetărilor arheologice de la Tibiscum, campania 2023, în nivelul corespunzător primelor decenii ale secolului al II-lea p.Chr., a fost descoperit un fragment din *tabella I* a unei diplome militare romane. Observațiile preliminare au dus la concluzia că este vorba de o copie după o constituție imperială, emisă de împăratul Hadrian, cel mai probabil în anul 124 (*trib. pot. VIII* – 10 decembrie 123 – 9 decembrie 124). Din același an, se mai cunoaște o constituție emisă pentru unitățile auxiliare din Dacia Superior (AÉ 2010, 1857 = ILD 817), dar fragmentul în discuție pare a aparține unei diplome militare copiate după o altă constituție, emisă cel mai probabil tot pentru Dacia Superior, având în vedere locul de descoperire.

Cercetările recente din zona porții de nord (**porta principalis sinistra*****) a castrului auxiliar de la Sutor (Optatiana*****)** – Vlad-Andrei Lăzărescu, Sorin Cociș (IAIAC), Sergiu-Traian Socaciu (UBB Cluj)

Campania arheologică din anul 2023 de la Sutor s-a concentrat asupra castrului auxiliar, având ca scop documentarea căilor de acces. A fost surprins turnul de vest al porții și colțul turnului estic, împreună cu sistemul defensiv, compus din două șanțuri de apărare. Forma turnurilor este rectangulară, aspect întâlnit și la alte castre auxiliare din Dacia. Dintre acestea, turnul de vest a putut fi cercetat integral. La fundația zidului de incintă al castrului, s-a folosit aceeași sursă de piatră, dar și aceeași tehnică de construcție întâlnită și în cazul drumului imperial Napoca – Porolissum, identificat cu ocazia cercetărilor preventive din anul 2021 și datat pe baze epigrafice în perioada Traian – Hadrian. Acest aspect sugerează o datare timpurie pentru construirea castrului de piatră. Cândva, în această perioadă de început a provinciei, castrul mic de lemn a fost dezafectat, peste el construindu-se un castru mai mare, având încă de la început zidurile din piatră. Absența totală a unor faze de lemn ale castrului mare susține, de asemenea, ipoteza construirii direct în piatră a castrului mare. Cel mai interesant aspect se leagă de o fază târzie de funcționare a castrului. Este vorba despre un

zid destul de rudimentar, construit într-o fază mai târzie, între cele două turnuri ale porții, cu scopul de a restricționa accesul în castru. La construcția acestui zid a fost utilizată o serie de monumente funerare, luate probabil din necropola așezării civile din vecinătatea castrului. Toate aceste aspecte sugerează faptul că zidul a fost construit cândva spre finalul provinciei romane, într-un context de criză politico-economică, realitate care a impus reutilizarea vechilor monumente avute la îndemână. Asemenea acțiuni sunt, în general, puse în legătură cu tulburările politice din zona provinciilor dunărene de la mijlocul secolului al III-lea p.Chr., fiind cunoscute exemple similare și în alte castre din provinciile dacice.

Castrul și așezarea de la Cumidava – Râșnov. Date și interpretări noi obținute în cadrul Programului Național LIMES – Ovidiu Țentea (MNIR), Alexandru Popa (MNCR Sfântu Gheorghe)

Cu ocazia desfășurării Programului Național LIMES, s-a efectuat o serie de investigaţii, al căror obiectiv a fost identificarea limitelor sitului. Accentul cercetărilor în zona din jurul castrului s-a pus pe înregistrarea topografică a datelor vizibile pe teren, pe realizarea unor modele digitale ale terenului pe arii extinse, precum şi pe investigaţii geofizice. Acestea reprezintă o preocupare mai veche a echipei de cercetare, primul plan magnetometric al zonei din jurul castrului de la Râşnov, pe baza căruia s-a mai identificat o fortificaţie necunoscută, fiind publicat în urmă cu șapte ani. Prezentarea rezultatelor investigațiilor magnetometrice noi şi comparația cu cele vechi au constituit unul dintre obiectivele comunicării. De asemenea, au fost analizate şi interpretate din punct de vedere istorico-arheologic principalele elemente de noutate științifică obţinute, precum şi măsurile necesare pentru managementul integrat al sitului în contextul (posibilei) înscrieri în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO.

Un nou procurator al Daciei Apulensis – Constantin C. Petolescu (m.c. al Academiei Române, IAB), Florian Matei-Popescu (IAB)

O inscripție latină, descoperită în partea de nord-est a Serbiei (localitatea Vinča, în teritoriul orașului roman Singidunum; ediție primară: Adam Crnobrnja, Snežana Feriančić, Veselinka Ninković, *A New Latin Inscription from Vinča in Belgrade*, Starinar LXXIII, 2023, p. 71–85), menționează un nou procurator al Daciei Apulensis: *Marcus Ulpius Cerialis* (anii 176–180).

Un lot de material tegular ștampilat descoperit recent în castrul legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum și câteva considerații privitoare la fazele de construcție ale fortificației – Radu Ota (MNUAI), Andrei Buta (doctorand IAIAC)

O cercetare arheologică preventivă, efectuată în anii 2021–2022, la Alba Iulia, pe Strada Andrei Șaguna, la nr. 2A, în perimetrul fostului castru al legiunii a XIII-a Gemina, a adus la lumină construcții din lemn și piatră, care aparțin mai multor faze de locuire, dintre care cea mai timpurie este din perioada domniei lui Traian, pentru prima dată documentată în mod clar prin existența unor barăci pe structură de lemn.

De asemenea, a fost identificată în premieră *uia quintana*, drumul din spatele clădirii comandamentului (*principia*). Un numeros lot de material tegular a fost recuperat de pe traseul amintit, provenit, cel mai probabil, de la acoperișul celor două clădiri aflate de-o parte și de alta a acestuia. Este vorba despre ștampile cu numele legiunii a XIII-a Gemina, cu sau fără antroponim. Sunt atestate 13 antroponime ale șefilor de ateliere (*officinae*), marcate pe materialul tegular provenit dintr-un singur context arheologic. Este o descoperire destul de rară, care merită a fi făcută cunoscută lumii științifice.

Terra sigillata *de import în orașul roman Napoca și în teritoriul său: noi date furnizate de săpăturile arheologice recente* – Viorica Rusu-Bolindeț (MNIT), Sorin Cociș (IAIAC)

Terra sigillata de import descoperită pe teritoriul orașului roman Napoca a fost studiată de Viorica Rusu-Bolindeț, întregul lot de 58 de sigillate (edite și inedite) fiind reluat într-un amplu capitol al tezei de doctorat a aceleiași autoare, publicată în anul 2007. Deoarece săpăturile preventive efectuate în intervalul 2007–2023 în orașul roman Napoca și în teritoriul său au dus la descoperirea de noi exemplare de sigillate de import, comunicarea a realizat o aducere la zi a informației referitoare la aprovizionarea și consumul de *terra sigillata* în capitala Daciei Porolissensis.

În comunicare au fost analizate atât piese inedite, provenite din săpăturile arheologice preventive făcute de echipa IAIAC (sub coordonarea lui Sorin Cociș), în câteva puncte importante ale orașului roman (Strada Victor Deleu, Piața Muzeului nr. 2 și 4, Strada Sextil Pușcariu etc.) și în teritoriu – la *villa suburbana* de pe Dealul Lombului, cât și exemplare edite, publicate de autorii săpăturilor, în intervalul 2007–2023, în diferite rapoarte arheologice sau studii de specialitate. În acest mod, s-a încercat să se contureze o imagine cât mai actualizată a situației importurilor de sigillate la Napoca și în teritoriul său, cu date noi privind comerțul și viața economică ale orașului.

Despre două fragmente de sarcofag egiptean antic cu inscripții și cu proprietar omonim – Renata-Gabriela Tatomir (U „Hyperion”/cercetător asociat IAB)

Într-un studiu din numărul pe anul 2021 al revistei SCIVA, autoarea a prezentat detaliat un fragment dintr-un sarcofag egiptean, atribuit lui PAdjtm (Paditem), care a trăit în secolul al IV-lea a.Chr. Fragmentul redă o parte din textul funerar denumit *Litania lui Ra* și se găsește în colecția de antichități egiptene a IAB, sub numărul de inventar E 196. La sfârșitul studiului, autoarea a subliniat că, în timpul cercetărilor asupra piesei, a identificat alte două fragmente în conexiune cu aceasta.

Unul dintre aceste fragmente a fost obiectul comunicării, fiind identificat atunci când autoarea a descoperit sursa bibliografică *Patriarchate of Alexandria 2006–2016*. În acest volum, autorul, Vassilis Chrysikopoulos, menționează pe scurt un fragment cu inscripție din sarcofagul preotului Padiatem, aflat în Muzeul Patriarhiei din Alexandria (Egipt), însoțit de două fotografii. Pe baza fotografiilor și a omonimiei celor două persoane, identificate în fragmentul E 196 și în cel din muzeul alexandrin, autoarea a

conchis că este vorba despre același proprietar. Mai mult, după maniera de organizare a textului și după structura acestuia, fragmentul de la Alexandria poate fi o continuare în secțiunea din dreapta sus a aceluiași sarcofag, destinată formulelor ritualice de laudă din *Litania lui Ra*, prezente și pe fragmentul de la Institutul de Arheologie din București. Practic, coloanele cu adresări către manifestările lui Ra încep în textul piesei E 196 și continuă pe cel al fragmentului din Alexandria. Tot atunci, autoarea a observat o discrepanță în modul de scriere a *Litaniei lui Ra*, ceea ar putea sugera că cele două texte pot fi lucrarea unor scribi diferiți. Totuși, autoarea a precizat că nu a avut acces la fragmentul din Alexandria în forma sa fizică, de aceea și-a bazat opinia doar pe fotografiile disponibile. În urma unei analize aprofundate a fragmentului din Alexandria, sunt necesare o serie de precizări, care au fost expuse în comunicare.

[***Despre posibilele receptări romane ale copiei sculpturii capului lui Antiohos III*** – Cristian Bobicescu (cercetător asociat IAB)]

În tradițiile istoriografice romane sau născute în context roman, care privesc și faptele regelui seleucid Antiohos al III-lea, există diverse opinii, una favorabilă (Polibiu) și trei negative (Titus Livius, Arrianus și Plutarh, *Viața lui Cato*). Autorul a analizat momentul apariției lucrării, precum și posibile sau sigure filiații, concurente între ele, pornind de la o realitate, copia romană a sculpturii capului acestuia, aflată în colecțiile Muzeului Luvru și încadrată de specialiști la mijlocul secolului al II-lea a.Chr.

Despre o groapă votivă descoperită la Iasos, regiunea Caria, Asia Minor – Marius C. Streinu (INP), Fede Berti (fost director al Muzeului Național de Arheologie din Ferrara și fost director al Misiunii Arheologice Italiene de la Iasos, Turcia)

Descoperită în anul 1972, groapa B din perimetrul agorei romane de la Iasos (Caria) a fost umplută cu peste 700 de materiale ceramice, dintre care 580 sunt lămpi. Acestea din urmă reprezintă producții din Asia Minor, preponderent din Efes și Knidos, dar și un număr considerabil de produse italice. Interesul autorilor s-a concentrat pe lămpile italice decorate cu motive gladiatoriale: gladiatori reprezentați individual, lupte de gladiatori, reprezentări de arme, dar și un exemplar deosebit, care înfățișează doi pugiliști. Întregul lot datează de la finalul secolului I a.Chr. – primul sfert al secolului I p.Chr., demonstrând o perioadă constantă de depuneri votive, în perioada de tranziție de la epoca elenistică la epoca romană clasică, ultima etapă fiind marcată de lămpile cu reprezentări care fac trimitere la luptele de gladiatori și la ceramica fină de servit. Prezența lor, alături de forme ceramice bine cunoscute din atelierele Asiei Minor, plasează lotul cu reprezentări gladiatoriale într-un context roman timpuriu precis, marcând trecerea la noi relații social-politice în interiorul provinciei.

Lămpile din groapa votivă de la Iasos permit elaborarea unor ipoteze cu privire la debutul fenomenului gladiatorial, unul de tradiție romană, în Caria și *in extenso* în Asia Mică, pe care autorii le-au coroborat de descoperirile regionale similare.

Taenia. ***Despre o pereche de brățări de aur din perioada romană târzie*** – Rodica Oanță-Marghitu (MNIR)

Comunicarea a avut ca subiect un set de cinci fragmente de bandă de aur, prezentate în vitrinele expoziției „Tezaurul istoric al Muzeului Național de Istorie a României”. Artefactele fac parte din lotul de piese transferat de la Muzeul Național de Antichități/Institutul de Arheologie, denumirea, sub care au fost preluate și care a fost ulterior păstrată în toate documentele de evidență ale MNIR, fiind cea de *taenia*. De-a lungul timpului, fragmentele par să nu se fi bucurat de o atenție aparte și, ascunse în clar-obscurul expoziției, au traversat deceniile aproape nebăgate de seamă. Pe baza analogiilor și a detaliilor structurale, ținând cont de faptul că nu există niciun fel de informații despre contextul arheologic în care au fost descoperite, putem presupune că acestea provin de la o pereche de brățări care ar putea data din a doua jumătate a secolului al III-lea p.Chr., eventual începutul secolului al IV-lea p.Chr. Aspectul general al brățărilor și purtarea lor în pereche, cel mai probabil câte una la încheietura fiecărei mâini, sugerează încadrarea folosirii lor într-o modă supraregională și supraprovincială, generalizată la nivelul întregului Imperiu Roman. Unele particularități structurale ar putea indica realizarea acestora într-un atelier provincial nu foarte atent la detalii. Existența unor intervenții secundare, posibile reparații, îmbogățește sfera de semnificații a acestor podoabe.

Arheologia epocii romane în *Barbaricum*

Observații privind dinamica demografică din sudul Moldovei și nord-estul Munteniei în secolele I–III p.Chr. – Liana Oța, Valeriu Sîrbu (IAB), Sebastian Matei (MJ Buzău)

Autorii și-au propus o trecere în revistă și o evaluare a descoperirilor dintr-un anumit areal geografic – sudul Moldovei și nord-estul Munteniei, menite, în opinia lor, să ajute la conturarea evoluției dinamicii demografice din zonă. Perioada anterioară războiului dacic este marcată de existența unor importante centre dacice: locul de cult de la Pietroasa Mică – *Gruiu Dării* și așezările de la Cândești, Poiana și Barboși. În ultimul deceniu al secolului I p.Chr., în zonă au pătruns grupuri mici de sarmați, atestate, cel puțin până acum, doar prin 45 de morminte de inhumație. Sfârșitul secolului al II-lea și prima jumătate a secolului următor sunt caracterizate de pătrunderea în zonă a unor noi grupuri de sarmați, fără ca, pe baza descoperirilor actuale, să se poată vorbi, pentru arealul studiat, de o schimbare semnificativă a ponderii acestor comunități, atestate printr-un număr de 57–60 de morminte. Secolul al II-lea este marcat, de asemenea, de un alt fenomen, mai precis apariția înmormântărilor sarmatice în provincia romană Moesia Inferior. Aparent, în literatura de specialitate sunt menționate destul de multe situri cu descoperiri dacice datate secolele II–III p.Chr. (33), dar, la o privire mai atentă, majoritatea reprezintă fie rezultatul unor periegheze, fie simple semnalări. Așezările și necropolele cercetate

efectiv au rămas, până în prezent, relativ puține (în jur de 1/3 din punctele amintite). Alte câteva morminte sarmatice (opt) datează de la finalul secolului al III-lea p.Chr.

Necropola din epoca romană mijlocie de la Petrești, raionul Ungheni, Republica Moldova: repere cronologice – Nicolai Batog (U Poznań), Vasile Iarmulschi (FU Berlin/MNIM Chișinău)

Unul dintre cele mai importante situri din epoca romană mijlocie din regiunea pruto-nistreană îl reprezintă necropola de la Petrești. Situl a fost descoperit în anul 1986 de E. Jarovoi, S. Kurceatov și S. Circov, investigațiile arheologice fiind continuate, în anul 1988, de S. Kurceatov, S. Circov și V. Glazov. Ca rezultat al acestor cercetări, au fost identificate 46 de morminte și 35 de „construcții comemorative”, atribuite așa-numiților sarmați. Recent, a ieșit de sub tipar monografia dedicată acestui sit.

Pentru că încadrarea cronologică a necropolei propusă de autorii lucrării – al doilea sfert al secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p.Chr. – nu a părut destul de corectă, ei au hotărât ca, în cadrul comunicării, să reia discuția cu privire la datarea cimitirului „sarmatic” de la Petrești.

Probleme legate de așezările vandale (cultura Przeworsk) în spațiul nord-vestic al României – Robert Gindele (MJ Satu Mare)

Nord-vestul României (Maramureș, Sălaj, Satu Mare, nordul Bihorului) face parte dintr-un spațiu geografic central-european (Ucraina de vest, Slovacia de est, nord-estul Ungariei) unitar: Bazinul Tisei Superioare. În acest spațiu, în preajma războaielor daco-romane, la răscrucea secolelor I–II p.Chr., au pătruns dinspre nord primele grupuri de războinici ai culturii Przeworsk, după care, în timpul războaielor marcomanice (160–180), a avut loc o pătrundere masivă de populație, care a redefinit peisajul arheologic al zonei. Cultura Przeworsk, asemenea altor civilizații barbare din Europa centrală, a fost definită pe teritoriul Poloniei în primul rând pe baza descoperirilor funerare, care au constituit și baza studierii acestei culturi în Bazinul Tisei Superioare.

Datorită dezvoltării cercetărilor arheologice preventive pe suprafețe mari, așezările Przeworsk devin din ce în ce mai bine cunoscute și există o posibilitate de a defini această cultură și sub aspectul locuirii și al habitatului. În cadrul comunicării, au fost prezentate cele mai noi descoperiri legate de acest subiect, dar a fost făcută și o incursiune în tehnicile de săpătură actuală pe marile șantiere preventive.

„Varianta ocolitoare a Municipiului Arad nord-est” (diagnostic arheologic intruziv) – Erwin Gáll (IAB), Ștefan Mariș (în proiect IAB), Vlad V. Zirra (IAB)

Evaluarea arheologică aprofundată a fost ocazionată de proiectul „Servicii elaborare studii de fezabilitate, elaborare proiect pentru autorizarea lucrărilor, proiect tehnic de execuție (S.F. + P.A.C. + P.O.E. + P.T.E.) și asistență tehnică din

partea proiectantului, aferent realizării obiectivului de investiții de servicii *Varianta ocolitoare a Municipiului Arad nord-est*”.

Evaluarea aprofundată arheologică de teren (cercetare de suprafață, apoi diagnostic intruziv) a constat în practicarea a 102 secțiuni de sondaj, distribuite cât mai uniform pe coridorul Variantei ocolitoare Arad nord-est, tronsonul amintit pornind din zona de est a comunei Vladimirescu (AR) către comuna Livada (AR), pe care o ocolește prin est și nord, până în zona de intersecție cu DN 79, între municipiul Arad și localitatea Zimandcuz.

Au fost identificate șase situri arheologice, cu suprafețe și substanțialitate variabile (unul dintre ele sesizat doar prin cercetare de suprafață, iar altul doar printr-o singură secțiune, restul fiind acoperit de o cultură de porumb). Cele șase situri sunt probabil așezări și locuiri cu diferite intensități și suprafețe. În general, siturile sunt destul de afectate de lucrările agricole curente, de îmbunătățirile funciare sau de drumurile de exploatare. Trebuie menționat că în zonele/secvențele kilometrice unde accesul nu a fost posibil, chiar dacă la suprafața solului nu au fost detectate materiale sau structuri arheologice, eventuale sondaje arheologice viitoare ar putea aduce la lumină alte situri încă necunoscute.

Arheologia și numismatica epocii migrațiilor și Evului Mediu

Valurile lui Traian din Basarabia. Cercetări arheologice și conexe – Sergiu Matveev (USM Chișinău), Vlad Vornic (ANA Chișinău), Christopher Lüthgens (Universität für Bodenkultur, Viena)

Din rândul siturilor arheologice de pe teritoriul Republicii Moldova, cele mai importante prin proporțiile lor, mai bine cunoscute, dar și discutabile, sunt cele două valuri lungi de pământ, numite *Valul lui Traian de Sus* (VTS) și *Valul lui Traian de Jos* (VTJ). În ultimii ani, echipa mixtă de arheologi de la USM și ANA Chișinău a realizat câteva periegheze și intervenții preventive pe VTS (2016, 2020 – Ecaterinovca – *Valea Jeparului*, 2017, 2019 – segmentul Gradiște – Coștangalia, 2020 – Cupcui și Leova, 2022 – segmentul Ecaterinovca – Valea Perjii, 2023 – segmentul Satul Nou – Selemet) și VTJ (2022 – segmentul Vulcănești – Iujnoe). Cercetările arheologice au fost însoțite de ridicări topografice, scanări geomagnetice, prelevarea de probe de material osteologic și soluri. Scopul comunicării a constat în evaluarea complexă a istoricului cercetărilor Valurilor lui Traian din Basarabia și prezentarea rezultatelor prealabile ale investigațiilor recente.

[***Descoperiri noi de tezaure cu dirhemi cufici și podoabe din argint din secolele IX–XI la est de Carpați*** – Gheorghe Postică, Ion Tentiuc (MNIM Chișinău)]

La sfârșitul secolului al XX-lea, în spațiul est-carpatic se cunoșteau 42 de dirhemi cufici din perioada secolelor VIII/IX–XI. Dintre aceștia, 28 proveneau din trei tezaure și 14 din descoperiri izolate din nouă localități.

Actualmente, harta monedelor cufice în regiune este completată cu 510 piese, incluzând 505 provenite din patru tezaure și cinci din locuri izolate. Astfel, numărul dirhemilor la est de Carpați este de 552 de piese (533 provenite din șapte tezaure și 19 din descoperi izolate).

Tezaurele mixte conțin, pe lângă monede, și podoabe din argint, bronz, sticlă sau chihlimbar. Într-un caz, un tezaur era alcătuit exclusiv din piese de argint. Tezaurele mixte provin de la Rudi – *La Trei Cruci* (r. Soroca) și Rezina (r. Rezina), iar tezaurul cu piese din argint de la Cunicea (r. Florești). Tezaurele de la Holoșnița (2019) și de la Rudi – *La Șanțuri* (2022), conform descoperitorilor, cuprindeau 150, respectiv 300 de dirhemi. Tezaurul de la Rudi – *La Trei Cruci* (2007), descoperit într-un vas ceramic, cuprindea 10 dirhemi cufici și piese din argint aurit (un inel), argint (verigi de tâmplă de tip ciorchine, pandantive umboidale cu granulație, patru lunule, mărgele cu nervuri longitudinale granulate, nasturi globulari), bronz (brățări) și chihlimbar (mărgele). Tezaurul de la Rezina (2021) cuprindea 45 de dirhemi și diverse piese din argint (două verigi de tâmplă de tip ciorchine, o lunulă și un ghem de sârmă). Greutatea monedelor din tezaur era de 138,34 g. Conform datelor preliminare, monedele din acest tezaur reprezintă emisiuni de la Nasr II bin Ahmad (301–331 AH/913–942) și de la Nuh I bin Nasr (331–343 AH/943–954). Tezaurul de la Cunicea (2017), compus din podoabe de argint, cuprindea verigi de tâmplă în formă de ciorchine, pandantiv-lunulă, pandantive globulare cu granulație, o mărgică cu nervuri longitudinale granulate, un lingou și patru colane de tip Răducăneni.

Descoperirile izolate de dirhemi provin din patru localități: Șoldănești (r. Șoldănești), Temeleuți (r. Florești) și Rudi – *Farfuria Turcească* (r. Soroca) – câte o piesă și Șaptebani (r. Râșcani) – două piese. Piesa de la Rudi – *Farfuria Turcească* constituie o copie barbarizată după un dirhem necunoscut, iar cea de la Șoldănești un dirhem abbasid bătut în AH 243 = 847 p.Chr de califul al-Mutawakki (AH 232–247).

„Castrul” XXV (Tocilescu) al valului de piatră. Rezultate preliminare ale cercetărilor arheologice preventive de la Constanța – Strada Caraiman – Constantin Băjenaru, Cătălin Nopcea, Ingrid Petcu Levei, Marius Lascu, Ștefan Georgescu, Dan Vasilescu (MINAC)

Proiectul de ecologizare a unui teren contaminat cu produse petroliere, demarat de OMV-Petrom la Constanța, a permis efectuarea uneia dintre cele mai ample cercetări preventive de pe teritoriul orașului. Pe baza imaginilor aeriene din perioada 1940–1966 și a unui diagnostic intruziv efectuat anterior demarării proiectului, s-a confirmat existența pe amplasament a unei fortificații aparținând sistemului defensiv al valului de piatră – „castrul” nr. XXV conform numărătorii lui Grigore Tocilescu.

Cercetările efectuate în perioada 2020–2023 au condus la identificarea traseului urmat de *valul de piatră*, în paralel cu *valul mare de pământ*, al zidului de incintă al castrului (inclusiv două turnuri și o poartă de acces flancată de bastioane) și a șanțului de apărare de pe latura de vest. Locuirea intensă din castru a fost cercetată pe o suprafață de peste 2 hectare, fiind înregistrate peste 1 000 de complexe arheologice (reprezentate în principal de bordeie, diverse amenajări gospodărești, gropi de provizii

sau menajere, fântâni, șanțuri de delimitare). S-au identificat, de asemenea, 123 de morminte de inhumație, care formează cel puțin trei orizonturi funerare distincte (anterioare?, contemporane și posterioare locuirii în castru și în afara lui).

Bogatul material arheologic, între care se remarcă cantitatea impresionantă de importuri de amfore bizantine (în special sferoidale, aparținând tipului Günsenin I), precum și descoperirile numismatice (Constantin VII – Roman II, Nikephoros II, Ioan Tzimiskes și *folles* clasa A) indică o perioadă de locuire intensă în fortificație în a doua jumătate a secolului al X-lea.

Așezarea medievală timpurie de la Oltina – Capul dealului. Două decenii de cercetare sistematică – Cristina Paraschiv-Talmațchi, Constantin Șova (MINAC)

Descoperirile întâmplătoare, dar mai ales importanța datelor oferite de ele (sigilii, obiecte de port și podoabă, piese monetare), au adus în atenția arheologilor așezarea fortificată din perioada medievală timpurie de la Oltina – *Capul dealului* (jud. Constanța) și au determinat deschiderea cercetărilor sistematice, începând cu anul 2001, sub coordonarea lui Costel Chiriac și Gabriel Custurea. Cele două decenii de investigații au relevat existența unui sit pluristratificat, care prezintă mai multe niveluri medievale timpurii, cu complexe adâncite în straturi romane sau getice. Nivelurile medievale timpurii se încadrează între sfârșitul secolului al VIII-lea/începutul veacului al IX-lea și ultimele decenii ale secolului al XI-lea, prezentând două faze distincte: sub influența primului Țarat bulgar (secolele VIII–X), respectiv sub administrația Imperiului Bizantin (între sfârșitul secolului al X-lea și sfârșitul veacului al XI-lea).

Descoperirile de până acum dovedesc că așezarea nu a funcționat într-un cadru închis, ci faptul că a făcut parte dintr-un sistem mai larg, care cuprindea așezări din Dobrogea și nord-estul Bulgariei, sistem activ înainte de revenirea Imperiului Bizantin la Dunărea de Jos. Aflată în aria de influență a două cetăți, cea de la Silistra (important centru economic și militar), apoi din secolul al XI-lea, și cea de la Păcuiul lui Soare, așezarea de la Oltina – *Capul dealului* a beneficiat de evoluții economice pozitive, iar după 971 p.Chr. comunitatea de aici s-a adaptat modului de viață determinat de noul administrator al zonei, Imperiul Bizantin, și a intrat repede în circuitul economic al acestuia.

Date cronologice absolute ale unor descoperiri medievale timpurii din zona Bucureștiului – Radu Nicolae, Theodor Ignat, Vasile Opriș (MMB), Mirela Claudia Mihon, Cristian Dumitru Mănăilescu, Alexandru Răzvan Petre (IFIN-HH)

Comunicarea a evidențiat rezultatele datării cu radiocarbon a opt probe recoltate din complexe arheologice medievale timpurii, cercetate în zona Bucureștiului în anii 2020–2023.

Cu ocazia proiectului NUCLEU, desfășurat în parteneriat cu IFIN-HH și finanțat de Ministerul Cercetării, Inovării și Digitalizării, au fost datate opt complexe din trei situri arheologice diferite. Acestea au fost inițial, pe baza materialului ceramic, atribuite perioadei Evului Mediu timpuriu (culturile Ipotești–Cândești și Dridu).

Rezultatele analizelor radiocarbon au confirmat datările inițiale, oferind o încadrare cronologică exactă a complexelor. Se remarcă o probă recoltată dintr-un complex atribuit culturii Dridu, a cărei datare absolută depășește limita inferioară atribuită de obicei culturii.

Analizele s-au efectuat la acceleratorul Tandetron™ 1MV de la IFIN-HH, pe baza unor probe osteologice recoltate în timpul cercetării.

Necropola de incinerație de la Păuca – Biserica Ungurească, jud. Sibiu: datare ^{14}***C și câteva considerații pe marginea cronologiei Evului Mediu timpuriu*** – Ioan Marian Țiplic (U „Lucian Blaga”), George Tomegea (CNM Astra Sibiu), Corina Anca Simion (IFIN-HH)

Cercetarea necropolelor de incinerație încadrabile în intervalul secolelor VI–IX constituie o necesitate – din perspectiva analizării procesului de creștinare a ritualului funerar – și, prin urmare, din nevoia de clarificare a momentului creștinării masive a populațiilor din zona central-europeană. În acest context, necropola de incinerație de la Păuca – *Biserica Ungurească* este cea mai recent cercetată din așa-zisul grup Mediaș și singura care a furnizat date de cronologie absolută obținute prin datarea cu ^{14}C din cadrul acestui grup, fiind posibilă deschiderea discuțiilor asupra cronologiei și, subsecvent acestora, asupra originii etnice a comunităților ce au utilizat aceste necropole.

Dacă admitem ca fiind cea mai probabilă încadrarea spre limita superioară a intervalului furnizat de datările ^{14}C (secolul al VII-lea), necropola de la Păuca ar putea fi conectată la evenimentele petrecute în perioada 567–630, adică la stabilirea și consolidarea puterii avare în spațiul panonico-transilvănean. Situația ar putea fi clarificată prin continuarea procesului de datare a altor probe din cadrul sitului, dar și prin realizarea datării pentru alte necropole similare și compararea acestor rezultate cu datări realizate pe probe provenite din așezări contemporane orizontului de necropole de tip Mediaș.

Pe baza probelor analizate, se poate spune că necropola de la Păuca – *Biserica Ungurească* a aparținut unei comunități care, cel mai probabil, a utilizat-o în cursul secolului al VII-lea, dar, în același timp, rezultatele pot suferi modificări ca urmare a faptului că sunt în lucru la IFIN-HH alte probe și se are în vedere verificarea unora dintre acestea și într-un alt laborator independent.

Primul mormânt medieval timpuriu (secolul al X-lea) din România cu geantă decorată cu aplice. Mormântul 25 de la Cluj-Napoca – Strada Plugarilor – Erwin Gáll (IAB), Szabolcs Nagy (MNIT), Réka Fülöp (Muzeul Național Maghiar, Budapesta), Anikó Horváth, István Major (HUN-REN Institute for Nuclear Research, Debrecen), Diana Bindea (MNIT)

În teritoriul actual al orașului Cluj-Napoca, pe Strada Plugarilor, astăzi desființată, în timpul cercetării unei necropole aferente orașului roman Napoca (aflat la nord-vest), în anii 1985 și 1986, au fost descoperite 26 de morminte databile în secolul al X-lea.

În partea sudică a necropolei medievale a fost cercetat mormântul nr. 25, cu cel mai bogat și variat inventar funerar, fiind singurul din sit în care au fost depuse și părți ale calului, respectiv capul și cele patru tibii.

Cel mai important obiect din inventarul mormântului este, în mod clar, geanta. Aceasta a fost, probabil, din piele, fiind împodobită cu aplice de diferite tipuri și dimensiuni, realizate din aliaj pe bază de cupru. Conform datelor disponibile, geanta nu a fost așezată orizontal în mormânt, ci oblic, pe piciorul stâng al defunctului.

Analiza structurală și tipologică a aplicelor scoate în evidență strânse legături cu piese similare descoperite în Bazinul Tisei Superioare și în sudul Poloniei, însă, până în prezent, nu s-a găsit nicio piesă identică, ceea ce face din geanta de la Cluj-Napoca un unicat.

Semnele de uzură de pe suportul central al genții, urmele de folosire și de reparare ale aplicelor și vârsta defunctului (un bărbat de circa 60–65 de ani) indică în mod clar o utilizare îndelungată a piesei și confirmă încadrarea acesteia și a mormântului în a doua jumătate a secolului al X-lea (așa cum sugerează și analiza structurală și tipologică).

Rezultatele oferite de probele de ^{14}C prelevate din scheletul decedatului și din oasele calului sacrificat (de circa 4–5 ani) sunt în deplină concordanță cu cele rezultate din alte șase probe prelevate din schelete descoperite în aceeași necropolă. Aceste rezultate validează datele obținute prin analize tipologice și cronologice ale descoperirilor, care arată că bărbatul din mormântul nr. 25 a decedat în a doua jumătate a secolului al X-lea, cel mai probabil în anii 960–990. Ținând cont și de analizele antropologice, cel mai probabil individul s-a născut în jurul anilor 910–930.

Analizele pe baza izotopilor de stronțiu sugerează ca loc de origine al bărbatului zona actualului oraș Cluj-Napoca. Totodată, pe baza analizelor de δ^{13}C și δ^{15}N, s-a constatat că baza alimentației sale a fost orzul.

Un mormânt tumular atribuit unui călăreț turanic descoperit la Săveni – La Movile, jud. Ialomița. Date arheologice, antropologice și arheozoologice – Gabriel Vasile, Adrian Bălășescu (IAB), Florin Vlad, Radu Coman, Simona Munteanu (MJ Ialomița)

După încetarea locuirii preistorice din așezarea Cernavodă I de la Săveni, zona colinară a fost transformată într-un cimitir. Până în prezent, au fost descoperite şi cercetate 21 de morminte de inhumație din diferite perioade istorice.

Din perioada Evului Mediu timpuriu a atras atenția un mormânt descoperit imediat sub nivelul de arătură, care avea o groapă de formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, cu baza la –1,80–2,00 m. La adâncimea de 1,55 m, pe una dintre laturile gropii, a fost lăsată o treaptă. Mormântul conținea un schelet, orientat SV–NE, poziționat în decubit dorsal, cu mâna stângă întinsă și depărtată de restul corpului, mâna dreaptă uşor îndoită și adusă pe bazin, iar picioarele întinse, paralele. Probabil că defunctul a fost depus într-un sicriu de lemn, resturi de lemn pulverulent fiind descoperite sub schelet. Unele oase prezentau urme de ocru și amprente brun-roșiatice rezultate în urma descompunerii scheletului.

Inventarul funerar constă într-o cataramă de fier, un alt obiect de fier, greu de determinat din cauza stării precare de conservare, și o lamă de cuțit.

Pe treapta lăsată la –1,55 m, au fost depuse două cranii de cal: craniul nr. 1 (în zona craniului defunctului) și craniul nr. 2 (în apropierea mâinii stângi a acestuia). Craniul nr. 1 păstra o zăbală de fier, iar craniul nr. 2 o tablă de fier, ambele precar conservate. În colțul de NV al gropii, la picioarele defunctului, s-au găsit resturi de oase care proveneau de la un animal de talie mare. Ritualul de înmormântare și inventarul funerar indică un individ care aparține populațiilor de tip turanic.

Prezentarea s-a dorit a fi un triptic – arheologie, antropologie și arheozoologie, prin care s-a încercat punerea în evidență a fenomenului funerar și a modului de viață al populațiilor turanice în Muntenia Evului Mediu timpuriu.

Un mormânt din perioada medievală descoperit la Valea Mare, raionul Ungheni – Vlad Vornic (ANA Chișinău), Sergiu Matveev (USM Chișinău)

Autorii prezintă un mormânt de inhumaţie, descoperit întâmplător în anul 2021, în extravilanul comunei Valea Mare, la distanța de 7,4 m spre nord de această localitate și la circa 1 km est de marginea municipiului Ungheni (Republica Moldova), în punctul *La Vîle*. Topografic, complexul funerar se găsea pe un bot de deal din dreapta Văii Rezinei, fără să se observe aici urmele vreunui tumul. Scheletul și inventarul funerar au fost preluate în momentul descoperirii de Inspectoratul de Poliție Ungheni, fiind recuperate în toamna anului trecut de ANA Chișinău, care a executat și un sondaj de verificare în locul descoperirii. Mormântul, cu groapa nesesizată, avea orientarea V–E, iar scheletul, aparţinând unei persoane de sex feminin cu vârsta la deces de 12–15 ani, era depus pe spate, cu craniul în poziție normală, mâinile de-a lungul corpului şi picioarele întinse şi apropiate.

Drept inventar, mormântul conţinea un pandantiv-clopoţel de bronz, o aplică ovală din foiță de bronz aurită, 12 nasturi de os de formă aproximativ semisferică, decorați prin incizare, o mărgică aproximativ discoidală de plumb, o mărgică sferoidală și alte șase bi-piramidale de agat, două mărgele din scoică *Unio*, mai multe mărgele de sticlă colorată de tipuri diferite și o piesă informă de fier. Din informațiile oferite de descoperitor, piesele de inventar s-au găsit în partea superioară a scheletului, în zona cutiei toracice, a brațelor și a gâtului.

Pe baza tipologiei inventarului și a poziției scheletului, mormântul de inhumație de la Valea Mare poate fi încadrat în secolele XI–XIII și atribuit turanicilor târzii.

Dieta ($\delta^{13}C$, $\delta^{15}N$) și mobilitatea ($\delta^{18}O$) în situl medieval Noviodunum–Isaccea: sărăcia și secta neo-gnostică a bogomililor – Ana García-Vázquez (DAS-ICUB), Gabriel Vasile (IAB), Petra Coman (DAS-ICUB), Marius C. Streinu (INP), Aurel-Daniel Stănică (ICEM-GS)

Situl arheologic Noviodunum, situat pe malul drept al Dunării, la aproximativ 20 km de Delta Dunării, reprezintă un punct strategic de traversare, aici fiind cel mai îngust vad. A devenit un centru economico-strategic încă dinaintea perioadei romane,

până în Evul Mediu. În jurul cetății s-au dezvoltat o așezare civilă și o necropolă (care, în perioadele bizantină târzie și medievală, s-a extins și în interiorul fortificației, după abandonarea acesteia).

Comunicarea a inclus date despre 36 de indivizi, provenind din morminte încadrate între sfârșitul secolului al XI-lea și mijlocul secolului al XIII-lea, interval în care Noviodunum s-a aflat sub stăpânirea Imperiului Bizantin și a Hoardei de Aur. Analiza antropologică a avut ca scop nu doar stabilirea unui profil biologic, ci și înregistrarea caracteristicilor care ar putea evidenția starea generală de sănătate și stilul de viață al indivizilor. Acestea includ trăsături non-metrice, anomalii, patologii, traume scheletice *ante-mortem*, statura scheletică, robustețea entezelor și posibile entezopatii. Corelarea acestor parametri cu vârsta și sexul a avut ca scop dezvăluirea unor aspecte privitoare la tiparele de mortalitate în Dobrogea medio-bizantină, care au relevat anomalii notabile, precum subțierea biparietală, sindromul Klippel-Feil, *spina bifida occulta*, coasta cervicală sau leontiaza.

Analiza izotopilor stabili a consemnat două grupuri de indivizi: unul care prezintă o dependență mai mare de peștii de apă dulce, iar altul cu valori mai scăzute de δ^{15}N, care sugerează diferite procentaje de consum de plante tip C4, posibil mazăre. Un bărbat, dintr-un mormânt asociat cu o înmormântare ritualică atribuită sectei gnostice a bogumililor, prezintă valori izotopice care indică o dietă vegetariană sau vegană, în concordanță cu stilul de viață ascetic al acestora.

Mobilitatea a variat între indivizi de-a lungul vieții, iar valorile δ^{18}O indică, de asemenea, origini sau surse de apă diferite. Având în vedere proximitatea numeroaselor lacuri în afara Dunării, variația valorilor izotopice indică posibile explicații cu privire la disponibilitatea diferitelor surse de apă în zona Noviodunum.

O unealtă complexă de bijutier descoperită în Republica Moldova – Ana Boldureanu (MNIM Chișinău)

Autoarea prezintă o piesă de bronz, descoperită întâmplător undeva în Valea Ţuţorei, pe malul Prutului, în preajma satului Buzduganii de Jos, raionul Ungheni. Obiectul, de forma unei bare de bronz, a fost realizat prin turnare, cu greutatea de 219 g, lungimea de 12 cm și lățimea laturilor cuprinsă între 1,4 și 1,65 cm. Pe fiecare dintre cele patru feţe au fost aplicate, prin ştanţare, de la două la 12 ornamente de origine orientală, amplasate oarecum haotic. Dimensiunile acestora sunt miniaturale, având între 0,5 și 1,2 cm. Pe două dintre laturile barei se află nişte crestături, triunghiulare în secțiune, amplasate vertical pe lățimea piesei, una la distanța de 2,3 cm, iar a doua la 4,5–4,6 cm de capătul barei. Un alt mic șanț întretaie un colț al celuilalt capăt de bară, formând un triunghi cu laturile de 0,5 × 0,5 × 0,9 cm. Aceste semne ar sugera utilizarea piesei în calitate de etalon de măsură, necesară meşteşugului de bijutier sau negoţului cu mărfuri de factură mică. Și ornamentele de pe bară nu pot avea decât un rol funcțional, cum ar fi confecționarea de poansoane pentru decorarea prin ștanțare a unor obiecte din metale neferoase sau modelarea detaliilor miniaturale utilizate la confecționarea podoabelor ajurate. Prezența unor urme de batere s-ar explica prin utilizarea acesteia în calitate de nicovală. Ornamente similare celor de pe acest obiect

au fost observate și pe plăcuța de probare a poansoanelor, descoperită la Costești, raionul Ialoveni, ceea ce ar permite atribuirea piesei epocii Hoardei de Aur. Nu este exclus însă ca unealta să fi fost adusă, în regiunile Hoardei de Aur, din China sau din alte state orientale, avându-se în vedere atât materialul din care a fost confecționată, cât și complexitatea elementelor de pe aceasta.

Descoperiri monetare ale Imperiului Trapezuntului, în secolele XIII–XV – Lilia Dergaciova (Institut für Numismatik und Geldgeschichte, Universität Wien)

Comunicarea prezentată în cadrul acestei sesiuni face parte dintr-o lucrare de abilitare, dedicată numismaticii Imperiului Trapezuntului în secolele XIII–XV.

Scopul comunicării a fost acela de a analiza descoperirile monetare ale Trapezuntului, aflate izolat și în tezaure, pe o zonă vastă din jurul Mării Negre, din Asia Mică până în Peninsula Balcanică. S-a acordat o atenție deosebită zonelor în care este atestată o concentrare semnificativă de astfel de emisiuni monetare, precum teritoriul statelor moderne Georgia, Bulgaria și regiunea Crimeea.

Descoperirile monetare ale Trapezuntului în aceste zone au fost supuse analizei comparative. De asemenea, a fost discutat specificul circulației monetare în fiecare dintre arealele menționate, urmărindu-se evidențierea elementelor particulare și a trăsăturilor comune.

Date arheologice cu privire la locuirea din secolele XI–XII din situl de la Igriș – Mănăstirea Egres, jud. Timiș – Daniela Tănase (MNB Timișoara)

În timpul săpăturilor arheologice sistematice desfășurate în situl de la Igriș – *Mănăstirea Egres*, jud. Timiș, au fost descoperite niveluri de locuire și complexe arheologice care datează anterior anului 1179, când a fost fondată mănăstirea cisterciană.

Cea mai interesantă descoperire este o biserică despre care nu se știa din surse documentare, aceasta fiind unul dintre cele mai timpurii lăcașe de cult medievale cercetate integral în Banat. Au mai fost găsite și locuințe dotate cu cuptoare ceramice, în care au fost descoperite fragmente de vase, în special căldări din lut.

Se remarcă faptul că atât biserica, cât și locuințele au fost deranjate de clădirile Mănăstirii Egres.

În fiecare campanie arheologică, de când au început cercetările la Igriș, în anul 2016, apar vestigii din perioada de dinaintea înființării abației, fapt care o determină pe autoare să presupună că aici a existat o așezare în cursul secolului al XI-lea până spre jumătatea secolului al XII-lea.

Biserica fortificată din Cisnădie, jud. Sibiu: cronologia sitului prin prisma stratigrafiei și a datărilor radiocarbon – Maria Crîngaci Țiplic (ICSU Sibiu), Corina Anca Simion, Cristian Dumitru Mănăilescu, Alexandru Răzvan Petre, Oana Daniela Calancea, Mihai Straticiuc, Mirela Claudia Mihon (IFIN-HH)

În anii 2017 și 2019–2020, ca urmare a demarării unui amplu proiect de restaurare a bisericii fortificate din Cisnădie, au fost realizate pentru prima dată

cercetări arheologice. Investigațiile au scos la lumină diferite structuri de zidărie și niveluri de călcare în interiorul și în exteriorul bisericii, morminte, diverse artefacte, în special fragmente ceramice, monede și fragmente de la o groapă pentru turnat clopote. Conform istoriografiei, biserica fortificată din Cisnădie a fost construită inițial ca o bazilică romanică, în secolul al XIII-lea. Cu ocazia cercetărilor arheologice, s-a putut stabili că bazilica romanică, cu o lungime de 44,7 m, a fost construită într-o singură etapă; de asemenea, s-a mai constatat că, în jurul bisericii și în interiorul ei, a existat un cimitir, cu numeroase înmormântări, care a funcționat pe tot parcursul Evului Mediu și al perioadei premoderne, până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea. Așadar, s-a identificat existența unui cimitir mai vechi decât bazilica romanică, ale cărei fundații au secționat morminte în mai multe puncte. O altă descoperire spectaculoasă este identificarea în interiorul bisericii a unui fragment dintr-o groapă pentru turnat clopote, databilă stratigrafic în secolul al XIII-lea. Cu ocazia cercetărilor, au fost colectate diferite probe pentru datări ^{14}C. În comunicare a fost discutată interpretarea anumitor rezultate, obținute prin prisma stratigrafiei sitului și a datărilor radiocarbon, precum și cronologia propusă pentru construcția bisericii medievale și etapele ei de refacere.

Cercetări arheologice în corul bisericii reformate din Turda Veche și proximitate. Campania 2023 – Horațiu Dorin Groza, Paul Chiorean, Dan Matei (MI Turda)

În contextul derulării proiectului de revitalizare a spațiului pietonal din centrul municipiului Turda, în anul 2023, s-a impus o cercetare arheologică preventivă în zona fostului cor al bisericii reformate Turda Veche, demolat la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Inițial, a fost executată o unitate de cercetare (S_{11}: 9,40 × 4,30 m), care a completat informația investigațiilor precedente (secțiunile anilor: 2006, 2010, 2018 și 2020). Având în vedere importanța vestigiilor și artefactele descoperite în această campanie, cercetarea a fost extinsă prin săparea în suprafață (circa 250 mp). Au fost descoperite structuri ale fostului cor: absida poligonală și trei contraforturi, în care au fost observate monumente și material tegular roman reutilizat.

Alte descoperiri care au fost identificate în interiorul corului aparțin unor cripte. Cele trei cripte au fost parțial profanate sau distruse de lucrări edilitare ulterioare. Extinderea cercetării a dus la descoperirea unui număr total de 91 de morminte orientate V–E (cu excepția unuia), dispuse pe șiruri și pe mai multe etape, 18 dintre ele având inventar funerar. Scheletele au fost identificate în poziția decubit dorsal, la două din ele fiind observată prezența unor urme de lovitură (violență), iar la unul orientarea diferită (E–V).

Descoperirea cea mai spectaculoasă a constituit-o un tezaur monetar din argint compus din 397 de piese, datat la mijlocul secolului al XIV-lea, găsit în interiorul corului în spațiul dintre două cripte. Emisiunile monetare (oboli, parvuși, groși și dinari) sunt de la regii Ungariei, Carol Robert și Ludovic de Anjou și de la țarii Serbiei, Ștefan III Decanski și Ștefan Uroș IV Dușan.

În cadrul extinderilor, au mai fost identificate structuri premoderne (turnul Rákóczi şi incinta zidită a fostului cimitir) și moderne (Hala Cizmarilor).

Culoare si transparenţă: analize compoziţionale pe fragmente de vitralii medievale din Transilvania – Roxana-Nicoleta Bugoi (IFIN-HH), Cristian-Florin Anghelescu (doctorand IAB)

Comunicarea a prezentat rezultatele analizelor de compoziţie chimică a 115 fragmente de vitralii din secolele XIV–XIX, provenind din câteva situri arheologice transilvănene. Rezultatele cantitative au fost obţinute prin utilizarea simultană a două metode de analiză, implementate la un accelerator de particule: emisie de raze X externe, indusă de protoni (PIXE) şi emisie de raze gamma (PIGE), indusă de protoni. Aceste metode au fost puse în practică la acceleratorul AGLAE, situat în subsolul Muzeului Louvre din Paris, în cadrul proiectului cu finanţare europeană IPERION HS. Experimentul s-a desfăşurat în februarie 2023. Majoritatea probelor de vitralii s-au dovedit a fi fost manufacturate din sticlă potasică (fondant rezultat în urma arderii cenuşilor de arbori). Au fost identificate şi vitralii fabricate din sticlă calco-sodică aparținând tipului *façon de Venise*, rezultat în acord cu datarea eşantionelor, dar și un fragment de sticlă de tip natron, ce poate data din perioada romană. Pentru un număr redus de probe s-a evidenţiat o compoziţie chimică modernă, tipică sticlei calco-sodice produsă post 1850. Folosind datele analitice, s-au obţinut indicii despre agenţii cromofori utilizaţi pentru obţinerea diferitelor culori. Varietatea compoziţională a fragmentelor de vitralii studiate prin intermediul metodelor fizico-chimice reflectă bogăţia legăturilor dintre oraşele din Transilvania şi restul Europei, pe o perioadă îndelungată de timp, oferind informaţii asupra evoluţiei folosirii diferitelor tipuri de sticlă pentru manufacturarea vitraliilor care împodobeau numeroase edificii religioase sau civile.

Date preliminare referitoare la cimitirul bisericii evaghelice din Ighișu Nou, jud. Sibiu – Anca Nițoi, Claudia Urduzia, Sergiu Chideșa (MN Brukenthal)

Cimitirul bisericii evanghelice din Ighișu Nou, sat aparținând municipiului Mediaș (jud. Sibiu), a fost parțial cercetat arheologic în vara anului 2023, în urma unui proiect de reabilitare a școlii gimnaziale din localitate. Școala este amplasată vis-à-vis de biserică, suprapunând cimitirul medieval și modern al acesteia. Reabilitarea clădirilor care compun școala a permis cercetarea unui număr de 30 de morminte, al căror inventar i-a îndreptățit pe autorii comunicării să propună o datare a acestuia începând cu sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea.

Un complex arheologic din secolele XIII–XIV descoperit la Cetatea Saschiz – Daniela Marcu-Istrate (IAB), Sebastian Ovidiu Dobrotă (doctorand IAB), Maria Valentina Ilie, Corina Anca Simion (IFIN-HH)

Noile cercetări arheologice desfășurate în anul 2023 la cetatea de refugiu de deasupra Saschizului au adus numeroase contribuții la cunoașterea istoriei acesteia și a

evoluției sitului, pe parcursul existenței cetății, dar și anterior apariției acesteia. Dintre descoperiri, autorii atrag atenția în cadrul acestei comunicări asupra unui complex rectangular (circa 4,0 × 4,5 m), ușor adâncit în steril, conturat în curtea interioară, în dreptul Turnului de Pază, în secțiunea S.19. Acesta a fost distrus prin incendiere și focul a lăsat în urmă un strat consistent de balastru ars la roșu, pământ, bârne și o foarte mare cantitate, de ordinul sacilor, de grăunțe, toate carbonizate, concentrate în sfertul de sud al complexului. Descoperirile materiale din complex au fost puțin numeroase, dar, ulterior, zona pare a fi fost utilizată drept groapă menajeră, straturile de mai sus, datate prin monede din secolele XVI–XVIII, conținând o cantitate enormă de materiale arheologice. O analiză ^{14}C a bârnelor din complex a indicat însă o datare în secolul al XIII-lea, anterior cetății actuale, ceea ce redeschide discuția privind începuturile locuirii medievale pe dealul cetății de la Saschiz. Datele ^{14}C pentru seminţele semicarbonizate adaugă informaţii interesante atât asupra sitului, cât şi asupra scenariului de incendiere după momentul depozitării lor.

Cetatea Deva, incinta I: arheologia și „refuncționalizarea” unui monument istoric – Daniela Marcu-Istrate (IAB), Ionuț-Cosmin Codrea (MCDR Deva)

Cetatea Deva este considerată una dintre cele mai importante fortificaţii medievale din Transilvania. De-a lungul a aproape 600 de ani de existență, mica fortificație, construită pe un platou stâncos, a ajuns să cuprindă trei incinte concentrice ridicate în trei perioade distincte. Cercetările arheologice preventive din anul 2008 au acoperit întreaga suprafață a incintei I, fiind descoperite elemente noi de fortificare, cum sunt turnul donjon de pe latura de est și turnul rectangular de pe latura de vest. De asemenea, s-au putut determina cu exactitate nivelurile de călcare din interiorul diferitelor clădiri și ale curților interioare. Deși rezultatele cercetărilor arheologice au fost predate beneficiarului (Primăria Deva), lucrările de „refuncționalizare” care au avut loc în ultimii doi ani nu au ținut cont de acestea, ceea ce a dus la o transformare radicală și ireversibilă a Curții mari a incintei principale a cetății. În timpul lucrărilor, a fost coborât nivelul de călcare în unele părți cu aproape un metru, prin spargerea stâncii native, urmărindu-se „o oarecare planitate”, pentru a fi montate aici gradene și o scenă; în situația dată, gradenele au fost tăiate în stânca nativă. Acest deznodământ trist, care a schimbat total imaginea și specificul monumentului, este rezultatul mai multor factori, dintre care o interpretare defectuoasă a conceptului de „refuncționalizare” a unui monument istoric, lipsa consultării echipei de cercetare de către proiectanți și o respingere totală a încercărilor repetate de modificare a proiectului.

Date noi privind evoluția cetății Sighișoara – cercetări arheologice 2023 – Daniela Marcu-Istrate (IAB), Ioan Fedor Pascu (Primăria Sighișoara), Adrian Șovrea (U „Lucian Blaga”)

Dealul Cetății, aflat în proximitatea celui de la Wietenberg, s-a aflat mereu sub suspiciunea unei locuiri contemporane din epoca bronzului. Cu prilejul cercetărilor

de acum, bănuielile au primit o confirmare concretă, prin inventarul ceramic și complexele descoperite în C3/T16 și S1/T22.

Existența unei locuiri din perioada Hallstatt, cu toate componentele sale (așezare, necropolă umană și loc de depunere rituală cu cai), nu a fost un fapt necunoscut. Totuși, cercetările din această campanie extind locuirea dacică și în zonele C2 și C3 (T16), S1 (T22) și C10 (T12).

Structuri de zidărie legate cu mortar au fost surprinse în C6/T22, ruina unui zid aparent anterior Turnului Tăbăcarilor, în S1/T22, ruinele a două structuri zidite, care au fost identificate cu vechea incintă de apărare și cu drumul de strajă accesoriu. De asemenea, s-a observat ruina unui pilon, aparținând unui drum de strajă, în C1/T16. Cercetările au pus în evidență și multiple intervenții și refaceri ale fortificațiilor actuale, între care o completă refacere a elevației în C2/ T16, adăugarea de contraforturi noi (C3/T16, C7 și S1/T22), urmată ocazional de completa lor înlăturare (ruina din C7/T22) și expansiunea treptată a fortificațiilor.

Continuarea şi completarea cercetării asupra cetăţii Făgăraş – Radu-Ștefan Vergatti (Academia Oamenilor de Știință din România)

Una dintre cele mai puternice cetăţi medievale din Transilvania a fost Cetatea Făgăraşului. S-a pus problema momentului când a apărut, cine a construit-o şi ce scopuri trebuia să deservească ea. În anul 1963, după ce cetatea nu a mai fost închisoare, s-a trecut la cercetări arheologice. În fruntea echipei care a condus cercetările arheologice s-a aflat Voica Maria Puşcaşu, cercetătoare la Direcția Monumentelor Istorice și de Artă. Recent, domnia sa a publicat o carte intitulată *Cetatea Făgăraşului. Cercetările arheologice în anii 1963–1973*, Bucureşti, 2023 (123 p. şi pl.). Deoarece în perioada cercetărilor la Cetatea Făgăraşului au fost ridicate unele bariere în faţa celor care lucrau acolo, au rămas în discuţie unele probleme pe care autorul a încercat să le lămurească în comunicare.

Cetatea de piatră a Chiliei – Mariana Șlapac (Institutul Patrimoniului Cultural al Ministerului Culturii, Chişinău)

Cetatea de piatră a Chiliei, construită de Ştefan cel Mare, în vara anului 1479 pe malul stâng al braţului septentrional al Dunării, ocupa un teritoriu de circa 7,5 ha şi dispunea de trei curţi interioare: „curtea civilă”, „curtea de mijloc” şi „curtea garnizoanei”. Cea de-a patra curte, „curtea citadelei” sau „curtea comandantului militar”, era delimitată de patru curtine de zid ale citadelei. În plan, cetatea de piatră a Chiliei înscria o formă apropiată de un trapez. Partea defensivă includea turnuri cilindrice şi prismatice de secţiune rectangulară, hexagonală şi octogonală, în formă de „D” şi „fără spate”, precum şi opt porţi de acces: Prima Poartă Mare, cea de-a Doua Poartă Mare, Poarta de Mijloc, Poarta cea Mică, Poarta Breslei, Poarta grecească şi două porţi dinspre apă. Caracteristicile planimetrice şi volumetrice ale fortificaţiei de piatră atestă sursa ei bizantină.

Astăzi, această amenajare de apărare nu mai există. Pe locul citadelei se află o clădire care aparţine elevatorului, unde accesul este interzis. Resturile întăriturii de piatră, demolată de otomani la sfârşitul secolului al XVIII-lea, se găsesc pe teritoriul ocupat de portul fluvial şi elevator, cuprins între Strada Portului, Strada Apărătorilor insulei Şerpilor şi Dunăre. „Ruinele cetăţii lui Ştefan cel Mare" sunt indicate pe „Planul de situaţie a portului Chilia Nouă", întocmit de arhitecţii români în anul 1941. În document figurează clădirea silozului (edificată în perioada interbelică şi dată în exploatare în anul 1940), şanţul cetăţii, biserica ortodoxă, cheiul vechi, „groapa rămasă după şanţul cetăţii ce urma să se astupe după terminarea silozului" etc. Se observă că noua clădire a silozului este construită în afara ruinelor cetăţii, fapt ce denotă intenţia specialiştilor români de a valorifica ulterior fortificaţia sub aspect arheologic. Aceste ruine au fost astupate în perioada sovietică.

Rezultatele preliminare ale cercetării arheologice de la Mănăstirea Arbore, jud. Suceava – Ștefan Dejan, Monica Dejan, Beatrice Manole (MNB Suceava)

Biserica *Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul* (1502), din comuna Arbore, jud. Suceava, este ctitoria lui Luca Arbore, portar de Suceava. În imediata apropiere, la sud, se găsea curtea boierească, ale cărei ruine se mai vedeau puțin, aproape de suprafața solului, în primele decenii ale secolului al XX-lea. Deși este un monument binecunoscut, înscris în patrimoniul UNESCO, până în acest moment lăcașul nu a beneficiat de cercetări arheologice.

Campania din anul 2023 a fost precedată de un diagnostic arheologic, pentru stabilirea cotelor de fundare a bisericii, a nivelului de călcare interior și a celui exterior. Ulterior, prin cercetarea arheologică preventivă, au fost realizate trei secțiuni magistrale la exterior și zece casete în interiorul bisericii. Lipsa unor cercetări arheologice anterioare, dar și a unor intervenții majore în sol, a oferit o șansă foarte rară în privința cercetării monumentelor medievale, în mare parte afectate de intervenții anterioare. Deși toate cele 13 morminte cercetate au fost jefuite din vechime, ceea ce a dus la dispariția celei mai mari părți din inventar, cercetarea realizată aduce informații substanțiale despre istoria acestui lăcaș și, nu în ultimul rând, un patrimoniu remarcabil.

Contribuții la identificarea unui monument arheologic. Biserica de la Dochia – Vălenii Doamnei, jud. Neamț – Neculai Bolohan (UAIC Iași), Ana Drob (ICI-DSESN-CCA, UAIC Iași), Bogdan-Ștefan Novac (UAIC Iași)

Inițiată ca urmare a unei învoieli prietenești dintre un arheolog și un fermier, amândoi având dorința salvării unui posibil monument, identificarea resturilor arheologice ale unei biserici a inclus rezultatele investigațiilor cartografice, investigarea inițială a unui pachet de surse istorice, interviuri de istorie orală, apelul la experiența unor colegi, cercetarea geomagnetică, săpătura arheologică. Pachetul metodologic a fost utilizat pentru decopertarea urmelor unei construcții ecleziastice, aflată într-un peisaj cu sate dispărute, în proximitatea unor drumuri, cu o istorie

foarte puțin cunoscută, afectată de comportamentul antropic agresiv și cu o fabuloasă legendă locală, care argumentează excepționalitatea perioadei ștefaniene.

Rezultatele cercetării autorilor indică însă o cu totul altă poveste!

Cercetările arheologice sistematice de la Curtea Domnească din Târgoviște. Rezultate ale campaniei anului 2023 – Florin Gabriel Petrică, Minodora Cârciumaru (CNMCD Târgoviște), Adrian Ioniță (IAB)

Cercetările arheologice sistematice din anul 2023 s-au desfășurat în Sectorul C al incintei Curții Domnești, noile investigații încadrându-se într-un raport de continuitate cu campaniile din anii 2020–2022. Cercetarea s-a desfășurat în spațiul cuprins între Biserica „Sfânta Vineri”, Casa Bălașa, zidul de incintă și Casa „Dionisie Lupu”, după ce, în același areal, în trei campanii anterioare, au fost descoperite vestigiile unei locuințe medievale de zid, denumită L1C, din care s-au păstrat doar zidurile pivniței. Acestea erau lucrate din piatră, cu asize de cărămidă, având grosimea de 0,60 m. Dimensiunile complexului L1C sunt de 16 × 6,20 m, intrarea făcându-se pe latura de est printr-un gârlici.

Cercetări arheologice la Câmpulung Muscel, Strada Negru Vodă nr. 76 – campania 2023 – Maria-Venera Rădulescu (colaborator MJ Argeş), Dragoş Măndescu, Ion Dumitrescu, Marius Păduraru, Andi-Ioan Piţigoi (MJ Argeş)

Săpăturile arheologice desfăşurate în vara anului 2023 au avut drept obiectiv cercetarea următoarelor vestigii: A − prima epocă a fierului (Hallstatt, tumuli, cultura Ferigile), B − epoca medievală (secolele XIV–XVI).

A. Suprafaţa cercetată (S VIII A-B, 7 × 4 m) a prezentat la –0,80 m un nivel compact de bolovani de râu, formând limita nordică a mantalei unui tumul din prima epocă a fierului (Hallstatt, cultura Ferigile). Mormântul de incineraţie a fost cercetat parţial în secţiunile din anii anteriori. În timpul degajării mantalei, s-au recuperat mai multe fragmente ceramice de la un castron, o mărgică, fragmente de oase de animale.

B. Nivelul de bolovani aferenţi mantalei tumulului menţionat mai sus a fost suprapus de un nivel de pământ galben lutos, bătut, gros de circa 15 cm, cu mult pigment de cărbune, nivel ce corespunde amenajării podelei unei locuinţe medievale construită din chirpici. Din structurile locuinţei, în această campanie arheologică au fost surprinse amprentele a două gropi de stâlp cu diametrele de circa 0,40 m. Materialul arheologic recuperat (ceramică, monede, obiecte de metal) încadrează cronologic locuinţa în secolele XIV–XV. Autorii au subliniat importanţa studierii acestei construcţii medievale pentru istoria urbanismului în Câmpulung Muscel.

Așezarea medievală din zona lacului Cernica pe baza cercetărilor profesorului Gheorghe Cantacuzino din anii 1960–1976 – Camelia-Mirela Vintilă (MMB), George Trohani (MNIR)

În anii 1960–1976, Institutul de Arheologie, în colaborare cu Muzeul de Istorie al Municipiului Bucureşti (în anii 1965–1976), a efectuat cercetări arheologice în zona satului Căldăraru (comuna Cernica), în partea de sud-est a teritoriului Bucureştiului.

Trebuie menționat şi aportul Patriarhiei Ortodoxe a României (1966–1968), care a pus la dispoziţie mijloacele materiale necesare pentru cercetarea arheologică a ostrovului mare al Lacului Cernica, pe care se afla Biserica Sfântul Nicolae a Mănăstirii Cernica.

În toată această perioadă au fost deschise şi săpate circa 110 şanţuri, durata medie a campaniei fiind de 3–4 luni pe an.

Aceste investigații au condus la descoperirea urmelor de locuire din mai multe perioade istorice, începând din Paleolitic şi până la sfârşitul epocii medievale. Astfel, au fost găsite: urme rare ale culturii aurignaciene din Paleoliticul superior; două aşezări neo-eneolitice[3] (una aparținând culturii Dudeşti şi alta culturii Boian); o necropolă și un grup de morminte aparținând neo-eneoliticului[4]; urme rare de locuire ale culturii Glina III şi elemente foarte numeroase ale culturii Tei din epoca bronzului; vestigii reduse de locuire getică din perioada La Tène[5]; vremelnice urme de locuire din secolul al VI-lea p.Chr.; numeroase vestigii aparținând unui sat şi unui aşezământ de cult din epoca medievală[6].

Marele complex medieval, descoperit prin săpăturile din acest loc, are următoarele părţi componente[7]:

1) o aşezare sătească cuprinzând un număr important de locuinţe;

2) vetre şi cuptoare situate în locuinţe şi în curţi;

3) un mare număr de gropi casnice şi gropi de bucate;

4) construcţii din cărămizi, reprezentate printr-o biserică, o clopotniţă şi o locuinţă;

5) cimitirul format în jurul bisericii;

6) trei terasări medievale;

7) numeroase materiale arheologice.

---

[3] Gh. Cantacuzino, S. Morintz, *Descoperirile arheologice de la Cernica și importanța lor pentru cunoașterea vechilor culturi din țara noastră*, București 6, 1968, p. 7–25.

[4] Pentru mai multe informații privind datarea, a se vedea Gh. Cantacuzino, *Necropola preistorică de la Cernica și locul ei în neoliticul românesc și european (în lumina ultimelor descoperiri arheologice)*, SCIV 18, 3, 1967, p. 379–397; Gh. Cantacuzino, *The prehistoric Necropolis of Cernica and its Place in the Neolithic Cultures of Romania and of Europe in the Light of recent Discoveries*, Dacia N.S. 13, 1969, p. 45–59; Gh. Cantacuzino, *Un rituel funéraire exceptionnel de l'époque néolithique en Europe et en Afrique Septentrionale*, Dacia N.S. 19, 1975, p. 27–42; Gh. Cantacuzino, *Morminte cu schelete așezate pe torace din necropola neolitică de la Cernica și semnificația acestui ritual preistoric*, Muzeul Național 2, 1975, p. 223–234; E. Comșa, *Despre datarea necropolei neolitice de la Cernica*, CAB 4, 1992, p. 31–36; E. Comșa, Gh. Cantacuzino, *Necropola neolitică de la Cernica*, București, 2001.

[5] E. Moscalu, *Locuirea getică de la Cernica*, SCIV 24, 2, 1973, p. 291–298.

[6] Gh. Cantacuzino, *Unele probleme istorice privind așezările medievale muntene în lumina cercetărilor arheologice de la Cernica*, SCIV 14, 2, 1963, p. 361–394.

[7] Pentru săpăturile arheologice din anii 1960–1962, a se vedea Gh. Cantacuzino, *Unele probleme istorice privind așezările medievale muntene în lumina cercetărilor arheologice de la Cernica*, SCIV 14, 2, 1963, p. 361–394.

Mode și modele politice. O analiză a inelelor descoperite în cimitirele medievale de la Buftea – La Cârna/Mănești – Alexandru Morintz (IAB), Marian Coman (II „Nicolae Iorga”/U București)

Descoperirea unui corpus substanțial de inele în cimitirele medievale de la Buftea – *La Cârna/Mănești* a permis autorilor să redeschidă discuția asupra semnificației sociale a acestor obiecte de podoabă din Țara Românească medievală. Interpretările propuse până acum cu privire la inelele medievale descoperite în diferite contexte arheologice muntenești s-au concentrat asupra tipologiei (*e.g.* inele turnate cu montura simplă, inele cu veriga torsionată etc. – a se vedea clasificarea mai veche a lui Marin Popescu sau cea mai recentă a Svetlanei Reabţeva), asupra provenienței, fie a obiectului (*e.g.* ateliere locale sau importuri), fie a modelului (cu exemplul spectaculos al recentei discuții a lui Eugen Nicolae despre inelele cu „sindrom Poienești”) sau asupra funcției lor (*e.g.* religioasă, precum inelele de devoțiune studiate de Lia și Adrian Bătrâna, sau socială, precum inele cu blazon sau inscripții, asemenea inelului jupâniței Vlădae publicat de Minodora Cârciumaru). Luând în considerare toate aceste abordări, comunicarea și-a propus să îmbogățească dezbaterea științifică, aducând în discuție două noi perspective. Mai întâi, s-a încercat punerea în legătură a descoperirilor arheologice cu sursele textuale privitoare la prezența și, mai ales, semnificația socială a inelelor în Țara Românească medievală. Totodată, cu ajutorul câtorva exemple de la Buftea – *La Cârna/Mănești*, autorii au încercat să înțeleagă semiotica socială a inelului, contextualizându-l și interpretând mormântul în care a fost descoperit asemenea unui text scris – ca produsul unei activități conștiente de comunicare.

Analiza antropologică a indivizilor din mormintele datate cu monedă aparținând orizontului funerar din secolele XIV–XV din cimitirul medieval de la Buftea – La Cârna/Mănești – Franceska-Cristina Știrbu (doctorand IAB), Gabriel Vasile (IAB)

În urma cercetărilor arheologice preventive desfășurate în perioada 2020–2021, în localitatea Buftea, punctul Buftea – *La Cârna/Mănești* (jud. Ilfov), au fost readuse în atenția comunității științifice un mare cimitir medieval și biserica din cărămidă, aferentă acestuia, descoperite și cercetate anterior de Aristide Ștefănescu în anii 1972–1982. Cu acest prilej, au fost recuperate alte 1 053 de complexe funerare, grupate, din punct de vedere cronologic, în două orizonturi funerare: primul din secolele XIV–XV și un al doilea din secolele XVI–XVII, acesta din urmă cuprinzând morminte care înconjurau o biserică de cărămidă. Cercetarea a vizat analiza antropologică a mormintelor aparținând primului orizont funerar, și anume cel din secolele XIV–XV. În ceea ce privește eșantionarea materialului scheletic, au fost selectate exclusiv complexele funerare databile prin intermediul studiului numismatic al monedelor asociate acestora. Astfel, avem de-a face cu 12 morminte individuale și cu cinci morminte duble, scopul principal al prezentării fiind analiza antropologică a acestui eșantion scheletic. În primul rând, cercetarea s-a concentrat pe determinarea profilului

demografic al acestui lot scheletic, stabilind numărul minim de indivizi, determinând sexul biologic și estimând vârsta la momentul decesului indivizilor. Pentru a reconstitui profilul biologic al populației, s-au efectuat măsurători postcraniene pe baza cărora au fost calculate statura și greutatea scheletică a indivizilor. Modul de viață al indivizilor analizați a fost evidențiat și prin înregistrarea modificărilor patologice, anomaliilor osoase și dentare sau prin prezența markerilor stresului biomecanic. În viitor, pentru o înțelegere mai bună a practicilor funerare și a fenomenului morții în Evul Mediu din Muntenia, pe măsură ce va fi analizat un eșantion scheletic mai numeros, autorii au intenția de a corela rezultatele cercetării antropologice cu informațiile arheologice și genetice, dar și cu cele rezultate în urma analizei izotopilor stabili pentru dietă ($\delta^{13}C$, $\delta^{15}N$) și mobilitate ($\delta^{18}O$).

Date antropologice privind unele morminte din necropola medievală de la Alexandria – Alexandra Comșa (IAB)

Acest cimitir a fost descoperit în timpul cercetărilor arheologice preventive efectuate în zona oraşului Alexandria. Comunicarea a avut ca subiect studiul antropologic şi paleopatologic al câtorva morminte din necropola amintită.

Talerii din tezaurul monetar de la Cosâmbești, jud. Ialomița (finalul secolului al XVI-lea) – Marius Blaskó (IAB)

Autorul prezintă piesele europene din categoria talerilor aflați în componența tezaurului monetar descoperit la Cosâmbești, jud. Ialomița, a căror emitere se încheie la finalul secolului al XVI-lea. Depozitul, compus din 76 de monede de argint – 9 taleri și 67 de aspri otomani –, a fost doar sumar descris în literatură, iar comunicarea completează informațiile publicate anterior. Prezența acestor monede europene în componența tezaurului este discutată în contextul mai larg al pătrunderii acestui nominal pe piața monetară a Țării Românești în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Despre identificarea a două monumente de cult la Caransebeș și necropolele lor – Silviu Oța (MNIR)

Cercetările arheologice din orașul medieval Caransebeș s-au extins, începând din anul 2022, și pe o proprietate particulară situată pe Strada Romanilor.

Terenul pe care s-au efectuat aceste săpături se afla în Evul Mediu în interiorul micii cetăți din zona centrală a localității. Practic, este vorba de cea mai veche cetate cunoscută aici, care datează, cel mai probabil, din veacul al XIV-lea sau poate chiar mai devreme.

În anii 2022 și 2023, au fost trasate trei secțiuni. În toate a fost descoperit, la mică adâncime, un zid din piatră, orientat pe direcția vest–est. La sud de zid, au fost identificate un contrafort și un pavaj din piatră și mortar. Tot acolo au fost cercetate și câteva morminte păstrate *in situ*, dar și altele distruse și jefuite.

La nord de zid, la mică distanță, era un altul, mai gros, demantelat, anterior lui, precum și o criptă. În toată zona s-au practicat înmormântări, dar majoritatea complexelor funerare au fost distruse, iar inventarele au fost furate.

În partea de nord a secțiunii S.1/B/2023 au fost descoperite ancadramente de ușă, sculptate, dar, din păcate, distruse în mare măsură.

În acest stadiu al cercetării, se poate vorbi de două monumente de cult suprapuse, ambele incendiate și demolate în jurul mijlocului secolului al XVI-lea, dacă avem în vedere monedele descoperite.

O placă de plumb pentru încercarea tiparelor monetare otomane din epoca lui Süleyman I, descoperită la Timișoara – Eugen Nicolae (IAB), Florin Drașovean (Academia Română, Filiala Timișoara)

Autorii prezintă o placă de plumb, descoperită în anul 2014, în cursul cercetărilor arheologice preventive din Piața „Sfântul Gheorghe” a Timișoarei. Pe placă au fost imprimate două tipare monetare otomane de avers pentru emisiuni de argint (aspri), cu numele lui Süleyman I (1520–1566). Unul dintre tipare a fost imprimat de două ori și a doua frapă se păstrează fragmentar. Ambele tipuri monetare sunt rar atestate în producția monetară otomană și sunt mai timpurii decât tipurile de avers folosite în monetăria de la Mudava (Moldova Veche, jud. Caraș-Severin), a cărei activitate a fost situată în anul 1566. Primul datează din prima perioadă a producției monetare a sultanului (1520–1540), iar al doilea din primii ani ai perioadei a treia (1555–1566). Raritatea tipurilor și unele particularități se opun ideii provenienței plăcii dintr-un atelier de falsificatori, deoarece falsificatorii, de regulă, iau ca model emisiunile cele mai numeroase pe piață. Placa ar proveni deci din monetăria de la Mudava și ar data, ca și activitatea acesteia, din anul 1566. Monetăria de la Mudava a fost organizată, ca și alte monetării otomane temporare (de campanie militară), prin aducerea unor meșteri monetari din alte ateliere, împreună cu uneltele lor și tiparele încă disponibile acolo. Tipologia celor două tipare sugerează prezența unor meșteri proveniți din două dintre cele mai vechi și productive monetării otomane din zona vest-balcanică (sârbească): Novaberda (Novo Brdo) și Karatova (Kratovo). Aflarea plăcii la Timișoara s-ar explica prin participarea unor meșteri localnici specializați în prelucrarea metalelor la monetăria de la Mudava, care au revenit în capitala provinciei după întreruperea neașteptată a producției monetare, ca urmare a morții sultanului și a opririi campaniei militare. Locul descoperirii piesei – în apropierea vestigiilor unei moschei – vine în sprijinul acestei idei, deoarece în apropierea marilor moschei erau situate, pentru o cât mai bună supraveghere, atelierele care foloseau metale prețioase și depozitele de tipare monetare.

Rezultate și perspective în cercetarea ceramicii otomane din Banat și Crișana – Adriana Gașpar (IAB)

Timp de 164 de ani, începând cu anul 1552, granița Imperiului Otoman a fost mutată spre nord, poziționând Timișoara ca punct militar cu rol strategic pentru campaniile de expediție împotriva Austriei. Din anul 1660, un rol similar l-a avut și cetatea Oradea, care, pentru 32 de ani, a reprezentat centrul eyaletului cu același nume.

În urma procesului de colonizare și de islamizare a celor două orașe creștine, iar apoi în timpul stăpânirii otomane, ceramica locală de uz comun a suferit modificări de forme și decor. Otomanii au adus olari proprii, majoritatea slavi din provinciile cucerite din Balcani, care au influențat stilul și tehnicile producției ceramice locale. Aceasta a fost inspirată și din cea a regiunilor foarte îndepărtate, unele forme de vase fiind similare nu doar celor provenite din provinciile contemporane din Balcani, dar și celor din Anatolia, care, la rândul lor, moștenesc forme bizantine. Oalele pentru gătit au pereții mai subțiri și umerii mai bine conturați; apar vasele cu picior, urcioarele cu tub de scurgere atașat și cele prevăzute cu filtre; sunt realizate căni și urcioare din ceramică cenușie; apar tigăile de lut lucrate la mână și pipe pentru fumat. Tehnica smălțuirii a fost frecvent utilizată, cu decorație simplă, realizată prin incizare sau în tehnica *sgraffito* – cu decor floral sau cu inscripții, alături de tehnica pictării cu angobă brună sau roșiatică.

Cele mai noi descoperiri legate de forme și de influențe asupra ceramicii de uz comun din Banat și Crișana au fost prezentate în cadrul comunicării.

Între creștini și musulmani. Date arheologice privind evoluția istorică a Cetății Ineului (secolele XVI–XVII) – Florin Mărginean (CM Arad)

Cu certitudine, perioada medievală reprezintă momentul de cotitură în nașterea actualei localități Ineu (actualmente, situată în jud. Arad). Atât sursele istorice disponibile, cât și vestigiile păstrate sau localizate în teren sunt sugestive în ceea ce privește dezvoltarea localității până astăzi.

Ca repere deja cunoscute și marcate în literatura de specialitate, merită menționată Mănăstirea lui Dionisie (*Dienusmonostora*), pentru ceea ce a reprezentat aceasta în peisajul din perioada secolelor XII–XVI, apoi curia nobiliară edificată în secolul al XVI-lea, peste care și în jurul căreia se va edifica cetatea de mai târziu (secolele XVI–XVII), dezvoltându-se micul târg provincial.

Amploarea atinsă de localitatea ajunsă târg (*oppidum*) poate fi doar bănuită și creionată oarecum pe baza izvoarelor scrise, cartografice, dar și a datelor arheologice înregistrate în teren. Sfârșitul perioadei medievale, suprapus ulterior de stăpânirea otomană, a constituit apogeul în ceea ce privește importanța localității, situată la granița dintre lumea creștină și cea musulmană. Înfrângerea turcilor și stăpânirea autorităților habsburgice, încă de la finele secolului al XVII-lea, au dat un nou sens nu doar Ineului, ci întregului Bazin Carpatic.

Cele trei campanii de cercetări arheologice realizate la Ineu până acum au permis autorului obținerea de date interesante privitoare la evoluția și planimetria cetății în secolele XVI–XVII.

În căutarea sediului Mitropoliei Brăilei (Berayl/Proilaviei) de la Brăila, punctul Vărsătura. Investigații geofizice. Date preliminare – Ionel Cândea (m.c. al Academiei Române, IAB), Dan Ștefan (MNCR Sfântu Gheorghe)

Mitropolia Brăilei (cca 1580–1828), cu jurisdicția asupra raialelor dunărene Turnu, Giurgiu și Brăila, și a creștinilor din Dobrogea, până la Bug, cuprinzând

inclusiv Hotinul (din anul 1714), a avut de la sfârșitul secolului al XVIII-lea sediul la sud de orașul fortificat, la *Vărsătura*. Aici, unul dintre autori crede că Mihai Viteazul a ctitorit biserica cu hramul „Sfântul Nicolae”, în anul 1595, când a eliberat sediul kazalei.

După cercetări de teren sprijinite de preotul locului, Ștefan Andrei, s-a hotărât realizarea unei investigații geofizice de către Dan Ștefan, ale cărei rezultate au fost prezentate în comunicare.

Cercetări arheologice preventive la Biserica „Sfântul Atanasie” din Niculițel, jud. Tulcea – Aurel-Daniel Stănică, Marian Mocanu, Gabriel Grumăzescu, Răzvan Cernamoriți, George Nuțu, Florian Mihail, Vlad Ciur, Radu Stănescu, Cristian Micu (ICEM-GS), Aurel Vîlcu (IAB), Liliana Marcu, Gabriela Radu, Vera Rusu, Mariana Omeniuc, Adina Ailincăi, Florentina Trif (ICEM-GS)

Starea fizică precară a monumentului, cu fisuri în zidăria de cărămidă a pereților exteriori și interiori, cu infiltrații provenite de la acumularea apelor meteorice, care au condus la apariția atacului biologic pe elementele de zidărie și probleme cu tâmplăria din lemn, a impus un nou proiect de conservare și restaurare. Proiectul de restaurare a presupus noi intervenții pentru amenajarea incintei, construirea corpului anexă, foișorului și lumânărarului.

În anul 2022, au fost cercetate trei suprafețe, fiind identificate 295 de complexe arheologice. Dintre acestea, 279 sunt reprezentate de morminte, care acoperă intervalul cronologic din secolul al XV-lea până în secolul al XIX-lea. Un număr de 16 complexe include gropi menajere, locuințe din perioade istorice diferite (elenistică, romană, medie-bizantină), un cuptor și traseul unui apeduct (din epoca modernă).

Cercetările au continuat în anul 2023, prin abordarea a două noi suprafețe. Au fost investigate 69 de morminte, dar și două complexe reprezentate de apeduct și o structură de formă rectangulară, formată din pietre nefasonate, de dimensiuni mici și forme neregulate.

Prezentarea a conținut un set de date noi despre cimitirul din jurul bisericii, considerații preliminare cu privire la inventarele din morminte, observații asupra stratigrafiei și intervențiilor din proiectul de restaurare anterior.

Moartea în Imperiul Otoman: o analiză bioarheologică pluridisciplinară a unei necropole musulmane descoperite la Constanța – Andreea Toma (U Sheffield/ DAS- ICUB), Elizabeth Craig-Atkins, Mirela Ivanova (U Sheffield), Gabriel Vasile (IAB)

Acest proiect va realiza prima analiză bioarheologică a circa 314 morminte dintr-un cimitir otoman din România (secolele XVIII–XIX). O analiză multidisciplinară extinsă (arheologie, osteologie și analize de izotopi stabili) va stabili profilul demografic (distribuția pe sexe și grupe de vârstă, speranța de viață la naștere), variația populației (caracteristici metrice), patologiile, tipul de activitate (stres biomecanic), dieta și mobilitatea comunității musulmane. Datele vor fi comparate cu cele provenite din

cimitirele musulmane din Anatolia, pentru a descrie modul de viață al unei comunități marginale din cadrul Imperiului Otoman, în timpul căderii acestuia, dezvăluind o parte neexplorată a istoriei, plină de lupte și conflicte violente.

Proiectul se dorește a fi unul de pionierat, generând studii suplimentare în acest domeniu academic incipient. Acesta transcende osteologia tradițională, ajutând la înțelegerea comunității cimitirului în cadrul amplasării sale geografice, care a fost atât marginală, cât și vitală din punct de vedere strategic pentru Imperiul Otoman, în contextul mișcărilor constante care caracterizează marile imperii.

Așezămintele Nifon. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive (2022–2023) – Adelina-Elena Darie, Diana Sonu, Vlad Ioan Bîndea, Theodor Ignat (MMB)

Autorii propun o sinteză a descoperirilor rezultate în urma cercetărilor arheologice care au vizat curtea Palatului Nifon, derulate în anii 2022 și 2023.

Săpăturile arheologice din această zonă au condus la identificarea fundațiilor unei clădiri de formă rectangulară, care figurează pe Planul Borroczyn din anul 1846 și poate fi datată între finalul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, dar și o serie de morminte care sunt asociate cimitirului Bisericii Doamnei. O parte dintre structurile de zid identificate suprapun și, în anumite cazuri, afectează mormintele.

Între descoperiri, se remarcă două complexe arheologice de tip gropi menajere care, pe baza materialelor ceramice, pot fi încadrate cronologic în etapa premergătoare cimitirului (secolele XVI–XVII).

Comunicarea a cuprins, de asemenea, prezentarea rezultatelor analizei antropologice ale scheletelor identificate.

Cercetări de salvare în Centrul istoric: Strada Eugeniu Carada și Strada Ion Ghica (2023) – Vlad Ioan Bîndea, Radu Nicolae, Theodor Ignat, Raluca Moței (MMB)

Prezentarea constituie o sinteză a săpăturilor preventive desfășurate în Centrul istoric al Bucureștiului, în anul 2023.

Pe Strada Eugeniu Carada, cercetarea a dus la descoperirea laturii de vest interioare a Hanului Șerban Vodă, dar și a unor structuri de zid aparținând unei clădiri, identificate pe planul Bucureștiului din anul 1895, având drept proprietar pe prințul Alexis Caragheorghevici, fiul regelui sârb Petru I. Pe Strada Ion Ghica au fost descoperite mai multe ziduri, pe care, prin suprapunerea cu planul Borroczyn de la 1846–1852, autorii le-au putut atribui mai multor construcții: o parte din fundația gardului proprietății Suțu, dar și unele ziduri aparținând unei clădiri care se găsea în zona de vest a curții palatului. Această casă apare într-o fotografie realizată de Carol Popp de Szathmari din Turnul Colței, în anul 1864.

Printre materialele arheologice descoperite se numără: o monedă descoperită între zidurile de compartimentare ale proprietății deținute de Caragheorghevici, diverse materiale ceramice, chiar porțelan din secolele XVIII–XIX, și un recipient

de sticlă pentru apa de gură, de proveniență austriacă, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Arheologie urbană bucureșteană. Cercetările arheologice din Strada Șelari nr. 4 – Raluca Moței, Elena Gavrilă, Theodor Ignat (MMB)

În anul 2023, au fost reluate cercetările arheologice preventive pe un teren situat pe Strada Șelari nr. 4, unde, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, se afla reședința doctorului Constantin Caracaş. Proprietatea a fost afectată de marele incendiu din anul 1847, ulterior fiind ridicat pe acest amplasament un hotel cunoscut sub denumirea Caracaş. Pe planul maiorului Rudolf von Borroczyn, din anul 1852, se pot observa trei corpuri de clădire: două cu deschidere la Strada Șelari și unul în spatele parcelei, pe toată lățimea acesteia.

Clădirile au fost refăcute radical în mai multe etape în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, începând cu hotelul redenumit Victoria, inaugurat la 1 decembrie 1878. Pe acest teren se mai aflau o locuință, o serie de clădiri anexe și mai multe prăvălii, dintre care mai cunoscute în epocă erau magazinul de coloniale și drogheria Economu. O parte dintre clădiri a fost demolată treptat în perioada postbelică, ultimele fiind distruse la cutremurul din anul 1977. Planurile cadastrale ulterioare anului 1985 prezintă lotul de teren ca fiind liber de construcții.

Cercetările arheologice desfăşurate în anul 2023 au scos la lumină mai multe structuri de zid, datând din secolul al XIX-lea, dar au surprins și urme ale utilizării zonei într-o perioadă anterioară. Majoritatea structurilor de zid descoperite pe această suprafaţă fac parte din Hotelul Caracaș/Victoria și dintr-o serie de clădiri și anexe contemporane. Din interiorul pivnițelor a fost recuperat un număr impresionant de obiecte din ceramică, sticlă, faianță, porțelan și metal, întregi și întregibile, caracteristice secolelor XVIII–XX.

Rezultatele cercetărilor arheologice au adus date noi, care completează informațiile existente în documentele istorice și planurile cartografice.

Cimitirul din epoca modernă de la Iepurești, jud. Giurgiu – Raluca Kogălniceanu (U „1 Decembrie 1918” Alba Iulia/Institutul de Arheologie Sistemică „Iuliu Paul”), Radu Văcălie (doctorand U „Valahia”), Mircea Dabîca (IAB), Franceska-Cristina Știrbu (doctorand IAB), Valentin Dumitrașcu (IAB), David-Alexandru Baciu (doctorand IAB), Elek Popa (în proiect IAB)

La finele anului 2023, lângă biserica cu hramul „Sfântul Nicolae” din Iepurești, a fost cercetată, pe o suprafață de aproximativ 100 mp, o parte din necropola comunității locale, datând de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Cercetarea a fost determinată de intenția de construire pe locul respectiv a unei capele mortuare și a avut ca rezultat identificarea și înregistrarea a aproximativ 40 de morminte, aparținând atât unor adulți, cât și unor subadulți. Aceștia erau, de cele mai multe ori, înmormântați în sicrie de lemn, iar din morminte au fost recuperate numeroase monede, resturi de la vestimentație, dar și câteva obiecte de podoabă.

LISTA ABREVIERILOR AFILIERILOR INSTITUȚIONALE

ANA Chișinău – Agenția Națională Arheologică, Chișinău, Republica Moldova
BNR – Banca Națională a României, București
CI – Cercetător independent
CM Arad – Complexul Muzeal Arad
CMN Neamț – Complexul Muzeal Național Neamț, Piatra-Neamț
CNAIR București – Compania Națională de Administrare a Infrastructurii Rutiere, București
CNBAR – Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, București
CNM Astra Sibiu – Complexul Național Muzeal „Astra", Sibiu
CNMCD Târgoviște – Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească", Târgoviște
CNRS – Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, Franța
DAI Berlin – Deutsches Archäologisches Institut, Berlin, Germania
FG București – Facultatea de Geografie, Universitatea din București
FIB – Facultatea de Istorie, Universitatea din București
FU Berlin – Freie Universität Berlin, Germania
DAS-ICUB – Divizia ArchaeoSciences a Institutului de Cercetare al Universității din București
IAB – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București
IAE-PAN – Instytutu Archeologii i Etnologii, Polskiej Akademii Nauk, Polonia
IAI – Institutul de Arheologie, Iași
IAIAC – Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
ICEM-GS – Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea
ICI-DSESN-CCA, UAIC Iași – Institutul de Cercetări Interdisciplinare, Departamentul de Științe Exacte și Științe ale Naturii, Centrul de Cercetare Arheoinvest, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași
ICSU Sibiu – Institutul de Cercetări Socio-Umane, Sibiu
IFIN-HH – Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", Măgurele, jud. Ilfov
II „Nicolae Iorga" – Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", București
INP – Institutul Național al Patrimoniului, București
ISACCL – Institutul de Studii Avansate pentru Cultura și Civilizația Levantului, București
MCDR Deva – Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane, Deva
MDJ Călărași – Muzeul Dunării de Jos, Călărași
MEOTP Târgoviște – Muzeul Evoluției Omului și Tehnologiei în Paleolitic, Târgoviște
MI Galați – Muzeul de Istorie „Paul Păltănea", Galați
MI Turda – Muzeul de Istorie Turda
MIE Târgu Neamț – Muzeul de Istorie și Etnografie, Târgu Neamț
MINAC – Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
MJ Argeș – Muzeul Județean Argeș, Pitești
MJ Buzău – Muzeul Județean Buzău
MJ Ialomița – Muzeul Județean Ialomița, Slobozia
MJ Mureș – Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
MJ Satu Mare – Muzeul Județean Satu Mare
MJ Teleorman – Muzeul Județean Teleorman, Alexandria

MJERG Caransebeș – Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță, Caransebeș
MJIA Maramureș – Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, Baia Mare
MJIA Prahova – Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești
MMB – Muzeul Municipiului București
MN Brukenthal – Muzeul Național Brukenthal, Sibiu
MNB Suceava – Muzeul Național al Bucovinei, Suceava
MNB Timișoara – Muzeul Național al Banatului, Timișoara
MNCR Sfântu Gheorghe – Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe
MNIM Chișinău – Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, Republica Moldova
MNIR – Muzeul Național de Istorie a României, București
MNIT – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
MNUAI – Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia
ÖAW-ÖAI – Österreichische Akademie der Wissenschaften, Österreichisches Archäologisches Institut, Viena, Austria
U „Alexandru Ioan Cuza” – Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
U București – Universitatea din București
U „Babeș-Bolyai”– Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
U Edinburgh – University of Edinburgh, Marea Britanie
U Ferrara – Università degli Studi di Ferrara, Italia
U „Hyperion” – Universitatea „Hyperion”, București
U Leiden – Universiteit Leiden, Țările de Jos
U „Lucian Blaga” – Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu
U Poznań – Uniwersytet im Adama Mikiewicza w Poznańiu, Polonia
UPS Chișinău – Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, Chișinău, Republica Moldova
U Sheffield – University of Sheffield, Marea Britanie
USM Chișinău – Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, Republica Moldova
U Texas – University of Texas at Austin, SUA
U „Valahia” – Universitatea „Valahia”, Târgoviște
U „1 Decembrie 1918” Alba Iulia – Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

ARHEOLOGIA PEISAJULUI ÎN SPAȚIUL SIGHIȘOAREI MEDIEVALE

IOAN FEDOR PASCU*

Trecutul locuirii din spațiul Sighișoarei medievale a fost interpretat istoriografic în mod felurit, cu deosebire secvențial, tematic și evenimențial, fapt care a contribuit numai în parte la deslușirea locului, a rostului și a rânduielilor pe care această așezare le-a avut în cadrul Transilvaniei istorice.

Teza *Arheologia peisajului în spațiul Sighișoarei medievale* și-a propus o abordare cuprinzătoare, care să încerce, pentru vremurile evului de mijloc, o relaționare a veacurilor scurse cu mediul înconjurător, adică să pună biografia sighișoreană în context și în evoluție, în spațiu și în conjunctură, evaluând influențele concentrate, provenite din toate cele patru dimensiuni principale ale peisajului: relief, vegetație, apă și activitate umană.

Lucrarea[1] este organizată în două volume, acoperind peste 700 de pagini; corpul propriu-zis este format de primul tom (632 de pagini, cu 264 de figuri incluse în text), cel de-al doilea cuprinzând anexele, cu numeroase tabele, precum și explicațiile ilustrațiilor (176 de pagini). Teza a fost structurată în zece capitole, fiecare având mai multe subdiviziuni, urmate de concluzii și de o amplă bibliografie, incluzând aproximativ 330 de titluri (documente și izvoare, volume de autor, volume colective cu temă generică, periodice, anuare, web-bibliografie și contribuții inedite).

*

Capitolul 1, *Tematica, abordările, provocările și resursele cercetării*, argumentează motivația, tematica, abordările, provocările, problemele și resursele demersului. În acest scop, demersul pornește de la ideea că, dacă geografia nu este altceva decât o istorie în spațiu, iar istoria o geografie în timp, atunci o bună cale de cercetare nu poate fi decât drumul cu două benzi al arheologiei de peisaj, unde, pe un

* Consilier superior, Municipiul Sighișoara, Compartimentul Zona protejată UNESCO; e-mail: ioan.f.pascu@gmail.com.

[1] Teza de doctorat a fost susținută în 9 august 2023, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub conducerea dr. habil. Daniela Veronica Istrate, cu o comisie compusă din: dr. Eugen Nicolae (președinte), dr. Oana Damian, conf. univ. dr. Radu Lupescu și prof. univ. dr. Șarolta Solcan.

sens, arheologia și istoria dezvăluie materialitățile și devenirile vechilor comunități umane, în timp ce, pe celălalt sens, studierea interdisciplinară a mediului înconjurător aduce la suprafață conexiuni ascunse de multe ori percepției noastre firești, furnizând componente fundamentale în procesul de reimaginare a perioadelor istorice.

Prin urmare, spațiul a fost studiat având în vedere hotărniciile medievale (pentru o relativă delimitare spațială), caracteristicile naturale specifice (paleomorfologice, hidrologice, climatologice, legate de faună, vegetație, acumulare și eroziune etc.), siturile arheologice, intervențiile antropice, hărțile, vedutele și resursele toponimice (care reprezintă unele dintre cele mai importante izvoare privind sarcina de reconstruire a peisajelor și a perspectivelor vitale asupra modului în care oamenii au înțeles, ordonat și interacționat cu mediul înconjurător).

Din punct de vedere istoriografic, au fost folosite în special și cu multă generozitate: „Cronica lui Kraus” (1608–1665), inedita „Cronică Schenkeriană” (care preia și completează informațiile lui Kraus din anul 1514 până în anul 1706), „schița arheologică” a lui Fr. Müler (1853), „schița istorico-culturală” a lui R. Schuller (1906 și 1934), „schița cultural-istorică” a lui Jh. Haltrich (1868), partea introductivă a memoriilor lui W. Mild privind evenimentele anului 1848 (1929), precum și contribuția specială „Schßburg. Bauaufnahme einer mittelalterichen Stadt”, care a pus în valoare munca de o viață a arhitectului sighișorean Kurt Leonhardt (2009).

Capitolul 2, *La începuturile Sighișoarei medievale*, înfățișează contextul general și conjunctura apariției locuirii medievale de aici, în special vremea de început a regatului maghiar, cucerirea teritoriului intracarpatic și nașterea unei așezări de colonizare.

Aici este rezumată sedentarizarea maghiarilor în pusta Pannoniei, dinastia arpadiană împreună cu etapele de cucerire ale Transilvaniei, se fac aprecieri privind granițele și frontierele mișcătoare, apărarea și apărătorii și, mai ales, peisajul, așezarea, tipicul locuirii cotidiene și necropola secuiască din punctul „Sighișoara-Dealul Viilor”, împreună cu probabilul castru regal de pe Dealul Cetății – care acoperă, împreună, epoca din vremea regelui Coloman Cărturarul (1095–1116) până spre sfârșitul domniei lui Bela al III-lea (1172–1196). Tot pentru această perioadă este discutată și o situație aparte, reprezentată de un mormânt cu o spadă îndoită în scop ritualic și un vas cu rune asociat.

Capitolul 3, *Musafirii regelui și Cetatea dintre mlaștini*, privește punctual colonizarea occidentală a spațiului studiat, pornind de la realitatea faptului că, spre sfârșitul secolului al XII-lea, secuii au părăsit spațiul sighișorean, în urma lor fiind așezați oaspeții regali veniți din vestul Europei continentale. Abordarea ține seama de primele două cruciade și de buna diplomație a regilor arpadieni, care a convins o parte a celor porniți către Țara Sfântă să se stabilească în regatul maghiar, aceasta nefiind însă formată preponderent din germani, ci, covârșitor, din flamanzi și valoni.

Așezați la Sighișoara în pragul secolului al XIII-lea, oaspeții regelui preiau fortificarea secuiască din acest loc, o amplifică, o reinterpretează și o conformează

unui orizont de așteptare diferit. Astfel, fostul castru grăniceresc sighișorean se transformă treptat – dintr-o întăritură de strajă și de pază – într-o cetate aferentă unei altfel de așezări pe cale de-a se face, atât pe deal, cât și la poalele sale, devenind în timp un ansamblu de elemente cu rol de protecție, în concordanță cu terenul, materialele de construcție, tehnicile de asediu, evoluția armamentului, rezidența, destinația social-economică și cea politică. Din acest punct de vedere, trebuie mai întâi să ținem seama că, la început, oferta de peisaj a „Dealului din Mijloc” („al Cetății”) nu a fost atât de generoasă pe cât ne apare astăzi, cu deosebire în ceea ce privește planimetria spațială utilă din prezent.

În concluzie, este de reținut aici faptul că – până la invazia tătaro-mongolă – peisajul de început al Sighișoarei medievale era înfățișat de un deal central, pleșuv și aproape nivelat prin intervenție antropică, cu o întăritură pe platoul superior și o așezare civilă pe cel inferior, o colină strânsă între două cursuri de apă (pârâul Șaeșului și râul Târnavei Mari), înconjurată de zone mlăștinoase și de versanți abrupți împăduriți cu fag, gorun și stejar, bradul nefiind la acea dată o specie endemică, ci una înpământenită ulterior, din nevoia de a diversifica materia primă lemnoasă.

A urmat apoi urgia tătaro-mongolă din anii 1241–1242, care s-a stins însă repede. Dar, chiar și așa, experiența înfrângerilor în fața iureșului asiatic a schimbat fundamental ideile politice ale regelui Bela al IV-lea (1235–1270), determinând noi realități pe tot teritoriul coroanei maghiare. Sigur, este greu de apreciat rolul peisajului local în contextul năvălirilor din anii 1241–1242, însă se poate intui că acest spațiu, caracterizat printr-un relief deluros, acoperit cu păduri, puternic fragmentat de cursuri de ape și bine înzestrat cu mlaștini, zone nămoloase și inundabile (așadar neprietenoase pentru călăreți obișnuiți cu spații deschise și lupta în viteză, din șeaua calului), ar fi putut avea un mare impact.

În mod particular, este de remarcat faptul că, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, la Sighișoara au funcționat în paralel două sau chiar trei șantiere bisericești (Biserica Mănăstirii, Biserica din Deal și Capela parohială), la care se adaugă ample lucrări de ridicare a incintei din piatră și a unei părți dintre turnurile de fortificare, fapt care demonstrează nu numai că localnicii au suferit mai puțin de pe urma marii invazii, ci și potențialul natural defensiv, care i-a făcut pe sighișoreni capabili să-și revină rapid și să facă pasul următor, cel către trecerea de la lemn la piatră și de la rural la urban.

După trecerea hoardelor tătaro-mongole prin acest teritoriu, coloniștii nou veniți au procedat, în acord cu noua viziune regală, la o reinterpretare programată și etapizată a peisajului, regândind în piatră castramentarea „Dealului Cetății”, în așa fel încât, pe viitor, acesta să fie bine pregătit în fața unor atacuri și asedii ulterioare.

În Evul Mediu, atacul sau asediul unei așezări fortificate se făcea în două scopuri: de pradă sau de pedeapsă. În prima situație, se urmărea doar jefuirea locuirii civile, fără a provoca alte daune decât cele necesare pentru străpungerea sistemului de apărare. În al doilea caz, cel punitiv, distrugerea trebuia să fie devastatoare, cu urmări psihologice și durabile în memoria colectivă. Drept urmare, timp de aproape

cinci sute de ani, între anul 1241 și asediul curuților din anul 1706, Sighișoara a trecut prin ambele situații, nefiind totuși cucerită militar decât în anul 1661, când un consilier local a trădat cetatea în favoarea secuilor lui Makó György. Explicația acestei redutabile rezistențe se găsește în valorificarea extraordinară a potențialului natural cu valență strategică și în întărirea inteligentă a vulnerabilităților reliefului.

În altă ordine de idei, nașterea „Orașului de Jos", produsă între mijlocul secolului al XIII-lea și jumătatea veacului următor, s-a materializat printr-o locuire dezvoltată în mod spontan și natural, în funcție de oferta peisajului și de orizontul de așteptare al comunitarilor. În acest sens, nu se poate ocoli prezența și importanța unei pajiști intravilane, folosită sporadic ca loc de târg, transformată mai târziu în cea mai importantă piață comercială a localității. Apoi, chiar dacă acest spațiu nu a posedat niciodată o incintă fortificată propriu-zisă, în locul de aici a funcționat sistemul palăncilor, care a urmat granița în mișcare a limitei de așezare. La acestea s-au adăugat fronturile stradale continue, suplimentate cu porți întărite, unele dintre ele chiar cu turnuri modeste.

În acest capitol, s-a discutat și despre chestiunea așa-ziselor „gropi secrete" pentru cereale, aflate deopotrivă în spații publice și private. Din punctul nostru de vedere, aceste „tainițe" erau „secrete" doar pentru oaspeții nepoftiți ai Sighișoarei, fiind în schimb cât se poate de publice și supuse mereu unei mari atenții obștești, manifestată prin curiozitatea firească a localnicilor, care fie priveau spectacolul civic direct de la ferestrele deschise către *Marktplatz*, fie supravegheau viața străzii prin „ferestrele de spionaj", aliniate de-a lungul acestora. În concluzie, „gropile secrete" publice nu au fost deloc niște depozite ascunse, fiind mereu astfel dispuse încât să se găsească tot timpul sub observarea ochiului comun, dar cu o identificare particulară, cunoscută numai de o persoană de deplină încredere, aflată însă mereu sub sancțiunea pedepsei capitale.

Capitolul 4, *Peisaj, morfologie și antropologie urbană*, realizează o abordare integrată a surselor articulate peste componentele abiotice ale mediul geografic local. Din această perspectivă, s-a încercat observarea rolului pe care peisajul l-a avut în poziționarea vetrelor de locuire, în configurarea vechilor căi de comunicații, în amenajările defensive sau active particularizate de relief, în nașterea cetății medievale, a orașului de jos, a suburbiilor, a cătunelor ori a parcelărilor atipice.

Totuși, interpretarea fizică și culturală a peisajului nu a atins doar hinterland-ul localității și spațiul său intravilan, ci a coborât spre amănunt și în intimitatea acestora. Prin urmare, mărginimea Sighișoarei a fost împărțită în două categorii separate: „Mărginimea Mare" (situată în afara hotarelor administrative locale – de la depresiunea Odorheiului la est și hinterlandul Mediașului la vest, interfluviul Târnavelor la nord și cumpăna Hârtibaciului la sud) și „Mărginimea Mică" (aflată strict sub autoritatea și administrarea sighișoreană – incluzând și insule domeniale dedicate din vecinătatea imediată: Hetiur, Țeline, Bunești și Valea Beșei).

Analiza tabloului oiconic a reflectat cu destulă fidelitate istoricul și specificul zonei, cu așezări menționate în limba documentelor medievale, într-un spațiu diversificat etnic, cu acceptări, adaptări ori interpretări dialectale, subliniind – prin

distribuirea particularităților de locuire din bazinul mijlociu al Târnavei Mari, cu deosebire spre sud – caracteristicile aparte ale teritoriului cuprins în *Fundus Regius*.

Capitolul 5, *Recuperarea și restituirea peisajului sighișorean imediat*, a fost dedicat spațiului acceptat, locuit, însușit și domesticit, conform unor orizonturi de așteptare determinate de tiparul cultural al comunităților umane, administrat în mod direct de magistratura Sighișoarei medievale. S-a urmărit observarea, recuperarea și restituirea punctelor tari și a celor slabe din peisajul medieval, înțelegerea motivelor pentru care oamenii s-au așezat acolo unde s-au așezat, de unde au putut veni ei, încotro puteau merge mai departe și ce au lăsat în urma lor.

Un alt aspect a privit clima, cerul și atmosfera, cu o scurtă discuție referitoare la apofenia prin care localnicii au căutat „legături" și căi „logice" între situații întâmplătoare, străduindu-se *post factum* să-I răspundă lui Dumnezeu cu tot felul de exprimări așezate, la bună vedere, pe fațadele locuințelor particulare din „Cetate" și din „Orașul de Jos".

Din alt punct de vedere, un relief bine proporţionat şi cu o climă propice a favorizat, în mod evident, și o puternică dezvoltare a vegetaţiei naturale. Așadar, eliminând din spațiu componenta antropică, peisajul ancestral trebuie să fi fost unul profund împădurit, completat cu zone de silvostepă, de pășuni și de dumbrăvi sau ocupat cu o vegetație de luncă ori acvatică. De fapt, se presupune că – în momentul colonizării occidentale – aproape 75% din această zonă era împădurită. Dar, în mod natural, acolo unde există activitate umană, vegetația se retrage, numai prin abandon, nepăsare, neștiință sau control (antropice!) aceasta putând recâștiga teren. Cei mai mari consumatori de material lemnos au fost dulgherii, tâmplarii, strungarii în lemn, dogarii, rotarii, fierarii, țiganii, olarii, cărămidarii și țiglarii, funarii, săpunarii, lăcătușii, cositorarii, aurarii, tăbăcarii, cizmarii și chiar pantofarii (care foloseau un clei obținut din rășina coniferelor). Nu în ultimul rând, tot din păduri și zăvoaie, femeile, bărbierii și farmaciștii au cules diverse plante de leac.

În altă ordine de idei şi în funcţie de caracteristicile biogeografice ale teritoriului, fauna pădurilor de foioase, a luncilor şi a zonelor acvatice a fost foarte bine reprezentată și încadrată în toate domeniile de viață. Dar, paradoxal, chiar dacă peisajul Sighișoarei a fost și încă mai este unul profund împădurit, trimiterile spre animalele codrului, închipuite ori aievea, se fac numai în mod extraordinar la lupi, urşi, lilieci și „monștri", reflectând astfel frica omului medieval de partea tenebroasă a codrului, de străfundurile sale adânci, misterioase și izvorâtoare de întunecate basme și legende.

Pe „Pământul Crăiesc", acolo unde se afla și Sighişoara, vânătoarea a fost foarte multă vreme gratuită și nelimitată, fiind practicată cu deosebire iarna (când se restrângeau ocupațiile agricole și pastorale) și legată de hrană și de blănuri (de asemenea sezonier, în funcție de năpârlire și de modificarea coloritului), de piele și de combaterea animalelor de pradă – ori de câte ori era nevoie. Ceea ce a stricat însă „distracția la vânătoarea liberă" a fost un șir de decrete, care – din anul 1851 – stabilește dreptul la port-armă, prevede norme de ocrotire a vânatului și introduce

permisul de vânătoare, făcând ordine deopotrivă printre posesorii armelor de foc și mânuitorii de curse și capcane.

La fel ca vânătoarea, dreptul la pescuit se număra și el printre libertățile medievalilor sighișoreni, fiind practicat atât pe firul apelor curgătoare, cât și în heleșteele naturale ori artificiale din „Orașul de Jos” sau din împrejurimi. Totuși, chiar dacă pescuitul nu este menționat ca o îndeletnicire aparte și de sine stătătoare, acesta trebuie să fi fost organizat într-o formă sau alta, altfel nefiind explicabilă nici denumirea de *Fischerturm* („Turnul Pescarilor”) și nici reglementările stricte privind vânzarea de pește proaspăt și sărat în târgul orașului.

Apoi, în peisajul orașului medieval, atât de generos ambiental, „bărcuitul” sau „vânătoarea de albine” a fost și ea o practică curentă, chiar dacă urbariile medievale nu conțin mențiuni speciale, nefiind multă vreme o ocupație de sine stătătoare. Numai că atunci când apicultura ajunge o preocupare statornică, iar valoarea stupinei devine o chestiune particulară, pagubele (reale ori închipuite) au fost percepute până la nivel sentimental, pricinuind chiar procese hilare, cu acuze de vrăjitorie.

Dar omul nu a trecut prin istorie doar însoțit de animalele care l-au rănit sau ucis, ci, mai ales, alături de cele care l-au ajutat, hrănit, îmbrăcat sau salvat. Ultimele au devenit atât de familiare, încât nu au fost scoase în evidență decât în mod excepțional, atunci când sunt răpite, agresate, îmbolnăvite sau când au „colorat” peisajul într-un fel ori altul. Între acestea, pe primul loc se găsesc calul și câinele, două specii și numai două cu care omul a stabilit reale legături de afecțiune. Au urmat apoi cornutele, oile, caprele, porcii și păsările gospodăriei. La fel de vrednici au fost măgarii, catârii și pisicile, numai că aceste viețăți au rămas aproape anonime, fiind cele mai nedreptățite animale din bestiarul medieval sighișorean.

În fine, prin trăsăturile sale majore (fertilitate și localizare favorabile), componenta edafică a fost una deosebit de generoasă, favorizând cu ușurință transferul activităților umane dinspre cele primare (vânătoare și pescuit) către creşterea animalelor și cultivarea plantelor. Între acestea, găsim menționate „culturi de cereale” (grâu, secară, ovăz, mei), „grădini de zarzavat” (ocupate, mai ales, cu varză, ceapă și pătrunjel), „fânețe”, „livezi” (în special cu meri și pruni) sau viță-de-vie, la care se adăugau încă alte produse, pe care însă doar arareori Sighișoara le putea furniza în cantitățile solicitate pentru provianturile militare.

Capitolul 6, *Imaginea generală a Sighișoarei medievale*, prezintă tabloul urban și suburban al așezării, particularizată și individualizată într-un mod cu adevărat unic și încă autentic, pentru că, spre deosebire de celelalte orașe medievale din Transilvania, care aproape toate s-au dezvoltat în zone cu un relief plat, permițând o dezvoltare extensivă de tip radial, Sighișoara s-a adaptat la configurația tipică a reliefului, rezultând o specificitate compozițională ieșită din comun. Astfel, chiar dacă o parte din oraș este construită pe deal, iar cealaltă la poalele acestuia, unitatea dintre acestea este marcată de caracteristici compoziționale comune, cu dominante arhitecturale care par să aparțină, în egală măsură, ambelor părți ale localității, întregul ansamblu fiind organic integrat anturajului natural, fără de care nu poate fi înțeles.

Tot aici se discută despre spațiul periurban, cu atât mai mult cu cât, începând din a doua parte a secolului al XIV-lea, orașul medieval începe și „cucerirea” sistematică a zonei imediat înconjurătoare, unde, pe terenuri virane, apar cu întârziere cartiere, suburbii și cătune grupate etnic, în funcție de ocupații specifice sau în jurul unui obiectiv major.

Capitolul 7, *Vecinătățile imediate ale Sighișoarei medievale*, s-a ocupat de satele cu care Sighișoara a relaționat în mod imediat, precum și de granițele directe, descrise prin puncte toponimice de referință. Din analiza acestora a fost ușor de constatat că hotarele Sighișoarei s-au așezat cu proponderență pe unități reprezentative de relief, fie pe cursuri de apă, fie pe dominante de înălțime, care trebuiau să reprezinte mereu marcatoare inconfundabile și ușor de identificat, cu deosebire în cazul tulburărilor de posesie și al proceselor iscate în urma lor.

Pe un parcurs istoric nedefinit și printr-un acord comun, medievalii sighișoreni și vecinii lor direcți și-au stabilit de timpuriu și împreună limitele de autoritate și de administrare pe aliniamente indiscutabile. Preferințele principale au fost cele de adâncime, adică râul Târnava Mare, pârâurile afluente acestuia și viroagele cu deschideri în văile colaterale, toate separând în mod clar unități morfologice de înălțime (dealuri, plaiuri, coame etc.), pe aproximativ trei sferturi de hotar. Totuși, din loc în loc erau amplasați și stâlpi totemici din piatră, cu diferite simboluri, adică având însemne de marcă specifice unității administrative de teritoriu. Simbolul pentru Sighișoara a fost un fel de svastică rotunjită, asemănătoare unui model compus din două majuscule ale literei „S” suprapuse în cruce.

În interiorul acestui capitol, un loc aparte a fost rezervat și originii toponimului, cu atât mai mult cu cât varianta acceptată în general până acum (cea de sorginte maghiară) ne-a apărut mult prea îndepărtată de realitate. Prin urmare, am ajuns la concluzia că, indiferent de cât de mult a fost rostogolită lingvistic și fonetic, denumirea Sighișoarei pornește pur și simplu fie de la importul unui toponim aducător aminte de locul de baștină al unui grup de coloniști occidentali, fie de la rezumarea unui anume fel de locuire, adică de la o așezare fortificată ridicată în parte pe deal, în parte pe luncă, înconjurată de mlaștini și terenuri nămoloase. Este de înțeles faptul că termeni diferiți, proveniți din graiuri diferite, cu înțelesuri diferite (dar asemănătoare grafic și fonetic), au născut confuzii. Prin urmare, originea numelui *Sighișoara* trebuie să fie una de sorginte occidentală, flamandă sau anglo-saxonă, însemnând „Cetatea dintre mlaștini”, urmată de varianta maghiară *Seguswár* (1300), care translatează fonetic unitatea nominațional-proprie (*Segg*, *Sech* sau *Seggh* – „mlaștină”) și traduce componenta unității de clasă din germanul *burg* în maghiarul *vár* („cetate”), urmând apoi și varianta românească – derivată din toponimicul maghiar. Oricum, aceste oiconime sunt un exemplu foarte rar pentru Transilvania, prin care toate variantele trimit invariabil la o „cetate”, subliniind astfel importanța vitală a fortificației pentru așezarea de aici.

Capitolul 8, *Recuperarea regresivă a toponimiei din hinterlandul sighișorean*, a analizat în amănunțime *UMGEBURGSKARTE von SCHÄSSBURG des S.K.V*, o hartă realizată, la începutul secolului al XX-lea, de către maiorul austriac R. Viktor

Gerzabek, care cuprinde toponime vechi şi mai noi, cote de altitudine, curbe de nivel, viroage şi pâraie, pârâuri, izvoare, stăvilare, poduri, mori, turnuleţe, drumuri principale, regionale, scăunale sau „comitatense”, drumuri de căruţe sau „alei”, drumeaguri sau „drumuri de catâri”, poteci sau „drumuri de picior”, cărări de plai, vechea cale ferată normală, vechea cale ferată cu ecartament îngust Sighişoara – Agnita – Sibiu, biserici, cimitire, păduri, cabane, monumente, case izolate, grădini, opriri obligatorii în puncte de vamă şi zone cu locuire insulară.

Pornind de aici, se poate presupune că, de la începutul vremurilor de mijloc şi până în pragul secolului al XX-lea, peisajul istoric asumat era de peste 9 200 ha (faţă de cele 11 350 ha existente acum), cuprins în interiorul unor hotare cu o lungime însumată de aproximativ 60–65 km.

Dacă se poate afirma că de la drum s-a ajuns la stat, cu atât mai limpede este faptul că satele şi oraşele s-au născut tot pe marginea unor accese, care au închegat comunităţi umane prin potenţialul lor de comunicare, de exploatare şi de utilizare a resurselor locale şi regionale. Prin urmare, cu cât un spaţiu a fost mai intens străbătut cu piciorul, călare, alături de animalul de povară ori cu diverse atelaje, cu atât mai mult un teritoriu a devenit mai bine cunoscut, domesticit şi administrat de către oamenii care şi l-au asumat.

Altfel, în mod deloc surprinzător, multe informaţii deosebit de interesante au fost oferite de analiza denumirilor stradale, care, în marea lor majoritate, constituie segmente de drum sau derivate ale acestora, individualizate şi particularizate în mod special. La început, străzile Sighişoarei au fost lipsite de denumiri, identificarea caselor făcându-se numai după numele proprietarilor sau culoarea faţadelor. Dar străzile vechi poartă în nume trăsături speciale, cu case şi gospodării ordonate, de regulă dinspre centru către periferie, cu numere pare şi impare pe părţile lor opuse. Doar în pieţe numerele de casă sunt consecutive, de jur împrejurul spaţiului public. Mai târziu, în secolele XIX–XX, apar şi „numele artificiale”, care ignoră istoria „duratei lungi”, în favoarea celei de conjunctură, fiind impuse din considerente politice – din fericire, cu necesare reveniri ulterioare. În concluzie, printr-un „limbaj” special, numele străzilor ne vorbesc despre oamenii locului, despre ocupaţiile lor şi rânduielile oraşului. Altele au însă înţelesuri nebănuite, asupra cărora lingviştii şi istoricii se pot pronunţa doar cu suficiente rezerve. Oricum, denumirile de străzi, de pieţe, de case, de cartiere şi de puncte aflate aiurea în peisaj manifestă o conexiune emoţională, care îi leagă pe oameni de locul în care aceştia au trăit, fiind o expresie firească a fiinţei şi a devenirii lor.

Capitolul 9, *Segregări şi solidarităţi locale*, tratează morfologia peisajului, modalităţile de conducere şi de administrare, rânduielile scrise şi nescrise, raportate la statutele oraşului şi cutumele locale, care au determinat – împreună şi într-un mod aparte – o formă de locuire unică, în interiorul căreia s-au produs pe orizontală segregări individualizate, iar pe verticală o solidaritate urbană generală şi pe de-a-ntregul cuprinzătoare.

Principala segregare a fost una globală, prin care doar cetățenii de neam german aveau dreptul de a cumpăra case pe teritoriul orașului Sighișoara, situație menținută neschimbată până după „Edictul de concivilitate” din anul 1781. Ulterior acestuia, sunt de găsit mai multe segregări particulare, legate de geografia peisajului și de dispunerea diferitelor părți ale orașului în raport cu fortificarea de pe „Dealul Cetății”. Dar în compensarea lor au apărut, firesc, și solidarități verticale ori orizontale, pentru că ceea ce dă cu adevărat valoare unui oraş este modul în care el funcţionează şi maniera în care această funcţionalitate îi mulţumeşte pe locuitorii săi.

Oricum, diferitele modalități de segregări și de solidarități locale s-au manifestat la Sighișoara în două moduri principale: geografic și social-ocupațional, fiecare având, la rândul lui, subdiviziuni pe categorii. Astfel, dacă segregările și solidaritățile geografice influențează spațiul și morfologia urbane (prin inducerea unui peisaj aparte, cu trăsături proprii și identități proprii), segregările social-ocupaționale pun accent pe urbanism și pe formele sociale de rânduire a populației.

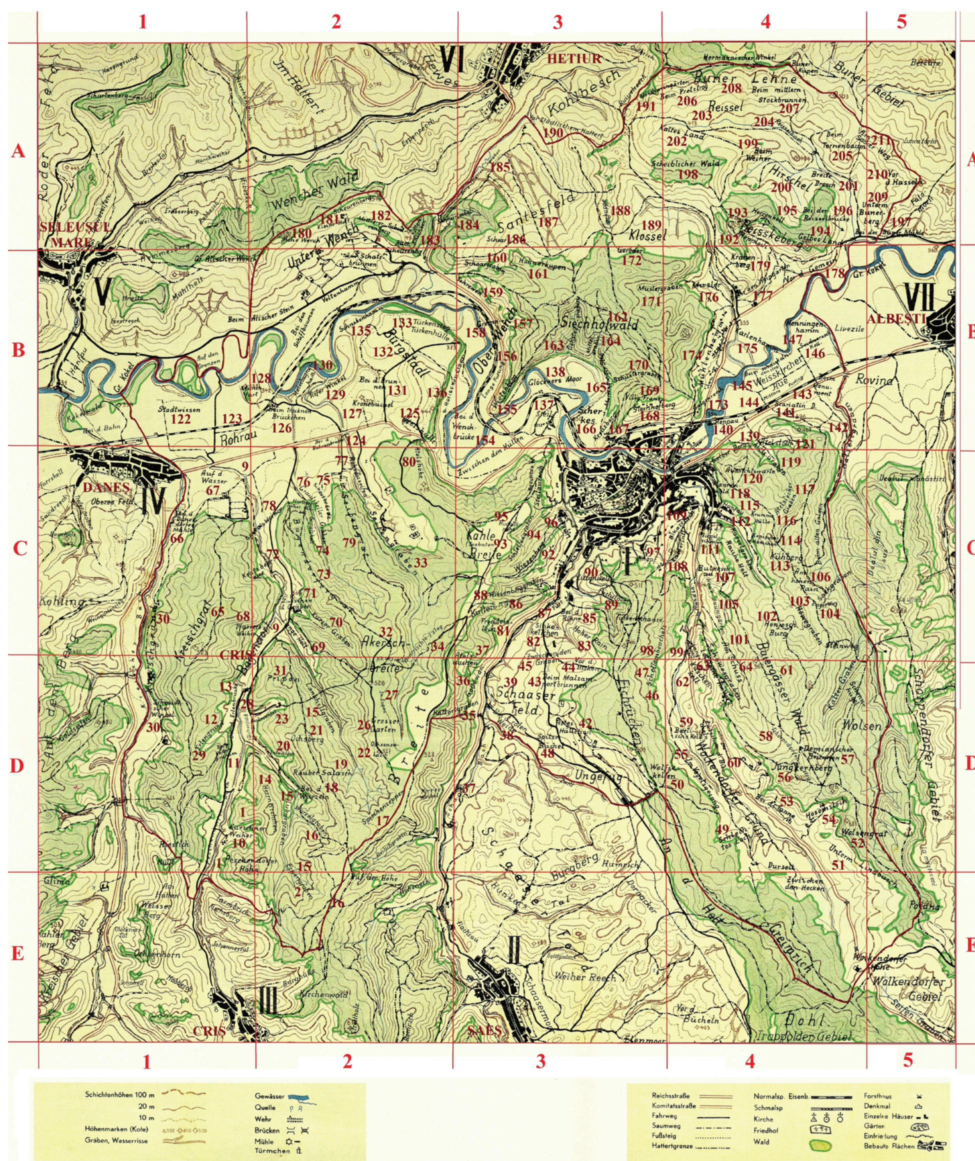
Dar segregările sighișorene nu trebuie înțelese obligatoriu ca marginalizări, printr-o interpretare strictă a cuvintelor. Acestea nu stabilesc separări fundamentale și falii conflictuale, de felul „Cetate” *vs* „Orașul de Jos”, baier/maier *vs* meșteșugar, breaslă *vs* breaslă, piață *vs* piață etc. Sunt doar diferențieri care, pe de o parte, primesc individualitate, în timp ce, pe de altă parte, asigură diversitatea necesară unui organism urban vivace, prin varietatea funcțiilor sale complementare.

Capitolul 10, *Administrarea și rânduielile Sighișoarei medievale*, se referă la înțelegerea în amănunt a rânduielilor, a tipicului și a particularităților locale, care nu pot fi înțelese fără o minimă prezentare a „mecanismului” prin care această localitate a fost gestionată și administrată. Baza este reprezentată de cel mai bun studiu realizat, în această direcție, de către regretatul arhivist Gernot Nussbächer (în anul 1964, inedit).

Pe scurt, după marea invazie tătaro-mongolă din anii 1241–1242, un obiectiv major al dinastiei arpadiene a fost apărarea și sporul populației, mai ales că pustiirea asiatică trebuie percepută atât ca o discontinuitate materială (prin masivitatea distrugerilor din teritoriu), cât şi ca una structurală, fiind urmată de o inflexiune politică majoră, cu un accent deosebit pe dezvoltarea locală și sprijinirea comunităților, îndemnate cu insistență la sedentarizare pe teritoriul regatului maghiar.

În acest scop, o succesiune de documente a căutat să asigure și să garanteze mai multe libertăţi şi largi privilegii oaspeţilor stabiliţi pe „pământul crăiesc”, care nu numai că i-au unit juridic pe sașii din sud-estul Transilvaniei, dar au pus și temelia statutelor urbane, constituind baza dreptului de autoadministrare, a dreptului privat, penal și procesual. Apoi, odată cu consolidarea drepturilor noilor veniți, apar în peisajul culturii juridice și statutele municipale, Sighișoara păstrând cel mai vechi document de acest fel (1517). În el sunt cuprinse normative privind structura administrației, sistemul electiv şi de exerciţiu al drepturilor comerciale sau al prevederilor referitoare la structura fizică a localității. Toate împreună conturează un aspect aparte, prin care orașul își asumă treptat și organic suburbiile, dar cu umbre de segregări și solidarități speciale, prezente diluat până în zilele noastre.

Începând cu secolul al XVIII-lea și cu instaurarea administrației habsburgice, Sighișoara cade treptat în desuetudine, rostul său strategic și economic ieșind din sfera majoră de interes a politicii vieneze. A găsit totuși puterea de a se reinventa în veacul următor, ca unul dintre cele mai importante centre școlare săsești din Transilvania.

UMGEBURGSKARTE von SCHÄSSBURG des S.KV von Gezeichnet von Major d. R. Viktor Gerzabek. Bennenungen der Prof. Wachnerschen Karte entommen, ergäntz und berichtigt von Prof. Paul Schuller, HOG Schäßburg e. V. Heilbronn. Druk und Verlag Dusseldorf Nachdruk, 1997 (ilustrație caroiată și marcată cu puncte topografice de Ioan F. Pascu)

CIACOVA OTOMANĂ ÎN LUMINA CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE

SILVIU ILIUȚĂ*

Lucrarea *Ciacova otomană în lumina cercetărilor arheologice*[1] cuprinde 353 de pagini de text și 285 de planșe, fiind structurată în patru mari capitole, precedate de o introducere, unde sunt exprimate pe rând premisele cercetării, obiectivele propuse, sursele, metodologia și limitele analizei. Textul este completat de un capitol de anexe, care include catalogul obiectelor, glosarul de termeni otomani, ilustrația, cu lista aferentă – 14 hărți și planuri, o diagramă, șase hărți istorice, zece planșe cu imagini, 76 de planșe care prezintă situația arheologică, o planșă dedicată tipurilor funcționale, 164 de planșe privind artefactele arheologice, un grafic statistic și 12 planșe dedicate tipurilor formale documentate în cazul vaselor pentru gătit și depozitat.

Capitolul I, *Cadrul istoric și geografic*, este la rândul lui împărțit în două subcapitole. În primul subcapitol, *Cadrul geografic*, Ciacova este plasată spațial în relație cu orașul principal al regiunii. Localitatea Ciacova este situată la 28 de kilometri sud-vest de Timișoara, în Câmpia Banatului, pe cursul râului Timișul Mort, un vechi braț al râului Timiș, care în vechime alimenta așezarea cu apă și umplea șanțurile cetății.

Cel de-al doilea subcapitol, *Cadrul istoric*, face o scurtă trecere în revistă a datelor referitoare la ambele administrații marcante pentru localitatea Ciacova în perioada medievală: *Administrația maghiară* și *Administrația otomană*. Prima atestare documentară a localității are loc în anul 1332, cu ocazia unei operațiuni de colectare a dijmelor papale. Ca urmare a cuceririlor otomane din anii 1551 și 1552, granița Imperiului Otoman a fost extinsă spre nord, aducând în prim-plan regiunea pe care astăzi o numim Banat, care va avea de acum înainte un rol strategic în campaniile ulterioare de cucerire pe axa nord-vest. Deși de o importanță vădit mai scăzută decât centrul provinciei, orașul Ciacova s-a bucurat de atenție din partea conducerii centrale, așezarea cunoscând o dezvoltare permanentă pe parcursul celor 165 de ani de administrație otomană (1551–1716), în ciuda inițialei decăderi socio-economice, datorată, probabil, prezenței soldaților în garnizoana cetății din localitate.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: iliuta.silviu.1994@gmail.com.

[1] Teza de doctorat a fost susținută în 26 martie 2024, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București, sub conducerea dr. habil. Adrian Ioniță, cu o comisie compusă din: dr. Eugen Nicolae (președinte), dr. Oana Damian, prof. univ. dr. Zeno Pinter și dr. Aurel Stănică.

SCIVA, tomul 75, nr. 1–4, București, 2024, p. 381–386

Asemenea Timişoarei, aşezarea a beneficiat, eventual, de o reorganizare şi sistematizare, însă datele disponibile la momentul curent nu permit formularea de interpretări suplimentare. Totodată, nu sunt confirmate repopulări ori colonizări cu populaţie musulmană şi pe teritoriul oraşului nu sunt atestate pentru moment lăcaşuri de cult musulmane ori creştine. Ulterior cuceririi habsburgice a provinciei, orașul este reorganizat, din vechea urbe medievală păstrându-se astăzi numai trama stradală a câtorva ulițe și, bineînțeles, donjonul cetății, construit în perioada Regatului Maghiar.

Al doilea capitol, intitulat *Istoricul cercetărilor*, prezintă succint campaniile arheologice desfăşurate până în prezent şi rezultatele lor. Din punct de vedere arheologic, datorită interesului stârnit de puținele informații disponibile la momentul respectiv și numărului relativ redus de intervenții moderne, Ciacova a beneficiat la începutul anilor 2000 de două cercetări arheologice sistematice, rămase, din păcate, în mare parte, nepublicate. Proiectele edilitare desfășurate între anii 2013 și 2021 au constituit însă un prilej unic de cunoaştere a trecutului micului oraş situat la sud-vest de Timișoara, fiind descoperite șanțuri de fortificare, urme ale palisadelor, străzi podite cu lemn, vechi cursuri de apă canalizate și alte amenajări antropice, din cele mai diverse, însoțite de un bogat inventar arheologic.

Cel de-al treilea capitol al lucrării, *Topografia Ciacovei în perioada otomană*, propune reconstrucția mediului geografic al spațiului nahielei Ciacova, cu ajutorul datelor disponibile la momentul elaborării lucrării și este împărțit în patru subcapitole.

În primul subcapitol, intitulat *Topografia nahielei Ciacova*, este prezentată, din punct de vedere geografic, nahiaua Ciacova – o subdiviziune a sangeacului Timișoara, cu o suprafață de 2 000 km^2, mărginită la nord de nahiaua Timișoara, la sud de nahielele Panciova și Șemlik, la est de nahielele Çerin și Bocșa, iar la vest de nahiaua Becicherec. Nahiaua Ciacova este acoperită în proporție de 30% de zone inundabile, cu caracter temporar sau permanent. În cadrul nahielei, sunt înregistrate trei orașe – Ciacova, Ghilad și Denta, ultimul îndeplinind și funcția de *derbent* pe drumul ce leagă Timișoara de Vârșeț.

Ariile mlăştinoase ale nahielei constituiau, asemenea zonelor adiacente Timişoarei, linii defensive naturale în cazul atacurilor şi îngreunau cu siguranţă mişcările de trupe. Drumurile din zonă erau considerate periculoase, inclusiv pe timp de pace, instituția *derbent*ului fiind desemnată în acest sens pentru protecția călătorilor și mărfurilor pe rutele Timișoara – Vârșeț și Timișoara – Belgrad. Natura terenului a afectat inclusiv componența garnizoanelor din cetățile elaietului, unde, conform recensămintelor, numărul trupelor de infanterie îl depășește, de obicei, cu mult pe cel al cavaleriei. Resursele naturale ale teritoriului adus în discuție sunt vaste, păşunile, pădurile şi zonele inundabile contribuind considerabil la situaţia economică a ţinutului. Solul fertil, amintit inclusiv de călătorii vremii, facilita cultivarea unei mari diversități de plante anuale ori perene, iar pășunile asigurau necesarul de hrană pentru animalele locuitorilor. În ceea ce priveşte „industria", sunt documentate extracția azotatului de potasiu și folosirea pe scară largă a morilor de apă. Marile întinderi de apă facilitau atât cultivarea plantelor (prin irigații și extragerea materialelor folosite drept fertilizanți), cât și pescuitul ori vânătoarea.

Rețeaua de drumuri a nahielei era extinsă, cuantificând nu mai puțin de 1 000 km, înregistrate pe hărțile habsburgice realizate imediat după cucerire, legând rețeaua de fortificații – extinsă și ea – asemenea unei rețele neuronale, în care întăriturile puteau avea un timp de reacție scurt în cazul unui atac. Sursa veniturilor nahielei Ciacova era mediul rural, la nivelul anului 1579 nu mai puțin de 70% din totalitatea asprilor colectați provenind de la satele și cătunele nahielei – mari producătoare agricole în special. În privința fortificațiilor, pe teritoriul discutat erau cunoscute trei cetăți considerate *kale* – Rudna, Denta și Ciacova.

În cadrul celui de-al doilea subcapitol, *Cetatea Ciacova*, este prezentată palanca Ciacova, înregistrată în documentele oficiale otomane drept fortificație, cu rangul de *kale*, construită în plan aproximativ circular, cu mai multe bastioane rotunde, asemenea cetății Timișoara. Fortificația este înconjurată de un șanț de apărare umplut cu apă, traversat de un pod batant, asigurând atât accesul în cetate, cât și protecția în cazul atacurilor. Zidurile fortificației sunt ridicate dintr-un singur rând de bușteni, între care sunt împletite liane, crengi și alte materiale lemnoase, acoperite de un strat de lut, cu rol de protecție împotriva intemperiilor ori incendiilor. Imediat după cucerire, vechea cetate maghiară este, probabil, demolată, fiind construită o fortificație nouă, mai extinsă. Conform desenului lui Wathay Ferenc, cetatea are în interior construcții diverse: donjonul, o clădire mare, centrală – pesemne locuința comandantului, o construcție absidată cu rol neclar – un posibil *mesdjid*, dar și clădiri de mici dimensiuni, care serveau, eventual, drept case ale soldaților.

În privința efectivelor militare, aflăm din registrele de recensământ (*tahrir*) că în anul 1554, în cetate, sunt încartiruiți 13 soldați, conduși de un căpitan și un vicecăpitan, iar așezarea civilă numără 26 de *hane*. În anul 1569, numărul oștenilor crește la 14, soldații fiind acum comandați tot de un căpitan și un vicecăpitan. În același an, localitatea numără 63 de *hane*, iar între militari se află doi musulmani. Zece ani mai târziu sunt consemnați la Ciacova zece soldați, conduși de un căpitan și 61 de *hane*. Anul 1621 poate fi considerat apogeul cetății Ciacova în ceea ce privește numărul soldaților, fiind amintiți 68 de oșteni din cele mai diverse categorii, între care se află cinci musulmani și 54 de creștini de origine balcanică. Ultimele date sigure despre efectivele cetății ne parvin din anul 1634, atunci când la Ciacova se aflau 22 de soldați.

Ultimele informații istorice referitoare la cetate sunt consemnate în perioada 1686–1689, atunci când, în urma unor distrugeri cauzate de trupele de lobonți ajunse în zona Ciacovei, în anul 1686, cetatea și orașul sunt pustiite. În anii 1688–1689, întăritura este refăcută de un creștin pe nume Ignat – apropiat al conducerii militare otomane de la Timișoara, care se instalează în ruinele fostei cetăți, o reconstruiește și plănuiește să o folosească ca avanpost pentru atacarea Timișoarei. În scurt timp, „ghiaurul” Ignat este omorât, iar cetatea este incendiată, șanțurile acesteia fiind vizibile până în a doua parte a secolului al XVIII-lea și consemnate pe mai multe documente cartografice austriece. Localitatea a fost menționată de mai mulți călători

străini, printre care și Evliya Çelebi (în jurul anului 1664), însă niciunul dintre aceștia nu oferă o descriere a orașului ori a cetății.

În urma corelării rezultatelor săpăturilor arheologice cu datele de natură istorică, cred că fortificația Ciacova are cel puțin trei faze de funcționare, acoperind secolele XIV–XVII, de forme și întinderi diferite: faza maghiară, datată sfârșitul secolului al XIV-lea și a doua jumătate a secolului al XVI-lea, prima fază otomană, datată a doua jumătate a secolului al XVI-lea și sfârșitul secolului al XVII-lea și a doua fază otomană, datată sfârșitul secolului al XVII-lea.

Cel de-al treilea subcapitol, *Orașul medieval*, tratează problematica așezării civile medievale care rămâne, în opinia mea, cea mai mare necunoscută în stadiul curent al cercetărilor, majoritatea informațiilor disponibile în prezent fiind lacunare şi limitând observațiile la nivelul precizărilor punctuale ori al celor de natură ipotetică. În privința rețelei hidrografice din oraș, cunoaștem existența a cel puțin două surse de apă curgătoare disponibile în perioada medievală: râul Timiș și un mic pârâu care traversează localitatea de la sud-est la nord-vest. Spațiul habitațional al Ciacovei medievale propus de T.O. Gheorghiu coincide cu rezultatele săpăturilor arheologice din zona de nord-est a orașului. Autorul atrage atenția, de asemenea, asupra zonei pieței centrale din localitate, unde, conform analizei domniei sale, mai multe străzi îşi păstrează planimetria din perioada medievală – fapt confirmat în câteva cazuri, punctual, de descoperirea unor ulițe podite cu lemn. Literatura de specialitate nu vorbește de niciun lăcaș de cult în cadrul așezării de la Ciacova până în anul 1733, atunci când începe zidirea vechii biserici catolice, însă – în cadrul nahielei – sunt amintite două mănăstiri – Sfântul Gheorghe, respectiv Sfântul Ioan și cel puțin două geamii, la Denta și Peciu Nou.

Rețeaua de drumuri în cadrul așezării este compusă din șase drumuri principale, care legau Ciacova de localitățile din jur și mai multe drumuri interioare, unele podite cu lemn. Tehnica de construcție a acestora este asemănătoare cu aceea observată în timpul cercetărilor arheologice din Timișoara – erau folosite scânduri groase ori trunchiuri despicate de stejar, susținute de o substructură din bârne masive, dispuse longitudinal, pe centru și pe cele două margini laterale, așezate pe pat de crengi, spărtură de cărămidă sau piatră de mici dimensiuni.

Cel de-al patrulea subcapitol, *Situația arheologică*, vizează contextele descoperite, în funcție de zonele în care au fost efectuate săpături arheologice care au surprins complexe datate în perioada otomană. Am împărțit astfel cercetările din oraș în trei areale diferite: zona centrală, zona nord-estică și zona cetății. În zona centrală, investigațiile arheologice din anii 2013–2015 și 2018 s-au desfășurat pe o suprafață de aproximativ 630 m^2 și au avut rezultate spectaculoase, rămase, din păcate, în mare parte necunoscute publicului larg – cele mai importante descoperiri de aici fiind, în opinia mea, vechile ulițe medievale podite cu lemn. Zona de nord-est a orașului a fost cercetată în urma unei supravegheri arheologice efectuate pe parcursul aceluiași an, fiind descoperite urme ale locuirii medievale. Despre zona cetății se poate afirma cu certitudine că a avut parte de descoperiri deosebite, fiind investigați în total nu mai puțin de 470 m^2. În secțiunile din acest ultim areal, au fost surprinse o serie de șanțuri

de apărare, urme ale vechilor palisade, locuințe, gropi de provizii și un bogat lot de materiale arheologice. În ceea ce privește complexele arheologice, am observat că forma gropilor este, în general, circulară în plan și alveolată în profil și nu poate fi pusă în legătură cu utilitatea primară a acestora.

Cel de-al patrulea capitol, *Descoperirile arheologice*, tratează materialul arheologic descoperit în campaniile 2015 și 2017–2018, în funcție de apartenența la tipologia funcțională, fiind împărțit în mai multe subcapitole, după cum urmează: *Ceramica*, *Determinarea formelor ceramice*, *Vase pentru gătit*, *Vase pentru depozitat*, *Forme auxiliare vaselor de gătit și depozitat*, *Vase pentru lichide*, *Vase pentru servit hrana* și *Obiecte ceramice cu funcționalitate specială*. În cadrul aceluiași capitol, este inclus și un studiu de caz, intitulat *Scurte considerații privind tipurile de vase pentru gătit și depozitat hrana*. Materialul arheologic, provenit în mare parte din zona cetății, denotă o activitate economică crescută, reflectată în cantitatea mare de artefacte descoperite. Din punct de vedere al culturii materiale, a fost recuperată o cantitate mare de obiecte din metal, os și sticlă – cea mai bine reprezentată categorie fiind, bineînțeles, ceramica. Lotul inclus în lucrare cuprinde un număr de 794 de vase și fragmente ceramice, respectiv 123 de piese încadrate în categoria materialului special, constituind aproximativ 6,2% din totalul pieselor disponibile. Din punct de vedere metodologic, tot materialul a fost curățat, încercându-se întregirea vaselor, în timpul acestui proces fiecare fragment fiind observat cu atenție. După această etapă, având în vedere cantitatea mare de fragmente (circa 13 000), s-a operat o selecție pe baza unor criterii anterior stabilite, astfel încât toate categoriile, tipurile și subtipurile ceramice identificate să fie cuprinse în studiul aprofundat. Ultima etapă o constituie analiza propriu-zisă a materialelor ceramice selectate anterior. În urma selectării fragmentelor ceramice din toate complexele din perioada otomană, apreciez că am prelucrat aproximativ 50% din numărul total estimat al vaselor. Materialul a fost în primă fază desenat, măsurat și fotografiat, rezultatele fiind mai apoi prelucrate și introduse într-o bază de date. Desenele de obiect au fost prelucrate digital și alăturate fotografiilor, reconstituind, în măsura în care a fost posibil, vasele.

Între preferințele locuitorilor Ciacovei se remarcă vesela de bună calitate ori „de lux” – piese ajunse aici, probabil, în urma schimburilor comerciale –, vase de porțelan, ceramică persană, maiolica și ceramică de Iznik, ca și „ceramica uzuală” – vase simple din ceramică smălțuită sau nesmălțuită, categorie de material pe care s-a și pus, de altfel, accentul. În cazul Ciacovei, ceramica uzuală poate fi împărțită în: vase pentru gătit și depozitat, care includ diverse tipuri de oale, capace, tăvi sau alte obiecte cu funcționalitate specială; vase pentru lichide, care includ ulcioare și căni de apă; vase pentru servit hrana – castroane, străchini și farfurii; vase pentru servit băuturi – cupe și cești; cahle; sfeșnice și pipe. Față de perioadele precedente, pereții vaselor se subțiază, umerii devin mai arcuiți, baza mai îngustă, iar decorul – rezervat doar anumitor categorii ceramice, devine sobru și unitar, apărând tehnici noi, cele vechi fiind din ce în ce mai puțin utilizate sau chiar abandonate. Tehnicile decorative includ folosirea angobelor de culoare albă sau roșie și a smalțurilor multicolore, cu incizii și brâie aplicate, dar și procedee utilizate mai rar, precum ștampilarea ori

folosirea tehnicii *sgraffito*. Apar și forme noi, precum ulcioarele cu tub de scurgere ori sită pentru filtrare, boluri cu picior, tăvițe pentru copt şi ceramica gri – cunoscută în literatură drept ceramică „de Mohács" ori pipe. Majoritatea pipelor descoperite la Ciacova sunt de la începutul secolului al XVIII-lea şi se înscriu în tipul pipelor „soldățești" sau „maghiare", exemplele de la mijlocul secolului al XVII-lea fiind rare. Privitor la vasele pentru gătit şi depozitat, suplimentar încadrării lor într-o tipologie funcțională, am realizat şi departajarea lor în mai multe tipuri formale, rezultând în final un număr de 34 de tipuri şi 58 de subtipuri. Totodată, am separat şi vasele folosite la gătit de vasele folosite la depozitat, pe baza caracteristicilor lor morfologice observate macroscopic. Materialul special este şi el foarte divers, fiind descoperite piese de podoabă şi accesorii vestimentare, arme, piese de harnaşament, piese de echipament militar, unelte şi ustensile, feronerie de construcție, obiecte de sticlă, dar și un tezaur monetar format din șapte piese bătute în Italia, în perioada 1629–1658, pentru comerțul cu zona Levantului.

În partea finală, *Concluzii istorico-arheologice*, sunt sintetizate informațiile prezentate în cadrul fiecărui capitol al lucrării. Pe baza datelor istorice și a rezultatelor cercetărilor arheologice, pot afirma că orașul Ciacova a cunoscut în perioada otomană o continuă dezvoltare, cu o populație mixtă, formată atât din creștini, cât și din musulmani de multiple etnii, unde viața se desfăşura, probabil, pe baza tipicului otoman. Locuitorii oraşului se ocupau cu agricultura, creşterea animalelor, stupăritul, comerțul ori cu alte îndeletniciri conexe, asigurându-și traiul de zi cu zi, având, conform descoperirilor arheologice, legături comerciale directe sau indirecte cu comunități îndepărtate. În ceea ce priveşte cetatea, aceasta era bine integrată în sistemul de apărare otoman, fiind legată prin multiple căi de comunicație de fortificațiile din jur.

Bibliografia cuprinde 309 titluri – lucrări de anvergură, articole de specialitate şi monografii, majoritatea publicate de cercetători străini, fapt care arată încă o dată stadiul incipient al cercetărilor privitoare la epoca otomană pe teritoriul țării noastre.

VALENTIN MIRCEA DUMITRAȘCU

(25 decembrie 1978 – 2 iunie 2024)

Motto: *Nihil lacrima citius arescit.*

Pregătindu-mă să scriu aceste rânduri despre dragul meu coleg și, mai ales, bunul meu prieten, Vali, trecerea lui în neființă îmi apare chiar și acum, la câteva luni distanță de la tragedie, ca un scenariu prost croit, ca o realitate virtuală din care am sperat să ies, crezând că simțurile mă păcălesc. Din păcate, realitatea este alta decât aș vrea eu să cred; era de neconceput că vreodată am să scriu un necrolog despre el. Era o după-amiază liniștită de vară, într-o duminică, când am primit un mesaj cu textul „Fratele Vali a plecat astăzi dintre noi. Dumnezeu să-l odihnească!”. Cu toate că eram informat despre starea lui de sănătate, vestea morții m-a înmărmurit. Întrebări de genul „De ce s-a întâmplat așa?” sau „De ce Vali?” sau „De ce acum și nu mai târziu?” rămân parcă în continuare fără răspuns. Cu toate acestea, am convingerea că nimeni nu cunoaște de la sine voia lui Dumnezeu, care a vrut ca Vali să afle mai repede bucuria cea adevărată și veșnică...

S-a născut în ziua de Crăciun a anului 1978, la Târgoviște, în Dâmbovița. În anii 1985–1993, a urmat cursurile școlii primare din localitatea în care a copilărit, Ibrianu

(com. Cornești, jud. Dâmbovița). A absolvit apoi Liceul Teoretic „Petru Cercel" din Târgoviște (1993–1997) și Școala Postliceală Sanitară „Carol Davila" din aceeași localitate. Îi plăcea să declare, în diferite împrejurări, cu un zâmbet ștrengăresc, că este „frate medical".

În anii 1999–2003, a absolvit Facultatea de Biologie, Universitatea din București, cu specializarea Ecologie. A urmat cursurile facultății la care a visat încă de când era copil și care i se potrivea ca o mănușă, pentru că a iubit și, deopotrivă, respectat, natura, cu întreaga ei biodiversitate. „Pasiunea mea este natura!", afirma în nenumărate rânduri, după spusele lui Horațiu Mălăele din comedia satirică *Secretul lui Bachus* (1984), regizată de Geo Saizescu. Printre nenumărate amintiri plăcute legate de facultate, am proaspătă în memorie, deși au trecut mai bine de 20 de ani de atunci, bucuria lui Vali în momentul în care a obținut câte un punct în plus la examenul de mărire a notei (la care s-a prezentat, deși nu urmărea acordarea unei burse de merit!) la disciplinele Evoluționism (anterior notat cu nouă) și Biofizică (inițial doar nota opt). Era o persoană foarte ambițioasă și îndrăzneață – știa că poate mai mult și că merită mai mult.

Pe Vali l-am cunoscut în primul an de facultate, într-o zi ploioasă din toamna anului 1999. Am și acum întipărită în memorie imaginea lui – un om cald, blând, zâmbitor și optimist. Discutam despre toate și despre nimic; între noi s-a legat o prietenie la prima vedere, consolidată în timp și care avea să dureze toată viața. Din colegi de an, am devenit și colegi de cameră, campusul studențesc reprezentând bastionul libertății noastre, cu toate neajunsurile traiului cotidian al studentului de atunci: cazarea supraaglomerată, prea puținii bani de buzunar, mâncarea primită de acasă, uneori pentru mai multe săptămâni. În ciuda acestora, Vali a rămas echilibrat, reușind să îmbine armonios distracția (petreceri de pomină în cămin, până dimineața, nopți petrecute în cluburi) cu prezența la cursuri și laboratoare sau cu învățatul în sesiune. Sunt convins că și pentru el anii studenției au fost unii dintre cei mai frumoși din viață.

Din anul 2003, începea pentru Vali o perioadă intensă, una de tatonare în plan profesional. Pentru o scurtă vreme (trei luni), în același an 2003, a fost asistent de cercetare în cadrul Institutului de Speologie „Emil Racoviță" al Academiei Române, București. Ulterior, a absolvit și Masterul de Ecologie Sistemică și Dezvoltare Durabilă (2003–2005) din cadrul Facultății de Biologie a Universității din București, cu lucrarea intitulată „Rolul arheologiei preistorice în cunoașterea dinamicii și evoluției sistemelor socio-ecologice". Concomitent, în anii 2003–2006, a fost asistent de cercetare (cu jumătate de normă) la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, București. În acea perioadă, printre preocupările institutului se număra și încercarea unei abordări bioarheologice a materialului osteologic. Bioarheologia se afla atunci, în România, într-un stadiu incipient, iar pentru mersul înainte al lucrurilor era nevoie de alcătuirea unui nucleu de cercetare interdisciplinar. Dotat cu o inteligență nativă, cu un spirit de anticipare ridicat și fiind o persoană care încerca să obțină din rezultatele analizelor arheozoologice o imagine de ansamblu

a sitului cercetat, Vali s-a integrat rapid în grupul de arheologi, fiind, de altfel, și primul „inter” al Institutului de Arheologie în perioda postdecembristă.

Procesul de educație și formare a continuat cu înscrierea la doctorat, în anul 2004, sub coordonarea pof. dr. Marin Cârciumaru, la Universitatea „Valahia” din Târgoviște. A fost concomitent și asistent de cercetare în cadrul centrului de cercetare „Preistorie, arheologie interdisciplinară și tehnici de conservare a patrimoniului cultural mobil şi imobil” din Târgovişte (2004–2008). În acest interval, urmează un stagiu de pregătire în Franța, în anul 2007, la Institut de Préhistoire et de Géologie du Quaternaire, Universitatea Bordeaux 1. În anul 2008, obține titlul de „doctor în istorie” la Universitatea „Valahia” din Târgoviște, avându-l coordonator pe profesorul Marin Cârciumaru, cu teza „Consideraţii paleoecologice şi economia comunităţilor paleolitice de pe Valea Bistriţei în contextul Paleoliticului superior din România. Perspectivă arheozoologică”. Tot în anul 2008, reușește să-și publice și teza de doctorat („Economia comunităților paleolitice de pe Valea Bistriței. Perspectivă arheozoologică”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște), dând dovadă de o rigurozitate și o disciplină remarcabile. Îmi mărturisea, la mult timp după publicarea tezei, că Paleoliticul a rămas epoca lui preferată, cu toate că analizele faunistice pe care le-a realizat de-a lungul timpului se înscriau într-o paletă cronologică variată. Încercarea de a releva modul de viață al populațiilor de vânători-culegători paleolitici cu ajutorul tehnicilor arheozoologice l-a fascinat cel mai mult.

După câțiva ani de căutări, începând cu anul 2008, devine cercetător „plin” al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, cu titlul de cercetător științific III, iar din anul 2019, cercetător științific II. În anii 2011–2012, a urmat două stagii de documentare în Germania, la Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Institutul de Cercetare pentru Arheologie Leibniz, cu sediul în Mainz), respectiv la Palaeolithic Research Department of the Romisch-Germanisches Zentralmuseum, Schloss Monrepos (la Neuwied). Tot în anul 2012, a desfășurat un stagiu de cercetare în Bulgaria, la Institutul Național de Arheologie cu Muzeu din cadrul Academiei Bulgare de Științe din Sofia.

A luat parte la numeroase campanii de săpături arheologice, sistematice și de salvare, atât în țară, cât și în străinătate, acoperind o gamă variată de epoci (de la Paleoliticul mijlociu la Evul Mediu), timp în care a căpătat o bogată experiență de teren. Deși provocările care apăreau pe teren îl incitau, confruntându-se adesea cu contexte arheologice care necesitau o interpretare adecvată, în toți acești ani corpul lui a resimțit și o puternică uzură, aspect de care se plângea uneori. Cu toate acestea, a strâns mereu din dinți și a continuat să meargă mai departe. Deși nu mi-am propus în aceste rânduri să alcătuiesc înșiruiri de date, doresc totuși să prezint o listă cu șantierele arheologice pe care a lucrat, pentru ca persoanele care au făcut parte din colectivele de cercetare ale acestora să își aducă aminte de momentele plăcute trăite împreună cu Vali. Acestea sunt, pe ani și epoci, în speranța că nu am ratat niciunul: Bordușani – *Popină*, jud. Ialomiţa (2001–2002, 2006, 2009) – Eneolitic; Bucşani – *Pod*, jud. Giurgiu (2002, 2004) – Eneolitic; Hârşova – *Tell*, jud. Constanța (2003–2004) – Eneolitic; Rotbav, jud. Brașov (2005) – Epoca Bronzului; Piatra

Neamţ – *Poiana Cireşului*, jud. Neamţ (2005–2007) – Paleolitic superior; Jonzac, Chez-Pinaud, dép. Charente-Maritime, Franța (2006) – Paleolitic mijlociu; Bucşani – *Şcoală*, jud. Giurgiu (2009) – Evul Mediu; Nufăru – *Trecere Bac*, jud. Tulcea (2009–2011) – Epoca medio-bizantină; Iepurești – *La Islaz*, jud. Giurgiu (2009–2011, 2013) – Eneolitic, Epoca Bronzului; Buda, jud. Bacău (2012–2014) – Paleolitic superior; Lespezi, jud. Bacău (2012–2014) – Paleolitic superior; Fărcaș – *Jidovi*, jud. Dolj (2013) – Epoca Fierului; Stoina – *La Cetate*, jud. Gorj (2018) – Epoca Fierului; Bâzdâna – *La Cetate*, jud. Dolj (2014–2016, 2018) – Epoca Fierului; Bâzdâna – *Cucuioava*, jud. Dolj (2019) – Epoca Fierului; Domnești, jud. Ilfov (2020) – Evul Mediu; Buftea – *Esplanadă*, jud. Ilfov (2020–2021) – Evul Mediu; Hurezani, jud. Gorj (2021, 2023) – Epoca Fierului; Copta Mare, jud. Hunedoara (2023) – Paleolitic mijlociu; Iepurești – *Biserică*, jud. Giurgiu (2023) – Evul Mediu.

Începând cu anul 2020, a participat la numeroase cercetări de teren aferente unor proiecte de infrastructură, care cunosc în România acestei perioade o amploare fără precedent. Astfel, a luat parte la cercetări de suprafață/periegheze (tronsonul CFR Ploiești – Focșani, 2020; traseul magistralei CF Roșiori Nord – Craiova, 2023; modernizarea liniei de cale ferată Apahida – Suceava, subsecțiunea Pojorâta – Suceava, 2023) și diagnostice intruzive (Autostrada 7, tronsoanele Ploiești – Buzău, 2020, 2022 și Buzău – Focșani, 2020; Drumul expres Craiova – Târgu Jiu, 2022; Autostrada 7, tronsoanele Pașcani – Suceava și Suceava – Siret, 2022; Autostrada 8, tronsonul Moțca – Iași – Ungheni, 2023; Drumul expres Craiova – Târgu Jiu, 2023).

Și în arheologie destinele noastre s-au împletit minunat. În primăvara anului 2001, la inițiativa Lăcrămioarei Ivanciu (pe atunci cadru didactic și cercetător la Departamentul de Anatomie Comparată, Facultatea de Biologie, Universitatea București, acum cercetător în cadrul Diviziei de Hematologie de la Spitalul de Copii din Philadelphia), am fost propuși și prezentați, împreună cu un alt coleg, lui Adrian Bălășescu, pentru a participa în calitate de studenți voluntari pe unele dintre șantierele aflate în responsabilitatea Muzeului Național de Istorie a României. În acest fel, toamna anului 2001 a însemnat pentru noi și contactul cu lumea arheologiei, despre care nu știam decât foarte puține lucruri.

Sub bagheta științifică a dr. Adrian Bălășescu (pe atunci cercetător în cadrul Centrului Național de Cercetări Pluridisciplinare „Alexandra Bolomey", Muzeul Național de Istorie a României, București), Vali și-a însușit foarte rapid cunoștințe legate de morfologia și fiziologia comparată a dinților și oaselor, precum și metode și tehnici de analiză zooarheologică, cu ajutorul cărora a încercat reconstituirea paleomediului și a diferitelor sisteme paleoeconomice.

Îmi aduc aminte și acum, cu plăcere, de notițele scrise pe o foaie de hârtie de către Adrian Bălășescu, în care ne era indicat drumul pe care urma să îl facem până în Balta Ialomiței, la Bordușani – *Popină* (jud. Ialomița), căci acolo aveam să ajungem pe primul nostru șantier arheologic. Plin de bucurie și speranță, Vali și-a început ucenicia într-un loc pe care l-a visat mereu – în mijlocul naturii –, încercând să descopere tainele ascunse de veacuri în pământ. Membrii colectivului de cercetare

de la Bordușani ne numeau „triologi", atribut cu care ne mândream. Vali a primit aici și apelativul „Spiri" (era mic și zvelt și purta o pălărie cu boruri largi, asemenea unui spiriduș), așa cum mulți dintre noi l-am cunoscut.

Coordonatorul științific al șantierului arheologic de la Bordușani – *Popină*, regretatul profesor Dragomir Popovici, a descoperit foarte repede în Vali potențialul unui viitor om de știință. Unul dintre primele lui articole, „The use of palaeoecology in the process of ecological reconstruction: archaeological site Borduşani – *Popină* from Balta Ialomiţei wetland", din vremea în care de abia terminase facultatea, avea să-l recomande ca viitor cercetător.

Începând cu anul 2017, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" a fost înființat Sectorul de Bioarheologie, care, printr-o fericită împrejurare, a ajuns să fie condus de Adrian Bălășescu. După 16 ani, Vali avea să-și întâlnească mentorul în calitate de coleg. Împreună au demarat proiecte de cercetare legate de studiul resturilor faunistice din pre- și protoistoria României. A participat activ la îmbunătățirea nivelului actual al cunoașterii bioarheologice, cu accent pe descrierea adaptărilor populațiilor umane, a strategiilor de subzistență și a dinamicii populaționale în timp și spațiu.

Vali ne-a lăsat o operă științifică alcătuită din numeroase publicații, în special articole și studii. A publicat atât în țară, în majoritate în reviste indexate în Emerging Sources Citation Index (cu statut de BDI), cât și în străinătate, de cele mai multe ori în colaborare și, mai rar, ca singur autor. Nu se definea ca un „lup singuratic", ci, mai degrabă, căuta să facă parte din diferite echipe de cercetare, sinergia muncii în echipă și relațiile cu colegii stând la baza dezvoltării lui profesionale. Nu expun aici o listă a lucrărilor, acestea putând fi acum accesate cu ușurință, prin intermediul platformelor sociale/comerciale adresate cercetătorilor (ResearchGate – https://www.researchgate.net/profile/Valentin-Dumitrascu sau Academia.edu – https://instarhparvan.academia.edu/ValentinDumitrascu). Aş dori doar să subliniez faptul că șase dintre studii au fost publicate în periodice de renume mondial (Archaeological and Anthropological Sciences, Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, L'Anthropologie, Quaternary International, Radiocarbon, Nature), indexate Web of Science, o importantă sursă de documentare științifică. Una dintre publicații, „The emergence of extramural cemeteries in Neolithic Southeast Europe: A formally modeled chronology for Cernica, Romania" a fost premiată în anul 2020 de către UEFISCDI.

De asemenea, a fost membru în peste zece proiecte de cercetare științifică, naționale și internaționale, fiind coordonatorul a două dintre acestea: „Considerații paleoecologice și economia comunităților paleolitice de pe Valea Bistriței în contextul Paleoliticului superior din România" (CNCSIS, TD, 2007–2008) și „Hrană și statut la Dunărea de Jos în secolele X–XIV" (bursă postdoctorală, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", 2010–2012). A susținut sau a fost coautorul multor comunicări științifice, naționale și internaționale. Acelora dintre dumneavoastră care l-au cunoscut, le-au rămas cu siguranță întipărite în minte chipul lui blajin, naturalețea și firea lui veselă și sinceră.

Din anul 2014, am avut imensa satisfacție să devin și coleg de birou cu Vali, chiar dacă lucram în departamente diferite. După 15 ani, camera căminului nostru studențesc se metamorfozase și luase aspectul unui birou de lucru, în spațiul de la Casa Academiei. Colegii care ne vizitau erau mereu întâmpinați de bunătatea proverbială a lui Vali. Cine nu a intrat măcar odată la noi în birou și nu a fost primit cu căldură de el: „Doriți un ceai?”, „Dar o cafea?”, „Măcar luați un loc!”?

Vali era singur la părinți, motiv pentru care a căutat în permanență să își facă prieteni și să socializeze. Prietenii erau familia lui. În anul 2002, moartea tatălui lui a reprezentat un eveniment care i-a schimbat definitiv viața. Devenise trist, obosit, îndurerat, parcă incapabil să accepte realitatea pierderii. La scurtă vreme a cunoscut-o pe viitoarea lui soție, Eliza, cu care s-a căsătorit în anul 2007. Împreună au avut un singur copil, pe Tudor-Petru, căruia i-a oferit o educație aleasă și despre care vorbea mereu cu încântare. A găsit în Eliza motivația necesară redefinirii propriei identități după pierderea suferită. Familist convins, a început de îndată să investească în locuința lui de provincie, la Ibrianu, acolo unde și-a trăit și ultimele clipe din viață, așa cum și-a dorit. Casa de la Ibrianu, satul în care a copilărit, cu Râul Ialomița care curge prin apropiere, reprezentau micul lui colț de rai. Mergea aproape săptămânal acasă, neuitând să îmi amintească că sunt mereu binevenit la el. Era un tip pragmatic și inventiv, care iubea să fie liber, să trăiască în natură, să meargă în vacanță cu cortul, să facă apicultură, să citească, să gătească și să danseze. Îi plăcea să fie înconjurat de prieteni, să spună și să audă bancuri. Avea un simț al umorului imbatabil. Amintesc aici doar faptul că era înnebunit după „bancurile lingvistice”. Ne-au rămas de la el expresii precum: „Il est noire sur le ciel de la bouche”, „à la face du place”, „visage du table” sau „kiss hands for table”. Singurătatea, politica, sportul și pasiunea pentru practicarea cumpărăturilor se aflau la polul opus al concepției lui despre viață. A trăit așa cum și-a dorit el, fără a fi cu adevărat un nonconformist, mai degrabă un boem. A fost printre puținii oameni pe care i-am cunoscut care a ales mereu pacea, înțelegerea în detrimentul dreptății, chiar dacă, în anumite situații, el era cel nedreptățit.

Dispariția lui Vali a lăsat un gol imens în sufletele noastre și, mai cu seamă, în cele ale copilului, soției și mamei lui. Nimic nu va mai fi ca înainte; ne va fi dor de el, de bunătatea, umorul și iubirea lui. Biroul nostru este mai gol acum. Ne lipsește cel ce-l anima.

Odihnește-te în pace, frate Vali!

Gabriel Vasile*

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan“, București; e-mail: gsvasile@yahoo.com.

Pe șantierul arheologic Bordușani – *Popină* (2001).

Pe șantierul arheologic Bucșani – *Pod* (2002).

Spiridușul de la Jonzac (2006).

În laborator, la Universitatea „Valahia” din Târgoviște” (2008).

Din nou pe *Popină*, la Bordușani (2009).

Pe șantierul arheologic Iepurești – *La Islaz* (2010).

Împreună cu familia (2018).

La Crihana Veche, Republica Moldova (2019).

La Casa Academiei, în laboratorul improvizat în spațiul numit „La mochetele roșii” (2021).

După susținerea tezei de abilitare a lui Adrian Bălășescu (2022).

Activități cu elevii în cadrul programului „Școala altfel” (2023).

Fără comentarii... (2023).

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

(28 octombrie 1937 – 15 iulie 2024)

Cinul științific a primit cu profundă tristețe vestea plecării din această lume a profesorului Virgil Mihailescu-Bîrliba, unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai arheologiei și numismaticii românești. Întreaga sa activitate, de peste jumătate de secol, a fost o muncă stăruitoare și pasionată, marcată de modestia și acribia specifice cercetătorilor autentici, iar realizările sale științifice remarcabile i-au adus recunoaștere internațională. Publicațiile sale de o mare varietate tematică și vasta sa experiență arheologică în teren au contribuit considerabil la cercetarea științifică, cu deosebire a zonei carpato-nistrene, pentru primele veacuri ale mileniului I.

Născut la Roman (jud. Neamț), într-o familie de umaniști, Virgil Mihailescu-Bîrliba a urmat cursurile școlare și liceale la Piatra Neamț, apoi Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti (1956–1961), unde a beneficiat de influența unor formatori de școală arheologică, precum Ion Nestor, Dionisie M. Pippidi, Emil Condurachi sau Dumitru Tudor. După o scurtă activitate didactică, și-a început cariera științifică la Muzeul Arheologic din Piatra Neamţ, unde a fost muzeograf (din anul 1964), director adjunct (în perioada 1968–1971) și director (în anii 1971–1974), contribuind la dezvoltarea și transformarea ulterioară a acestei instituții în Complex

Muzeal. Din anul 1980, a activat, în calitate de cercetător științific I, la Institutul de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol" din subordinea Academiei Române, Filiala Iași, devenind director adjunct în anul 2003. Ca arheolog, a efectuat numeroase cercetări în teren atât în localități din județul Neamț, precum Bâtca Doamnei și Dealul Cârloman (Piatra Neamț), Bălănești și Ghelăiești (com. Bârgăuani), Ghindăoani, Mastacăn (com. Borlești), Piatra Șoimului, Nemțișor – punctele „Braniște" și „Gura Secului" (com. Vânători – Neamț), Târzia (com. Brusturi) etc., cât și în alte zone din Moldova, fiind autorul unor descoperiri importante, al căror studiu a contribuit la definirea și cunoașterea unei noi culturi arheologice, respectiv *cultura tumulilor carpatici* din secolul IV p.Chr. Ca muzeograf, Virgil Mihailescu-Bîrliba a organizat și diversificat tematic expoziția permanentă a muzeului nemțean și a inițiat organizarea de expoziții temporare. A coordonat editarea primelor patru numere ale revistei „Memoria Antiquitatis", continuând munca de redacție la Institutul „A.D. Xenopol" din Iași ca secretar de redacție (1981–1991), respectiv redactor responsabil (1991–1997) al publicației periodice „Arheologia Moldovei".

În cadrul preocupărilor legate de istorie veche și arheologie ca domeniu general, s-a evidențiat pasiunea sa pentru studiul numismaticii antice, concentrat inițial asupra prezenței și circulației în Dacia a monedei romane, extins apoi și la emisiunile monetare grecești, macedonene, celtice și geto-dacice, având sprijinul și colegialitatea numismaților Bucur Mitrea și Gheorghe Poenaru Bordea de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", instituție cu care a păstrat o colaborare statornică. În anul 1975, susținea teza de doctorat *Legăturile dintre lumea romană și cea barbară de la est și nord de Carpații Răsăriteni în prima jumătate a mileniului I e.n., în special pe baza descoperirilor monetare* (coord. Dumitru Tudor), publicată la Editura Academiei sub titlul *La monnaie romaine chez les Daces orientaux* (București, 1980). Aceasta era, un deceniu mai târziu, completată de o nouă sinteză de referință pentru cercetarea numismatică, *Dacia răsăriteană în secolele VI–I î.e.n. Economie și monedă* (Iași, 1990), distinsă cu Premiul „Vasile Pârvan" al Academiei Române. Analiza tezaurelor monetare și monedelor descoperite izolat din colecțiile muzeale din Moldova și din fondurile particulare, colectarea meticuloasă a tuturor informațiilor despre descoperirile monetare de la răsărit de Carpați, sistematizarea și interpretarea lor contextuală și relaționarea cu situația din alte areale s-au materializat în numeroase studii și articole, de unic autor sau în colaborare, realizate pe parcursul mai multor decenii. Numeroase tezaure monetare au fost introduse în circuitul științific, precum cele din jud. Neamț, de la Bălănești (com. Bârgăuani), Mastacăn și Puriceni (com. Borlești), Gherăiești, Ghindăoani, Davideni (com. Țibucani), Văleni etc., unele rezultate din propriile cercetări arheologice. Remarcabil este studiul asupra celui mai mare depozit monetar din epoca romană imperială (2 830 ex.), *Tezaurul de la Măgura* (Bacău, 1977), publicat împreună cu Ioan Mitrea.

Virgil Mihailescu-Bîrliba a lăsat posterității o listă de lucrări științifice impresionantă, de peste 200 de titluri, între care șase cărți și 119 studii, articole

și note, respectiv 17 lucrări editate[1]. Între acestea din urmă, trebuie menționată reeditarea lucrărilor: A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană* (vol. I, București, 1988), N. Iorga, *Istoria românilor* (vol. I–II, București, 1988, 1992), C.C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui* (București, 1997); de asemenea, coordonarea editării celui mai mare tezaur monetar medieval descoperit pe teritoriul României (peste 14 000 de monede): *The great medieval coin hoard of Iași. Historical significance of the great medieval coin hoard of Iași – 2002* (Iași, 2006). Cea mai recentă publicație a sa, monografia *Cimitirele antice de la Nemțișor și Târzia din județul Neamț. Contribuții privitoare la cunoașterea obiceiurilor funerare din Cultura tumulilor carpatici* (Cluj-Napoca, 2022), reprezintă o încununare a activității de arheolog, începută cu decenii în urmă. Pe parcursul îndelungatei sale activități, a participat la sute de manifestări științifice din țară și de peste hotare (incluzând mai multe congrese internaționale), la numeroase stagii de specializare în importante centre universitare europene (între care două burse DAAD la Saarbrücken și o bursă la DAI Berlin, stagii la Padova, Paris, Athena, Londra, Varșovia etc.) și a fost membru al unor prestigioase societăți științifice, precum „Societatea de Studii Clasice din România", „Societatea Numismatică Română" (președinte al Secției Iași), „Societatea de Științe Istorice din România" sau „Asociația Internațională de Arheologie Clasică" de la Roma.

După anul 1990, timp de aproape un deceniu, Virgil Mihailescu-Bîrliba a predat, ca profesor asociat, în cadrul Catedrei de Istorie Veche și Arheologie, cursuri și seminarii de numismatică, studenților de la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, iar din anul 1996 a coordonat teze de doctorat în această specializare. Personalitate distinsă, erudită și discretă, profesorul a format numeroși tineri cercetători, față de care a dovedit încredere, răbdare, generozitate și onestitate profesională.

Prin dispariția sa, arheologia și numismatica românească au pierdut un reper de neînlocuit. Dumnezeu să îl odihnească în pace!

Theodor Isvoranu*

[1] A se vedea bibliografia completă: V. Spinei, L. Munteanu, *Virgil Mihailescu-Bîrliba at an anniversary moment of mark*, în *Miscellanea numismatica Antiquitatis: in honorem septagenarii magistrii Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata* (eds. V. Spinei, L. Munteanu), București, 2008, p. 17–34, respectiv G.M. Talmațchi, L. Munteanu, *Virgil Mihailescu-Bîrliba la 80 de ani*, în *Studia numismatica et archaeologica: in honorem magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata* (eds. L. Munteanu, C.-D. Nicola, G.M. Talmațchi), București – Piatra Neamț, 2018, p. 15–22. Alte referințe: C. Iconomu, *Virgil Mihailescu-Bîrliba la 60 de ani!*, ArhMold 20, 1997, p. 5–11; L. Munteanu, *Virgil Mihailescu-Bîrliba la 80 de ani*, ArhMold 40, 2017, p. 347–350; C.-D. Nicola, D. Mihăilescu, *Cercetătorul nemțean Virgil Mihailescu-Bîrliba, la moment aniversar*, în *Studia numismatica et archaeologica: in honorem magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata* (eds. L. Munteanu, C.-D. Nicola, G.M. Talmațchi), București – Piatra Neamț, 2018, p. 23–24.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: theodor.isvoranu@gmail.com.

EUGEN NICOLAE

(19 iunie 1955 – 28 septembrie 2024)

A plecat fulgerător dintre noi Eugen Nicolae, membru marcant al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, implicat în conducerea instituţiei în ultimii 20 de ani, mai întâi ca secretar ştiinţific, apoi ca director adjunct şi, începând din anul 2016, ca director. Născut la 19 iunie 1955, la București, a părăsit această lume discret și, printr-o stranie coincidență, chiar în ziua de naștere a lui Vasile Pârvan (28 septembrie). În plus, la ceas aniversar, într-un an (2024) în care instituția – căreia i-a dedicat peste patru decenii de trudă, inspirație și devotament – împlineşte, prin Muzeul Național de Antichități, 160 de ani de existență, iar revista emblematică a acestuia, „Dacia”, al cărei redactor-şef era, 100 de ani de la apariție.

Eminent cercetător științific – numismat şi istoric –, Eugen Nicolae s-a ocupat în special de numismatica otomană şi mongolă – domeniu de nişă extrem de dificil –, devenind una dintre vocile de referinţă pe plan european ale domeniului. Una dintre preocupările sale majore, începând cu anul 1993, a fost strâns legată de Republica Moldova. De la „Podul de flori” la „Podul de cărţi” , Basarabia s-a transformat treptat din proiect ştiinţific în proiect de suflet, cu realizări istoriografice de excepţie. Observaţiile fine asupra a sute de piese, ale căror detalii şi funcţionalităţi

fuseseră ignorate până atunci, au adus lumini nebănuite privind începuturile statalităţii medievale în această parte de ţară. Profesional şi uman, în jurul domniei sale s-a format o echipă solidă, reuşind în cel mai profund sens nu doar o colaborare, ci o adevărată integrare ştiinţifică a specialiştilor de la Chişinău.

Despre calităţile de numismat şi cariera academică n-am să amintesc cu această ocazie, vorbesc de la sine lucrările sale. Stă mărturie, de asemenea, o întreagă pleiadă de cercetători, formaţi cu multă generozitate de către domnia sa, atât în calitate de conducător de doctorat, cât şi colegial. Celor mai mulţi dintre noi le-a arătat înţelegere, compasiune şi le-a acordat ajutor uman şi profesional necondiţionat.

Eugen Nicolae a fost în primul rând un om de spirit, cu o mobilitate intelectuală ieşită din comun, făcând conexiuni dintre cele mai neaşteptate. Vorbele sale de duh, rostite mai ales în momente încordate, au rămas în memoria colectivă. Nu de puţine ori o astfel de expresie a detensionat situaţii care păreau să explodeze. Avea un umor fin, uneori acid, şi un înţeles profund al vieţii şi al mersului lucrurilor, cum rar se întâlnesc. Personalitatea sa combina imaginaţia de artist, datorată educaţiei speciale ca absolvent al liceului de muzică, cu rigoarea prozaică a descifrării aversului şi revesului monedelor și cu o rară disponibilitate pentru îngrijirea cuvântului destinat tiparului, acestor înzestrări adăugându-li-se un extraordinar simţ şi fler juridic, uimitoare chiar şi pentru juriştii de profesie.

A trăit în ultimele două decenii, prin funcţiile ocupate, adânc implicat în evoluția institutului, uitând de cele mai multe ori de viaţa personală. A ţinut cu adevărat la instituţia care l-a consacrat ca specialist de înaltă clasă şi a slujit-o cu devotament. A înfăptuit multe pentru institut şi mai avea multe de spus, dar mai ales de făcut. Timpul nu a mai avut însă răbdare și câteva dintre proiectele sale majore, care coincideau cu cele ale Institutului, rămân să fie vegheate de acolo de sus…

Pentru toate, îi mulţumim şi, ca de atâtea ori în viaţă, ajungem să preţuim sfaturile şi deciziile luate, în vremuri adesea agitate, atunci când omul care le-a gândit nu mai este printre noi. Cu siguranţă îi vom simţi lipsa.

Drum lin, domnule Nicolae, şi Dumnezeu să vă ocrotească în pace!

Adrian Ioniță[*]

[*] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: aionita67@yahoo.com.

Ádám Bollók, *A Century of Gold. The Rise and Glory of the Avar Khaganate in the Carpathian Basin*, Hereditas Archaeologicae Hungariae, Archaeolingua, Budapesta, 2021, 166 p., ISBN: 978-615-5766-48-0.

Volumul lui Ádám Bollók oglindește evoluția secolelor VI–VII și a structurii de putere a epocii Chaganatului Avar în bazinul Dunării mijlocii, respectiv complexele sale relații cu Imperiul Roman de Răsărit[1], într-o formulă din ce în ce mai răspândită în domeniul arheologiei și istoriografiei, interesând atât publicul larg și sistemul universitar, cât și un cerc profesional mai restrâns și, evident, mult mai critic[2].

Autorul prezintă, pe parcursul a șase capitole, o perioadă – sfârșitul Antichității – reprezentând un timp al marilor conflicte (un veritabil „război mondial" al epocii), precum și procesul și contextul îmbogățirii elitelor din *Barbaricum*, la nord de Imperiu. Din perspectiva istoriografică a epocii avare, o caracteristică inovatoare a lucrării constă, fără îndoială, în prezentarea proceselor complexe, respectiv a evenimentelor oscilante, inclusiv prin prisma imaginarului elitelor Imperiului Roman Târziu. Primul contact al reprezentanților dipomatici ai Imperiului cu trimișii unei populații/structuri nomade necunoscute până atunci a produs, în mod evident, un șoc cultural, având în vedere portul neobișnuit al părului, pe care autorul îl prezintă cu minuțiozitate în capitolul introductiv (*Introduction*, p. 7–12), cu analogii arheologice și sculpturale din Asia Centrală și China (fig. 3–4). Contactul dintre elitele imperiului și ambasadorii avari a fost astfel larg dezbătut de autor, la fel și consecințele acestuia; pe bună dreptate, Ádám Bollók atrage atenția asupra necesității, pentru arheologii și arheologia epocii avare, de a „descoperi" Bizanțul.

În ceea ce privește obiectivul capitolului I, *Khagans: "gatherers of peoples" – New avenues in the study of the Avar-period archaeological legacy* (p. 17–19), acela de a-i prezenta pe chagani drept niște „colectori de popoare" – aceasta fiind caracteristica principală a fiecărei structuri nomade (și nu numai) –, putem fi de acord cu ideea, dar nu și cu acele dovezi arheologice invocate de autor, cu scopul de a sublinia eterogenitatea culturală a Chaganatului avar timpuriu. Nu contestăm faptul că în zona Transdanubia putem vorbi de continuitatea germanofonilor[3], însă în zona Tisei există un număr atât de mic de descoperiri (unele databile exclusiv în secolul al VII-lea), încât putem presupune că este vorba de populații germanice ajunse în zonă în urma unor migrații[4], fără a exclude totuși continuitatea unor comunități izolate (de exemplu: Egerlövő[5]), care s-au integrat în structura politică creată de clanul extins al avarilor[6]. Regiunea pentru care se

[1] Am folosit sintagma „Imperiul Roman de Răsărit" deoarece, (și) potrivit lui Peter Brown, folosirea termenului „Bizanț" se impune doar după marile cuceriri arabe, când imperiul de altădată se restrânge atât teritorial, cât și din punct de vedere al bugetului disponibil, respectiv când se petrec marile transferuri uriașe spre capitala Califatului Rașidan (Brown 1999, p. 230).

[2] Pentru o astfel de tratare în România, pentru secolele IV–V, vezi Harhoiu 2021.

[3] Vezi și disputa în jurul necropolei de la Kölked (gepidă sau germanică/de cultură merovingiană): Bálint 1995, p. 35–65; Kiss 1992, p. 95; Kiss 2000, p. 359–365; Kiss 2010, p. 129–130.

[4] „Az avar kor elején, a Dunántúlon nagy számban jelentkező, fából esztergált, nyomott gömb alakú faszelencék ugyancsak megjelentek a Tisza-vidéken"/„La începutul epocii avariene, cunoscute în număr mare în Transdanubia, cutii sferice strunjite din lemn au apărut și în regiunea Tisei" (Vida 2018, p. 539; traducerea autorului prezentei contribuții).

[5] Lovász 1991, p. 61–62.

[6] În acest sens, cel mai bun exemplu este mormântul de la Tiszagyenda, datat prima treime a secolului al VII-lea (Kocsis, Molnár 2021, p. 137–192). Privind continuitatea unor populații germanice/gepidice în jurul Tisei, vezi Vida 2018a, 537–553, în care sunt amintite opt situri funerare, din care cel puțin două se încadrează în prima jumătate a secolului al VII-lea. Foarte puțin

poate afirma cu siguranță existența unei populații germanice masive în secolele VI–VII este Bazinul Transilvaniei (siturile Noșlac, Bratei III etc., ca să amintim numai necropolele mari[7]), acest teritoriu/regiune fiind neglijat(ă) de autor.

Necropolele sau grupurile de morminte amintite, respectiv ilustrate de autor (p. 18, fig. 10/1; p. 19, fig. 19/1–2), ca semn al prezenței nomazilor din „stepele est-europene” de la Kövegy-Nagyföldek, Kölked-Feketekapu B, Szekszárd-Bogyiszló, se datează, potrivit cronologiei absolute, începând cu a doua treime a secolului al VII-lea, cu alte cuvinte nu pot fi prezentate/ilustrate drept populația lui „Bayan chagan” din secolul al VI-lea. Totodată, mormintele cu „nișă tip catacombă”, ilustrate în acest subcapitol, nu fac parte – nici acestea – dintre antichitățile primei generații de migranți estici, având în vedere că această modă funerară este specifică exclusiv secolului al VII-lea[8].

Fără îndoială, capitolul al II-lea, *The beginning of Avar-Eastern Roman diplomatic relations* (p. 23–39), iese din tiparele cunoscute în arealul istoriografiei și arheologiei epocii avare din Ungaria, prezentând evoluția relațiilor diplomatice ale Imperiului cu elitele structurii de putere avare, contacte care au marcat intens, aproape un secol, atât regiunile balcanice ale Imperiului, cât și teritoriile Bazinului Dunării mijlocii și inferioare. Astfel, primele relații diplomatice au fost înregistrate când populația venită din îndepărtata Asie Centrală sălășluia în regiunile stepice de la nord de Caucaz, primul ambasador „avar” trimis la Constantinopol fiind un personaj numit *Kandich*. Evoluția relațiilor avaro-romane este abordată foarte complex, dar și consecințele, rezultatele, în privința transferurilor culturale, respectiv bunurilor materiale dintr-o civilizație urbană. Natura evoluției acestor relații marchează un caracter oscilant, de la aliați[9] la adversari, determinat atât de refuzul Imperiului, cât și de țelurile tânărului Chagan Bayan. Date privind eterogenitatea acestor structuri politice barbare găsim și în izvoarele narative, care prezintă relațiile diplomatice. Astfel, în rândul ambasadorilor avari, se află un personaj cu numele germanic *Kunimon*, solul acestora în contextul în care nomazii lui Bayan erau departe de Bazinul Dunării mijlocii. Prin urmare, putem detecta, prin intermediul numelui acestuia, probabil germanic, mobilitatea și integrarea structurală individuală în amurgul epocii medievale timpurii. Merită amintit faptul că prezența comunităților germanice în zona Dunării de Jos în secolele V–VI este demonstrată arheologic[10], fiind evidentă și legătura economică cu regiunile Transilvaniei[11].

Structura politică a lui Bayan a devenit cu adevărat amenințătoare după ce a ocupat regiunile Bazinului Dunării mijlocii, ca o consecință a colapsului Regatului gepidic, respectiv a alungării longobarzilor în Italia (de menționat că o parte a longobarzilor a rămas pe loc, ceea ce ilustrează și natura fluidă a solidarităților epocii medievale timpurii!). Construirea rețelei de putere a Chaganatului avar a însemnat întrepătrunderea rețelelor verticale

pentru a se putea vorbi de o continuitate masivă de populație în zona Tisei.

[7] Dobos 2019, p. 111–142.

[8] Lőrinczy 1994, p. 311–335; Kürti 1996, p. 125–135.

[9] În acest sens, merită amintită campania sprijinită de Imperiu împotriva cutrigurilor, pe care îi înfrânge; despre această structură de putere nu există informații după anul 567, semn că membrii ei au fost integrați în structurile nomade ale noilor veniți.

[10] Bondoc, Cojoc 2014, p. 39–50. De asemenea, așa-numita ceramică „ștampilată”, tipică mormintelor gepidice din Transilvania, poate fi identificată în mai multe situri din Muntenia (imitații pe ceramică lucrată la roată în patru situri, respectiv pe ceramică lucrată cu mâna într-un sit), ceea ce poate fi explicat (și) prin prezența puterii gepidice sau a comunităților din Transilvania, stabilite în diferite zone ale Munteniei sau/și Olteniei, în orice caz prin contacte foarte directe. În acest sens, vezi Andrei Măgureanu, *Așezarea de la Ipotești, jud. Olt: aceleași descoperiri, alte interpretări*, Simpozionul „Cercetări arheologice și numismatice”, ediția a V-a, București, 19–20 septembrie 2019, p. 11–14.

[11] Vida 2018b, p. 44, 46, 48–49.

și orizontale de putere din Bazinul carpatic, un sistem multistratificat creat și condus în mod artificial de puterea chagană.

În frunte cu carismaticul Bayan, relațiile s-au schimbat în mod radical, cum ingenios formulează autorul – „din prieten dușman”/„from friend to foe” (p. 31–32) –, chaganul reușind să integreze *Barbaricum*-ul într-o putere politică, extinzând până spre Don, înspre est, sfera influenței sale (cum menționează un izvor narativ), neputând fi exclusă nici prezența trupelor din zonele îndepărtate ale Mării Baltice în armata sa[12].

Capitolul al III-lea al volumului, *Psychological warfare: The envoys' encounter with the Other* (p. 41–56), abordează problemele relațiilor diplomatice dintre Imperiu și barbari, în general, respectiv avari, în special. Autorul, în mod foarte original, încearcă să poarte cititorul pe drumul generic al solilor barbari (făcând referire concretă la ambasadele avare), începând cu drumul lor de la granița Imperiului până la Constantinopol. Bollók prezintă acest traseu al solilor barbari într-o manieră proprie, prin reflectarea efectelor psihologice ale noutății asupra individului (în acest caz asupra solilor), bazându-se pe izvoarele narative în mod absolut. Astfel, este prezentat „turneul” unui ambasador în Imperiu, de la granița statului până la centrul imperial din Constantinopol, șocul cultural al acestuia în cursul plimbărilor pe străzile capitalei Imperiului, dar și, în mai mare măsură, după accesul în palatul imperial. Toate aceste descrieri, făcute pe baza surselor narative, sunt bogat ilustrate de numeroase reconstituiri arhitecturale din secolele VI–VII, prin a căror vizualizare autorul își propune să-l introducă pe cititor în atmosfera vremii (vezi fig. 24–31). Ceremoniile și ospețele pe care le cunoaștem din capitalele imperiilor civilizațiilor urbane, ținute cu prilejul unor solii, au fost preluate și de elitele structurilor politico-militare nomade. Din păcate, nu există date în acest sens de la curtea lui Bayan, ci doar de la curțile chaganatelor turcice timpurii, unde oferirea de cadouri, respectiv primirea solilor, imită ritualul din imperiile urbane.

Titlul următorului capitol, al IV-lea, *Six decades of Avar-Eastern Roman relations: The rise and fall of an asymmetrical relationship* (p. 57–74), comportă anumite dificultăți în înțelegerea naturii caracterului asimetric al relațiilor avaro-romane. Analogia evocată, și anume relațiile chinezo-turcice privind obținerea unor bunuri de prestigiu (și nu numai) de către elitele barbare, nomade, de la civilizațiile urbane, se poate aplica, după părerea autorului, și în privința naturii relațiilor dintre avari și Imperiul Roman de Răsărit.

Suntem de acord cu mecanismele apariției acestor structuri nomade, descrise cu abilitate de autor, la fel și cu observațiile privind faptul că dimensiunile, respectiv condițiile geografice ale zonelor Bazinului Carpatic au determinat și caracteristici distincte ale economiei comunităților chaganatului.

Bazele mecanismului funcționării sistemului chaganatului erau, fără îndoială, acele subsidii anuale pe care, sub impactul folosirii forțelor armate, au reușit să le obțină de la Imperiul Roman de Răsărit, în aceste încercări jucând un rol primordial faptul că producția internă și schimburile comerciale reprezentau doar o parte a surselor de venit. Până la urmă, aceste neajunsuri determinate de monoeconomie – bazele sale fiind în mare parte stabilite de purtarea războaielor – au și cauzat apariția acestor structuri politico-militare, respectiv a unei societăți războinice („warrior society”).

Pe baza rezultatelor lui Janatham Karam Skaff[13], Ádám Bollók ajunge la concluzia că, în anumite perioade, imperiilor chiar le convenea să plătească această rentă anuală, ceea ce este valabil și în ceea ce privește relațiile avaro-romane. Astfel, pentru câteva decenii, plata anuală, cu tendințe continuu crescătoare, a oferit posibilitatea supraelitei avare din jurul dinastiei lui Bayan să-și mențină puterea și să ofere clientelei sale acele bunuri de prestigiu care o cointeresau în menținerea structurii, de altfel foarte instabilă, închegată în jurul anului 568, reliefată de autor și prin intermediul unui izvor narativ (p. 66).

Presiunea pusă de Bayan și de urmașii săi pe împărați ne face să afirmăm că termenul ales de

[12] Daim 2010, p. 61–71.

[13] Skaff 2012.

autor, și anume cel de „asimetric”, este ambiguu, deoarece, din punct de vedere militar, nu se poate vorbi deloc de vreo superioritate a Imperiului, prin urmare termenul nu poate fi aplicat cu privire la conflictele militare. Totodată, renta anuală crescândă, de la 80 000 până spre 200 000 de solizi de aur – potrivit calculelor lui Péter Somogyi[14] (vezi în acest sens și fig. 54) –, evidențiază faptul că natura acestor relații era mult mai complexă, iar când Imperiul a putut să denunțe plata acestor sume uriașe, a făcut-o imediat.

În legătură cu momentul prăbușirii acestui mecanism de forță creat de Bayan, adică anul 626, autorul dorește să ofere o explicație mai complexă decât cea prezentată în istoriografia de până acum. După Ádám Bollók, nereușita cuceririi Constantinopolului nu a determinat în totalitate sfârșitul plății stipendiilor către avari. Fenomenul trebuie explicat astfel într-un context mult mai larg: în urma războaielor permanente, Balcanii s-au depopulat masiv, iar Imperiul și-a concentrat interesele în Orientul Apropiat, aceste provincii fiind mult mai bogate, mulțumindu-se cu apărarea orașelor mari (p. 69–70). Totodată, în contextul creat de nereușita asediului avaro-slav asupra Constantinopolului, Imperiul Roman de Răsărit a început să finanțeze cu sume evident mult mai mici un conducător, pe nume Kuvrat, astfel încât acesta, împreună cu poporul său, aflat sub hegemonia avară, să se revolte împotriva chaganului. La rândul lor, și aceste date subliniază din nou dificultatea folosirii termenului de „relație asimetrică” în ceea ce privește relațiile politice sau militare dintre Imperiul Roman de Răsărit și Chaganatul avar. În concluzie, interpretând într-un fel sau altul, este foarte clar că anul 626 reprezintă sfârșitul unei ere: Chaganatul avar pierde elementele economice de bază ale funcționării sale, în contextul creat, atât prestigiul dinastiei, cât și interesul comun, solidaritatea internă – atât de firavă – fiind serios puse sub semnul întrebării. Din acest punct de vedere, asediul din anul 626 – ca în cazul altor structuri nomade – a fost o înfrângere până la urmă catastrofală, cu consecințe fundamentale privind evoluția chaganatului în perioada următoare. Criza, urmată de prăbușirea rețelei mecanismului de funcționare, a avut ca o consecință imediată declanșarea războaielor interne: în prima fază s-au revoltat periferiile chaganatului în teritoriile estice (deja amintitul Kuvrat), Dunărea de Jos, urmată de războiul intern în miezul chaganatului (conflictul militar al clanurilor de diferite origini). Astfel, situația creată după anul 626 ne arată foarte clar de ce statele nomade au fost instabile și efemere, de ce monoeconomia bazată pe război conducea în mod direct, în cazul unei înfrângeri, la degringolada prestigiului grupului de elită, în general, și a conducătorului său, în mod special.

Astfel, dacă în capitolul al IV-lea a fost creionată o imagine destul de amplă privind caracterul structurilor întemeiate de chaganul Bayan, evoluția acestora, momentul 626 și consecințele lor, în capitolul al V-lea, *On the road between Avaria and Constantinople: Dignitaries, envoys, and merchants* (p. 75–114), Ádám Bollók încearcă să creioneze pentru cititor o imagine privind relațiile avaro-romane și consecințele, respectiv reflectarea acestora în cultura materială. Trebuie semnalat faptul că, în anii 552–626, în posesia elitelor chaganatului au ajuns bogății uriașe (vezi în acest sens și fig. 54); astfel, pe bună dreptate, se pune problema ce mai putem identifica astăzi, din punct de vedere arheologic, din aceste bogății (chiar dacă știm din surse narative că francii au prădat vistieria chaganului).

Piesele care au putut ajunge la avari pe cale diplomatică, sub formă de daruri, sunt cunoscute într-un număr neînsemnat. Strâns legat de această problemă, prezentarea darurilor în izvoarele narative (p. 78–80) reprezintă, fără îndoială, o interesantă parte a lucrării, în cadrul căreia efectele psihologice și social-psihologice ale oferirii sunt exploatate în mod convingător de autor. Nu putem să nu amintim o scenă comică, prezentată de un autor antic (Theophylactus Simocattes) – care, la fel, se integrează în categoria darurilor diplomatice –, și anume când urmașul lui Bayan, noul chagan, a cerut de la împăratul Mauriciu „un elefant și un divan din aur” (p. 78–79), însă așa de mult i-au displăcut, încât i le-a trimis înapoi. Informațiile narative întregesc imaginea noastră privind originea artefactelor ajunse din Imperiu în *Avaria*. În acest sens, este amintită o solie avară, care, înainte să părăsească teritoriul Imperiului Roman de Răsărit, a mai făcut cumpărături într-o

[14] Somogyi 2016, p. 146: 1.

piaţă dintr-un oraş de graniţă. Astfel, pe lângă subsidiile anuale, anumite categorii ale culturii materiale au putut ajunge în *Barbaricum* şi prin acest mod. Produsele sunt, probabil, foarte eterogene din punct de vedere al funcţionalităţii lor: amfore, vase mici din sticlă, centuri decorate cu aplice etc. Din cantitatea uriaşă de monede de aur nici o sută nu sunt cunoscute din *Avaria*. În schimb – aşa cum presupune autorul –, centurile decorate cu aplice importate au creat o modă, determinând multiplicarea acestora din argint sau din aliaj de bronz. O altă sursă prin care anumite elemente materiale de pe teritoriul Imperiului au ajuns în *Barbaricum* este jaful practicat în cursul activităţilor războinice. Piesele pe care literatura de specialitate le-a considerat bizantine, descoperite în mare parte în contexte funerare sau în tezaure, sunt cunoscute într-un număr redus, cele mai multe imitând stilul artistic din Imperiu: bijuterii, recipiente din metal şi sticlă, cruciuliţe, pandantive, coliere etc.

Ultimul capitol, *The Avar-period elite as reflected by its burials* (p. 104–114), abordează aspectul funerar în rândul elitelor superioare, în care atenţia se concentrează pe presupusele articole de lux ajunse sub formă de daruri în morminte. Autorul – pe bună dreptate – tratează, pe o jumătate de pagină, cronologia acestor morminte bogate, deoarece este acceptat în literatura de specialitate faptul că indivizii din aceste contexte funerare au fost înmormântaţi aproximativ în perioada cuprinsă între mijlocul secolului al VII-lea şi sfârşitul acestuia[15]. Astfel, printre aceste personaje nu avem cum să aflăm pe întemeietorii chaganatului şi destul de greu pe asediatorii Constantinopolului din anul 626. Prin urmare, autorul se raliază concepţiei marelui arheolog german Georg Kossack, privind interpretarea acestor morminte bogate – teza „Prunkgräber” –, potrivit căreia, într-o perioadă de criză de legitimitate politică, de instabilitate, elitele şi familiile acestora au încercat să-şi manifeste însemnătatea, fapt nepracticat în perioadele de stabilitate a poziţiilor lor politice, economice şi sociale[16].

Volumul se încheie cu o parte în care se sintetizează problemele şi încheierile prezentate în secţiunile anterioare (*Conclusion*, p. 115–120).

Se poate afirma că lucrarea lui Ádám Bollók şi-a atins ţelul, anumite neîmpliniri ale volumului nefiind foarte evidente decât pentru profesioniştii arheologiei, în special funerare, a epocii avare.

Vom menţiona aici cele mai importante observaţii ale noastre:

I. Ilustrarea dimensiunilor gropilor mormintelor, precum şi orientarea indivizilor, lipseşte în cazul figurilor 10, 11, 21/1–2; în schimb, apare la figura 21/3, 22.

II. În capitolul al II-lea au fost prezentate morminte care sunt databile mai mult în a doua treime a secolului al VII-lea, aceşti indivizi nefiind personaje contemporane cu chaganul Bayan (ca reprezentant al „primei generaţii” de cuceritori). Se poate afirma, cu foarte multă siguranţă, că mormintele cu „nişă tip catacombă” reprezintă o modă funerară a secolului al VII-lea (susţinută şi de probele radiocarbon[17]), ajunsă în aceste zone, foarte probabil, în urma migraţiei unor noi grupuri nomade (?) dinspre est, lucru înlesnit de faptul că hegemonia chaganului se extindea spre Don.

III. Socotim – chiar dacă lucrarea este şi una de popularizare – că ar fi trebuit să fie abordată chestiunea dificilă a „primei generaţii de cuceritori”, o mai veche problemă a arheologiei epocii.

IV. Totodată, o serie de termeni şi formulări specifice literaturii de specialitate, în special maghiare (spre exemplu, „populaţia stepică est-europeană”[18]), ar fi trebuit să fie explicată, având în vedere caracterul inclusiv de popularizare al volumului.

V. Observaţii privind hărţile folosite de autor, şi anume fig. 37 şi 81:

V.1. Suntem de acord că Chaganatul avar timpuriu îşi extinde prin diferite modalităţi şi relaţii asimetrice puterea şi spre zonele de stepă de la nord de Marea Neagră, însă reprezentarea acestei extinderi (fig. 37) este, după părerea

[15] Vezi, în acest sens, Kiss 1995, p. 131–134.
[16] Kossack 1974, p. 3–34.
[17] Lőrinczy 1994, p. 318; Gáll 2023, p. 13, fig. 8.
[18] Privind evoluţia noţiunii „Europa de Est”, vezi Wolff 2000.

noastră, una nefericită, „granița”, „frontiera”[19] (sau regiunea de graniță) trasată și ilustrată de autor fiind plasată „nicăieri”, la est de Nipru și la vest, departe de Don. Or, dacă aceasta este părerea autorului, ar fi trebuit să își prezinte argumentele într-o notă!

V.2. Ilustrarea extinderii habitatului sălașurilor avare prezintă, de asemenea, probleme, chiar dacă harta folosită este o preluare[20], fiind redesenată în condiții grafice mai bune (fig. 81). În acest context, ne referim doar la problema extinderii habitatului sălașurilor din Bazinul Transilvaniei, ilustrat până la Carpații Orientali vestici (Munții Harghitei)! Însă cel mai estic punct funerar al epocii avare timpurii a fost documentat la Târnăveni[21], mai precis la 80 km vest de zona ilustrată pe hartă de autor.

Cu toate aceste mici neajunsuri – în primul rând de ordin tehnic și/sau geografic, macro-topografic –, lucrarea, deși se sustrage încadrărilor (de popularizare, de specialitate sau o combinație a acestora), reprezintă, fără îndoială, prin stilul foarte apropiat de cititor și exprimările clare, cu multe abordări și idei originale, o operă de referință pentru epoca avară timpurie, supranumită „secolul aurului”.

[19] Privind frontiera ca noțiune modernă, vezi Perrier 2020, p. 130–134.

[20] Szenthe 2019, fig. 1.

[21] Gáll 2014, p. 299, 301, 304–305, fig. 1, fig. 5, pl. 1/B.

BIBLIOGRAFIE

Bálint 1995 Cs. Bálint, *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*, Magyar őstörténeti könyvtár, Szeged, 1995.

Bondoc, Cojoc 2014 D. Bondoc, M. Cojoc, *German discoveries at Sucidava-Celei in the 6th century*, Studia Academica Šumenensia 1, 2014, p. 39–50.

Brown 1999 P. Brown, *Az európai kereszténység kialakulása 200–1000*, Budapesta, 1999.

Daim 2010 F. Daim, *Byzantine belt ornaments of the 7th and 8th centuries in Avar contexts*, în C. Entwistle, N. Adams (eds.), *‘Intelligible beauty’ recent research on Byzantine jewellery*, British Museum Research Publication 178, London, 2010, p. 61–71.

Dobos 2019 A. *Dobos, On the edge of the Merovingian culture. Row-grave cemeteries in the Transylvanian Basin in the 5th–7th centuries*, în T. Vida, D. Quast, Zs. Rácz, I. Koncz (eds.), *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*, Budapesta, 2019, p. 111–142.

Gáll 2014 E. Gáll, *The Avar conquest and what followed. Some ideas on the process of ‘avarisation’ of Transylvanian Basin (6th–7th centuries)*, în S. Cociș (ed.), *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 7, Cluj-Napoca, 2014, p. 295–323.

Gáll 2023 E. Gáll, *“Avars before Avars”? On the “first generation” of the conqueror population in the 6th century in the regions east of Tisza in the light of archaeological and ^{14}C analyses*, Ziridava 37, 2023, p. 119–166.

Harhoiu 2021 R. Harhoiu, *Huni şi goţi hunici la Dunărea de Jos*, Biblioteca Mousaios, 16, Târgoviște, 2020.

Kiss 1992 A. Kiss, *Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken*, în F. Daim (ed.), *Awarenforschungen I*, Archaeologia Austriaca Monographien 1 – Studien zur Archäologie der Awaren 4, Viena, 1992, p. 35–134.

Kiss 1995 A. Kiss, *Tanulmányok a kora avar kori kunbábonyi* vezérsírról, în *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Studia Archaeologica 1, 1995, p. 131–149.

Kiss 2000 A. Kiss, *Die Frage des Weiterlebens der Gepiden. Neue Entwicklung nach dem Abschluss des Manuskripts (1992) der ’Monographie Kölked-Feketekapu A’*, ActaArchHung 51, 1999–2000 (2000), p. 359–365.

Kiss 2010 P.A. Kiss, *A gepidák avarkori továbbélésének vizsgálatáról*, Középkortörténeti Tanulmányok 6. Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P., Szeged, 2010, p. 129–130.

Kocsis, Molnár 2021 L. Kocsis, E. Molnár, *A 6th–7th century solitary burial of a warrior*

with his horse at Tiszagyenda, ActaArchHung 72, 2021, p. 137–192.

Kossack 1974 G. Kossack, *Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert*, în G. Kossack, G. Ulbert (eds.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, Teil 1, Allgemeines, Vorgeschichtee, Römerzeit. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Erg. Bd. 1/1, München, 1974, p. 3–34.

Kürti 1996 B. Kürti, *Régészeti párhuzamok a kárpát-medencei avar kori fülkesírok (Stollengräber) keleti eredetéhez*, Tisicum 9, 1996, p. 125–135.

Lőrinczy 1994 G. Lőrinczy, *Megjegyzések a kora avarkori temetkezési szokásokhoz (A fülkesíros temetkezés)*, în G. Lőrinczy (szerk.), *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. Születésnapjára*, Szeged, 1994, p. 311–335.

Perrier 2020 B. Perrier, *The "Frontier" According to Paul de La Pradelle*, Borders in Globalization Review, 2/1 (Fall/Winter), 2020, p. 130–134.

Skaff 2012 J.K. Skaff, *Sui-Tang China and its Turko-Mongol Neighbors. Culture, Power, and Connections, 580–800*, Oxford, 2012.

Somogyi 2016 P. Somogyi, *Christian symbols on Byzantine coins from the 5th–7th centuries*, în *Christian symbols on Byzantine coins from the 5th–7th centuries*, în E. Tóth, T. Vida, I. Takács (eds.), *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the frontiers of the roman world*, Pannonhalma – Szombathely, 2016, p. 145–151.

Szenthe 2019 G. Szenthe, *The 'Late Avar reform' and the 'long eighth century': A tale of the hesitation between structural transformation and the persistent nomadic traditions (7th to 9th century AD),* ActaArchHung 70, 2019, p. 137–250.

Vida 2018a T. Vida, *A gepida továbbélés kérdése az avar kori Tisza-vidéken*, în Attila Türk, Csilla Balogh, Baláz Major, Anita Korom (eds.), *Relationes rerum: Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére – Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy*, Budapesta, 2018, p. 537–553.

Vida 2018b T. Vida, *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6–7. században*, Akadémiai doktori értekezés, Budapesta, 2018 (manuscript); https://real-d.mtak.hu/1097/.

Wolff 2000 L. Wolff, *Inventarea Europei de Est*, București, 2000.

Erwin Gáll,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
București;
e-mail: erwin.gall@iabvp.ro.

Gheorghe Matei, Elena Rența, *Necropola medievală timpurie de la Platonești, județul Ialomița (sec. VIII–X)*, Muzeul Județean Ialomița. Seria Situri arheologice VIII, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2023, 282 p. text, 55 pl., 102 fig., ISBN: 978-606-537-632-8.

Volumul alcătuit de Gheorghe Matei și Elena Rența este o foarte necesară valorificare a unei cercetări arheologice de durată, întreprinsă asupra unei mari necropole integrate orizontului biritualismului dunărean medieval timpuriu. Dedicată Eugeniei Zaharia, arheolog care s-a remarcat în istoria domeniului inclusiv prin introducerea în circuitul științific a conceptului de „cultura Dridu", și beneficiind de un cuvânt înainte semnat de Adrian Ioniță, monografia cimitirului de la Platonești se constituie într-o contribuție de peste 400 de pagini, compusă din introducere, șase capitole, bibliografie și un segment compact de ilustrație.

Introducerea volumului prezintă date esențiale despre cercetarea, în anii 1990–2002,

a unei necropole medievale timpurii situate în preajma râului Ialomița și Platoului Hagieni, în extremitatea estică a Câmpiei Bărăganului, parțial valorificată printr-o teză de doctorat, susținută de Gheorghe Matei, coordonatorul cercetărilor în teren, în anul 2003.

Cadrul geografic (capitolul I, p. 11–15) și *Câmpia Bărăganului în secolele VIII–X* (capitolul II, p. 16–25) – prezentată din perspectivă istorico-arheologică – conturează cadrul pentru capitolul al III-lea, un cuprinzător catalog privitor la *Așezări, necropole și morminte izolate din secolele VIII–X pe cursul inferior al râului Ialomița și brațul Borcea* (p. 26–62, fig. 2–19), incluzând 95 de puncte identificate, constituind un foarte util instrument de lucru prin contribuția actualizată la repertoriul arheologic al județului Ialomița, pe baza datelor publicate și a cercetărilor autorilor volumului. Aceste trei capitole constituie un necesar preambul al prezentării obiectivului propriu-zis, necropola, prin alte trei capitole, incluzând *Date generale despre necropola medievală timpurie de la Platonești și descrierea mormintelor* (capitolul IV, p. 63–175), *Inventarul funerar* (capitolul V, p. 176–227) – constituindu-se, mai degrabă, într-un segment dedicat mobilierului – urne, vase de ofrandă (pl. I–XLV și fig. 31–80) și inventarului funerar – unelte și instrumentar de uz gospodăresc, podoabe și accesorii vestimentare, arme, aplice și statuete de bronz (pl. XLVI–LV și fig. 81–101) – și *Considerații finale* (capitolul VI, p. 228–236), urmate de o anexă cuprinzătoare de tip tabel, referitoare la inventarul funerar (p. 237–261). O amplă bibliografie (p. 263–277), rezumatul în limba engleză (p. 278–282) și o bogată ilustrație, compusă din 55 de planșe foto color și 102 figuri alb-negru (cele alcătuind suita 20–101 conțin desenele complexelor funerare, cu mobilierul și inventarul acestora, la care se adaugă hărți ale zonei – fig. 1 și planul general al cercetării în teren – fig. 102), completează volumul.

Cercetarea arheologică în teren a fost desfășurată practic după întocmirea, de Uwe Fiedler, a sintezei definitorii privitoare la fenomenul funerar la Dunărea de Jos în a doua parte a mileniului I (*Studien zu Gräberfeldern des 6 bis 9 Jahrhunderts an der unteren Donau*, Bonn, 1992), cu toate punctele de vedere exprimate după publicarea contribuției[1]. Prelucrarea datelor arheologice oferite de cea mai întinsă necropolă birituală cercetată după apariția sintezei amintite, dar și în valoare absolută, a beneficiat astfel de încheierile cercetătorului german, fapt reflectat în capitolul al IV-lea al monografiei, care conține tipologia mormintelor configurând necropola birituală, compusă din 628 de complexe, dintre care 531 de morminte de incinerație, 93 de morminte de inhumație și patru complexe de tip cenotaf. Varietatea este dată de complexele de incinerație (310 cu oasele umane calcinate depuse nemijlocit în groapă simplă, 187 în urnă, 24 în urnă și în groapă și zece protejate de cărămizi romane). Dincolo de dimensiunile impresionante ale obiectivului arheologic, integrat unui fenomen larg, aparent de o mare varietate, dar cu trăsături repetitive evidente, specificitatea acestuia rezidă în categoriile de înmormântări, precum și în piesele de mobilier și inventar funerar, unele încă fără analogie.

Analiza arheologică are nevoie de serii mari pentru a fi convingătoare. Descoperirile, oricât de coerente și chiar de spectaculoase, lasă adesea loc de încheieri din categoria limitelor impuse de stadiul cercetărilor. Prezentarea marii necropole de la Platonești permite, prin dimensiuni, eludarea acestui relativism al studiului pe eșantioane limitate și evidențiază, totodată, faptul că o serie de caracteristici puse în lumină de un studiu atent și de o intuiție corectă a arheologului poate rămâne valabilă în ciuda acumulărilor de date. Ne referim la problema separării/grupării și suprapunerii (sau nu) a mormintelor de incinerație și a celor de inhumație ori la cea a separării/grupării diferitelor categorii de morminte de incinerație, contrazisă de analiza marelui complex funerar de la Platonești (p. 63–64).

Îndelung tratat, prezentat din perspective diverse, presupunând interpretări variate,

[1] Vezi recenziile la volumul respectiv, aparținând lui Petre Diaconu (în Dacia N.S. 37, 1993, p. 291–300), Mihai Sâmpetru (în TD 14, 1–2, 1993, p. 181–188) și Radu Harhoiu (în Dacia N.S. 38–39, 1994–1995, p. 495–499).

fenomenul funerar la Dunărea de Jos, cu precădere biritualismul, a fost abordat deopotrivă în cheie arheologică, antropologică, istorică, geo-politică, religioasă...[2]. Contribuția invocată nu-şi propune integrarea în această sinteză polemică și polemizantă, ci o prezentare onestă a realităților arheologice, după un formular bine structurat, oferind, prin volumul mare de informație, posibilitatea unor interpretări mai articulate și mai convingătoare, inclusiv viitoare. Remarcăm acuratețea prezentării complexelor și a analizei, a evidențierii datelor antropologice, atunci când a fost posibil, a corelării textului cu ilustrația, precum și efortul de a documenta și sublinia posibilele analogii din spațiul apropiat – sudul României –, Muntenia, cu extinderi spre Dobrogea și nord-estul Bulgariei, dar și căutările în întreg spațiul arheologic românesc și dincolo de el, atunci când împrejurările o impun. Prezentarea necropolei de la Platonești reușește să contureze un tablou convingător, ca și complet asupra a ceea ce putea însemna materialitatea vieții unei comunități, inclusiv în „lumea de dincolo”, cu o forță de generalizare evidentă. Prin maniera de redare – prin intermediul textului și al ilustrației – a informației, monografia constituie, totodată, un foarte util instrument de lucru, în special pentru cei ce vor avea șansa să mai facă astfel de descoperiri, dar și pentru cei interesați de acest segment cronologic și spațial. Poate analize viitoare, de natură bioarheologică, efectuate asupra materialului descoperit la Platonești, vor putea aduce un plus de informație privind populația de aici.

Pentru un aspect discutat și care merită evidențiat, acela al unității fenomenului funerar, cu precădere a biritualismului, pe ambele maluri ale Dunării[3], cred că merită invocat exemplul necropolei de la Istria-Capu Viilor[4], poate singurul cimitir publicat comparabil, într-o oarecare măsură, prin dimensiuni, dar nu numai, cu cel de la Platonești. O reluare a necropolei cercetate în anii ’50 ai secolului trecut ar oferi, împreună cu impresionanta prezentare a obiectivului Platonești, o imagine mai cuprinzătoare și mai nuanțată asupra vieții comunităților de la Dunărea de Jos în a doua parte a mileniului I. Această paralelă poate fi utilă și din perspectiva abordării, în privința celor două cazuri invocate, a fenomenelor culturii materiale atât în cheie funerară, cât și în cea a viețuirii, prin invocarea elementelor care pun în relație „orașul morților” cu așezarea din care aceștia provin (p. 236, pentru cele două așezări descoperite în imediata vecinătate a necropolei de la Platonești).

În încheiere, aş dori, ca arheolog în slujba Evului Mediu, să-mi exprim gratitudinea față de colegii noștri, Gheorghe Matei și Elena Rența, pentru efortul lor, plin de acribie, grevat de dificultăți de tot felul, în vederea valorificării publicistice a unui material arheologic deosebit de util pentru reconstituirea realităților din această parte de lume.

Oana Damian,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: oanadamian63@gmail.com.

[2] Vezi Silvia Baraschi, *Observații asupra necropolelor din epoca feudală timpurie din Dobrogea*, SCIVA 28, 3, 1977, p. 403–417; Petre Diaconu, *Sur les nécropoles danubiennes (VI*[e]*–X*[e] *siècles)*, Dacia N.S. 37, 1993, p. 291–300 = *Problemele necropolelor de la Dunărea de Jos din sec. VI–IX în viziunea lui Uwe Fiedler*, în *Recenzii şi discuţii arheologice*, I, CCDJ 12, 1994, p. 121–135; Radu Harhoiu, *Observaţii generale asupra evoluţiei cultural-istorice a Dobrogei în secolele VII–X*, în Mihaela Iacob, Ernest Oberländer-Târnoveanu, Florin Topoleanu (eds.), *Istro-Pontica, Muzeul tulcean la a 50-a aniversare (1950-2000). Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate (1955–2000)*, Tulcea, 2000, p. 349–354; Oana Damian, *Bizanțul la Dunărea de Jos (secolele VII–X)*, Brăila, 2015, p. 96–105.

[3] Pentru semnificația culturală, dar, mai ales, politică, a fenomenului, vezi *supra*, nota 2, în special punctul de vedere aparținând lui Radu Harhoiu.

[4] Vlad Zirra, *Dvuobriadovîi moghilnic rannei feodal'noi epoxi v Kapu-Viilor, Istria*, Dacia N.S. 7, 1963, p. 355–412.

Ion Ursu, *Populaţiile turanice din spaţiul est-carpatic în secolele X–XIV* (Seria Istorii şi Documente Necunoscute, Monografii 7), Editura Pontos, Chişinău, 2022, 390 p.; 257 p. text; 28 tab.; 8 diagrame şi grafice; 68 fig., ISBN 978-9975-72-697-9.

Volumul apărut în „Seria Istorii şi Documente Necunoscute, Monografii" (IDN – M), coordonată de Sergiu Musteaţă, tratează fenomenul extrem de interesant al ultimelor migraţii în spaţiul cuprins între Carpaţi şi Nistru, cele mai expresive manifestări arheologice ale populaţiilor respective fiind, fără îndoială, practicile funerare. Lucrarea se deschide cu o prefaţă purtând titlul *O nouă prospectare arheologică asupra triburilor nomade turcice târzii* (p. 9–11), semnată de acad. Victor Spinei, care are darul de a ne familiariza cu problematica temei. Mai aflăm totodată că monografia reprezintă valorificarea tipografică a tezei de doctorat, pe care domnul Ion Ursu a susţinut-o, în anul 2012, la Universitatea „Al. I. Cuza" din Iaşi.

Lucrarea este structurată în trei mari părţi, fiecare cu mai multe subcapitole, precedate de o *Introducere* (p. 13–20), în care sunt precizate scopul, metodele, izvoarele, stadiul cercetărilor, limitele spaţiale şi cronologice, datele de reper alese fiind începutul secolului al X-lea – migraţia pecenegilor la Dunărea de Jos şi mijlocul secolului al XIV-lea – care ar coincide, în linii mari, cu constituirea statului medieval Moldova. Autorul îşi propune să analizeze doar mormintele turanice, descoperite în cea mai mare parte în tumuli, nu şi pe cele care ar putea fi atribuite unor nomazi din cadrul unor necropole plane (ex.: Hansca *Căprăria*, *Limbari*, Mateuţi etc.), acestea constituind o chestiune distinctă. Limita estică, reprezentată de Nistru, considerăm că, pentru problema abordată, şi anume mormintele turanice din secolele X–XIV, este arbitrară, ea având relevanţă doar pentru spaţiul etnogenezei româneşti, al apariţiei statului medieval Moldova. Pentru turanici, Nistrul nu a constituit o barieră, fiind doar unul dintre cursurile importante de apă, care străbat câmpiile de la nord la sud, populaţiile aşezându-se, în egală măsură, pe ambele maluri. Sunt aceleaşi triburi, cu aceleaşi obiceiuri funerare şi cultură materială. Presupusa deosebire invocată de autor se datorează doar stadiului cercetărilor şi faptului că o mare parte din mormintele cercetate în stânga Nistrului a fost descoperită acum mai bine de 100 de ani, informaţia fiind incompletă (Camenca, Hlinaia, Ploskoe, Parcani, Sucleia, Serbka, Ternovca[1], pentru a aminti doar câteva dintre descoperirile din regiunea transnistreană). Conform surselor – Constantin al VII-lea Porfirogenetul –, la mijlocul secolului al X-lea (şi în secolul următor), triburile pecenegilor ocupau un teritoriu mărginit la est de Donul Inferior şi la vest de Dunărea de Jos, până în dreptul Dristrei (Silistra)[2].

Prima parte este intitulată *Prezenţa păstorilor nomazi între Carpaţi şi Nistru. Complexe funerare* (p. 21–44) şi cuprinde 13 subcapitole, referitoare la elementele considerate esenţiale în definirea practicilor funerare la populaţiile turanice, după cum urmează: 1. răspândirea geografică a mormintelor; 2. tumulii; 3. densitatea mormintelor în anumite zone; 4. numărul şi amplasarea mormintelor în tumuli; 5. forma gropilor funerare; 6. amenajarea mormintelor; 7. orientarea şi poziţia defuncţilor; 8. mormintele duble; 9. vârsta şi sexul defuncţilor; 10. mormintele deranjate; 11. ofranda alimentară; 12. mormintele cu schelete şi părţi din cal; 13. inventarul funerar.

Ca element de mare noutate, remarcăm observaţiile privind predilecţia înmormântărilor turanice în jumătatea sudică a tumulilor, fapt care nu pare să fie întâmplător, putând fi pus în

---

[1] Vezi A.O. Dobroljubskij, *Drevnosti srednevekovyh kočevnikov v nižnem Podnestrove (materialy raskopok I. Ja Stempkovskogo)*, Kurgany v zonah novostroek Moldavii, Chişinău, 1984, p. 153–174./А.О. Добролюбский, *Древности средневековых кочевников, в нижнем Поднестрове (материалы раскопок I. Я. Стемпковского)*, Курганы в зонах новостроек Молдавии, Chişinău, 1984, p. 153–174.

[2] Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, Fontes Historiae Daco-Romanae, vol. II (ed.: H. Mihăescu, Gh. Ştefan, R. Hîncu, Vl. Iliescu, Vi. C. Popescu), Bucureşti, 1970, p. 659, 665–669.

legătură cu soarele sau cu lumina în general. Poziţia capului, înclinat într-o parte sau alta, este considerată de autor un element ritualic intenţionat, care nu se datorează hazardului sau presiunii pământului – după cum se apreciază de obicei. Aceeaşi predilecţie se constată pentru orientarea V–E (cu devierile de rigoare) şi pentru poziţia braţelor întinse pe lângă corp. Poziţia în decubit dorsal, cu picioarele întinse, reprezintă o regulă, existând doar câteva excepţii, în care decedaţii erau în decubit lateral sau ventral, picioarele, în câteva cazuri, fiind îndoite din genunchi într-o parte sau în cealaltă.

Legat de practica utilizării unor tumuli mai vechi ca regulă de înmormântare la turanici, am comenta faptul că doar la Balabanu T.18 şi Novosil′s′ke T.2/M.1 situaţia este clară din punct de vedere arheologic. Tumulii respectivi sunt ridicaţi cu ocazia înmormântărilor – aceasta constituind însă o practică târzie (specifică, cel mai probabil, primei jumătăţi a secolului al XIV-lea), în celelalte cinci cazuri citate (Ivanovca T.2; Novosil′s′ke *Ceauş* T.13; Serhiivka T.4, T.6, T.9), situaţia din teren neoferind date foarte clare. Par să fie mai degrabă, după unele indicii (dimensiuni, pământul aruncat din groapă, inventare sărăcăcioase sau absenţa acestora), movile existente, în care turanicii sapă gropile mormintelor, nu tumuli propriu-zişi, constituiţi prin aducerea unei mari cantităţi de pământ şi depunerea ei peste defunct. Autorul mai aminteşte, în alt capitol, că „în grupa a doua (cronologică – n.n.), putem include două morminte principale, peste care probabil au fost ridicaţi tumuli turanici (Sărata T1; T2)” (p. 97), afirmaţie care nu are însă nicio susţinere. În opinia noastră, cred că putem conchide că, începând din secolul al X-lea şi cel puţin până la venirea mongolilor, turanicii se înmormântează doar în tumuli, tell-uri sau alte movile existente. De altfel, autorul a realizat în premieră şi o statistică a epocilor şi culturilor cărora le aparţin tumulii utilizaţi secundar de turanici (cei mai mulţi datând din epoca bronzului). Construirea unui tumul presupune în general un consum mare de energie socială pentru confirmarea/dovedirea statutului/prestigiului celui înmormântat, fenomen care nu se constată însă în cadrul comunităţilor turanicilor târzii din spaţiul analizat. Elementul, care subliniază o anume poziţie sau statut, îl joacă la turanici depunerea alături de decedat, ca ofrandă, a calului – întreg sau doar anumite părţi (capul şi extremităţile picioarelor). Desigur, acestea sunt complexe pe care le atribuim în primul rând războinicilor, dar constatăm acelaşi ritual, ce-i drept rar, şi în cazul câtorva morminte de femei şi de copii. Faptul se datorează, însă, cel mai probabil, statutului familiei din care făceau parte şi nu unui acces liber la practicile funerare pentru fiecare membru al comunităţii. Dovada că societatea nomazilor turanici nu este egalitară constă şi în observaţia că mai mult de jumătate din morminte nu au mobilier funerar, iar inventarul – din aproximativ o treime din complexele în care s-a înregistrat prezenţa acestuia – este sărăcăcios. A se compara în acest sens şi obiectele de port şi uz personal, pe care le are respectiva persoană asupra sa în momentul înhumării, cu cele depuse intenţionat de familia ori de comunitatea din care defunctul făcea parte. Întâlnim, de asemenea, şi o serie de morminte conţinând arme şi/sau piese de harnaşament, dar fără ofranda reprezentată de cal, fiind evident faptul că ne aflăm în faţa unor morminte de războinici, dar diferenţiaţi printr-un alt fel de tratament funerar. Unele diferenţe, desigur, au şi explicaţii de natură cronologică (fiind complexe datate cu predilecţie secolele XIII–XIV) sau tribal-etnică, dar nu întotdeauna; credem totuşi că prezenţa în morminte a calului (sau a unor părţi din acesta, în cele mai multe cazuri) este legată mai degrabă de o anume elită războinică şi nu doar de o modă funerară.

Capitolul 2, *Cultura materială* (p. 45–92), se referă nu la întreaga cultură materială a turanicilor, ci doar la acele obiecte care constituie mobilierul funerar – reprezentând, pe drept cuvânt, partea cea mai importantă, aşezările fiind nesemnificative din acest punct de vedere. Capitolul respectiv a fost împărţit, după o schemă funcţională clasică, în cinci secţiuni – arme, piese de harnaşament, accesorii vestimentare şi obiecte de podoabă, obiecte de uz casnic şi gospodăresc, diverse –, fiecare cu mai multe subcapitole, reprezentate de categoriile de piese incluse: 1. armament – ofensiv: săbii; pumnale şi cuţite de luptă; vârfuri de săgeţi; arcuri; tolbe pentru săgeţi; tolbe pentru arcuri; vârfuri de suliţe şi lănci; topoare de luptă; buzdugane; – defensiv: cămăşi de zale; coifuri; apărători de braţ; 2. piese de harnaşament: zăbale;

scări de şa; elemente de şa; garnitură de căpăstru; 3. accesorii vestimentare şi obiecte de podoabă: garnituri de curea compuse din catarame, capete de curea şi aplice; catarame; pandantive şi nasturi; cercei şi verigi de tâmplă; mărgele; brăţări; colane; oglinzi; 4. obiecte de uz caznic şi gospodăresc: amnare; cuţite; foarfece; 5. piese diverse: monede; recipiente; arşice.

Precizăm că oglinda nu este tocmai un accesoriu vestimentar sau o podoabă, iar monedele, găsite în trei morminte, nu provin din schimburi comerciale, cum afirmă autorul, ci, mult mai probabil, din expediţii militare. Trecând peste aceste mici observaţii, putem afirma că, pentru prima dată, fiecare categorie de piese aflată în mormintele turanicilor dintre Carpaţii Orientali şi Nistru a fost minuţios analizată şi încadrată tipologic, cronologic şi chorologic, autorul recurgând în demersul său la tipologiile consacrate spaţiului răsăritean – A.N. Kirpičnicov, B.A. Kolčin, A.F. Medvedev, M.V. Gorelik, S.A. Pletneva, G.A. Fedorov-Davydov etc.

Capitolul 3, *Cronologia, apartenenţa etnică şi răspândirea geografică a unor grupe de complexe funerare* (p. 93–105), cuprinde patru subcapitole, în care descoperirile funerare sunt încadrate în tot atâtea perioade cronologice: grupa I de morminte: secolul al X-lea – prima jumătate a secolului al XI-lea; grupa a II-a: a doua jumătate a secolului al XI-lea – prima jumătate a secolului al XII-lea; grupa a III-a: a doua jumătate a secolului al XII-lea – prima jumătate a secolului al XIII-lea; grupa a IV-a: a doua jumătate a secolului al XIII-lea – prima jumătate a secolului al XIV-lea. Împărţirea respectivă corespunde celor patru mari perioade stabilite, acum mai bine de o jumătate de veac, de G.A. Fedorov-Davydov în lucrarea sa[3], care rămâne însă de actualitate, la această etapizare subscriind, în linii mari, şi noi. În funcţie de particularităţile practicilor funerare observate şi de datarea pieselor de inventar, autorul încearcă să încadreze descoperirile în patru mari grupe – grupa I: 27 de morminte; grupa a II-a: 61 de morminte; grupa a III-a: 17 morminte; grupa a IV-a: 105 morminte. Rezultă 210 morminte (tabelul 26), care se pot data într-o etapă sau alta, din totalul celor 565 de complexe înregistrate în catalog, aproximativ 250 conţinând inventar funerar (doar 215 conform tabelului 27, unde se pare că există unele omisiuni). După cum observăm, un număr însemnat de morminte, în lipsa unor elemente suficiente, a fost datat inevitabil larg, pe parcursul celor patru etape. De altfel, în tabelul 28 figurează doar 185 de morminte al căror inventar a putut fi încadrat cronologic.

Pe bună dreptate, autorul subliniază faptul că şi atunci când elementele de datare permit o cronologie mai strânsă a mormintelor, din punct de vedere etnic lucrurile nu sunt foarte clare, existând o serie de interferenţe între diversele triburi turanice. Surprinzător de mic rămâne numărul mormintelor din etapa a III-a (secolele XII–XIII), adică cele atribuite cumanilor, într-o perioadă în care, conform surselor scrise, aceştia sunt foarte activi la Dunărea de Jos, regalitatea maghiară înfiinţând chiar şi o episcopie în scopul creştinării lor. Probabil că datarea unor complexe în funcţie de elementele de ritual nu funcţionează foarte exact, această problemă rămânând deschisă în continuare.

În *Concluzii* (p. 107–111) sunt reluate pe scurt principalele aspecte discutate de-a lungul capitolelor, cu comentariile şi încheierile la care s-a ajuns şi, mai ales, este subliniată necesitatea continuării cercetărilor de teren, pentru a aduna date capabile să ofere răspunsuri la problemele ridicate de autor. Poate că unele idei, conturate pe parcursul lucrării, ar fi trebuit adâncite mai mult în această parte a lucrării.

După concluzii, urmează un rezumat în limba engleză – *Summary* (p. 113–121), ceea ce, desigur, face ca lucrarea să fie accesibilă mai multor cititori.

Bibliografia (p. 122–138) este împărţită în două liste distincte, după modelul ţărilor în care se foloseşte alfabetul chirilic, prima parte cuprinzând lucrările tipărite cu alfabet latin, cealaltă pe cele cu alfabet slav. Au fost incluse aici şi rapoartele arheologice pe care autorul le-a consultat în arhivele muzeelor din Chişinău, Kiev

[3] G.A. Fedorov-Davydov, *Kočevniki vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskih hanov. Arheologičeskie pamjatniki*, Moscova, 1966./Г.А. Фёдоров-Давыдов, *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*, Москва, 1966.

şi Odessa. Utilă ar fi fost menţionarea acestora într-o listă separată.

Catalogul descoperirilor funerare (p. 139–257), partea cea mai consistentă a lucrării, este organizat pe complexe funerare, fiind structurat în mai multe rubrici, pe care autorul le urmăreşte în cazul fiecărui complex: I. numele localităţii, judeţul/raionul, regiunea şi ţara; II. numărul/denumirea tumulului, cultura arheologică căreia îi aparţine, numărul complexului; III. poziţia complexului în cadrul tumulului faţă de reper, adâncimea; forma şi dimensiunile gropii; IV. sexul şi vârsta (acolo unde există determinări antropologice); poziţia şi orientarea decedatului; V. inventarul funerar; VI. literatura. După acest tipic, au fost repertoriate 565 de complexe provenind din 133 de localităţi, aflate din punct de vedere administrativ în componenţa a trei state – Republica Moldova, România şi Ucraina.

Deşi aceste rubrici sunt destul de cuprinzătoare, considerăm că ar fi fost utilă menţionarea şi a altor date: anul descoperirii; caracterul cercetărilor; eventuale observaţii; locul unde se află depozitate materialele respective.

Lucrarea se încheie cu *Anexe* (p. 260–387), în care sunt incluse *Tabele şi grafice* (p. 258–318) şi *Ilustraţia* (p. 319–385), urmate de un util *Indice de autori şi localităţi* (p. 387–390).

În primele cinci, dintre cele 28 de *tabele*, sunt cuprinse sintetic o serie de date, după cum urmează: 1. date statistice privind numărul tumulilor în localităţi şi numărul mormintelor în tumuli; 2. înmormântări duble; 3. morminte cu părţi din scheletul de cal; 4. morminte cu schelete întregi de cai; 5. morminte de femei. Următoarele 20 de tabele se referă la mormintele cu diverse categorii de inventar şi descrierea acestor piese: 6. morminte cu săbii; 7. descoperiri de piese de armură; 8. descoperiri de vârfuri de săgeţi; 9. descoperiri de pumnale şi cuţite de luptă; 10. descoperiri de plăsele din os de la arc; 11. descoperiri de foarfece; 12. descoperiri de tolbe pentru săgeţi şi arc; 13. descoperiri de zăbale; 14. descoperiri de scări de şa; 15. descoperiri de catarame; 16. descoperiri de pandantive; 17. descoperiri de aplice; 18. descoperiri de brăţări şi colane; 19. descoperiri de mărgele; 20. descoperiri de cercei; 21. descoperiri de pandantive globulare (nasturi şi clopoţei); 22. descoperiri monetare; 23. descoperiri de cuţite; 24. descoperiri de amnare; 25. descoperiri de vase ceramice.

Urmează trei tabele referitoare la: 26. cronologia mormintelor turanice; 27. categoriile şi numărul de piese descoperite în morminte – 32 de rubrici în care sunt incluse 30 de categorii de mobilier funerar, prezente în 215 complexe; 28. cronologia vestigiilor turanicilor – 22 de rubrici, dintre care 20 referitoare la datarea principalelor categorii de artefacte descoperite în morminte.

Cele opt *diagrame* se referă la: 1. orientarea defuncţilor; 2. zonele de amplasare a mormintelor în cadrul tumulilor; 3. numărul de tumuli în localităţi; 4. numărul mormintelor şi al tumulilor în anumite zone; 5. forma gropilor; 6. arhitectura gropilor; 7. numărul de localităţi şi numărul de morminte din ele; 8. densitatea mormintelor în tumuli.

Ilustraţia cuprinde 68 de figuri (p. 319–387), dintre care fig. 1–7 – hărţi privind răspândirea mormintelor turanice pe diferite etape cronologice şi categorii funerare. Li se adaugă zece figuri referitoare la diverse planuri: fig. 8–9 – planuri de tumuli; fig. 10–11 – planuri de gropi; fig. 12–13 – planuri de morminte deranjate; fig. 14–16 – morminte cu oase de cal; fig. 17 – morminte duble.

Urmează 47 de figuri, cuprinzând inventare din diverse morminte: fig. 18 – săbii; fig. 19 – pumnale; fig. 20–25 – vârfuri de săgeţi; fig. 26–30 – plăsele din os de la arc; fig. 31 – tolbă pentru arc; fig. 32 – componente din os de la tolbele pentru săgeţi; fig. 33–35 – componente din metal de la tolbele pentru săgeţi; fig. 36 – buzdugan din fier; fig. 37 – coif din fier; fig. 38 – obiecte din fier ale echipamentului militar defensiv; fig. 39–43 – zăbale; fig. 44–47 – scări de şa; fig. 48–49 – diverse componente din lemn şi os de la şa; fig. 50–51 – aplice din metal; fig. 52–53 – catarame; fig. 54–55 – pandantive şi bumbi; fig. 56 – cercei şi verigi; fig. 57 – pandantive foliforme; fig. 58 – mărgele; fig. 59 – brăţară, colan, oglinzi; fig. 60 – pandantiv din argint, obiect din os, pandantiv din scoică, foarfece, topor; fig. 61 – amnare şi cremene; fig. 62 – cuţite; fig. 63–64 – monede; fig. 65 – vase ceramice şi de metal. Ultimele trei figuri reprezintă planşe tipologice: fig. 66 – catarame, pandantive-clopoţei şi nasturi globulari, cercei, amnare; fig. 67 – scăriţe de şa

şi zăbale; fig. 68 – vârfuri de săgeţi şi plăsele de os de la arc.

De remarcat bogata ilustraţie, de bună calitate, în care au fost prezentate multe dintre descoperirile analizate, planşele fiind ordonate mai întâi pe categorii, iar în final şi pe grupe tipologice, fapt util în demersul propus de autor. De altfel, condiţiile grafice ale întregului volum sunt de înaltă calitate.

Fără îndoială că efortul autorului de a aduna şi sistematiza o cantitate însemnată de informaţie arheologică, de multe ori inegală şi chiar confuză, răspândită în rapoarte şi publicaţii, este lăudabil. Desigur, conţinutul este important, dar şi forma şi acribia cu care este prezentat acesta, altfel apar semne de întrebare şi asupra exactităţii informaţiilor puse în circulaţie, de aceea se cuvine să atragem atenţia asupra unor scăpări şi erori care puteau fi evitate.

Lipsesc o serie de explicaţii bibliografice la mai mulţi autori citaţi în catalogul descoperirilor: Coman 1980[4] (la Jigălia, p. 192); Haheu 2011[5] (la Giurgiuleşti, p. 183); Белейкчи, Серова 1976[6] (la Etulia, p. 180); Субботин, Дворянинов (1979) 1980[7] (la Tatarbunar, p. 247). Alte discordanţe mai apar în cazul: trimiterilor la pagini, de exemplu: la Vyshneve (nr. 554–560, p. 255–256): Суботин, Дзиговский, Островерхов 1998, p. 136, 137, 140, 157, 158, 159 (în loc de p. 33–34, 36–37, 50–53); indicării unor dimensiuni, de pildă: sabia din mormântul de la Ştefan Vodă T.1/M.1a în tab. 6, p. 269 apare ca fiind de 1,80 m! (în loc de 108 cm, cum corect apare la p. 48); precizării secolelor, de exemplu: morminte maghiare din Pannonia, datate secolele IX–X (p. 54), în loc de secolele X–XI, necropola de la Brăneşti, datată secolele XI–XIII (p. 79–80, 85), în loc de secolele X–XI, Adâncata, în secolele X–XIII (p. 89), în loc de secolele XII–XIII; referitor la numele unor persoane, cum este cazul regelui Ungariei, Albert II (1205–1235) (p. 101) în loc de Andrei II, Heredt (p. 41) în loc de Horedt sau la toponime: *Dinogetia*–Gravăn (p. 78) în loc de Garvăn etc. Mormântul de la Branişte T/M.2 (nr. 65, p. 153) apare de câteva ori pe parcursul lucrării ca fiind de la Brăneşti (p. 80, 289, 318, 372, 379).

Numărul total al mormintelor turanice cercetate în spaţiul menţionat este discutabil, o serie de autori atribuind mormintele secundare fără inventar din diverşi tumuli (pe considerente stratigrafice) acestei epoci, iar unii considerându-le, cel puţin în parte, ca fiind neprecizate. O discuţie merita făcută, probabil separat, asupra mormintelor catalogate ca neprecizate. Autorul a optat diferit, în unele cazuri introducând în volum o serie de morminte publicate ca neprecizate (ori mai târzii decât perioada studiată) sau nu a introdus unele morminte atribuite acestei epoci de autorii săpăturilor. De pildă, la Kislitsia a optat să introducă șase dintre cele zece morminte publicate ca neprecizate în rândul descoperirilor turanice (nr. 282–285, 287–288, p. 192–195 – T.1/M.2, M.4; T.2/M.2; T.4/M.13, M.21, T.6/M.1)[8]; aceeaşi situaţie la Gura Bîcului, unde, din 13 complexe neprecizate ca epocă, a introdus nouă în rândul

[4] Ghenuţă Coman, *Statornicie şi continuitate: repertoriul arheologic al judeţului Vaslui*, Bucureşti, 1980.

[5] Trimiterea bibliografică corectă este V. Haheu, S. Popovici, *Raskopki kurganov u s. Giurgiuleşti v nižnem poprute*, Revista Arheologică S.N. 6, 1, 2010 (2011), p. 132, 135, fig. 3/3./В. Хахеу, С. Поповичи, *Раскопки курганов у. с. Гиургиулешти в нижнем Попруте*, Revista Arheologică S.N. 6, 1, 2010 (2011), p. 132, 135, fig. 3/3.

[6] Trimiterea bibliografică corectă este V.S. Bejlekči, N.L. Serova, *Otčet o polevyh rabotah Kagulskoj arheologičeskoj ekspedicii v 1975 g*., Chişinău, 1976, Arhiva Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, nr. 98, p. 26–28, 50, 53–54, fig. 13, 19, 21./В.С. Белейкчи, Н.Л. Серова, *Отчет о полевых равотах Кагулскои арчеологической экспедиции в 1975 г.*, Chişinău, 1976 (Arhiva Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, nr. 98), p. 26–28, 50, 53–54, fig. 13, 19, 21.

[7] Foarte probabil, este un raport arheologic aflat în arhivele de la Kiev sau Odessa.

[8] Vezi A.V. Gudkova, G.N. Toščev, G.F. Cebotarenko, *Kurgany u sel Kislica i Ozernoe Odesskoj oblasti*, *Drevnosti stepnogo Pričernomorja i Kryma*, V, Zaporože, 1995, p. 91–109./А.В. Гудкова, Г.Н. Тощев, Г.Ф. Чеботаренко, *Курганы у сёл Кислица и Озерное Одесской области*, *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, V, Zaporože, 1995, p. 91–109.

mormintelor turanice (nr. 232–240, p. 185–186 – T.1/M.6; T.3/M.4, M.9, M.16; T.4/M.3; T.5/M.6, M.10; T.8/M.3; T.9/M.6)[9]; la Liman (Divizia) a introdus zece complexe în rândul descoperirilor turanice, în ciuda faptului că autorii le încadrează în secolele XVI–XVII (nr. 296, 298–306, p. 197–199 – T.2/M.8; T.7/M.1–2, M.4, M.6; T.8/M.2–3, M.6, M.8–9)[10], de altfel, prezenţa sicrielor de lemn în multe dintre acestea nefiind caracteristică înmormântărilor turanice din perioada studiată. La Svetlîi (= Alecseevca), dintre cele 14 complexe fără inventar, neatribuite niciunei perioade de autorul săpăturii, a decis să introducă şapte în categoria menţionată mai sus (nr. 462–468, p. 236–237 – T.3/M.2–3, M.7, M.9, M.12, M.16, M.24)[11].

Nu a introdus însă două morminte, de la Trapivka (T.1/M.5 şi T.4/M.4)[12] şi unul (cu inventar), de la Costeşti (T.1/M.2)[13], publicate de autori ca fiind din această perioadă. A optat, în cazul complexului cenotaf de la Bilolissia (T.9/M.1'), desemnat ca atare de A.O. Dobroljubskij[14], să-l excludă din catalog; noi opinăm că ar fi trebuit introdus. La Brăviceni, deşi autorii menţionează 38 de morminte aparţinând epocii, a introdus doar 17, excluzând 21 de complexe, unele chiar cu inventare (T.9/M.1–4; T.10/M.1–3; T.11/M.4–6; T.13/M.1–3; T.19/M.3, M.6, M.10, M.12; T.23/M.4, M.8–9, M.11)[15].

Exemplele privind includerea ori neincluderea anumitor morminte fără inventar, aflate de obicei în mantaua tumulilor, în rândul descoperirilor aparţinând turanicilor târzii, pot continua, dar aceasta este o problemă care nu-şi va găsi rezolvarea curând prin metode clasice arheologice, ci poate doar cu ajutorul metodelor din domeniul biologiei (ADN) sau al datărilor ^{14}C.

În opinia noastră însă, din considerente arheologico-istorice, ar trebui excluse dintre mormintele turanice, repertoriate ca atare, trei complexe – Ursoaia T.1/M.4, Pârteştii de Jos şi Jigălia. Mormântul de la Ursoaia (r. Căuşeni) T.1/M.4 (nr. 535, p. 251), din al cărui inventar făceau parte o sabie (pumnal) de fier fragmentară şi o cataramă (aplică) de os fragmentară, circulară, cu patru lobi semicirculari care încadrează o ramă pătrată decorată cu două cercuri concentrice, partea exterioară având urme de încrustare şi de poleire, a fost încadrat eronat

---

[9] V.A. Dergacev, *Kurgany u s. Gura Bîcului*, *Kurgany v zonah novostroek Moldavii*, Chişinău, 1984, p. 3–36./В.А. Дергачёв, *Курганы у с. Гура Бъкулуи*, *Курганы в зонах новостроек Молдавии*, Chişinău, 1984, p. 3–36.

[10] L.V. Subbotin, G.N. Toščev, *Arheologičeskie drevnosti Budžaka, Kurgannaja gruppa u s. Liman*, Zaporože, 2002, p. 16, 63–67, 73–74./Л.В. Субботин, Г.Н. Тощев, *Археологические древности Буджака, курганнаягруппа у с. Лиман*, Запорожье, 2002, p. 16, 63–67, 73–74.

[11] I.V. Manzura, *Issledovanie kurganov u pos. Svetlyj*, *Kurgany v zonah novostroek Moldavii*, Chişinău, 1984, p. 109–142./И.В. Манзура, *Исследования курганов у пос. Светлый*, *Курганы в зонах новостроек Молдавии*, Chişinău, 1984, p. 109–142.

[12] L.V. Subbotin, A.S. Ostroverhov, A.S. Dzigovskij, *Arheologičeskie drevnosty Budžaka. Kurgany vostočnogo poberežja ozera Sasyk*, Odessa, 1995, p. 10, 25–26, fig. 4/3; 8/7./Л.В. Субботин, А.С. Островерхов, А.Н. Дзиговский, *Археологические древности Буджака, Курганы восточного побережья озера Сасык*, Одесса, 1995. p. 10, 25–26, fig. 4/3; 8/7.

[13] V.A. Dergacev, *Materialy raskopok arheologičeskoi ekspedicii na Srednem Prute (1975–1976 gg.)*, Chişinău, 1982, p. 5./В.А. Дергачёв, *Материалы раскопок арчеологической экспедиции на Среднем Пруте (1975-1976)*, Chişinău, 1982. p. 5.

[14] A.O. Dobroljubskij, *Kočevniki Severo-Zapadnogo Pričernomorja v epohu srednevekovja*, Kiev, 1986, p. 100, fig. 9/5–6, 8./А.О. Добролюбский, *Кочевники северо-западного Причерноморья в эпоху средневековья*, Киев, 1986, p. 100, fig. 9/5–6, 8.

[15] O. Larina, I. Manzura, V. Haheu, *Brevicenskie kurgany*, Chişinău, 2008, p. 48, 50–54, 57, 59, 65, 67, 69, 89–91, 93, 101–102, 105, 108, 121–122, fig. 23/1; 24/3–8; 25/3–4; 26/1; 28/4, 6; 32/2–3; 34/1–7; 47/1; 49/3–9; 57/5–12; 65./О. Ларина, И. Манзура, В. Хахеу, *Бревиченские курганы*, Chişinău, 2008, p. 48, 50–54, 57, 59, 65, 67, 69, 89–91, 93, 101–102, 105, 108, 121–122, fig. 23/1; 24/3–8; 25/3–4; 26/1; 28/4, 6; 32/2–3; 34/1–7; 47/1; 49/3–9; 57/5–12; 65.

de autorii descoperirii[16]. Analiza inventarului, în special catarama (aplica), indică foarte clar însă că mormântul nu poate aparţine nomazilor târzii, ci se datează în secolul al VIII-lea a.Ch. („epoca Novočerkassk”)[17].

Mormântul de la Pârteştii de Jos (jud. Suceava) (nr. 379, p. 216–217) aparţine, cel mai probabil, unui aliat (posibil alan/ias creştin) al lui Nogai, care l-a însoţit în campania din Crimeea din anul 1299, moneda găsită în mormânt fiind adusă de acolo. Tipul monetar respectiv este bătut de Tula Buga (1287–1291) în Crimeea, şi nu de Nogai la Isaccea, şi niciun exemplar nu a ajuns în Moldova pe căi comerciale. La Jigălia (jud. Vaslui) (nr. 269, p. 192) nu este sigură existenţa unui mormânt, există doar două piese, fără un context clar[18]. Este discutabil, de asemenea, în ce măsură anumite morminte, datate clar veacul al XIV-lea, ar aparţine unor turanici şi nu unor căpetenii mongole, cum pare să fie cazul câtorva complexe cu inventare bogate descoperite la Balabanu – T.18/M.1–2, T.22/M.4 (nr. 24–25, 30, p. 144–146)[19].

De asemenea, se pare că două complexe au fost dublate, mormintele de la Novosil′s′ke *Ciauş* T.12/M.2, M.4 (nr. 343–344, p. 208) par să fie aceleaşi cu cele de la Plavni T.12/M.2, M.4 (nr. 395–396, p. 221)[20], cele două localităţi fiind apropiate, tumulii respectivi figurând uşor confuz în rapoartele şi publicaţiile diverşilor autori.

Pentru a avea o imagine completă asupra înmormântărilor turanice din spaţiul dintre Carpaţi şi Nistru, ar trebui introduse şi descoperirile din Bucovina de Nord, unde există cel puţin câteva astfel de complexe – tumuli ori morminte izolate plane (Dnestrovka, Gorišnji Širovcy, Dubovcy, Dobrynovcy, Ostricea, Makarovka etc.)[21]. Este posibil ca o parte din aceste complexe să nu aparţină turanicilor, dar oricum o discuţie (cu argumente arheologice), dacă mormintele nomazilor se înşiruie pe malurile Nistrului şi Prutului până în această zonă mai deluroasă, trebuia făcută (poate în capitolul 1.1).

---

[16] G.F. Čebotarenko, E. Jarovoj, N. Telnov, *Kurgany Budžakskoj Stepi*, Chişinău, 1989, p. 105–106, fig. 46/1–2, 5./Г.Ф. Чеботаренко, Е. Яровой, Н. Тельнов, *Курганы Буджакской Степи*, Chişinău, 1989, p. 105–106, fig. 46/1–2, 5.

[17] G.T. Kovpanenko, *Nosačieskij kurgan VIII–VII st. do n.e.*, Arheologija (Kiev) 20, 1966, p. 174–179, fig. 2/11–12./Г.Т. Ковпаненко, *Носачівський курган VIII-VII ст. до н.е.,* Археологія (Київ) 20, 1966, p. 174–179, fig. 2/11–12.

[18] Vezi Ghenuţă Coman, *Statornicie şi continuitate: repertoriul arheologic al judeţului Vaslui*, Bucureşti, 1980, p. 233–240, 336; fig. 159/15.

[19] Gh. Postică, E. Sava, *Complexe funerare ale nomazilor medievali de lângă satul Balabani, Raionul Taraclia, Republica Moldova*, SCIVA 47, 1, 1996, p. 63–89.

[20] Compară în acest sens informaţiile din raportul A.V. Gudkova, A.O. Dobroljubskij, G.N. Toščev, M.M. Fokeev, *Otčet o rabote Izmailskoj novostroečnoj ekspedicii Instituta Arheologii A.N. U.S.S.R v 1980 godu*, Kiev, 1980 (Arhiva Institutului de Arheologie al Academiei Naţionale de Ştiinţe), p. 18–19, fig. 14/2; 15/1./А.В. Гудкова, А.О. Добролюбский, Г.Н. Тощев, М.М. Фокеев, *Отчет о работе Измаилской новостроечной экспедиции Института Археологии А.Н. УССР в 1980 году*, Киев, 1980 (Arhiva Institutului de Arheologie al Academiei Naţionale de Stiinţe), p. 18–19, fig. 14/2; 15/1, cu cele publicate de S.I. Andruh, A.O. Dobroliubskij, G.N. Toščev, *Kurgany u s. Plavni v Nizovjah Dunaja*, Odessa, 1985, p. 42–43, fig. 14/6; 18/7–11, 13./С.И. Андрух, А.О. Добролюбский, Г.Н. Тощев, *Курганы у с. Плавни в Низовях Дуна*я, Одесса, 1985, p. 42–43, fig. 14/6; 18/7–11, 13; vezi şi A.O. Dobroljubskij, *Kočevniki Severo-Zapadnogo Pričernomorja v epohu srednevekovja*, Kiev, 1986, p. 99–100, nr. 133–134, fig. 11/1–7, 10./А.О. Добролюбский, *Кочевники северо-западного Причерноморья в эпоху средневековья*, Киев, 1986, p. 99–100, nr. 133–134, fig. 11/1–7, 10.

[21] A se vedea în acest sens lucrarea lui A.P. Mocja, *Pogrebalnye pamjatniki južsnorusskih zemel IX–XIII vv*, Kiev, 1990./А.П. Моця, *Погребальные памятники Южноруских земель IX-XIII вв*, Киев, 1990, care lipseşte însă din bibliografia lucrării.

Lucrarea domnului Ion Ursu reprezintă o lucrare complexă, de sinteză, privind descoperirile funerare aparţinând turanicilor dintre Carpaţi şi Nistru, din secolele X–XIV, regiunea investigată aflându-se în componenţa a trei state, ceea ce a îngreunat sarcina sa în studierea şi ordonarea materialelor. Au fost introduse în discuţie noile descoperiri arheologice, multe inedite, şi s-au reinterpretat cele mai demult cunoscute, schimbând unele clişee istoriografice cu care ne obişnuisem. Alte săpături mai vechi, inedite ori parţial publicate, au fost documentate prin consultarea arhivelor mai multor muzee (Chişinău, Odessa, Kiev), punându-se astfel în circulaţie informaţii importante. Este dificil de lucrat în condiţiile în care o parte din săpăturile arheologice se află în stadiul de rapoarte succinte sau nepublicate, de aici apărând multe dintre neconcordanţele menţionate pe parcurs, dar cu atât mai mare este meritul autorului în completarea şi ordonarea informaţiei arheologice. Aproape toate descoperirile din epocă au fost incluse şi discutate, atribuirile cronologice şi tipologice fiind în general corect făcute, imaginea obţinută în urma acestui demers asupra populaţiilor turanice dintre Carpaţi şi Nistru în secolele X–XIV fiind condiţionată, desigur, de stadiul cercetărilor.

În ciuda deficienţelor semnalate, salutăm apariţia acestui volum, deoarece se resimţea în literatura de specialitate necesitatea unei asemenea lucrări în limba română, care să aducă un aer proaspăt asupra subiectului. Faptul cel mai important este acela că s-a realizat un bilanţ la zi, cu corectarea, ordonarea şi discutarea marii majorităţi a descoperirilor turanice din spaţiul avut în vedere, ceea ce a constituit şi obiectivul principal al lucrării.

Adrian Ioniţă,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: aionita67@yahoo.com.

ABREVIERI

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
AÉ	L'Année épigraphique, Paris, 1888–
AG	Arhiva Genealogică, Iași
AIP	Conference Proceedings. The American Institute of Physics Conference Proceedings, Maryland
AnB S.N.	Analele Banatului (Serie Nouă), seria Arheologie-Istorie, Muzeul Național al Banatului, Timişoara
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchBulg	Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
Argesis	Argesis. Muzeul județean Argeş, Pitești
ArheologijaSofia	Arheologija. Arheologičeskija Institut i Muzej, Sofia
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași – București
ArhVestnik	Arheološki vestnik. Inštitut za arheologijo ZRZ SAZU, Ljubljana
AUA–SH	Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, Alba Iulia
BAER	Bibliotheca Anthropologica et Ethnologica Romaniae, București
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BARIntSer	British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BiblArh	Bibliotheca Archaeologica, București
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica, București
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
BMM-SA	Bibliotheca Mvsei Marisiensis, Series Archaeologica, Târgu Mureş
Buridava	Buridava. Studii si materiale, Muzeul Județean „Aurelian Sacerdoțeanu", Râmnicu Vâlcea
CA	Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București
Caiete ARA	Caiete ARA. Asociația Arhitectură, restaurare, arheologie, București
Carpica	Carpica, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu", Bacău
CAS Sofia	Centre for Advanced Study, Sofia
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CCDJ	Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CepR	Constantin C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României*, SCIVA, București
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–

Classica et Christiana	Classica et Christiana, Revista Centrului de Studii Clasice și Creștine, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
CLE	F. Bücheler, *Carmina Latina epigraphica*, Lipsiae, 1897
CN	Cercetări Numismatice, Muzeul Național de Istorie a României, București
Dacia	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; Dacia N.S. (nouvelle série), Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Académie Roumaine, Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucureşti
Danubius	Danubius, Revista Muzeului de Istorie Galați
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, Bucureşti
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
Hesperia	Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens
IDR	*Inscriptiones Daciae Romanae – Inscripțiile Daciei romane*, colecție coordonată de Dionisie M. Pippidi și Ioan Iosif Russu, București, I. *Introducere istorică și epigrafică – Diplomele militare – Tăblițele cerate* (Ioan Iosif Russu), 1975; II. *Oltenia și Muntenia* (Grigore Florescu și Constantin C. Petolescu), 1977; III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest* (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Nicolae Gudea, Volker Wollmann și Milena Dušanić), 1977; III/2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)* (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Ioan Piso și Volker Wollmann), 1980; III/3. *Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crişului)* (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Octavian Floca și Volker Wollmann), 1984; III/4. *Zona răsăriteranǎ* (Ioan Iosif Russu), 1988; III/5 *Inscriptions d'Apulum* (deux fascicules, Ioan Piso), Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6. *Apulum – Instrumentum domesticum*, București, 1999 (Cloșca L. Băluță)
IDRE	Constantin C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, I–II, Bucarest, 1996–2000
IG	*Inscriptiones Graecae*, Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berlin
IGLR	Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976
IGR	*Inscriptiones Graecae ad res romanas pertinentes*, Paris
ILD	Constantin C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia*, I–II, București, 2005–2016
IMS	I M. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure. I. Singidunum et le nord-ouest de la province*, Belgrade, 1976
ISM	*Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae – Inscripțiile din Scythia Minor*, București, I. *Histria și împrejurimile* (Dionisie M. Pippidi), 1983; II. *Tomis et territorium – Tomis și teritoriul său* (Iorgu Stoian), 1987; III. *Callatis et territorium – Callatis et son territoire* (Alexandru Avram), 1999; IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis* (Emilian Popescu), 2015 ; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Emilia

	Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. *Supplementa 2. Tomis et territorium – Tomis et son territoire* (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), 2018
JAS	Journal of Archaeological Science, Amsterdam
Marmatia	Marmatia, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie, Baia Mare
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MNA	Muzeul Național de Antichități
MNIM	Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, Republica Moldova
Mousaios	Mousaios. Buletin științific al Muzeului Județean Buzău
NIM-B	Nuclear Instruments and Methods in Physics Research, Section B-Beam Interactions with Materials and Atoms, Amsterdam
Oltenia	Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
Peuce	Peuce. Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
PNAS	Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, Washington
Pontica	Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa
PZ	Praehistorische Zeitschrift, Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin
Radiocarbon	Radiocarbon. An International Journal of Cosmogenic Isotope Research, Cambridge University Press/University of Arizona
Revista Arheologică	Revista Arheologică, Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău
RGZM	Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004
RMD	Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, London: I. *Roman Military Diplomas 1954–1977*, 1978; II. *Roman Military Diploma*s *1978–1984*, 1985; III. *Roman Military Diplomas 1985–1993*, 1994; Margaret M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas* IV, 2003; P. Holder, *Roman Military Diplomas* V, 2006
RMM–MIA	Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă, București
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis, Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva
SCIA–AP	Studii și Cercetări de Istoria Artei, seria Artă Plastică, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SEAT	Studien zur Eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens, Rahden/Westf.
SEG	Supplementum epigraphicum Graecum, Leiden, 1923
SlSArch	Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, Wrocław
SMIM	Studii și Materiale de Istorie Medie, București
Starinar	Starinar. Naučni časopis Arheološkog instituta u Beogradu, Belgrad

StComPitești	Studii și Comunicări Pitești, Muzeul Județean Argeș, Pitești
Suceava	Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, Suceava
TD	Thraco-Dacica, București
Tyche	Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
Tyragetia S.N.	Tyragetia (serie nouă). Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
UPA	Universitätforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
VranceaStCom	Vrancea. Studii și comunicări, Complexul Muzeal Vrancea, Focșani
ZfE	Zeitschrift für Ethnologie, Berlin
Ziridava	Ziridava. Studia Archaeologica, Muzeul Județean Arad
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn